T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK ANABİLİM DALI
GAZETECİLİK BİLİM DALI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ MİZAH BASININDA OSMANLI MODERNLEŞMESİ VE ELEŞTİREL KODLAR (*KALEM* VE *CEM* DERGİLERİ ÜZERİNDEN)

Hazırlayan
Ebru DAVULCU (AKBABA)

Danışman
Prof. Dr. Hamza ÇAKIR

Doktora Tezi

Temmuz-2013
KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Adı- Soyadı

İmza:

"II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar (*Kalem* ve *Cem* Dergileri Üzerinden)" adlı Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Ad Soyad İmza

Danışman
Ad Soyad İmza

Gazetecilik ABD Başkanı
Ad Soyad İmza

Prof. Dr. Hamza ÇAKIR danışmanlığında **Ebru DAVULCU (AKBABA)** tarafından hazırlanan **"II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar (*Kalem* ve *Cem* Dergileri Üzerinden)"** adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Gazetecilik** Anabilim Dalında **Doktora** tezi olarak kabul edilmiştir.

04.07.2013
(Tez Savunma Sınav Tarihi)

JÜRİ:

Başkan: ...Prof. Dr. Hamza ÇAKIR.....

Üye :...Prof. Dr. Mehmet YÜCEL.....

Üye :...Doç. Dr. Coner ARABACI.....

Üye :...Doç. Dr. Hakan AYDIN.....

Üye :...Yrd. Doç. Dr. Yaşar TORLU.....

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulunun 19.07.2013 tarih ve ...14..... sayılı kararı ılle onaylanmıştır.

...../...../.....

19.07.2013

Prof. Dr. Cafkollah CEBECİ
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

"II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar (*Kalem* ve *Cem* Dergileri Üzerinden)" adı ile doktora tezi olarak hazırlanan çalışma, II. Meşrutiyet Dönemi mizah basınını sosyokültürel bağlamda çözümlemektedir. Bu çalışma, mizah üzerine okuma yaparken Palmira Brummet'in bir makalesinde rastladığım, Türk akademisyenlerin Osmanlı mizah basınında modernleşme ve emperyalizm konusu üzerine yeterince eğilmedikleri ifadesinden doğmuştur. Osmanlı Devleti'nin bekasını korumak için girdiği modernleşme sürecinin sancılı boyutunu gözler önüne seren çalışma, modernleşme hareketlerinin mizah basınında nasıl ele alındığına ışık tutmaktadır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında kimi değerli hocalarımın ve ailemin katkısı bulunmuştur. Öncelikle danışmanım Prof. Dr. Hamza Çakır'a tezimi en ince ayrıntısına kadar okuduğu, kütüphanesini açtığı, destek verdiği için teşekkürü bir borç bilirim. Doç. Dr. Hakan Aydın'a hem kendisine hem de kendime olan güven duygumu daima taze tuttuğu için teşekkür ediyorum. Prof. Dr. Mehmet Yüksel'e ise zaman ayırıp tezimi okuduğu ve çalışmanın çehresini değiştiren değerli tavsiyelerde bulunduğu için şükranlarımı sunuyorum.

Son olarak doktora eğitimimin başladığı ilk günlerden itibaren ve tezin hazırlanması döneminde daima yanımda olan aileme ve eşim Asım Davulcu'ya: "Maddi ve manevi desteğiniz için sonsuz teşekkürler…" diyorum.

Ebru DAVULCU (AKBABA)

Kayseri-Temmuz 2013

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ MİZAH BASININDA OSMANLI MODERNLEŞMESİ VE ELEŞTİREL KODLAR (*KALEM* VE *CEM* DERGİLERİ ÜZERİNDEN)

Ebru DAVULCU (AKBABA)

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tezi, Temmuz 2013

Danışman: Prof. Dr. Hamza ÇAKIR

17. yüzyılın sonlarından itibaren yaklaşık bir asırlık dönemde Osmanlı Devleti'nin sürekli toprak kaybetmesi ve zayıflaması, merkezi yönetimi güçlendirmeyi ve modern donanıma sahip bir askeri örgütlenmeyi zorunlu kılmıştır. Bu nedenle askeri alanda ve devlet aygıtında başlayan değişim ve dönüşüm hareketleri; Tanzimat ile birlikte siyasi, ekonomik, kültürel, hukuksal bir boyut kazanmıştır. Ancak batı ile arasındaki ekonomik, siyasi, toplumsal, kültürel farklar; Osmanlı Devleti'nin yalnızca biçimsel bir dönüşüm geçirmesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde yaşanan modernleşme hareketleri, modernleşmenin merkez tarafından bir nevi dayatılması ve batıdaki gibi içselleştirilememesi nedeniyle eleştirilmiştir. Bu eleştirinin aracılardan biri, protesto etme ve rahatlatma özelliklerine sahip olan mizahtır. Mizah, eleştirel niteliği nedeni ile merkezî yönetim tarafından baskı altında tutulsa da II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile esen özgürlük havasından nasibini almıştır. Bu dönemin ilk sekiz ayında sayısız mizah gazete ve dergisi, sansürsüz yayınlanmıştır.

Bu çalışmada, II. Meşrutiyet'in ilanı ile yayım hayatına başlayan *Kalem* ve *Cem* dergileri üzerinden modernleşme hareketlerine ilişkin değerlendirme yapılmıştır. Amaç, II. Meşrutiyet Dönemi mizahını sosyokültürel bağlamda çözümlemektir. Literatür taraması ve göstergebilimsel analizin yapıldığı çalışmada, mizah dergilerinin yaşanan dönüşümü, hem geleneksel olanı tutucu ve bağnaz göstererek yücelttiği hem de modern olanın ahlaken yozlaşmaya sebep olacağı düşüncesi ile yerdiği saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Modernleşmesi, Osmanlı Mizah Basını, *Kalem* Dergisi, *Cem* Dergisi

OTTOMAN MODERNIZATION AND CRITICAL CODES IN SECOND CONSTITUTIONAL PERIOD HUMOR PRESS (OVER *KALEM* AND *CEM* MAGAZINES)

Ebru DAVULCU (AKBABA)
Erciyes University, Institute for Social Sciences
PhD Thesis, July 2013
Supervisor: Prof. Dr. Hamza ÇAKIR

Ottoman Period had lost its soils and weakened in about one century period as of the end of 17th century and this situation obliged to strengthen the centralized management and to have a military organization having modern equipment. For this reason, change and transformation movements started in military field and state apparatus gained a political, economical, cultural and legal dimension together with Tanzimat (Ottoman Reform Period). However, economical, political, social and cultural differences between Ottoman and West caused Ottoman Empire to undergo only formal transformation.

Modernization movements experienced in Ottoman Empire were criticized due to the fact that modernization was imposed in some way and it could not be internalized as was in the West. One of the means of this criticism is humor having features of protesting and relieving. Even if humor was kept under pressure by centralized management due to its critical nature, it got its share from freedom atmosphere blowing with declaration of Second Constitutional period. Numerous humor gazette and magazines were published without censor in the first eight months of this period.

In this study, evaluation was made regarding modernization movements over *Kalem* and *Cem* magazines which started publication life with declaration of Second Constitutional Period. The aim of this study is to analyze humor of that period in context of socio-cultural. In the study in which literature scanning and semiotic analysis were conducted, it was found that humor magazines both glorified the transformation experienced by showing traditional as conservative and puritan and reviled the modern one with the idea of leading to moral corruption.

Key Words: Ottoman Modernization, Ottoman Humor Press, *Kalem* Magazine, *Cem* Magazine.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK SAYFASI……i

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI……ii

KABUL ONAY SAYFASI…….....iii

ÖNSÖZ……..iv

ÖZET……v

ABSTRACT……vi

GİRİŞ……..1

1. BÖLÜM MODERNLEŞME SÜRECİNDE MİZAHIN DÖNÜŞÜMÜ

1. Mizah Kavramı…….10

2.Mizah Kuramları Bağlamında Bireysel ve Toplumsal İlişkiler ……..….14

3. Mizah, İdeoloji ve Siyaset……..…….23

4. Modernleşme Sürecinde Mizah…….……..…26

4.1 Kavram ve Süreç Olarak Modernleşme……..…26

4.2 Modernleşme Sürecinde Avrupa'da Yaşanan Değişim ve Dönüşümler....30

4.3 Modernleşme ve Mizah…….…..34

5. Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi'ne Kadar Modernleşme ve Mizah…..41

5.1 Osmanlı Modernleşmesine Yol Açan Etmenler…….……42

5.2 Lale Devri'nden II. Meşrutiyete Osmanlı Modernleşmesi……..47

5.3 Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi'ne Kadar Yaşanan Modernleşme Sürecinde Mizahın Dönüşümü……...72

2. BÖLÜM MODERNLEŞME SÜRECİNDE II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ MİZAHI: *KALEM* VE *CEM* DERGİLERİ

1. Modernleşme Sürecinde II. Meşrutiyet Dönemi…….…….81

2. II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basını.……92

3. II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında *Kalem* ve *Cem* Dergileri.……...98

3.1 *Kalem* Dergisi……...99

3.2 *Cem* Dergisi…….……...147

3. BÖLÜM *KALEM* VE *CEM* DERGİLERİNDE OSMANLI MODERNLEŞMESİ VE ELEŞTİREL KODLAR

1. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Hürriyet Kavramının Algılanışı..…….……178

2. II. Meşrutiyet Dönemi Karikatüründe Toplumsal Yaşamda Değişmeyen Zihniyetin Eleştirisi ……..……202

3. II. Meşrutiyet Dönemi Karikatüründe Eğitim ……..……...234

4. II. Meşrutiyet Dönemi Karikatüründe Ekonomi ……..……...249

5. II. Meşrutiyet Dönemi Karikatüründe Moda ve Tüketim Kültürü…….....270

6. II. Meşrutiyet Dönemi Karikatüründe Kadın, Kadın–Erkek ve Aile İlişkileri …….292

SONUÇ……...317

KAYNAKÇA…….....327

EKLER……...342

ÖZGEÇMİŞ……...370

GİRİŞ

Toplumsal, siyasi, ekonomik, kültürel alanlarda önemli olan olay ve olgular arasındaki çelişkilerin aniden ortaya çıkarılmasından doğan mizah; fikirlerin ifade edilmesinin önemli bir aracıdır. Bu nedenle, insanların bir arada yaşamaya başlaması ile doğduğu ifade edilebilir. Mizahın, birbirine zıt iki amacı vardır: Savunmak ve saldırmak. Mizah, özellikle toplumsal ilişkilerde dengenin bozulduğu dönemlerde egemen olana karşı, ezilenden yana tavır koyarak gerilimin azalmasını sağlar. Konulan tavır, sert ve kaba olmaktan ziyade muhatabın utanma duygusunu harekete geçirecek niteliktedir. Bu nedenle etkisi, uzun süreli ve yoğundur.

Mizah, gelenekleri ve kuralları sorgular. İnsanlara gerçeklik olarak dayatılanı yıkar. Düzeni eleştirir. Bu işlevlerini yerine getirmesi özgür olmasına bağlıdır. Özgürlük yoksa mizah, isyanını ortaya koyamaz. Tarihî gelişimine bakıldığında mizahın ve mizah yapıcıların özgür olmaktan yana pek şanslı olduğu söylenemez.

Mizah, Eski Yunan'dan günümüze toplumsal, siyasi, ekonomik sebeplerle engellenmek istenmiştir. Mizahın Eski Yunan'da engellenmek istenmesinin sebebi, toplumsaldır. Dönemin filozofları, mizahın toplumsal ilişkileri olumsuz etkileyeceğini düşünmüşlerdir. Bu konuda Platon ve Aristoteles'in fikirleri önemlidir. Platon da Aristoteles de gülmenin, toplumda güçsüz kişilere karşı gerçekleştirildiğini belirtmişlerdir. Onlara göre toplumda bazı kimseler, kendi üstünlüklerini başkalarının bedensel ve zihinsel kusurları ile karşılaştırarak fark edince gülmektedirler. Bu durum gülmeyi, kamusal zararlı sonuçları olan bir eyleme dönüştürür. Bu nedenle gülme, sakıncalıdır. Hobbes de benzer endişelerle Platon ve Aristoteles gibi düşünmüştür.

Eski Yunan'da mizahın eleştiri ve protesto etme işlevini yerine getirdiği de belirtilmelidir. Komedyalar, bu bakımdan önemlidir. Dönemin komedya yazarlarından

Aristophanes, sanatsal, siyasî, toplumsal sorunları oyunlarına konu etmiştir. Böylece halk adına bir başkaldırı gerçekleştirmiş ve toplumsal gerilimi azaltmıştır.

Orta Çağ'a gelindiğinde mizahın özgürlüğünün dönemin egemen gücü kilise tarafından engellendiği görülür. Dogmatik bakış açısı ile mizah için önemli bir hedef olan kilise, şeytanla ilişkili olduğu düşünüşünden hareketle gülmenin engellenmesi gerektiğini belirtir. İnsanın gülmesi gereken yer dünya değil, ölümden sonra ulaşacağı cennettir. Dünyada gülenler, suç işlemiş sayılır ve kınanır.

Mizah ise, Orta Çağ'da ve sonrasında bu kısıtlamalara boyun eğmez. Karnavallar ve soytarılar aracılığı ile direniş gösterir. Karnavallar, sınırsız eğlencenin hakim olduğu ve gülme eyleminin özgürce gerçekleştirildiği ortamlardır. Resmî olan her şeyle dalga geçilen karnavallarda, halkın kiliseye ve devlete karşı isyan etme arzusu tatmin edilir. Soytarılar ise saraylarda ya da malikanelerde güce; toplumsal, siyasî, ekonomik ya da bireysel gerçekleri ifade edebilmiş aktörlerdir. Öylesine etkinlerdir ki edebiyat ürünlerinde de önemli yer tutmuşlardır. Örneğin Shakespeare'nin eserlerindeki soytarılar oldukça ilgi çekicidirler.

Rönesans Dönemi, mizah için ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü mizah, Rönesans'ı hazırlayan özgür düşünce eğilimini destekleyerek hem rüştünü ispatlamış hem de bu dönemde yaşanan değişim ve dönüşümlerden biçemsel ve içeriksel olarak etkilenmiştir. Bununla beraber her ne kadar başkaldırmaya çalışsa da hâlâ yeterince özgür değildir. Bu dönemde mizahı engellemek isteyenler, püritenlerdir. Amaçları, insanların gülmesini engelleyerek daha yoğun çalışmalarını sağlamaktır. Püritenler gülmenin, çalışmaları aksatacağını ve sermaye birikimini olumsuz etkileyeceğini düşünmüşlerdir.

Mizahın yaşadığı dönüşüme gelince, akıl ve mantığın önemli hale gelmesiyle dönemde abartılı halk mizahı yerine zekayı zorlayan, ince esprilerin yapıldığı, ironinin sık sık kullanıldığı belirtilmelidir. Bu durum, gülmenin sınıfsal ayrım yapmada bir aracı olarak kullanılması sonucunu doğurur. Sınırsız gülme, kaba halka özgü görülmüştür. Seçkinler sadece ince espri yapmakta ve belli belirsiz gülmeyi tercih etmektedir.

Mizah bu dönemde, matbaanın yaygınlaşmasıyla yazılı ve basılı hale de gelmiştir. Daha geniş kitlelere ulaşan mizah etki alanını artırmıştır. Bu etkinlikte eğitim seviyesinin yükselmesinin ve buna bağlı olarak okuryazarlığın artmasının payını da unutmamak gerekir.

19. yüzyıla gelindiğinde ise mizahın, toplumsal denetimi sağlayan bir aracı olarak değerlendirildiği belirtilmelidir. Bu dönemde Baudelaire, Bergson ve Nietzche; gülme ve mizah üzerine fikirlerini açıklarken toplumla uyumsuzluk içinde olanların, gülme ve mizah sayesinde uyumlu hale gelebileceklerini ifade etmişlerdir. Bunda insanların, utanç duymaları nedeniyle kendilerine gülünmesini istememelerinin payı vardır. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılda gülme ve mizah, insanlara sağladığı haz nedeni ile de gerekli görülmüştür. İnsanların bastırdıkları duygularını gülme aracılığı ile açığa çıkarıp rahatladıklarına inanılan bu dönemde, Freud'un fikirleri önemli bir yer tutmaktadır.

20. yüzyıl, dünya savaşlarına da tanıklık etmiştir. Mizah bu dönemde, protesto ve tahrip ederek rahatlamak için de yapılmıştır. Savaş esnasında hem halkı bilgilendirmek hem de düşman devletleri aşağılamak; bazen de özeleştiri yapmak amacıyla kullanılan mizah, bu dönemde basının önemli bir parçasıdır. Savaşlardan sonra da mizah, demokratik toplumlarda siyasî alanda kullanılan bir eleştiri mekanizmasıdır. Değişen, sadece yayınlandığı mecradır. Teknolojik gelişmelerle birlikte mizah; gazete ve dergilerin yanı sıra radyodan, televizyondan, internetten kitlelere ulaşır olmuştur.

Temel işlevi eleştirmek, protesto etmek olan mizahın tarihi, özgürlük mücadeleleri ile doludur. Aynı mücadele Osmanlı Devleti'nde de yaşanmıştır. Modernleşme sürecinden önce ve sonra, içeriksel ve biçemsel olarak farklılık gösterse de mizah, Osmanlı Devleti'nde de daima gücün eleştirisi için kullanılan bir araç olmuştur.

Modernleşmeden evvel mizah, bir takım lonca örgütlenmeleri tarafından güdülmüştür. Ayrıca sözlüdür. Sözlü olması, yasaklanmasının engellemesinde etkili olmuştur. Çünkü mizah yapıcılar, kendilerini dinlemeye gelenlere özgü olarak oyunlarında değişiklik yapabilmişlerdir. Ayrıca, toplumsal yapı ile bağıntılı olarak saray ve halk kültürü olmak üzere iki farklı kültür üzerine oturmuştur. Nasrettin Hoca, bunun önemli bir temsilidir. Cantek'e göre Hoca, hem saray hem de halk kültürünü eşek ve kavuğuyla temsil etmiştir. Bu temsil, edebî alanda da kendisini göstermiştir. Halk edebiyatında orta ve gölge oyunlarında, Nasrettin Hoca fıkralarında, halk şairlerinin hicviyelerinde rastlanan mizah, Divan Edebiyatı'nda da hicviye ve mersiyelerde görülür. Şeyhî, Fuzulî, Nefî bu konuda öne çıkmışlardır. Yazdıkları hicviyeler, egemen gücün eleştirisinde önemlidir. Ancak eleştirilerin sövgülerle bezenmiş olması, pek hoş karşılanmamıştır.

Mizah, Osmanlı Devleti'nde modernleşme ile dönüşüme uğramıştır. Modernleşme süreci, alınan askeri yenilgilerin, devletin bekasını tehlikeye sokması üzerine 17. yüzyılda başlamıştır. Bu süreçte gerçekleştirilen ıslahatlar, öncelikle kaybedilen savaşlar nedeni ile askerî alanda başlamıştır. Bununla birlikte devletin kurtarılması ve güçlendirilmesi için devlet aygıtı üzerinde de ıslahatlar yapılmış, merkeziyetçi bürokratik devlet anlayışı devlette hakim olmuştur. Tanzimat ile birlikte modernleşme, bir zihniyet meselesi haline gelmiş ve ıslahatlar toplumsal, hukukî, siyasî, kültürel bir boyut kazanmıştır.

Yapılan bu ıslahatların yeterince başarıya ulaştığı söylenemez. Çünkü modernleşme ile yaşanan değişim ve dönüşümler batıdaki gibi içselleştirilememiştir. Buna sebep, öncelikle ekonomiktir. Batı, modernleşme sürecinde ekonomik olarak kapitalizm ve sömürgecilik sayesinde büyüme kaydetmiştir. Osmanlı Devleti'nin ise batının dünya üzerinde etkin ve egemen olmak adına gerçekleştirdiği sömürgeye maruz kalırken modern olması imkansızdır. Ayrıca devletin ekonomik, toplumsal, kültürel alt yapısı; kapitalist sistemin gelişmesini engeller.

Osmanlı Devleti'nde modernleşme çabaları, hem halkın hem de aydın kesimin eleştirisine neden olmuştur. Halk, modernleşme sürecinde yaşanan sosyokültürel değişimden hoşnut kalmamıştır. Bu hoşnutsuzluğunu ifade edebildiği aracılardan biri mizahtır. Mizahın modernleşme sürecinde yaşadığı dönüşümün içeriksel boyutu bu bağlamda ortaya çıkmıştır. Halk; ortaoyunları, Karagöz-Hacivat ile modernleşme yönündeki değişim ve dönüşümleri eleştirmiştir.

Aydın kesim ise, modernleşmenin batıdaki gibi içselleştirilememesi temelinde eleştiri yöneltmiştir. Devletin eğitim alanında gerçekleştirdiği ıslahatlar aracılığıyla yetişen ve Tanzimat Dönemi'nde etkin olan bu aydınlar, eleştirilerini yayınladıkları eserleri ve gazeteler üzerinden yapmışlardır. Mizah da bu dönemde yazılı ve basılı hale gelmiştir. Bu bağlamda mizahın, içeriğinden sonra biçimsel olarak da değiştiği belirtilebilir.

Aydınların basılı malzemeler aracılığı ile yaptıkları eleştiriler, merkezî yönetimin baskısına maruz kalmıştır. Bu dönemde gazete ve dergilere sansür uygulanmış, gazeteler kapatılmış, aydınlar sürgün cezasına çarptırılmışlardır. Bu cezaların şiddeti, II. Abdülhamit Dönemi'nde daha da artmıştır. II. Abdülhamit Dönemi, 31 yıl süren bir istibdada tanıklık etmiştir. Mizah da bu baskılardan nasibini almıştır.

Mizahın ve diğer basılı malzemelerin özgürlüğüne kavuşması, ancak II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile gerçekleşmiştir. Hürriyet fikrinin önem kazandığı bu dönemde sansür kalkmış, birçok gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştır. Bu dönemin ilk sekiz ayında sayısız mizah gazetesi de okuruna ulaşmıştır. Sayısal olarak artan bu mizah gazete ve dergilerinde, Osmanlı Devleti'nde yaşanan modernleşme hareketleri, eleştiri yüklü yazın ve karikatürler aracılığıyla ele alınmışlardır.

Bu tezde, Osmanlı Devleti'nde yaşanan modernleşme hareketleri, II. Meşrutiyet Dönemi dergilerinden *Cem* ve *Kalem* dergileri üzerinden değerlendirilmiştir. Tezin kapsamı ele alınmadan önce, Osmanlı Devleti'nde yayınlanan mizah dergileri üzerinde değerlendirme yapan diğer araştırmalara da değinmek gerekir.[1]

Söz konusu çalışmalardan biri "Osmanlı Karikatüründe Balkan Sorunu 1908-1914" adı ile Tobias Heinzelmann tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada, dönemin mizah dergileri üzerinden devletin Balkanlar'da yaşadığı problemler değerlendirilmiştir. Heinzelmann *Karagöz*, *Kalem* ve *Cem* dergileri üzerinde çalışmış; bu dergilerin yazar ve karikatüristleri birbirinden farklı olsa da liberal muhalefete yakın bir tutum benimsediklerini, Balkan krizine ilişkin olarak, İttihat ve Terakki'nin politikalarına karşı çıktıklarını belirtmiştir (Heinzelmann, 2004).

Diğer bir inceleme ise, Hamza Çakır tarafından "Tarihimizin İlk Mizah Dergisi *Diyojen*'in Kapatma Cezalarına Yine Mizahi Yoldan Gösterdiği Tepkiler" adı ile yayınlanmıştır. Çakır incelemede, Teodor Kasap tarafından çıkarılan ve Osmanlı Devleti'nde ilk mizah dergisi olma özelliğini taşıyan *Diyojen* Dergisi'nin Osmanlı yönetimine karşı yazı ve karikatürlerle getirdiği eleştirilere ve bu eleştiriler neticesinde Âli Kararnamesi gereğince aldığı kapatma cezalarına değinmiştir. Ayrıca Çakır çalışmasında, dergide kapatma cezalarına verilen mizahî üsluptaki tepkilere de yer vermiştir (Çakır, 2006).

[1] Burada değinilecek çalışmalar, Tanzimat ve II. Meşrutiyet Dönemi mizah basınına ilişkindir. Bunların dışında, Milli Mücadele Dönemi mizah basını üzerinde inceleme yapan önemli çalışmalar da bulunmaktadır. Cüneyd Okay'ın *Dönemin Mizah Gazetelerinde Milli Mücadele Karikatürleri*, Hakan Aydın'ın *Milli Mücadele'de Kemalist Anadolu'nun Mizah Organı: Anadolu'da Peyam-ı Sabah (1921-1922)*, Bülent Akbaba ve Togay Seçkin Birbudak'ın *Milli Mücadele ve Cumhuriyet Dönemi Mizah Basınında Mustafa Kemal Atatürk İmajı* adlı incelemeleri bunlardan birkaçıdır.

Yapılan çalışmalardan biri de Palmira Brummett'e aittir. "İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911" adı ile hazırladığı çalışmada Brummett, dönemin siyasî, sosyal, ekonomik olayları ile ilgili mizah üzerinden değerlendirmede bulunmuştur. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından Osmanlı Devleti'nde yaşanan değişimi inceleyen Brummett; mizahî imgelemin tarih yazımında kullanımının öneminden söz etmiştir. Brummett'in çalışmasının ilgi çekici yanı, bu dönemde yaşanan kültürel değişim ve dönüşüm ile ilgili "emperyalizm", II. Meşrutiyet ile ilgili ise "devrim" olgusu üzerinden açıklama yapmasıdır (Brummett, 2003).

Son olarak Necmettin Alkan tarafından yapılan bir çalışmaya da değinmek gerekir. Bu çalışmanın diğerlerinden en büyük farkı, Avrupa'da çıkan mizah dergilerindeki karikatürler üzerinde inceleme yapmış olmasıdır. "Avrupa Karikatüründe II. Abdülhamit ve Osmanlı İmajı" adı altındaki bu incelemede Alkan, II. Abdülhamit'in ve Osmanlı Devleti'nin batılı karikatüristlerce basit ve gerçeklerle örtüşmeyen bir biçimde çizildiğini belirtmiştir (Alkan, 2006).

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan modernleşme hareketlerine ve bunların sonuçlarına ilişkin yapılmış yüksek lisans ve doktora tezleri de bulunmaktadır. Tezlerden biri Hamdi Özdiş tarafından hazırlanmıştır. Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan ve daha sonra üzerinde yapılan kimi değişikliklerle kitap olarak da basılan bu çalışmanın adı "Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset 1873-1878"dir. Özdiş çalışmasında mizah basının iki önemli dergisi *Diyojen* ve *Çaylak* üzerinde Tanzimat Dönemi'ni ve Batılılaşma hareketlerini; Şark Meselesi, kapitülasyonlar, dış borçlanma, borsa hareketleri gibi ekonomik temelli memleket meselelerini irdelemiş; mizahın kamuoyu oluşturmaktaki etkisinin iktidarca fark edilmesi ile yaşanan siyasi müdahalelere değinmiştir (Özdiş, 2010).

Diğer bir tez çalışması ise, Nezihe İdemen tarafından yüksek lisans tezi olarak "1869-1876 Yılları Arasında Yayınlanan Mizah Gazetelerinde İstanbul Hayatı" adı ile yayınlanmıştır. İdemen çalışmasında; Tanzimat'ın ilan edilmesi ardından devletin sosyal yapısında yaşanan değişimle birlikte İstanbul hayatının da –Batılı formlara bürünen terziler, mağazalar, mobilyalar, edebî neviler– değiştiğini belirtmiş ve bu değişimlerle ilgili mizah basını üzerinden değerlendirme yapmıştır. İdemen; *Diyojen*, *Letaif-i Asar*, *Terakki*, *Çıngıraklı Tatar*, *Hayal*, *Latife*, *Tiyatro*, *Kahkaha*, *Geveze*, *Meddah*, *Çaylak* adlı mizah dergilerinde yer alan metinleri aynen kullanmış; bu

konuda çalışacak sosyal tarih araştırmacılarına yardımcı olmak için önemli bir adım atmıştır (İdemen, 1994).

Son olarak İkbal Özbent de "İlk Türkçe Mizah Gazetelerinde Alafranga Tipler ve Alafranga Hayat" ismiyle 1987 yılında bir doktora tezi hazırlamış ve alana katkı sağlamıştır. 1870-1876 yılları arasında çıkan *Terakki*, *Terakki-i Eğlence*, *Letâif-i Âsâr*, *Diyojen*, *Çıngıraklı Tatar*, *Hayâl*, *Lâtife*, *Tiyatro*, *Şafak*, *Şarivârî Medeniyet*, *Kahkahâ*, *Meddah*, *Geveze*, *Çaylak* adlı 14 mizah gazetesi üzerinde inceleme yapan Özbent; alafrangalık konusunu irdelemiştir (Özbent, 1987).

"II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar (*Kalem* ve *Cem* Dergileri Üzerinden)" başlığı ile hazırlanan bu çalışmada ise, Osmanlı Devleti'nde Lâle Devri'nden II. Meşrutiyet'e kadar devletin bekasını sağlamak için yapılan ıslahatlar, karikatürler üzerinden gözler önüne serilmiştir. Brummet, *Doğu'da Mizah* adlı eser için hazırladığı "Açgözlülük, Kolera ve Moda: Osmanlı Karikatür Aleminde Kültürel Emperyalizm" adlı makalesinde, Osmanlı mizahının Türk akademisyenlerce yeterince işlenmediğini belirtir (Brummet, 2000, 138). Bu ifadeden yola çıkarak 2009 yılında gerçekleştirdiğim araştırmalar, Brummet'in haklılığını ortaya koymuştur. Bu tez ile, mizah ile ilgili bilimsel literatüre katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Tezde üzerinde inceleme yapılan *Kalem* ve *Cem* dergileri, hazırlığını Avrupa'da yapan, Batılı anlayıştan hareket eden[2] dergilerdir. Dönemin önemli yazar ve çizerleri ile çalışan bu dergiler[3] benimsedikleri farklı karikatür üslupları ile kültürel dönüşümün incelenmesi konusunda aydınlatıcıdır. Amaç, II. Meşrutiyet Dönemi mizahını sosyokültürel bağlamda çözümlemektir. Bu çözümlemede; *Kalem* ve *Cem* dergilerinde modernleşme hareketleri ile yaşanan biçimsel dönüşümün ve toplumda, eğitimde,

---

[2] Dergilerin biçimsel özellikleri Batılı bir anlayıştan hareket edildiğinin açık göstergesidir. *Kalem* ve *Cem* dergilerinde uygulanan şablon Fransızların *Le Rire* ve *Sourir* dergilerine aittir. Örneğin derginin bir kapakla açılması, ilk sayfada boydan boya bir karikatürün vitrin gibi yer alması bundandır (Taner, 1998, 232). Ayrıca *Kalem* Dergisi için d'Ostoya ve Plaicek gibi *Le Rire* Dergisi'nde çalışmış karikatüristler de çizim yapmıştır.

[3] Taner, Cemil Cem ve Salah Cimcoz'un Batı mizahını yakından takip ederek kaliteli mizahı okuyucuyla tanıştırdıklarını belirtmiştir (Taner, 1998, 231). Dergide çalışan diğer yazar ve çizerler de II. Bölümde ayrı ayrı ele alınmışlardır.

ekonomide modernleşme hareketlerine rağmen değişmeyen zihniyetin eleştirildiği varsayımından hareket edilmiştir. Bu bağlamda dergilerde; modernleşmenin görünürdeki simgeler üzerinden kavrandığına, toplumun Batılılaşmak konusunda aldığı tavırların prestij elde etmek için kabul edildiği ve Avrupa emperyalizmine maruz kalmamak için reddedildiği gibi iki ayrı noktada farklılaştığına, eğitim alanında yaşanan değişim hareketlerinin toplumun eğitimin önemini anlaması için yeterli olmadığına, dönemin siyasilerinin aldığı eğitim, ekonomi, toplum temelli kararların Osmanlı Devleti'ni çıkmaza sürüklediğine, aile bireyleri arasında özellikle kadın-erkek ilişkilerinde yaşanan değişimin yerildiğine, kadının kamusal alandaki varlığından duyulan rahatsızlığa, moda olgusunun devlette edindiği yere ve tüketim kültürünü aşılayarak insanları esir etmesine dair imgelere ulaşılacağı düşünülmüştür.

Mizah basını, içinde bulunduğu toplumun siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal yapısını ortaya koymak için önemli bir veri kaynağıdır. Ayrıca özündeki eleştirel niteliği; her tür iktidara karşı olma hali, komik ve eğlenceli de olsa gerçeklik üretmedeki çabası mizahı ve mizah basınını tarihsel alanda araştırma yapacaklar için daha ilgi çekici hale getirmektedir. Hazırlanan bu çalışmanın da tarihten günümüze akseden toplumsal, kültürel değişim ve dönüşüm hareketlerini anlamlandırmak için ışık tutması beklenmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde literatür taraması yapılarak mizah; mizahın toplumla, siyasetle, ideolojiyle olan ilişkisi ve modernleşme sürecinde mizahın batıdaki dönüşümü anlatılmıştır. Ayrıca bu bölümde, üçüncü kısımda yapılan modernleşme hareketlerine ilişkin eleştirel incelemeye temel oluşturması bakımından Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme hareketlerine de değinilmiş, mizahın Osmanlı'da modernleşme ile yaşadığı değişime yer verilmiştir. İkinci bölümde ise, yine literatür taraması yapılarak II. Meşrutiyet Dönemi modernleşmesi ve bu dönemde mizah basınının gelişimi ele alınmıştır. Ardından, aynı bölümde doküman analizi yapılarak çalışma kapsamında tahlil edilen *Kalem* ve *Cem* dergilerinin biçimsel özellikleri, amaçları, yayın politikaları, işledikleri konular, yazar ve karikatüristleri hakkında bilgi verilmiştir. Son bölümde ise, *Kalem* ve *Cem* dergilerinde yayınlanan karikatürler üzerinde göstergebilimsel analiz yapılarak modernleşme hareketlerinin görünümleri ortaya konulmuştur. Karikatürler, çalışmanın kolay anlaşılır olması bakımından içeriklerine uygun başlıklar altında sınıflanmıştır. Bu başlıklar; II. Meşrutiyet'in ilanı,

hürriyet, toplum, kadın, aile, eğitim, ekonomi, moda ve tüketim kültürü konuları ile bağıntılı bir biçimde oluşturulmuştur. Analiz yapılırken karikatürlerdeki göstergeler, metinleri ile birlikte ele alınıp dönemdeki siyasî, toplumsal, ekonomik, eğitsel gelişmeler göz önünde bulundurularak yorumlanmıştır. Bu bakımdan çalışmanın niteliksel bir araştırma yöntemini benimsediği; yapılan analizin ve bu bağlamda yorumlamaların da aynı karikatürler için başka araştırmacıların yaptıkları ya da yapacakları analizlerden ve yorumlamalardan sadece biri olduğu belirtilmelidir.

Dergilerin tüm sayılarına ulaşılmıştır. *Kalem* Dergisi'nin 1908-1911 yılları arasında çıkan 130 sayısı ile *Cem* Dergisi'nin 1910-1912 yılları arasında çıkan 42 sayısına İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'ndan ulaşılmıştır. Yalnız *Cem* Dergisi'nin bu kütüphanedeki eksik bir sayısı –22. sayı– İstanbul Üniversitesi Beyazıd Kütüphanesi'nden temin edilmiştir.

1. BÖLÜM

MODERNLEŞME SÜRECİNDE MİZAHIN DÖNÜŞÜMÜ

1. Mizah Kavramı

Köken itibari ile Arapça bir kavram olan mizah[1], özünde gülmeyi barındırmaktadır ve bu nedenle "gülme" olgusu ile birlikte açıklanmalıdır. Gülme; felsefî, sosyolojik, psikolojik ve fizyolojik boyutları olan bir olgudur. Bu bakımdan üzerine birçok filozof, sosyolog ve psikologca tanımlamalar yapılmıştır. Gülme konusunda düşünenlerden biri Aristoteles'tir. Aristoteles gülmeyi, uygar bir insanın yapmaktan çekinmesi gereken bir davranış olarak tanımlar. Ona göre gülme, edep kuralları ile sınırlandırılmalı ve ehlileştirilmelidir. Erdemli bir insan olmanın yollarından bahsettiği *Nikomakhas'a Etik* adlı eserinde, güldürmede aşırıya kaçanları eleştirir, şaka yapılarak insanların gücendirilmemesi gerektiğini söyler. Alaylı şakanın bir tür hakaret olduğunu belirten Aristoteles, yasaların bu tür şakaları yasaklaması gerektiğini ifade eder (Aristoteles, 1998, 86-87). Aristoteles'i gülme hakkında böyle düşünmeye iten belki de batıda ilk gülmenin alay etmekten doğmasıdır. Batıda yazıya geçirilmiş ilk kahkaha *İlyada*'da görülür.[2] Destanda ateş ve zanaat tanrısı Hephaistos, diğer tanrılara tanrı balından sunar. Yalnız Hephaistos, hem topaldır hem de balı getirirken soluk soluğa koşmaktadır. Onun bu halini gören diğer tanrılar kahkahaya boğulmuştur (Homeros, 2005, 89). Destanda görüldüğü üzere gülme, alayın ve küçümsemenin bir işareti olmuştur.

---

[1] " Mizah" kavramının aslı "müzah"tır (Devellioğlu, 2007, 790; Sarı, 1982, 1431). Aziz Nesin: "Galat-ı meşhur, lügat-i sahihten evladır. " der ve halk ağzında müzahın, mizah şeklinde yer ettiğini; "müzah" diye diretmenin gereksiz olduğunu ifade eder (Nesin, 2001, 20).

[2] Aristoteles, *Poetika* adlı eserinde tragedyadan bahsederken Homeros'un *İlyada* ve *Odysseia* adlı eserlerinden söz eder.

Platon da gülme üzerine düşünenlerdendir. Platon, gülmeyi tanrılara meydan okuduğu için değil, insana yaptıkları için hoş bulmamaktadır. Platon, erdemli yurttaşların ve devletin muhafızlarının ağırbaşlılıklarını korumaları gerektiğini belirtmiştir. Gülme insanları aşırılığa yönlendirmektedir. İdeal devletin yurttaşları, birbirine saygı duymalı ve bedensel-ruhsal tacizde bulunmamalıdır. İnsanlarla alay etmenin cezalandırılması gerektiğini belirten Platon, başkası ile alay eden insanların erdemini ve ciddiliğini kaybetmemesinin olanaksızlığından söz etmiştir (Platon, 2007, 298, 450-451).

Hobbes ise başkalarının şanssızlıkları karşısında kişinin duyduğu ani sevincin gülmeye neden olduğunu belirtir (Hobbes, 1995, 51-52). Örneğin tökezleyen kişiye gülünmektedir. Buna neden olan, tökezleyen kişi sayesinde insanın kendi özünü kavraması ve çıplak hayvansal doğasını fark etmesidir. Tökezleyen kimseler ise, kendilerini aşağılanmış hissetmektedirler. Bu nedenle birisinin düşmesi gerekiyorsa insan daima kendisinin değil, başkasının düşmesini tercih eder (Sanders, 2001, 30-31).

Aristoteles, Platon ve Hobbes'in yaptığı bu açıklamalar, gülmenin insanların duygularından arınması sonucu gerçekleştiğini ve hataların cezalandırılmasında etkin bir aracı olduğunu ortaya koymak bakımından önemlidir. Bu bağlamda gülme, toplumda yapmaktan ve maruz kalmaktan kaçınılması gereken bir harekettir.

Bununla birlikte gülmenin fizyolojik, toplumsal ya da psikolojik olarak olumsuz olmayan yanlarına işaret eden tanımlamalar da yapılmıştır. Spencer'a ait tanımlama; gülmenin, sinirsel enerjinin boşalması ve rahatlama sağlaması üzerine kuruludur (Spencer, 1863, 105-110). Kierkegaard, ani heyecanların ardından gelen duyarsızlığın ve miskinliğin gülmeye neden olduğunu belirtir (Kierkegaard, 2013, 238-239). Bu tanımlamalara dikkat edilirse gülme, aniden gelişen olaylar karşısında insanların gösterdiği ani tepkilerden yola çıkarak sevinme, rahatlama ve şaşkınlık duygularının ifadesinin bir aracıdır.

Gülme davranışını anlatan yukarıdaki tanımlamaların tümü gülme biçimlerinde ortak paydanın insan olduğunu ve gülmenin sebeplerinin anlaşılması oldukça zor etkenlere dayandığını ortaya koymaktadır. Bu etkenler; insanın keyiflenmesi kadar protesto etme, toplumsallaşma, savunma, eleştirme, alay etme ve küçümseme olabilir.

Bu bakımdan gülmenin, olumlu ve olumsuz yanlarına işaret eden ikili bir yapılanma içerisinde ele alınması gerektiği belirtilmelidir. Gülme, hem üzülmeye hem de sevinmeye neden olabilir. Kundera bu konuda *Gülüşün ve Unutuşun Kitabı* adlı

eserinde, meleklerin kötülüğün gülüşünü duyduklarında şaşırdıklarını, bu gülüşün Tanrıya ve onun kutsal eserine karşı olduğunu bildiklerini belirtir. Ardından meleklerin de şeytana karşı aynı silahı kullanarak, yani gülerek karşılık verdiklerini, düşmanın silahını düşmana karşı kullanıp bu silaha tam tersi bir anlam yüklediklerini ifade eder (Kundera, 2003, 90-91). Böylece gülmenin ikili yapısını açıklığa kavuşturur.

Mizahın gülme ile bağıntısı, kendisine yüklenen olumlu ve olumsuz anlamlardan yola çıkılarak gülmenin tek bir söz söylemeden zorbaların tehditlerinde gedikler açabilmesinden ve en can sıkıcı kimseleri dahi yola getirebilmesinden kaynaklanır (Sanders, 2001, 32-33). Bu bakımdan gıdıklama ya da psikolojik, fizyolojik bir rahatsızlık sonucu gerçekleşmeyen amaçlı bir gülme davranışı, ancak mizahla ilişkilendirilerek açıklanabilir.

Nesin'in mizaha gülmece adını vermesi de bundandır. O'na göre mizahın kökeninde gülmeden başka bir şey aramak doğru olmaz. Sadece gülmenin oranı değişebilir: Kasıkları çatlatıncaya dek, katılırcasına gülmekten bıyık altından, belli belirsiz, hissettirmeden gülmeye (Nesin, 2001, 19)…

Yücebaş ise tanımlamasında, mizahın en iyi savunma silahı olduğunu belirtmiştir (Yücebaş, 2004, 28). Mizah bu özelliği ile bireylerin veya toplumun gerilimini azaltmakta, kızgınlığını gidermektedir. Özellikle düzenin bozulduğu, laçkalaştığı toplumlarda ya da bireysel ilişkilerde mizah, eleştiri oklarının muhataba daha rahat yönlendirilmesinin bir aracıdır. Böylece hem eleştiri yapılabildiği için bir rahatlama gerçekleşir hem de eleştiri karşısında görülecek tepki yumuşatılmış olur.

Mizahın savunma ve eleştirme yapabilmekteki bu gücü, onun özgürlükle olan ilintisini de ortaya koyar. Amacı, sert ve kaba bir biçimde tepki göstermekten ziyade, muhatabın utanma duygusunu harekete geçirerek yermek olan mizah, özgürlüğün olmadığı toplumsal ve bireysel ilişkilerde bu görevini yerine getiremez; toplumsal, siyasal ve ekonomik gücün manipülasyonu altında esir olur. O halde mizahın işlevlerini yerine getirebilmesi için özgür bir ortamın sağlanması gerekir. Bu sayede mizah, toplumsal dengenin egemen güçler lehine bozulduğu zamanlarda halka cesaret veren, egemen gücü protesto eden, eleştiren; halkı da bu bağlamda gerçekliklerle yüz yüze getiren bir aracı olur.

Bu bağlamda mizah, zayıfın güçlüye karşı kullandığı bir silahtır. Bir karşı duruştur, isyandır, evrensel deşarj olma yöntemidir. Kurulu düzene, kurallara karşı

özgürleşmektir. Yüzleşmekten çekinilen toplumsal gerçekliktir (Eker, 2009, 54). Sanders, tarih boyunca en tehditkar kahkahaların tarihin kıyısında olanlar ya da tarihte adsız kalanlar tarafından atıldığını belirtir (Sanders, 2001, 9). Çünkü tarihin kıyısına atılanlar ancak sistemin baskısına maruz kalmadan, farklı bir bakış açısına sahip olabilir. Mizahın da amacı bu farklı bakış açısından hareketle insanlara tek doğru gerçeklik olarak dayatılanı yıkabilmektir (Paz, 1990, 14-15). Mizah bu amacı gerçekleştirmek için gücünü; özgürlükten ve bu özgürlük hissinin ancak gülme eylemiyle varolabileceği inancından alır (Sanders, 2001, 28-30).

Sanders, gülme ve mizahın gücünden bahsederken çarpıcı bir örnek verir: Chaplin… Chaplin, Frederic Morton'a göre şehirde bir serseri, Fields'e göre lanet olası bir bale dansçısı, Hannah Arendt'a göre ise siyasi bir dava adamıdır. Sanders 1940 yılında izlediği *Büyük Diktatör* adlı filmde, Chaplin'in Führer kılığına girdiğini söyler. Sanders: "Filmde Chaplin, Hitler kişiliğine nüfuz edebiliyor, Hitler olabiliyor, diktatörü bir soytarı giysisi gibi üzerine geçiriyor ve böylece Kötülük İmparatoru'nu pençelerinden ve dişlerinde yoksun bırakıyordu." derken gülmenin en güçlü kötülüğü bile yadsıma gücüne sahip olduğunu vurgulamıştır. Chaplin filmde, Hitler'in komik yönünü, ciddi yönünden ayırmış ve bu komik yönü büyük bir etki oluşturacak şekilde karikatürleştirmiştir. Seyirci artık Hitler'i bütün bir karakter olarak göremeyecektir. Chaplin, Aristoteles'in alay etmek konusundaki uyarılarını dikkate almış ve alayı düşmanı yok etmek için kullanmıştır. Belki savaşı engelleyememiştir; ancak gerçeklik yanılsaması yolu ile Hitler imgesini komik bir mankene dönüştürmeyi başarmıştır (Sanders, 2001, 302-304). Bu mizahın içinde bulunulan ya da düşmanı olunan toplumların siyasi, ekonomik, toplumsal gücüne karşı eleştiri, savunma, saldırı, protesto için kullanıldığına dair önemli bir örnektir. Mizah sayesinde ezilenlerin kızgınlıkları giderilmiş olur. Ayrıca mizahın aracı olarak kullanıldığı bir toplumsal ilişkide, eleştiriye maruz kalanların tepkisi, direkt eleştiri alanlardan daha yumuşak olacaktır. Bu sayede mizah yapanlar daha cesurdur. Mizahın utanma duygusunu harekete geçirmesi nedeniyle de mizaha maruz kalanlar, daha yoğun ve uzun süreli etki altına alınabilmişlerdir.

2. Mizah Kuramları Bağlamında Bireysel ve Toplumsal İlişkiler

Mizah, hem verilmek istenen toplumsal mesaj için bir aracı hem de toplumsal yapıyı tahlil etmek için veri kaynağıdır. Özellikle özgürlüğün hüküm sürdüğü bir ortamda mizah, özgün yapısı ve bu sayede sağladığı şaşırtma etkisi (Koestler, 1997, 99) ile toplumu bilgilendirmekte, cesaretlendirmekte ve gerilimi azaltmaktadır.

Mizahın toplumsal ilişkilerde edindiği yer ile ilgili filozof, sosyolog ve psikologlarca kuramlar geliştirilmiştir. Platon, Aristoteles, Hobbes, Freud, Kant, Schopenhauer ve Bergson'un ortaya attıkları kuramlar; mizah ve toplum ya da mizah ve birey arasındaki bağıntıyı incelemek için önemlidir. Bu nedenle bu kuramlara değinmek gerekmektedir.

Mizah, toplum ve birey bağıntısını açıklamak için geliştirilen kuramlardan ilki "Üstünlük Kuramı"dır. Platon, Aristoteles ve Hobbes tarafından yapılan mizah ve gülme eylemi ile ilgili açıklamalara dayanarak geliştirilen bu kurama göre gülme, bir kişinin toplumda başka bir kişi ile kendini kıyaslaması sonucu üstün görmesi ile birlikte ortaya çıkan bir eylemdir. Bu nedenle de kaçınılması gereken bir davranıştır. Platon "Devlet" adlı eserinde kötülükten, haksızlıktan ve akılsızlıktan başka bir şeyi gülünç saymanın boş olduğunu ifade eder (Platon, 2006, 178). Platon, aynı eserde şiddetli bir gülmenin toplumda şiddetli bir tepkiyi de uyandıracağına değinerek toplumda değerli insanların gülmeye meyilli olmaması, bununla birlikte değerli insanların gülme ile hakkından gelinmesine izin verilmemesi gerektiğine de değinmiştir (Platon, 2006, 95-96). Platon gülmeyi insanların kendini bilmezliklerinin bir sonucu olarak göstermektedir. Çünkü akılsızlık, gülmenin en önemli nedenlerindendir. Ayrıca gülme, sonuçları oldukça etkin bir toplumsal eylemdir. Toplumda saygıdeğer insanlar, idareciler, Platon'un deyimi ile bekçiler, gülme ile alaşağı edilebilir. Bu nedenle gülme, toplumsal ilişkiler bakımından sakıncalıdır.

Aristoteles de Platon gibi gülmenin, toplumda kaçınılması gereken bir davranış olduğunu düşünür. Aristoteles'e göre gülme, alay etmenin bir türüdür. Aristoteles, insanların kendilerine gülünmesinden hoşlanmadıklarını ve bu nedenle gülmenin haksızlık yapanları doğru yola sokan bir toplumsal düzenleyici olarak kullanılabileceğini; ancak gülmenin bu değerinin önemsenmemesi gerektiğini belirtir. Çünkü insanlar, gülerken aşağılık şeylere ilgi göstermektedir ve bu nedenle gülme iyi bir yaşamla uyuşmaz. Ayrıca şakacı tutum, insanı önemli şeylere karşı

gayrıciddi yapar ve kişinin karakterine zararlı olabilir (Morreall, 1997, 9). Aşırı gülmenin insanı ahlaksal olarak arzulanır olandan uzaklaştırdığını savunan Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinde güldürmede aşırıya kaçanların şaklaban ve ağzı bozuk olduklarını ifade etmiştir. O'na göre şaklaban ve ağzı bozuk olan bu insanlar, efendice konuşmaktan ve yaptıkları şaka nedeniyle kişileri gücendirmemekten çok güldürmekle ilgilenmektedirler (Aristoteles, 1998, 86).

Hobbes ise eseri *Leviathan*'da gülme eyleminden bahsetmiştir. Hobbes, gülmenin ani sevinçten kaynaklandığını belirtir. Ani sevince neden olansa, ya kişinin kendini mutlu eden bir anlık hareketi ya da başka birinde yanlış bir şeyi görmesidir. Gülme ve üstünlük kuramı arasındaki bağ da ani sevince neden olan bu ikinci sebeptir. Kişi yanlış şeyin kendisinde olmamasına sevinip memnun olmakta, üstünlük duygusuna kapılmakta ve gülme davranışını gerçekleştirmektedir (Hobbes, 1995, 51-52).

Üstünlük Kuramını geliştirenlerce gülme, insanın karakterine ve sağlıklı toplumsal ilişkiler geliştirmeye zarar vermektedir. Çünkü gülme ve mizah toplumda, bireylerin ya da grupların birbirlerinden daha iyi olduklarının mesajını vermelerinin yolu olarak kullanılmaktadır. Gülme, alay etmenin bir aracıdır ve alay, insanlar arası ilişkileri yıpratmaktadır.

Gülme ve mizahın toplumsal yapıdaki yerini ortaya koymak için geliştirilmiş diğer bir kuram ise, "Uyumsuzluk Kuramı"dır. Uyumsuzluk Kuramı özellikle gülmenin bilişsel ya da düşünsel yanına işaret etmektedir. Bu kurama göre gülme, mantıksız ya da uygunsuz olan bir şeye karşı gösterilen zihinsel bir tepkidir (Morreall, 1997, 25). Bu kuramı da ilk irdeleyen Aristoteles olmuştur. Aristoteles *Rhetoric* adlı kitabında dinleyicinin etkilenmesi için kullanılan söz oyunlarından bahseder. Dinleyicinin beklentisi ile konuşmacının sözlerinin birbirine uymaması şaşırmaya ve anlatılanlardan daha fazla etkilenilmesine neden olmaktadır. Aristoteles, bu uygunsuzluğun, komedi yazarlarının da kullandığı bir yöntem olduğunu belirtir. O'na göre komedi yazarları gülünçlüğü, dinleyicinin ummadıkları bir sözcüğü kullanma yolu ile yakalamaktadır (Aristoteles, 1995, 189-190).

Aristoteles, her ne kadar Uyumsuzluk Kuramı ile ilgili ilk irdelemeleri yapsa da kuramı daha fazla geliştirmemiştir. Bu kuram, özellikle Kant ve Schopenhauer isimleri ile tanınmaktadır.

Kant, gülmenin birden bire hiçliğe dönüşen gergin bir beklentiden doğan heyecan olduğunu belirtir. Gülme ve uyumsuzluk arasındaki ilişkiyi ise, örnek fıkralar üzerinden aktarır. Bu fıkralardan biri varlıklı bir akrabanın ölmesi üzerine, vasisinin onun için gösterişli bir cenaze töreni düzenlemek istemesi üzerinedir. Vasi, işlerin yolunda gitmeyeceğini düşünmektedir. Çünkü O'na göre yas tutacak olanlara ne kadar çok para verirse, o kadar keyifli görüneceklerdir. Bu fıkraya insanlar gülmektedir. Çünkü yas tutacak olanların daha çok para aldıkları için keyiflenmeleri uyumsuz bir durumdur (Kant, 2011, 207).

Schopenhauer da gülmenin nedenini, bir kavramla o kavram arasındaki uyumsuzluğun aniden algılanması olarak ifade eder. O'na göre gülme ya da kahkaha, bu uyumsuzluğun ifadesidir (Schopenhauer, 2010, 84).

Uyumsuzluk Kuramı'na ilişkin açıklama yapan diğer bir isim ise James Beattie'dir. Beattie, ilişki içinde bulunan birden fazla unsurun birbiriyle uyumsuz olmasının gülmeye sebebiyet verdiğini belirtmiştir. Gülme ise, duygusal ve hayvansal olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Hayvansal gülme, tamamıyla maddesel olan nedenlerden doğan anlık bir tepkidir. Bu nedenle hayvansal gülmenin nedenini, uyumsuzlukla ilişkilendirmez. Gıdıklama ile gülmek bu tarz bir gülme biçimidir. Duygusal gülme ise, uyumsuzluğun akıl aracılığı ile fark edilmesinden doğmuştur (Beattie, 1809, 129-136). Beattie, gülmeye ilişkin yaptığı bu açıklamalarla uyumsuzluk teorisini sınırlandırmıştır. Gülmenin sadece kavramlar ve nesneler arasındaki uyumsuzluktan doğmadığını; aniden sevinmenin, gıdıklanmanın, kısacası farklı fiziksel etkilerin de gülme tepkisi doğurabileceğini ortaya koymuştur.

Bergson'un gülmeye ilişkin yaptığı değerlendirme de uyumsuzluk kuramı başlığı altında değerlendirilebilir. Bergson, canlı bedenin makine gibi katılaşmasının gülmeye neden olduğunu belirtmiş, bu durumu üç farklı şekilde açıklamıştır: Bunlardan ilki mekanikle canlıyı birbirinin içine girmiş gibi görmektir. Bergson, moda olgusundan hareketle bu durumu açıklar. Her moda bir bakıma gülünçtür. Günün modasının komikliği ise yalnızca dönemi için gizli kalmaktadır. Komik burada, yapay bir şeyin doğal olanın yerine konmasından kaynaklanmaktadır. Moda, genellikle yapay olanın temsilidir (Bergson, 2006, 26-32). Kültürel dönüşüm ile ilgili yapılacak taşlamalarda mizah yazar ve çizerleri, bu uyumsuzluğu kullanarak komik olanı ortaya koymuşlardır. Örneğin silindir şeklinde büyük bir şapka doğal değildir,

yapaydır. Günün modasına uygunsa böyle şapka takmış bir insana gülünmez; ancak şapkanın modası geçmişse uyumsuzluktan kaynaklanan gizli kalmış komik ortaya çıkar ve gülme davranışı gerçekleşir. Günün modası olduğu halde farklı toplumlarda şapkanın gelenek ve göreneklere bağlı olanlarca benimsenmemesi de gülme davranışını ortaya çıkarabilmektedir. Örneğin, Osmanlı toplumunda kimi kesimlerce, kadınların Fransızlara özgü giyiniş biçimi, hem eleştirilere hem de gülüşmelere neden olmuş; mizah dergilerinde moda, taşlama konusu yapılabilmiştir.

Bergson'a göre gülmeye neden olan ikinci uyumsuzluk ise, canlının üstüne kaplanmış mekanikten kaynaklanmaktadır. Bergson, bir kişinin ruhsal yanı söz konusuyken dikkatlerin bedensel yanı üzerine çekilmesi ile komik olanın ortaya çıktığını belirtmiştir. Örnek olarak konuşmasının en etkili yerinde hapşıran bir konuşmacıya gülünmesini vermiştir. Burada komik olanı ortaya çıkaran bedenin, ruhun önüne geçmesidir. Bergson, komedyalarda genellikle mesleklerin komik duruma düşürülmesinin bu yolla gerçekleştirildiğini belirtir. Avukatlar, yargıçlar, doktorlar, mesleklerinin dış görünüşlerine sonuna kadar uymaktadırlar. Biçim kaygısının ön plana çıkması ise gülmeye neden olmaktadır. *Figaro'nun Düğünü* adlı eserde Brid'oison biçimin önemini, cüppesiz bir yargıca gülen insanın cüppeli bir savcıyı görünce titreyeceğini belirterek anlatmıştır (Bergson, 2006, 33-35). Moliere ise *Hastalık Hastası* adlı eserinde, henüz doktor çıkmış Thomas Diafoirus'a: "Hastaya, kurallara uygun olarak bakmaktan başka zorunluluğumuz yoktur." cümlesini bu nedenle söyletmiştir (Moliere, 2005, 102). Yine Moliere, *Sevda Hekim* adlı eserinde Doktor Bahis'e: "Hastalıktan yolsuz kurtulmaktansa yolu ile ölmek bin kat evlâdır" cümlesini (Moliere, 1943, 20), biçimin ruhun önüne geçmesi sonucu komik durumun ortaya çıktığını göstermek amacıyla dedirtmiştir.

Bergson, gülmeye neden olan üçüncü etkeni de canlı bir şeyin üzerine kaplanmış mekanik olarak ifade etmiştir. Bu ifadesiyle anlatmak istediği ise, bir kişinin nesne izlenimi vermesidir. Bergson bu etken için örnek olarak sirk palyaçolarını vermiştir. O'na göre palyaçolar, yaptıkları hareketler nedeniyle izleyicide, insandan ziyade çarpışan paketlerin seyredilmesi izlenimini uyandırdığı için komiktir (Bergson, 2006, 36-37). Bergson, insanın insan yerine bir nesneye benzemesini uyumsuzluk olarak değerlendirmiştir. Bu uyumsuzluk ise gülmeye neden olmaktadır.

Uyumsuzluk kuramı, toplumsal ilişkiler bakımından önemlidir. İnsanlar, kendilerine gülünmesini istemediklerinden toplumda kendilerinden beklenilenden farklı hareket etmezler. Uyumsuzluktan doğan gülme, ceza mekanizmasının bir parçasıdır. Bu nedenle cezaya maruz kalmamak isteyen insan, diğer insanların umduğu gibi hayatını devam ettirir. Gülmenin sosyalizasyon fonksiyonu da bu bağlamda değerlendirilebilir. Kendisine gülünmesi istemeyen insan, yaşayış biçimi ile içinde yaşadığı toplumun ya da daha özelde grubun uyumlu bir parçası olur.

Gülme ve mizah ile ilgili geliştirilen kuramlardan bir diğeri ise "Rahatlama Kuramı"dır. Rahatlama Kuramı, gülmenin insandaki sinirsel enerjiyi ortaya çıkarması ile ilgilidir. Bu kuram, gülmenin ve mizahın biyolojik işlevi üzerinde durmaktadır. Morreall, sinirsel enerjinin insanlarda yasaklar karşısında biriktiğini ifade etmektedir. Bir diktatörlüğün ağır kısıtlamaları altında yaşayan insanlarda böyle bir sinirsel enerji görülebilir (Morreall, 1997, 33-35). Morreall'in bu açıklaması, Osmanlı Devleti'nde otuz yıl süren bir sıkı yönetim döneminden sonra II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile birlikte mizah basınında yaşanan patlamayı açıklar niteliktedir. Öyle ki hürriyet havasının esmesi ile birlikte birçok mizah dergisi ya da gazetesi yayınlanmış, gazeteciler yazıp çizdikleri ile hem kendilerini hem de toplumu güldürerek rahatlatmışlardır.

Siyasi alandaki baskı ve yasaklamaların yanı sıra toplumda, cinsellik ve şiddete karşı geliştirilmiş yasaklamalara da rastlanmaktadır. Bu konuda Freud'un açıklamaları önemlidir. Freud, cinsellik ve düşmanlığın baskı altında tutulan ve gülmeye neden olan yegane etkiler olduğunu ifade etmiştir. Gülmenin şakalar, komik haller ve mizah olmak üzere üç türü olduğunu belirten Freud; insanların farklı ruhsal haller için enerji ayırdıklarını, bu enerjiyi kullanmadıklarında boşaltmak için gülme davranışını gerçekleştirdiklerini belirtmektedir. Gülmenin özellikle espri yapmak ile ilgili türü üzerinde duran Freud, esprinin toplumca bastırılan duygu ve düşünceleri açığa çıkarmanın bir yolu olduğunu belirtmiştir. Esprilerdeki şiddetin ya da cinsellik içeren öğelerin kişileri sınırlılıklarından kurtardığını açıklayan Freud, espriden alınan zevkin insanlarca başka bir biçimde tatmin edilemeyeceğini vurgular (Freud, 2012, 125-146).

Spencer'in gülme ve mizaha olan yaklaşımı da rahatlama kuramı bağlamında değerlendirilebilir. Spencer, gülmenin uyumsuzluktan doğduğunu belirtir. Örnek

olarak ise bir çocuğun yetişkin bir adamın şapkasını takmasını gösterir. İnsanlar bu tür bir uyumsuzlukla karşılaştıklarında gülme tepkisi vermektedirler. Spencer'in uyumsuzluktan bahsetmesine rağmen fikirlerinin, rahatlama kuramı bağlamında değerlendirilmesi ise gülme davranışını kassal hareketlerle ilişkilendirmesinden kaynaklanmaktadır. O'na göre insan, sinirsel enerjisini vücudundaki kasları kullanarak gülme davranışı sergileyip boşaltmaktadır. Böylece kaslar deşarj olmakta ve rahatlama sağlanmaktadır (Spencer, 1863, 105-110).

Mizah ve gülme sayesinde rahatlama, toplumsal ilişkiler için oldukça önemlidir. Her ne kadar kuramda rahatlama, biyolojik işlevleri bağlamında değerlendirilmiş olsa da insanlardaki sinirsel enerjinin boşalması, kaos halinin oluşmasını engellemesi bakımından değerlidir. İnsanlar siyasi, ekonomik, toplumsal güce karşı kendilerini savunamadıkları zamanlarda mizahı kullanarak ve gülerek kendilerini rahatlatabilmişlerdir. Böylece gerginliklerinden arınabilmişlerdir.

Mizah ve gülme sayesinde rahatlamanın, toplumsal olduğu kadar sadece bireyi ilgilendiren faydaları da bulunmaktadır. Bunun en açık örneği tıp alanında görülmektedir. İnsanların bağışıklık sisteminin gelişmesinde mizahın, gülmenin ve bunların sağladığı rahatlamanın önemli bir unsur olduğu kanıtlanmıştır.

Üstünlük, uyumsuzluk ve rahatlama kuramları; mizah ve gülmenin toplumsal ilişkiler açısından sakıncalı ve gerekli olduğu halleri ayrı ayrı ele almışlardır. Mizah ve gülme, bu kuramlar bağlamında Türk toplumu açısından değerlendirilecek olursa batıdakine benzer bir durumla karşılaşıldığı olur. Örneğin Haşim, gülüşün ruhun asil bir faaliyeti olmadığını belirtir. O'na göre hiç kimse kendine gülmez; güldüren diğerinin aczi, kusuru, dalgınlığıdır ve gülen kendinden fazla memnun olan gururdur. Fikir oluşturan, düşman gözleyen, düşünen adam gülmemektedir. Gülen bir adamın yüzünde gerilen dudakların açık bıraktığı iki çıplak diş sırası, hayvan sırıtmasını andırmakta iken gülmeyen bir insan ve özellikle gülmeyen bir kadın yüzü ilahi bir çehre olmaya yakındır (Haşim, 1969, 120). Haşim'in yaptığı bu açıklama, gülme ve mizahı üstünlük kuramı bağlamında değerlendirdiğinin bir göstergesidir.

Bununla birlikte Türk kültüründe gülme ve mizahın eleştirirken öğreten, rahatlatan bir yanı olduğu da belirtilmelidir. Edebî alanda verilen ürünler üzerinde bir inceleme yapılacak olursa mizahın öğretici ve rahatlatıcı yanı gözlemlenebilir. Edebi alanda Türk mizah anlayışı, sözlü ve yazılı kültür ürünlerine dayanır. Sözlü kültür ürünleri

olarak destanlar –Alpamış Destanı[3]–, hikayeler, masallar –Keloğlan masalları–, fıkralarda –Nasrettin Hoca, Bekri Mustafa, İncili Çavuş fıkraları[4]– kendisini gösteren mizah; yazılı kültür ürünlerinde Divânü Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig[5], Atabetü'l Hakayık[6] ve Dede Korkut Hikayeleri[7] ile vücut bulur (Eker, 2009, 98). Bu ürünlerin ortak özelliği eğlendirirken eleştirici, öğretici, rahatlatıcı olmalarıdır.

---

[3] En eski Türk destanlarından olan Alpamış Destanı'nda, destanın kahramanı Alpamış'ın yaşadığı zorluklar kimi zaman mizahî unsurlar ele alınarak ifade edilmiştir. Buna verilebilecek bir örnek ve bu örnek bağlamında yapılan açıklama aşağıda yer almaktadır (Öz Özcan, 2006, 37-39):

Keykubad kulak ver, benim feryadıma,
Babam padişah idi Kongırat yurduma
Tavka'yı sana vermeyip aldatırsam,
Bastığım izim kalsın sürekli ardımda.
Tavka'yı sana vermeyip aldatırsam,
Ölene kadar omzumda saç görmeyim.
Tavka'yı sana vermeyip aldatırsam,
Her ay büyüsün başımda saçım.

Gerçekte insanın bastığı iz arkada kalır, her ay saçı uzar, omzundaki saçı göremez. Alpamış bu durumu, mizahî bir hava içinde Keykubad'ı inandırmak için kullanmıştır. (Alpamış kalmak yurduna geldiğinde hile ile tuzağa düşürülünce bu tuzaktan kurtulmak için çoban Kaykubad'a, Tavka'yı düştüğü zindandan kendisini kurtarırsa alacağını söyler ve yukarıdaki yemini eder.)

[4] Nasrettin Hoca, Bekri Mustafa ve İncili Çavuş saray ve halk arasında aracı bir rol üstlenmişlerdir. Halk; saray ve çevresini eleştirmek, duygu ve düşüncelerini açıklamak için bu kahramanları birer temsilci olarak benimsemişlerdir. Nasrettin Hoca ve İncili Çavuş fıkralarında kimi zaman yabancı ülkelerin hükümdarları ve elçileri de eleştirilerek küçük düşürülmüştür.

[5] Eker, Kutadgu Bilig'ten aşağıdaki örneği seçerek Türk mizah anlayışını ortaya koymaya çalışmıştır:

Mini emgetür til idi ök telim (Bana dilim pek çok eziyet çektiriyor)
Başım kesmesüni keseyin tilim (Başımı kesmesinler de ben keseyim dilimi)
Sözünni küdezgil başın barmasun (Sözüne dikkat et, başın gitmesin)
Tilinni küdezgil tişin sınmasun (Dilini tut dişin kırılmasın) (Arat, 1991, 33).

[6] Eker, Atabetü'l Hakayık'tan aşağıdaki örneği seçerek Türk mizah anlayışını ortaya koymaya çalışmıştır:

Nelük malka munça suk ol bu özüng (Nefsin mala karşı neden bu kadar haristir)
Köngülde gamıng ol tilingde sözüng (Gönülde gamın ve dilinde sözün [hep] odur)
Barur sen bu malıng yagıngka kalur (Kendin gidersin, bu malın düşmanına kalır)
Uyadıp birürler sarıngu bözüng (Sarınacak bezini de [kefen] utandıkları için verirler) (Arat, 1992, 74).

[7] Dede Korkut Hikayelerinde verilen nasihatlerin insanlar üzerinde etkili olması için mizahî öğeler kullanılmıştır. Örneğin Dede Korkut kitabının mukaddime kısmında kadınlarla ilgili verilen nasihatler mizahî yönden dikkat çekicidir. Evin dayağı, solduran sop, dolduran top ve ne kadar desen bayağı şeklinde dört gruba ayrılan kadınlar; mizahî ifadelerle küçük düşürülerek anlatılmıştır. Sabah kalkınca dokuz bazlamayı ve bir tahta kova yoğurdu yedikten sonra memnuniyetsiz bir biçimde yakaran ve daha

Türk kültür hayatında mizahın yerini anlamak için İslamî açıdan da bir değerlendirme yapmak gerekir. İslamiyet, ölçülü olmak kaydıyla mizaha ve şakaya izin vermektedir. Çünkü ölçülü bir mizah hem dinlendiricidir, hem de insanlar arasındaki sevgi ve muhabbetin artmasını sağlar. Hz. Muhammet (SAV)'in hayatında, şakaya sıkça rastlanır; ancak O, şaka yaparken yanlış anlamalara fırsat vermemek için oldukça hassas davranmıştır. Bu konuda sahabelere uyarılarda bulunduğu da olmuştur. Bu uyarılar genellikle şakada yalana yer verilmemesi, şaka ile insanların alaya alınmaması-küçük düşürülmemesi, korkutarak şaka yapılmaması üzerinedir. Hz. Muhammed (SAV)'in şakanın yalan içermemesi konusundaki görüşünü ortaya koymak için Ebu Hureyre'nin: "Ya Resulelllah! Bize şaka mı yapıyorsun?" sorusuna verdiği şu cevap delil niteliğindedir: "Evet, ben şaka yaparım, fakat sadece doğruyu söylerim" (Tirmizî, Birr 57, [1991], www.hadis.resulullah.org). Şaka yollu bir kişinin korkutulmaması ile ilgili ise bir yolculuk esnasında uyurken yüzene ip sarkıtılarak korkutulan bir sahabe için Hz. Muhammed (SAV)'in sahabelere verdiği şu öğüt dikkat çekicidir: "Bir Müslüman'ın diğer bir Müslüman'ı korkutması helal olmaz" (Ebu Davud, Edeb, 93 [5004], www.hadis.resulullah.org). Şaka ile bir kişinin malına el konulması da Hz. Muhammet (SAV) tarafından hoş karşılanmamıştır. Bir hadiste: "Sakın sizden biriniz kardeşinizin asasını ne şaka ne de ciddi alsın. Her kim aldı ise geri iade etsin" demiştir (Tirmizî, Fiten 3, [2161], www.hadis.resulullah.org). Bu uyarılardan da anlaşıldığı üzere Hz. Muhammed (SAV), yerli yerinde mizahın nasıl yapılması gerektiğini göstermiştir. Bu konuda Hz. Peygamberi örnek alan başta eşi, halifeler ve sahabe de onun gibi tavır göstermiş ve şakalaşmışlardır (Doğan, 2004, 197-201).

İslamiyet'in izin verdiği şaka ve mizah; toplumsal ilişkileri geliştirmek, Müslümanlar arasındaki bağı kuvvetlendirmek için yapılmaktadır. Eğlendirici ve öğreticidir. Bu bakımdan batıdaki muhatabı kıyasıya eleştiren, bazen onunla sınır tanımadan alay eden mizah anlayışı ile uyuşmaz. François Rabelais tarafından 16. yüzyılda yazılmış

---

varlıklı bir koca ile evlenmek için kocasının ölmesini isteyen kadın solduran soptur. Yerinden zorla kaldırılan, elini yüzünü yıkamadan dışarı çıkan ve tüm gününü dışarıda geçiren, eve geldiğinde ise köpeğin ya da dananın eve girdiği gören, eve bakmadıkları için komşularına söylenen kadın dolduran toptur. Kocasının sözünü dinlemeyen, saygısız, memnuniyetsiz kadın bayağıdır (Ergin, 1984, 18-19). Kişiye evleneceği kadına dikkat etmesi için kadın tipleri hakkında bilgi verilerek yol gösterilirken, mizahî bir dil kullanılmış, ilgi çekicilik sağlanmıştır (Güvenç, 2011, 163).

Gargantua adlı eser, batının resmî otoritelerinden kilise ve din adamlarına karşı mizahî yoldan yapılan kıyasıya eleştirinin görülmesi bakımından önemli bir örnektir. Rabelais eserinde, papaz cüppesinin herkesin nefretini ve lanetini çektiğini, papazların çok fazla günah işlediklerini, keşişlerin işe yaramadıklarını, tek yaptıklarının her yeri pisletmek ve kırıp dökmek olduğunu, bu nedenle de sürekli alaya alındıklarını belirtir (Rabelais, 2010, 195). Batıda Hıristiyan din adamlarına yönelik yapılan bu eleştiri, İslamiyet'i benimsemiş toplumlarda görülmez. Bu, İslamî otoritelerin böyle bir tavrı hak edecek davranışlarda bulunmamasından kaynaklandığı gibi toplumlar arasındaki kültürel farklılığın da sonucudur.

Mizahın toplum için önemi, toplumsal sistemi irdelemek için geçerli verileri içeriğinde barındırmasından da kaynaklanmaktadır. Mizah, içinden çıktığı toplumu ve dönemi açıkça resmetmektedir.

Bu konuda Brummet, II. Meşrutiyet Dönemi'nde mizahın dönemin algılanış biçimi üzerindeki etkisine değinirken dönemin karikatürlerinin; gerçek olan ile hayal edilen arasındaki sınırları belirsizleştirdiğini, köklü dönüşüm yaşayan bir halkın endişelerini ifade etmek ve eksik hayal edilmiş bir toplumu, devleti resmetmek için mükemmel bir araç olduğunu belirtmiştir (Brummet, 2000, 137). Brummet'in bu açıklamasından hareketle II. Meşrutiyet Dönemi'nde yaşanan modernleşme hareketlerini incelemek isteyen bir araştırmacı için dönemin mizah basınının, önemli bir veri kaynağı olduğu belirtilebilir. Bu mizah dergi veya gazeteleri sayesinde, yıllar öncesine ışık tutulabilecektir.

Mizahın bu özelliği, ortak toplumsal bir belleğin oluşturulması bakımdan da önemlidir. Mizahî ürünler, toplumların tarihlerinin taşıyıcısıdırlar. Toplumların mizahî ürünler sayesinde yaşayan tarihleri ise kolay kolay silinmezler. Örneğin, Türk toplumu açısından önemli olan Nasrettin Hoca ve fıkraları, Türk toplum tarihine ayna tutmaktadır. Bu fıkralar toplumda ağızdan ağza dolaştığı, yeni gelişen iletişim teknolojileri ile de yayıldığı için tek tek belleklerden silinemezler. Hatta ortak bir toplumsal bellek geliştirirler ve böylece sosyalleşmeyi sağlarlar.

3. Mizah, İdeoloji ve Siyaset

Mizah, özünde eleştirel bir nitelik taşır. Siyasi, ekonomik, toplumsal sistemde yeri; daima gücün karşısındadır. Mizah, yapı bozucudur. Bir tabusu yoktur. Değişkendir. Her tür iktidara karşıdır. Daima ezilenden yanadır; güç karşısında ezilenin kendini ifade edebilme aracıdır. Bu nedenle işlevlerini yerine getirebilmesi özgür olmasına bağlıdır.

Mizahın ihtiyaç duyduğu özgürlük, ideoloji ve siyaset ile olan ilişkisinin ortaya konulmasında kilit bir nokta oluşturur. Çünkü mizah özgürleştikçe siyasi sistemi ve iktidarı yerebilme, ideolojilere karşı durma gücüne de kavuşmuş olur.

Mizah ve ideoloji arasındaki bu ilişki bağının anlaşılması bakımından ideolojinin ne olduğu üzerinde durmak gerekir. Eagleton *İdeoloji* adlı eserinde, ideoloji üzerinde yapılan birçok tanımlamadan yola çıkarak ideolojiyi, birbiri ile bağıntılı altı şekilde tanımlar: O'na göre, yapılabilecek tanımlamalardan biri ideolojinin, toplumsal yaşamdaki fikir, inanç ve değerleri üreten genel maddi süreç olduğu üzerine kuruludur. Bu tanımlama, oldukça genel bir anlamlandırma pratiğini kapsamaktadır. Bu nedenle Eagleton, bir tanımlama daha yaparak ideolojinin, toplumsal açıdan önemli bir grubun ya da sınıfın içinde bulunduğu durumu ve hayat deneyimlerini simgeleyen inanç ve fikirlerine karşılık geldiğini belirtmiştir. Bu tanımlama ile ideolojinin, belli bir dünya görüşüne karşılık geldiği söylenebilir. Eagleton, yaptığı üçüncü tanımlamada, ideolojinin ilişkisel ve çatışmaya dayanan yanına işaret ederek çıkar çatışmasının ortaya çıktığı durumlarda, toplumsal grupların çıkarlarının meşrulaştırılması ve desteklenmesi anlamına geldiğini belirtmiştir. Bu anlamıyla ideoloji, kendi çıkarını gözeten toplumsal güçlerin, bir bütün olarak toplumsal iktidarın yeniden üretilmesinde önem taşıyan meseleler için çarpıştığı bir söylemsel alandır. Dördüncü tanımlama da grup çıkarlarının meşrulaştırılması üzerindeki vurguyu korumaktadır. Bu tanımlamanın farkı, grup çıkarını egemen toplumsal gücün etkinlikleri içine hapsetmesidir. Eagleton'un beşinci tanımlaması, ideolojinin bir yönetici grup ya da sınıfın çıkarlarını ikiyüzlülük ve çarpıtma yoluyla meşrulaştırmaya yardımcı olan fikir ve inançları simgelediği üzerinde durmaktadır. Son tanımlaması ise, ideolojinin yanlış ve aldatıcı inançlar ile olan ilişkisine yine vurgu yapar. Ancak bu, inançların egemen bir sınıfın çıkarlarından değil, bir bütün olarak toplumun maddi yapısından kaynaklandığını ortaya koyar (Eagleton, 2005, 55-57).

İdeoloji ile ilgili yapılan bu tanımlamaların birbiri ile bağdaşmayan yanları olsa da çoğu, ideolojinin çıkarlarını gözeten toplumsal güçlerin yeniden üretilmesinde kullanılan bir söylemsel alan olduğu konusunda birleşir. İdeoloji; toplumsal, siyasi ve ekonomik gücün hem yeniden üretilmesini hem de meşrulaştırılmasını sağlar. Bu nedenle de mizahtan ayrı düşer. İdeolojinin varlık sebebi, gücü yeniden üretmek ya da bir toplumsal sınıfın ya da grubun dünya görüşünü tanımlamak ve bunun egemen hale gelmesini sağlamak iken mizah, eleştirel niteliği ile güce karşı durur. Egemen olanı alaşağı eder.

Mizahın tek bir dünya görüşü yoktur. Her tür iktidara karşı olması tek dünya görüşüne sahip olmasını engeller. Bu nedenle değişkendir, ideoloji gibi katı değildir. İdeoloji tanımlanırken yanlış ve aldatıcı inançlar ile olan ilişkisi üzerinde durulmuştu. Mizah, yanlış ve aldatıcı inançlar üzerinden hareket etmez. Tam tersine komik ve eğlendirici gerçeklikler üretir. Bu özelliği, kimsenin sözcüsü olmamasından doğar. Özgürlük, bu bakımdan mizah için önemlidir. İktidar ya da muhalif bir sınıf ya da grup tarafından güdülürse mizah; bu sınıfın ideolojisi ile hareket etmiş olur, gerçekliklerden uzaklaşır, eleştirel olma niteliğini kaybeder.

Özgürlük, mizahın işlevlerini yerine getirebilmesi için önemlidir. Bununla beraber mizah da özgürleştirici bir işleve sahiptir. Mizahın özgürleştirici işlevi, kendisini en açık siyasi sistemde göstermektedir. Espri yeteneği olan bir insanı, siyasi güç dahi tamamıyla baskı altında tutamamaktadır. Çünkü bu yeteneğe sahip olan bir insanın garip şeylere gülebilme yeteneği, onu eylemsel bir biçimde olmasa da düşünce olarak diğerinin üzerine çıkarmakta ve özgürlüğünün korunmasını sağlamaktadır. Mizah yazarları ve sanatçılar, işte bu nedenle baskıcı politik yönetimlerde istenmeyen kişi olmuşlardır (Morreall, 1997, 142-143).

Sanders, 1989 yılında Çekoslovakya'da bir yeraltı dergisinin yayın yönetmenine devlete karşı insanları kışkırtma suçundan iki buçuk yıl hapis cezası verildiğini belirtir. Ardından aynı yıl California'da bir gazetecinin öldürüldüğünü ve sebebinin güçlü yerel politikacılar üzerine yaptığı espriler olduğunu ifade eder. Bu iki insan, yaptıkları esprilerin bedelini hapis cezası ve ölümle ödemişlerdir (Sanders, 2001, 33). Çok uzaklara gitmeye gerek yok. Türkiye'de de verdikleri mizahî ürünler nedeni ile baskı altında tutulan ve sindirilmeye çalışılan dergiler, yazar ve çizerler bulunmaktadır: Tanzimat'tan Cumhuriyet dönemi dahil olmak üzere bakıldığında *Kalem* ve *Cem*

dergileri ile birlikte *Diyojen, Hayal, Çıngıraklı Tatar, Karagöz, Eşek, Güleryüz, Akbaba, Markopaşa, Tef, Dolmuş, Gırgır, Çarşaf, Fırt, Limon, Ulus, Yeni Sabah, Akşam, Dünya, Cumhuriyet, Vatan, Milliyet* gibi birçok gazete ve dergi yaptıkları yayın nedeniyle baskı altına alınmışlardır. Yine Cemil Cem, Sedat Nuri İleri, Ratip Tahir Burak, Halim Büyükbulut, Turhan Selçuk, Ferruh Doğan, Ali Ulvi, Semih Balcıoğlu, Altan Erbulak, Yalçın Çetin, Tonguç Yaşar, Oğuz Aral, Tan Oral, Seydali Gönel, Güneri İçoğlu, Aziz Nesin, Sabahattin Ali gibi yazar ve çizerler mahkemeye çıkmışlardır. Bu listeye sorumlu müdürler de eklenebilir: Teodor Kasap, Salah Cimcoz, Baha Tevfik, Sedat Simavi, Yusuf Ziya Ortaç, İlhan Selçuk, Turhan Güney, Murat Kürüz, Tuncay Akgün gibi (Çeviker, 1997, 337-339)…

Aziz Nesin'in verdiği bir örnek, konuyu aydınlatması bakımından oldukça dikkat çekicidir. Nesin, Cumhuriyet Dönemi'nde mizaha yapılan baskının arttığını, siyasi gücün salt yasal düzenlemelerle yetinmediğini, yasa dışı yollardan da sindirme politikası uygulandığını belirterek Sabahattin Ali ile birlikte çıkardıkları *Markopaşa* Dergisi'nin bu politikalara maruz kaldığını açıklamıştır. O dönemde hazırlanan tutanağı da gözler önüne seren Nesin, mecliste yapılan bir görüşmede İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesinin üzerinden bir yıl geçmesine rağmen sıkıyönetimin devam etmesi gerektiğinin, *Markopaşa* öne sürülerek istendiğini aktarmıştır. Dönemin Cumhuriyet Halk Partisi Milletvekili Cemil Sait Barlas, kökü dışarıda olarak nitelediği *Markopaşa* Dergisi'nin, yayınları ile toplumu yanlış bilgilendirdiğini belirterek sıkıyönetimin devam etmesini istemiştir. Nesin, siyasi gücün mizaha yaptığı baskıyı bir başka belge ile daha göstermiştir. Bu belge, tek partili yönetimi sona erdiren ve 1950 yılında iktidara geçen Demokrat Parti hükümetinin başbakanı Adnan Menderes'in mecliste yaptığı ilk konuşmasına ilişkindir. Menderes bu konuşmasında, mizah basınını eleştirmiş ve memleketin bu tür neşriyattan uzak tutulması gerektiğini belirtmiştir (Nesin, 2001, 12, 57-63).

Siyasi gücün mizahtan bu denli çekinmesi, mizahın egemen siyasi yapıyı eleştirecek ve hatta yok edecek yanının güçlü olmasından kaynaklanmaktadır. Mizah yazar ve çizerleri ise, kendi güçlerinin farkında olarak, tüm sınırlandırmalara karşın eser üretmeye devam eder. Çünkü mizah ve gülme, siyasi özgürlüğe ulaşmak için bir umut kaynağıdır. Mizah ve gülme sayesinde dünyayı olduğu gibi kabullenmeme fırsatı

doğar. Karşılığında hükümler, buyruklar, yasaklar ve uzun süreli hapis cezaları olsa da (Sanders, 2001, 33,45)…

4. Modernleşme Sürecinde Mizah

Modernleşme süreci toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel alanda yaşanan değişim ve dönüşüm hareketlerine işaret etmektedir. Yaşanan bu değişim ve dönüşümler; amacı eğlenceli, komik toplumsal gerçeklikler üretmek olan mizahın da içerik ve biçim itibariyle değişmesine neden olmuştur. Mizahın geçirdiği bu değişim ve dönüşümün modernleşme süreci ile olan bağıntısını kurabilmek için modernleşmenin bir kavram ve süreç olarak ele alınması, batıda modernleşme sürecinde yaşanan dönüşümün kendi iç dinamikleri çerçevesinde açıklanması gerekmektedir.

4.1 Kavram ve Süreç Olarak Modernleşme

Van Der Loo ve Van Reijen, modernleşmenin kavram olarak tanımlamasını yapmışlardır. Bu tanımlama içinse dört başlıktan yola çıkmışlardır: Farklılaşma, akılcılaşma, bireyselleşme, evcilleşme. Farklılaşma ile uzmanlaşma; akılcılaşma ile hesaplanabilir, izah edilebilir ve denetlenebilir olma; bireyselleşme ile bağımsızlaşma ve bağımsızlaşan bireyin değerinde artma; evcilleşme ile bireyin sınırlılıklarının farkına varma ve onu denetim altına alma kastedilmektedir (Van Der Loo ve Van Reijen, 2006, 35-39). Bu bağlamda kavram olarak modernleşme uzmanlaşma, denetleme, sistemleşme, bireyselleşme, bağımsızlaşma ile ilişkilendirilebilir.

Bir olgu ya da süreç olarak değerlendirildiğinde modernleşmenin; ekonomik, siyasi, toplumsal, kültürel bazda hangi değişim ve dönüşümleri içerdiğini açıklamak gerekir.

Ekonomik olarak modernleşme, kapitalist ekonomik düzeninin varoluşu ile ilişkilendirilmektedir. Bunun önemli bir sebebi modernizmin insanın kendi emek gücü üzerinde özgürce tasarruf edebilmesi düşüncesini getirmesi ve bu düşüncenin doğrudan kapitalist ekonomik yapının farklılaştırıcı özelliği olmasıdır (Köker, 2007, 45). Kapitalist ekonomik yapı önce ticari alanda daha sonra bilim ve teknolojinin gelişimine paralel olarak makinenin de icat edilmesi ile endüstriyel alanda kendisini göstermiştir. Böylece modernleşme, makineye dayalı bir uygarlığın gelişimi ile kesişmiş (Giddens ve Pierson, 2001, 85), malların kütlevi üretimi ile daha rahat yol

alabilmiştir (Van Der Loo ve Van Reijen, 2006, 14). Bu bağlamda Amin, modernleşme ile kapitalizmin aynı gerçekliğin iki yüzü olduğunu belirtir. Modernleşmenin "aydınlanma" ile birlikte ele alınması gerektiğini belirten Amin, aydınlanmanın iki önermeyle açıklanabileceğini ve bu önermelerden birinin modernleşmenin burjuva karakterine ilişkin olduğunu ifade eder (Amin, 2006, 13-15).

Amin'in aydınlanmaya ilişkin ortaya koyduğu diğer önerme, modernleşmenin ekonomik olduğu kadar, toplumsal, siyasi, kültürel boyutuna da ışık tutmaktadır. Bu önerme, egemen düşünceden kopuşu simgelemektedir. Eski, egemen düşünce; kâinatı ve insanı yaratan Tanrının, kanunu yapan da olduğu ilkesine dayanmaktadır. Aydınlanma ile ise akla başvurmanın gereği ifade edilmiştir (Amin, 2006, 13-15). Böylece düşün ve zihniyet dünyasında geleneksel değerlerden, normlardan; dinsel dünya görüşünden uzaklaşılmış, bireye önem ve öncelik veren liberal ideolojiye, seküler dünya görüşüne, bilimsel düşünme tarzına, dünyevi nitelikli değerler ve normlar sistemine geçiş yaşanmıştır. Bununla beraber siyasi alanda feodal devlet yapısından modern devlet ya da ulus devlet yapısına, liberal ve temsili demokrasiye doğru bir değişim gerçekleşirken, sosyokültürel alanda giderek artan nüfus ve yazılı-basılı kültür ortamında değişen iletişim biçimi ile kırdan kente göçün ve kentleşmenin giderek hızlanması sonucu ortaya çıkan toplumsal farklılaşma, karmaşıklaşma, hareketlilikle karakterize olan bir yapı meydana çıkmıştır (Yüksel, 2004, 238).

Tüm bu değişim ve dönüşümler, modernleşmenin gelenekselliği tüm kurum ve işlevleri ile ortadan kaldıran (Güneş, 2001, 50), eskinin sonuna ve yeninin başlangıcına işaret eden bir süreç olduğuna işaret eder. Bu süreci geçiren toplumlar, modern toplum olarak nitelenilirler ve fayda sahipleridirler (Davison, 2006, 58-59). Bu toplumlarla ilgili bilgi edinmek ve modernliğin sonuçlarını ortaya koymak bakımından Tönnies, Durkheim, Simmel ve Weber'in açıklamaları önemlidir.

Tönnies, modernleşen toplumlarla ilgili olarak "toplumsal ilişki" bağı üzerinden hareketle Gemeinschaft ve Gesellschaft ayrımında bulunmuştur. Ona göre modernleşmeden evvel Gemeinschaft benzeri ilişki vardır. Bu ilişkide otorite ve dostluk esası birbirine karışmıştır. Dostluklar en basit hali ile kardeşçe, yoldaşça, dostça bir arada yaşayan çiftler ile temsil edilir; aynı yaşta, aynı cinsiyette ve ortak mizaçta olan tarafların aynı etkinlik içinde olmaları ve aynı niyete sahip olmaları, bir fikir etrafında bütünleşmeleri ile vücut bulur. Otorite ise, yaştan kaynaklanan

otoritenin en özel örneği, baba ile temsil edilir. Gemeinschaft tipi ilişkilerin diğer bir özelliği, toplumsal birlik ve statü ile ilgilidir. Bu tip ilişkilerde insanın statüsü geleneksel bağlarla birlikte aileden ve Tanrı'dan gelmekte ve insan statüsünü bir yük olarak hissetse de taşınması gereken bir kader ve yük olarak değerlendirmektedir. Modernleşme süreci ile birlikte ortaya çıkan Gesellschaff karakterli ilişkilerde ise, akıl ön planda tutulmaktadır. Eylemler amaçlıdır ve nesneldir. Nesnellik kendisini otorite hususunda baskın biçimde hissettirir. Çünkü otorite gerek bireyler arasında hizmet sözleşmeleri ile gerekse bir başkanın ya da yöneticinin karşısında birçok kimsenin mutabakatıyla serbest bir sözleşmeden kaynaklanmaktadır. Gesellschaft tipi ilişkilerde toplum hareketli, değişim vazgeçilmezdir. Değişim genellikle bireycilikle doruk noktasına ulaşır ve kapitalist toplum olma yolundaki gücü artırır. Bu toplum tipinde toprak ve sermaye olarak her tür ticari metanın üretimini yapmak için gerekli araçları temin edenler ön plandadır (Tönnies, 2000, 203-217).

Durkheim'ın ayrımı, toplumsal dayanışma üzerinedir. Modernleşme süreci yaşanmadan önce bireyler hiçbir aracı olmadan topluma bağlıdırlar. Bu bakımdan toplum tüm üyeleri arasında ortaklaşa olan az ya da çok örgütlenmiş inanç ve duyguların tümüne denilmektedir. Ortaklaşa olan bu inanç ve duygularla beslenen toplumsal dayanışma ise ne kadar tek tek bireyin kişisel düşünce ve eğilimini aşarsa o denli güçlenir. Durkheim bu dayanışmayı mekanik dayanışma olarak adlandırır. Benzerliklerden doğduğu için mekanik dayanışma bireyselliği neredeyse hiçe indirmekte ve hiç kimse kendine özgü davranışlarda bulunmadığı için de toplum bütünüyle birlikte hareket edebilmektedir. Modernleşme süreci ile birlikte ise ortaya çıkan işbölümü sonucu toplumsal dayanışmanın niteliği değişmiştir. Bu dayanışmada mekanik dayanışmanın tersine bireylerin birbirlerine benzemesi değil, birbirlerinden farklı olmaları gerekmektedir. Her bireyin kendine özgü bir etkinlik alanının olması ortak bilincin kendisini düzenleyemediği durumlarla başa çıkabilmeyi sağlamaktadır. Çünkü bireyin hatta toplumun öğelerinden her birinin kendine özgü hareket etme olanağı arttıkça toplumun da bir bütün olarak hareket etme olanağı artmaktadır. Bu durum canlı anatomisi üzerinden hareketle açıklığa kavuşturulmuştur. Nasıl ki her organ kendine ait bir fizyonomi içinde özerkliği arttıkça organizmayı güçlü tutuyor ise toplumda da bireyselleşme arttıkça güçlenecektir. Bu benzerlik nedeni ile işbölümünün arttığı bu dayanışma biçimine organik dayanışma denilmiştir (Durkheim, 2006, 161-165).

George Simmel, modernleşme ile ilgili olarak modernleşmenin insanı devlet ve dindeki, ahlak ve ekonomideki tarihi bağlardan kurtulmaya çağırdığını, insanın köken itibari ile iyi ve herkeste müşterek olandan sıyrılmasını ve sürdürdüğü uğraş üzerinde işlevsel bakımdan daha fazla uzmanlaşmasını talep ettiğini belirtmektedir. Bu sayede birey, hem toplumdaki diğer bireylerden farklı hem de toplumdaki diğer bireyleri tamamlayıcı olduğu için onlara daha da bağımlıdır. İlkel insanın varlığını sürdürmek için tabiata karşı açtığı savaşın modern formundaki hali, modern insanın bunaltıcı toplumsal güçler, tarihi miras, kültür ve hayatın tekliği karşısında kendi bireyselliğini korumaya çalışma çabasıdır. İnsanın değerlerinin taşıyıcısı artık her insandaki "genel insani varlık" değil, insanın niteliksel bakımdan tekliği ve yerinin doldurulamazlığıdır. Bu bakımdan modernleşme sonrası insan kendi bireyselliği içinde toplumsal yapı ile hakiki ilişkiler kuramayacak bir duruma gelmiştir (Simmel, 2000, 167, 184).

Son olarak Weber, modernleşmenin sonuçlarına ilişkin yaptığı değerlendirmelerden ziyade geleneksel toplumdan modern topluma geçişi tetikleyen dinamikler hakkında yaptığı açıklamalar üzerinden değerlendirilecektir. Çünkü Weber modern olabilmenin neden sadece bazı toplumlara özgü olduğunu, bu dinamiklerden yola çıkarak açıklığa kavuşturmuş ve bu çalışma için yol gösterici olmuştur.

Weber, geleneksel toplumdan modern topluma geçişi kapitalizm ile ilişkilendirerek aktarmıştır. Zamansal olarak Yeni Çağ ile örtüşen yeni kapitalist dönemde biçimsel olarak özgür emek ussal kapitalist işletme şeklinde örgütlenmiştir. Burada özellikle ussallık kavramı üzerinde duran Weber, ussallığın teknik olarak karar verme durumunda olan öğelerin hesaplanmasına bağlı olduğunu ifade etmektedir. Bu ise özellikle matematiğin, deneysel ve ussal temeller üzerine kurulan doğa bilimlerinin gelişimine bağlıdır ki; bu bilimlerin gelişimi ve onlar üzerine kurulu pratik ekonomik uygulamalar, kapitalist çıkarlar tarafından belirlenmektedir. Bu noktada Weber modernleşmeyi neden sadece bazı toplumlara özgü gördüğü sorusunun cevabını da vermektedir. Çünkü modernleşme sürecinin başat temsilcisi kapitalizmin gerek gördüğü sivil pazar olanakları, birlikler, loncalar, kent ve köy arasındaki fark her yerde mevcut olsa da burjuva sınıfı, proletarya sınıfı, özgür emeğin bir işletme içinde ussal bir örgütü yalnızca bazı toplumlara özgüdür. Yine çağdaş kapitalizmin ihtiyaç duyduğu hesaplanabilir bir hukuk sistemi, biçimsel kurallarla işleyen bir işletme sadece bazı toplumlara özgüdür. Bu toplumlar ise "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin

Ruhu" kitabında da açıkça dile getirdiği üzere batılı toplumlardır (Weber, 2008, 18-22).

Tönnies, Durkheim, Simmel ve Weber'in modernleşme ile ilgili yaptıkları analizler ussallaşmaya, biçimselleşmeye, bireyselleşmeye, işbölümüne ve tüm bunlarla bağıntılı olarak kapitalist toplum ve devlet yapısına işaret etmektedir. Bu bağlamda özellikle Weber, bu süreci yaşayan toplumları diğerlerinden ayırmış ve modernleşmeyi batılı toplumlara özgü kabul etmiştir. Bu nedenle hem Osmanlı modernleşmesini Avrupa'da modernleşme sürecinde yaşanan değişim ve dönüşümlerden ayırmak hem de Avrupa'da modernleşme süreci yaşanırken, mizahın bu süreçten nasıl etkilendiğini ortaya koymak için modernleşme sürecinde Avrupa'da yaşanan değişim ve dönüşümler aşağıda, ayrı bir başlıkla ele alınacaktır.

4.2 Modernleşme Sürecinde Avrupa'da Yaşanan Değişim ve Dönüşümler

Modernleşme süreci yaşanmadan evvel özellikle 6. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar olan dönemde Batının bilimsel gelişmelerden uzak, derinlemesine dinsel nitelikte, kendi içine kapalı bir yapı arzettiği görülecektir. Bunda feodalizmin hakimiyetinin önemli etkisi bulunmaktadır (Sorokin, 1972, 202). Feodalizm, batının kapitalizm öncesi yaşadığı siyasi, toplumsal, ekonomik yapıdır. Ayrı ayrı ele alınacak olursa siyasi bir yapı olarak feodalizmin bir piramidi andırdığı ifade edilebilir. Bu piramitte en üstte merkezi prensler, bir altta prenslere bağlı soylular, soyluların altında diğer soylular ve piramidin en alt kademesinde ise serfler bulunmaktadır (Kayan, 2007, 182). Bu yapının oluşmasında Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra siyasi alanın özerk birimlere doğru bir gelişim göstermesinin etkisi vardır.

Her ne kadar piramidin en üstünde prensler yer almış olsa da ekonomi ve ordunun örgütlenme düzeyindeki aksaklıklar nedeni ile prensler, güçlerini yerel beylerle paylaşmak durumunda kalmışlardır. Bu hal kendisini en çok, toprak parçalarının yerel beylere dağıtılmasında göstermiştir. Savaş zamanlarında prenslere yardımcı olmak kaydı ile aldıkları toprak parçaları üzerinde yerel beyler tasarrufta bulunmakta, bu topraklar üzerinde çalışan ve yaşayan serfler üzerinde de tartışmasız söz hakkına sahip olmaktadırlar (Van Der Loo ve Van Reijen 2006, 51-52).

Feodalizmin ekonomik yapılanmasına bakıldığında, serflerin yerel beylerin hakim oldukları topraklarda üretim yaptıkları ve bu üretimden kendilerinin geçimi için gereken küçük bir kısmı aldıktan sonra geriye kalanı beylere teslim ettikleri görülmektedir. Bu yapılanmada her feodal beylik kendine yeter bir ekonomi kurmuş olduğundan ticaret gelişmemiş, ticaret gelişmediği için de ne uzmanlaşmış işbölümü ne de pazar ekonomisi ve rekabet ortaya çıkmamıştır (Kayan, 2007, 183). Bu nedenle ekonominin küçük ölçekli bir karakter arzettiği belirtilebilir. Bunda kilise hakimiyetinin de önemli payı bulunmaktadır. Kilise para kazanmayı ve kâr yapmayı günah saymış, genel yaşam stratejisi üzerinde de istikrar ve mevcut olanın devam ettirilmesi yönünde baskı uygulamıştır (Van Der Loo ve Van Reijen, 2006, 53).

Böyle bir siyasi, ekonomik ve toplumsal yapılanma üzerinde modernleşme sürecinin baş göstermesi özellikle ekonomik yapıda meydana gelen değişmelerle ilgili olmuştur. 11. yüzyıldan itibaren yeni tarım yöntemleri benimsenmiş, ulaşım araçları iyileştirilmiş, şehirleşme ve nüfus artmış, para faktörü ekonomik yaşama yeniden girmiş; bunlarla ilişkili olarak da ticaret gelişmiştir. Ayrıca saatin keşfi ile ekonomik hayata getirilen disiplin, matbaanın icadı ile gelişen yazılı haberleşme teknikleri sayesinde ticari açıdan artan bilgi ihtiyacının giderilmesi, defter tutma ve kredi sisteminin geliştirilmesi ile üretim tamamen ussalize edilmiştir (Van Der Loo ve Van Reijen, 2006, 55).

Coğrafi keşifler de Batının yaşadığı dönüşümü anlatmak açısından önemlidir. Keşifler ve buna bağlı olarak değerlendirilebilecek sömürgecilik sayesinde ulaştırma biçimi, ticaret yolları, değiş-tokuş edilen eşya ve maddelerin nitelik ve niceliği, kısacası ticaretin niteliğini değiştirmiştir. Özellikle 15. yüzyıl sonlarından başlayarak, kara ulaştırmasının azalması ve deniz ulaştırmasının artması ekonomik olarak Batı'nın yararına olmuş, o döneme kadar Türklerin ve Müslümanların elinde olan ulaştırma faaliyetindeki üstünlük Batı'nın lehine değişime uğramıştır (Tanilli, 2006, 77). Ayrıca keşifler ve sömürgecilik sayesinde kapitalist düzen için önemli sermayenin sağlanacağı hammadde ve pazar kaynağına da Batı ulaşabilmiştir.

Batının modernleşme sürecinde yaşadığı ekonomik dönüşüm 16. ve 17. yüzyıllara gelindiğinde farklı bir boyuta sürüklenmiştir. Bu dönemde burjuvazi gittikçe güçlenen bir sınıf olarak görünmektedir. Buna sebep ise ticaretin yanında sınai imalatın da gelişmeye başlamasıdır (Küçükömer, 1969, 14). Özellikle şehirlerde

kendisini gösteren bu yeni sınıf zenginlik, itibar ve güç bakımdan yerel beyleri geçmiştir. Ayrıca mutlak monarşilerin doğması da siyasal gücün yerel beylerin elinden alınmasında etkili olmuştur. Burjuvazinin monarklarla işbirliği içerisinde bulunması ile de burjuvazi yerel beylerin hegemonyasından kurtulmakla kalmamış, monarklardan tavizler ya da güvenceler koparmayı da başarmıştır. Burjuvazinin giderek daha da güçlü hale gelmesi ise devlet müdahalesi olmaksızın serbest ticaret düzeni kurma düzenini beraberinde getirmiş ve ekonominin diğer toplumsal faaliyetlerden ayrılarak görece daha özerk hale gelmesini sağlamıştır (Van Der Loo ve Van Reijen, 2006, 56-57).

Kapitalist ekonomik yapı bu ayrıcalıkla gelişmiş, 19. yüzyılda gerçekleşen Sanayi Devrimi ile de dünya üzerinde neredeyse tüm ülkeleri etkileyen yeni bir düzen kurulmasına neden olmuştur. Bu düzen emperyalist düzendir.

Sanayi Devrimi ile makineli ve kitle halinde üretim artınca sermaye için yeni ihtiyaçlar doğmuş, devrimin getirilerinden doğrudan faydalanan kapitalist ülkeler, kapitalist olmayan ülkeler üzerinde ekonomik, politik, eğitim alanlarında işbirlikçiler aramışlardır (Küçükömer, 1969, 25-26). Yarışmacı kapitalizmden tekelci kapitalizme geçişin yaşandığı bu dönemde, 20. yüzyılın başına kadar dünyanın emperyalistlerce paylaşımı tamamlanmıştır (Tanilli, 2006, 130).

Modernleşme sürecinde yaşanan değişmeler sadece ekonomik alanda gerçekleşmemiştir. Ekonomik değişmeler sosyal ve kültürel yapının da dönüşüme uğramasına neden olmuştur. Bu süreçte feodal dönemin kapalı dünya görüşü yavaş yavaş terkedilmiştir. Özellikle Rönesans ile birlikte dünyanın ve gerçekliğin dinin desteğine gereksinim olmadan beşeri akılla anlaşılabileceği fikri hakim olmaya başlamıştır (Hampson, 1991, 25-27). Bu fikirle birlikte Tanrı tarafından düzenlenen dünyanın değişmezliğine olan inancın da sarsılması sonucu yeni bir insan tipi belirmiştir. Bu insan tipi –kapitalist ekonomik yapının da tercihi– girişimci, kendi gücünü zorlayan, görece daha az coğrafi ve kültürel kısıtlamalara boyun eğen bir özellik taşımaktadır (Van Der Loo ve Van Reijen, 2006, 62).

İnsanın bu değişimi, insana olan bakış açısının değişimini beraberinde getirmiştir. Bu dönemde insan doğası hakkında iyimser bir görüş beslenmiş, hümaniteryenizm gelişmiştir. Bunun en çarpıcı örneği kendisini "cezalandırma biçimi"nde gösterir. Önceleri Hıristiyan karamsarlığının kamu otoritesine yakıştırdığı baskıcı ve disiplinci

rolün yerini giderek düzenin korunmasının vahşi cezalara bağlı olmadığının anlaşılması almıştır. Avrupa'nın ceza hukuku buna uygun değişmiş ve cezanın misillemeci değil düzeltici ve caydırıcı olmasına dikkat edilmiştir (Hampson, 1991, 102-105). Foucault "Hapishanenin Doğuşu" adlı eserinde bu konuya değinerek 18. yüzyıl sonuyla 19. yüzyıl başında bazı büyük tartışmalara rağmen cezanın karanlık bir şenlik haline geldiği uygulamanın yok olmaya yüz tuttuğunu, seyirlik bir unsur olmaktan çıktığını; artık danışmalar ve mahkeme kararının halka açık hale geldiğini, infazın ise adaletin mahkuma dayatmaktan haya ettiği ek bir utanç olarak görülmeye başlandığından, uzakta ve gizlilik içinde gerçekleştirilmesine karar verildiğini belirtmiştir (Foucault, 2006, 39-42).

İnsanın kapitalist ekonomik yapının öngördüğü biçimde yaşadığı bu değişim, birbiri ile sarmal biçimde toplumsal, hukuki ve siyasal sistemin de değişime uğramasına neden olmuştur. Toplum yapısı gelişen hümanist anlayış ile birlikte insanın onurlu ve daha mutlu yaşayabilmesini sağlayacak biçimde düzenlenmiştir. Bunun için de toplumsal kurumlar gelenekler tarafından değil, akıl ve bilimsel gerçeklikler göz önünde bulundurularak belirlenmiştir. Bu yeni toplum tipi bireyin ahlaki bir varlık olarak varoluşunun kaynağı kabul edilmiş, bununla birlikte toplumun meşruiyeti, kendisini meydana getiren bireylerin manevi ve maddi gereksinimlerini karşılayabilmesine bağlı kılınmıştır (Hampson, 1991, 162-163). Hukuk da bu bağlamda değişime uğramış, insanın onur ve itibarına verilen değerin artması ve daha da önemlisi kapitalist ekonomik sistemin kendini ilerletmesi için insanların feodal hukuk yapısından kopartılmasının gerekli görülmesi ile modern hukuk sistemi oluşturulmuştur. Bu yeni, kesin ve biçimsel sistem insanları eşit saymış; mülkiyet, miras, sözleşme, girişim vb. hakları korumuş; bireyin düşünce, değer, tutku ve duygularını dikkate almadan herkese eşit davranılmasını prensip edinmiştir (Yüksel, 2004, 85). Siyasal sistem ise insanın temel hak ve hürriyetleri ekseninde şekillenen demokraside vücut bulmuştur. Bireyin kendi aklı ile hareket etmesi ve geleneksel bağlarından kopması, en iyi olanı tercih edebileceği düşüncesini doğurmuş; bununla birlikte her birey eşit kabul edilmiş ve böyle bir yapıda yönetimin meşruiyetinin demokratik süreçlere dayandırılmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır (Budak, 2007, 119). Bu bağlamda devlet yapısı değişime uğramış, 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren yerel otorite birimleri birleşmiş mutlakıyetçi bir devlet yapısı ortaya çıkarken 18. yüzyıldan itibaren ulus devlet yapısı belirmiştir. Bireyin özgürleşmesi bir yana devlet

yapısı üzerinde meydana gelen bu değişim daha çok kapitalist ekonomik yapının bir sonucudur. Çünkü kapitalizmin olgunlaşmasının ana etmenlerinden toprak ve ürünlerin, ardından emek gücünün metalaşmasının gerekliliği ancak devlet yapısı üzerinde meydana gelen değişimle mümkün olmuştur. Mutlakıyetçi devlet yapısı toprak ve ürünlerin metalaşmasını sağlamıştır. Ulus devlet yapısı ise metalaşan emek gücünün yaygınlaşması açısından önemlidir (Giddens, 2000, 204-208).

Modernleşme süreci batıda ekonomik, toplumsal, kültürel alanda meydana gelen bu değişmelerle yaşanmıştır. Bilimsel gelişmelerin de etkisi ile kapitalist ekonomik yapının hakim olduğu bu süreçte batı, ekonomik olarak dünya üzerindeki diğer ülkelere göre daha güçlü hale gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin batı ile olan durumu; 17. yüzyılın sonlarında başlayan askeri yenilgilere ve hatta bu yenilgilerden kısa bir süre sonrasına kadar uzunca bir zaman, devletin kendini üstün gördüğü bir ilişki bağı içinde gelişmiştir. Batı karşısında savaşlarda alınan yenilgilerle birlikte devlet, önce batının yalnızca askeri açıdan ileri olduğunu düşünmüştür. Bu nedenle de çalışmanın konusu olan kültürel dönüşümün ilk olarak askeri alanda yapılan yenileşme hareketleri ile başladığı belirtilmelidir. 19. yüzyılda ise batının idari, hukuki, kültürel ve eğitsel alanlarda gerçekleştirdiği değişim ve dönüşüm göz önünde bulundurularak ıslahatlar yapılmış, bu ıslahatlarla devletin dağılmaktan kurtarılması amaçlanmıştır. Devletin geçirdiği tüm bu değişim ve dönüşüm hareketleri, daha değişime ve dönüşüme neden olan bu sebepler nedeni ile batıda yaşanan modernleşmeden farklıdır. Bununla beraber batı ve Osmanlı Devleti arasındaki toplumsal, siyasi, ekonomik yapıdaki tarihsel farklılıklar da modernleşme sürecinin farklı bir biçimde ilerlemesine ve sürecin sonunda aynı sonuçların ortaya çıkmamasına neden olmuştur. Bu farklılıklar "Osmanlı Modernleşmesi" başlığı altında ayrıca irdelenecektir.

4.3 Modernleşme ve Mizah

Modernleşme sürecinde yaşanan siyasi, toplumsal, ekonomik ve kültürel dönüşüm mizahın da dönüşümünü beraberinde getirmiştir. Mizahın modernleşme sürecinde yaşadığı bu dönüşümü anlayabilmek içinse antik dönemden itibaren tarih içindeki yerinin tahlil edilmesi gerekmektedir.

Mizahın tarihsel serüveni incelendiğinde öncelikle Antik Yunan'daki Dionysos şenliklerine bakmak gerekmektedir. Bu şenlikler; bereket, üreme ve çoğalmayı temsil

eden Phallus'u kutlama törenleridir. Aristoteles, komedyanın, sınırsız bir karnaval ve halk eğlencesi olan bu şenliklerdeki şarkılardan doğduğunu belirtmiştir. Tragedya yanında komedya yarışmalarının da düzenlendiği bu şenliklerde, komedyalarla kentin yöneticileri hicvedilmiştir. Ayrıca Antik Yunan'da Aritophanes'in yazdığı komedyalar da mizahın bu dönemde tahlil edilmesi açısından önem taşır. Aritophanes, toplumun siyasi, toplumsal, sanatsal sorunlarını konu ettiği komedyalarında, ince mizah anlayışı ile yönetici sınıfı eleştirmiş; Pelepones Savaşlarının etkilerini halkına tüm gerçekliği ile yansıtmıştır (Avcı, 2003, www.birikimdergisi.com). Mizahın egemen güce karşı halkın sözcülüğünü yapmak için bir aracı olarak kullanıldığı bu dönemde ezilen, sömürülen halk; gücü başka türlü alaşağı edemeyeceği için gerek başkaldırma gerek boşalarak rahatlama, gerekse alay etme ve böylece üstün gelme duygusunu mizahla tatmin edebilmiştir.

Antik Dönem'de gülme ve mizahın sakıncalı olarak değerlendirildiği de olmuştur. Bu konuda Platon'un fikirleri önemlidir. Platon, mizahla ilgili üç temel eleştiri geliştirmiştir: Bunlardan ilki, mizahın insanı bayağı şeylerle karşı karşıya getirmesidir –örneğin insanların kusurları ile–. Bu nedenle mizahla uğraşmak bir insanın karakteri için tehdittir. İkincisi, bir şeye gülerken mantıksal yetilerin kontrolünün kaybedilmesi nedeniyle aptal ve sorumsuz bir duruma düşülebilmektedir. Platon, bunun insanın en üst yetilerinin, insanı insan yapan şeylerin kaybı olduğunu belirtmektedir.[8] Üçüncüsü ise, Platon ve Aristoteles'in üstünlük kuramının[9] bir sonucu olarak gülmenin toplumdışı bir eylem olarak sunulmasıdır (Morreall, 1997, 121-122). Platon'un eleştirilerine bakıldığında genellikle mizahın doğuracağı kamusal olumsuz sonuçların ön planda olduğu görülür. Gülmenin toplumda güçsüz kişilere karşı kullanıldığı düşüncesinden hareketle, kişilerin kendi üstünlüklerini muhataplarının bedensel ve zihinsel kusurları ile karşılaştırmaları neticesinde, sonucun kendi lehlerine olduğunu fark etmeleri gülmelerine neden olabilmektedir. Gülme ile verilen mesaj, "Ben senden

[8] Platon'un *Devlet* adlı eserinde komediler, soytarılık yapmak isteyen kişiyi aklın dizginlerinden kurtardıkları için eleştirilir. Komedi yapan kişi, heyecanlı bir küstahlığın teşviki ile kendini bırakmakla suçlanır (Platon, 2006, 379-380).

[9] Üstünlük kuramına göre gülme, kişinin diğer insanlar üzerindeki üstünlük duygularının bir ifadesidir. Bu bakımdan gülme aslında, insanları yermekte ve onlarla alay edilmesine neden olmaktadır (Morreal, 1997, 8).

daha iyiyim, daha güzelim, daha güçlüyüm"dür. Bu mesaj, alay dolu olacağı için toplumda karışıklığa sebebiyet verebilecektir.

Gülme ve mizah ile ilgili Aristoteles de Platon gibi düşünmektedir. O'na göre gülme eylemi, denetimsiz bırakılmayacak kadar güçlü ve öngörülemezdir. Ayrıca, *Poetika* adlı eserinde komedya ve tragedya üzerine karşılaştırma yapar. Aristoteles, tragedyada ortalamadan daha iyi karakterlerin betimlendiğini belirtirken, komedyada ortalamadan daha kötü karakterlerin taklit edildiğini ifade eder. Komedyadaki kötüden kasıt gülünçlüktür. Gülünç ise, soylu olmamakla ilişkilidir ve bir acıya ve zarara yol açmayan kusur ya da şekil bozukluğundan kaynaklanmaktadır (Aristoteles, 2011, 26).

Mizah, toplumsal sistemin hem bir parçası hem de toplumsal sistemin irdelenmesinde önemli bir veri kaynağı kabul edilebilir. Antik Dönem'de Platon ve Aristoteles'in yaptıkları değerlendirmelerde toplumsal bir kaygı gütmeleri bundandır. Orta Çağ'da da mizaha ilişkin yapılacak değerlendirmeler toplumdan bağımsız değildir. Egemen güce karşı direnme olanağı sunan mizahın, hangi toplumsal güç dengeleri içerisinde mücadele verdiği, kavramın anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

Bu bağlamda Orta Çağ'da mizah ile ilgili yapılacak değerlendirmede kilisenin bakış açısı önem taşımaktadır. Kilise bu dönemde, aşırı gülmenin şeytanı ayartacağı anlayışına hakimdir. İnsan, dünya üzerindeki yaşamı sona erdikten sonra ebediyette sonsuza dek gülmelidir. Dünyada gülme eylemini gerçekleştirenler ise cehennemliktir. Bu nedenle Reginald Pecock, Hıristiyanların gülme eyleminden kurtulmaları için bir program dahi hazırlamıştır. 1460 yılında çıkardığı *Hıristiyan Dini Kuralı* adlı eserinde içki ve kumardan vazgeçmek gibi kötü bir alışkanlık olan gülme eyleminden de vazgeçilebileceğini anlatmıştır (Sanders, 2001, 153, 172). Bu bakımdan Orta Çağ'da mizahın ve gülmenin egemen otorite tarafından hoş görülmediği belirtilebilir. Kilise insana, acı ve sefalet dolu bir yaşam sonunda ebediyette neşeli kahkahalar vadetmiştir. Halka da örnek olarak İsa'yı göstermiştir. İsa, Orta Çağ boyunca ağırbaşlı, ciddi ve mağrur bir insan olarak tanımlanmıştır. Kiliseye göre İsa hiç gülmemektedir; çünkü onun gülmesi insanları Tanrı'dan uzaklaştırabilecektir (Avcı, 2003, www. birikimdergisi.com). Ayrıca acılar içinde ölmesi de halkının gülmesi için engel teşkil etmektedir.

Kilise, yalnızca ruhanî meseleler nedeniyle değil, insanların fizyolojisini denetleme çabası içerisine girdiği için de gülme davranışını engellenmek istemiştir. Özellikle

Orta Çağ'ın sonlarında kilise, üyelerinin solunum sistemini düzenleme girişimi ile güçlü bir otorite kullanmaya başlamıştır. Çünkü vücuttaki solunum çevrimine yüce dinsel bir anlam yüklenmiştir. Sıkı denetim, soluk alıp vermenin kesintisiz devamını sağlamakla mümkündür. Kilise beklenmedik bir hava salıvermeyi bu dönemde küfür olarak yorumlamıştır. Bu bakımdan hava dolaşımındaki en yıkıcı kesintilerin meydana gelmesine neden olan gülme ya da yellenme yasaklanmıştır. Bu yasaklamayı derinden teşvik edenler püritenlerdir. Öyle ki püritenler, kiliselerde verilen vaazlara kimi zaman giren gülünç kıssaların varlığına da son vermişlerdir (Sanders, 2001, 225-228). Bu konuda Francis Bacon *Denemeler* adlı eserinde, espri dışında tutulması gereken şeyleri sayarken dini de ifade ederek püritenlerin düşüncelerine destek vermiştir (Bacon, 1986, 172).

Bu bağlamda Orta Çağ'da kilise baskısı altındaki toplumun gülme davranışının kısıtlandığı görülmektedir. Öyle ki gülme hırsızlık, yalan söylemek gibi kınanan ve cezalandırılmaya neden olan davranışlardan farklı görülmemekte, bu davranışlar nasıl engelleniyorsa gülmenin de konulacak kurallarla engellenebileceği düşünülmektedir. Bununla beraber bu dönemde kilisenin mutlak otorite olması ve halka uyguladığı baskı nedeni ile gülme ve mizahın bir savunma mekanizması olarak kullanıldığı da görülmüştür. Gülme ve mizah, bu savunma mekanizması aracılığı ile baskılara direnmektedir.

Gülme ve mizahın baskılara direniş gösterdiği alanlardan biri karnavallardır. Karnavallar, kendisi ile aynı dönemde düzenlenen ve varolan hiyerarşiyi, geçerli dinsel, ahlaki normları, yasakları, değerleri teyit eden resmi bayramların aksine insanların özgür olduğu ortamlardır. Bahtin, *Rabelais ve Dünyası* adlı eserinde karnavalların resmî bayramın aksine egemen hakikate ve kurulu düzene karşı geçici bir özgürleşmeyi kutladığını belirterek karnavallarda tüm hiyerarşik rütbelerin, ayrıcalıkların, normların, yasakların askıya alındığını ifade eder. Karnavallar o dönemin hakikî bayramıdır ve ölümsüzleştirilmiş ve tamamlanmış her şeye düşmandır. Önemi ise Orta Çağ'ın toplumsal düzeninde kendisini güçlü bir biçimde hissettiren kast sisteminin, olabildiğince özgür ve dostane ilişkilerin kurulduğu karnavallarda yok olmasından kaynaklanır (Bahtin, 2005, 36). Karnavallar, resmi olan her şeyle alay edebilen halkın, kiliseye ve devlete karşı isyan etme arzusunu tatmin eder. Egemen gücün yerilebildiği karnavallarda, eleştirel mizahın en güçlü örnekleri görülür.

Karnavalların yanı sıra gülme, saraylarda da soytarılar aracılığı ile mücadelesini vermeye çalışmıştır. Soytarılar, krala hem tavsiyelerde bulunan hem de kralı eğlendiren izinli delilerdir. Soytarılar, kral adına espri yaparak onun saygınlığını korumaktadırlar. Ayrıca gülmenin bastırılıp köylü ve çiftçi sınıfına indirgendiği dönemlerde soytarılar, soluk aristokratik düzeyde bir konuma da sahip olmaktadırlar (Sanders, 2001, 240). Toplumsal ve siyasi güce, söylenmesi gereken ancak söylenemeyen gerçekler, bu soytarılar tarafından ifade edilmektedir. Öyle ki soytarılar; geleneklerle, kutsal sayılan kurumlarla, inanç ve değerlerle alay edebilmekte; başkalarının söylemek isteyip de kurallar nedeniyle söyleyemediklerini ifade edebilmekte ve bir rahatlama sağlamaktadır (Belge, 1997, 209-210). Bunu örneklendirmek, soytarılarının gücünün anlaşılması bakımından önemlidir. Örnekler ise edebî alandan verilecektir. Buna sebep, edebî eserlerin tarihi geleceğe taşımaktaki misyonundan kaynaklanmaktadır.

Shakespeare'nin oyunları, bu bağlamda önemlidir. *On İkinci Gece* adlı oyunda soytarısı Olivia'ya, "kaçık" demekte ve neden kaçık olduğunu da çekinmeden açıklayabilmektedir (Shakespeare, 1962, 16-17). Yine *Kral Lear* adlı oyunda, soytarısı Kral Lear'a kendi kızlarının ya da has adamlarının dahi ifade edemediği gerçekleri söyleyebilmiştir. Soytarı: "Hakikat, kulübesine tıkılan bir köpektir: kırbaçlaya kırbaçlaya kovarlar onu. Halbuki dişi tazı, hanım hanımcık geçer ocağın karşısına, kokularını da etrafa saçar." diyerek gerçekleri söylemenin ne kadar zor olduğunu belirtir. Ardından kralı, hak etmedikleri halde iki kızına tüm malını mülkünü verdiği için kıyasıya eleştirir (Shakespeare, 1965, 38-39).

Rönesans, gülme ve mizah konusunda önemli bir köşe taşıdır. Mücadelesini mantıkla yürüten mizah; Rönesans'ı hazırlayan bir iç gelişme olarak dogmaların karşısındaki özgür düşünce eğilimini desteklerken (Öngören, 1998, 18-19), Rönesans ile yaşanan bilimsel, edebî, toplumsal değişikliklerin sonuçlarından da etkilenmiştir.

Bu dönemde gülme ve mizah ile ilgili yasak ve kısıtlamaların devam ettiği belirtilmelidir. Ancak bu yasak ve kısıtlamaların nedeni değişmiştir. Bu dönemde kısıtlamayı getirenler Püritenlerdir. Püritenlerin vücuttaki hava dolaşımının kesintiye uğramaması için gülmeyi ve yellenmeyi yasaklayanları teşvik ettiği, yukarıda açıklanmıştı. Bununla beraber püritenlerin asıl meselesinin, gülmenin insanları yoğun çalışmadan uzaklaştırması olduğu da belirtilmelidir. Kapitalizmin yükselişini

hızlandıran Püritenlikte edep sınırlarını bilmek ve ciddilik oldukça önemlidir. Böylece ödünsüz çalışmaya mutlak bağlanılabilecek, oyalanmalarla zaman veya para harcanmayacaktır. Saat, verimlilik, çok çalışma, düzen, rasyonellik ve emek yoluyla günahtan arınmak mümkündür. Eğlence ve oyalanma kurtuluş idealinin ortadan kalkmasına neden olacaktır. Espriler insanı ciddi uğraş halinden uzaklaştıracaktır ve sermaye birikimini engelleyecektir. Bu nedenle gülme bir barometre haline gelmiştir. İnsanlar özel hayatlarında gülmektedir; ancak kamusal alanda gülemeyecektir (Sanders, 2001, 259-261).

Gülme ve mizahın bu dönemde kapitalizmin yükselmesi, sermaye birikiminin sağlanması için terk edilmesi gerektiği düşüncesi Püritenlerce yaygınlaşmıştır. Bu dönemde dikkat çeken diğer bir konu, mizah ve gülmenin evrensel anlamının ortadan kalkması ve alt-üst sınıflar olmak üzere iki farklı topluluğa hitap edecek şekilde ayrılmasıdır. Akıl ve mantığın ön plana çıkması ile özellikle 18. yüzyılın ilk yarısında abartılı bir anlatım özelliği taşıyan halk mizahı önemini yavaş yavaş kaybetmiştir (Avcı, 2003, www. birikimdergisi.com). Bu dönemde kahkaha atmaktan ziyade zihinsel gülme ön plana çıkar. Bu gülme biçimi, ironi ile beraber kendisini gösterir. Özellikle okur-yazarlar arasında ön plana çıkan ironi, öğreticidir. Gerçek bir esprinin kargaşası ve gürültüsü olmadan; ancak bir esprinin tüm iğneleyiciliğini üzerinde taşıyan ironi, farklı anlama düzeyleri oluşturarak iktidar ilişkilerini yansıtır. İroni sayesinde düşmanca espriler yerini hararetli tartışmalara bırakır. Bununla beraber matbaanın da etkisiyle mizah, daha geniş kesimlerine yayılmıştır. Okur-yazarlık da karnavallardan kalan mirası inceltip nükteye dönüştürmüştür (Sanders, 2001, 268-273). 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise insanî zaafların gülme konusu olmadığı, orta sınıftan birçok yandaş bulmuş ve bu da duygusallık ve insanseverlik akımlarının ortaya çıkmasına yardım etmiştir. Bu öğretiler, birçok geleneksel mizah biçimini yasadışı ilan etmiştir (Thomas'tan akt. Sanders, 2001, 275). Bu bakımdan Rönesans'tan sonra özellikle üst sınıfların kendilerini vulgar olarak adlandırılmamak için baskı altında tuttuğu ve denetlediği belirtilebilir. Bu dönemde aklı kullanmanın ve okur-yazarlığın bir göstergesi olarak ironi değer kazanmıştır ve karnavallarda görülen sınırsız gülme alt sınıfların kullanımına itilmiştir.

19. yüzyılda gülme, toplumsal denetimi sağlayan bir aracı olarak değerlendirilmiştir. Bu yüzyılın önemli şairlerinden Baudelaire, *Gülmenin Özü* adlı eserinde gülmenin,

sonsuz bir yüceliğin ve sonsuz bir düşkünlüğün imi olarak tanımlar. Gülme, sonsuz olarak ifade edilen yücelikte ve düşkünlükte sürekli olarak meydana gelen düşüşler nedeniyle ortaya çıkar. Örneğin insanın düşmesi, yüceliğinde de düşmeye neden olur. Bu nedenle de gülme ortaya çıkar. Gülen insanının düşüncesinin temelinde, bilinçsiz bir gurur yatmaktadır. Bu gurur, gülen insanın kendisinin düşmemesinden kaynaklanır. Düşen kişi, bir daha gülünecek bir duruma maruz kalmamak için çaba sarfeder. İşte bu, gülmenin insanı denetlemesidir. (Baudelaire, 1997, 9-11).

Bergson da Baudelaire ile benzer biçimde düşünür. Ona göre gülme, insanların kusurlarını düzeltmesi için bir uyarıdır. Bu bakımdan töreleri düzeltir. İnsanların, nasıl olması gerekiyorsa hemen öyle görünmeye çabalamasını sağlar. Çünkü gülmede bir aşağılama ve bu aşağılama sayesinde ıslah etme, ayrılıkçı eğilimleri bastırma özelliği vardır (Bergson, 2006, 17-18).

Bu yüzyılda gülme ile ilgili Nietzche'nin düşüncelerine de yer vermek gerekir. Nietzche, gülme ile ilgili düşüncelerini ifade ederken Hobbes'ten söz eder. Ona göre Hobbes, her düşünen kafanın yenmeye çalışması gerekli, insan doğasının kötü bir zayıflığı olarak gösterdiği gülmeyi, küçük düşürmektedir. Gülme, tanrıların dahi kendilerini tutamadan gerçekleştirdikleri bir eylemdir (Nietzche, 2007, 213). Nietzche'nin bu bağlamda çağdaşlarından farklı düşündüğü ifade edilebilir. Ona göre gülme, kutsanması gereken bir davranıştır. Çünkü insanların özgürleşmek için gülmeye ihtiyaçları vardır.

Gülme ve mizah ile ilgili 19. yüzyılın sonları, 20. yüzyılın başlarında Freud'un düşünceleri de önemli olmuştur. Freud'un gülme konusuna katkısı, haz arayışını eklemesinden kaynaklanır. Haz aslında, 20. yüzyılın başlarında toplumsal alanda önemli bir konu haline gelir. Sanayileşme ile başlayan kütlevi üretim ile birlikte haz aramak, özellikle Amerika'da bir uğraş haline gelmiştir (Sanders, 2001, 289). Öyle ki haz almak, suç oranlarının artmasına dahi neden olmuştur. Bu konuda Foucault, haz aramanın artması ile işlenen suçlarda da artış olduğunu ve bu nedenle daha çok insanın hapishaneye girmeye başladığını belirtir (Foucault, 2006, 405). Bu bağlamda Freud,

esprinin gelişim seyri içinde başlangıcından mükemmelleşmesine[10] kadar amacının haz üretmek olduğunu belirterek espri yapan kişinin toplumsal alanda ihlaller yaptığını ve bundan haz aldığını belirtir (Freud, 2012, 168-169).

20. yüzyıl ile birlikte mizah üzerine söylenecek diğer önemli bir husus, mizahın siyasi alanda da etkin bir biçimde kullanıldığıdır. Örneğin soğuk savaş döneminde hem bir özeleştiri hem de sisteme yönelik yerginin yapılmasında mizah etkili olmuştur. Bu dönemde gelenekselleşmiş idoller, söylemler, simge ve sloganlar mizah aracılığı ile komünist sistemi tahrip etmek için kullanılmıştır (Eker, 2009, 97). Yine demokratik sistemin hakim olduğu siyasi ve toplumsal yapılarda mizah, siyasi partiler ve liderlerin birbirilerinin faaliyetlerini eleştirmek, imajlarını zedelemek için kullandıkları bir yöntem olarak işlevlerini yerine getirmiştir.

Bu bağlamda Antik Çağ'dan günümüze mizahın eleştirel olma niteliğini kaybetmediğini, toplumun ezilen kesimlerinde bir başkaldırı ve protesto yapma imkanı sunduğunu belirtmek gerekir. Bununla beraber, mizah ve gülme, teknolojinin gelişmesi ile birlikte toplumda daha erişilebilir bir hal almıştır. Matbaa ile Orta Çağ'da Avrupa'da yaygınlaşan mizah ürünleri; radyonun, televizyonun, internetin ortaya çıkması ve gelişmesi ile hem daha yaygın hem de daha etkili hale gelmiştir. Öyle ki mizah, artık kitlelerin dikkatini çekmesi bakımından haberlerin ve diğer yayınların, filmlerin, dizilerin, gösteri programlarının, reklamların vazgeçilmez bir öğesi olarak kullanılmaktadır.

5. Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi'ne Kadar Modernleşme ve Mizah

Osmanlı Devleti'nde kurulduğu ilk dönemlerden itibaren değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Modernleşme adı altında değerlendirilebilecek değişim ve dönüşüm ise, gerileme dönemine girilmesiyle birlikte devletin dağılmaması ve eski gücüne kavuşturulması amacıyla gerçekleştirilmiştir. Yaşanan bu değişim ve dönüşüm hareketleri toplumsal, kültürel, siyasi yapı ile birlikte mizahın da dönüşüme

[10] Freud'un kullandığı "başlangıcından mükemmelleşmesi" ifadesinden kastı, düşüncelerin özgürce açıklandığı oyun halinden şaka haline, daha sonra da kasıtsız ve kasıtlı espri haline dönüştüğü süreçtir (Freud, 2012, 169).

uğramasına neden olmuştur. Ayrıca mizah, bu değişim ve dönüşüm hareketlerini eleştiriye de tabi tutmuştur. Bu bağlamda mizahın dönüşümünü ve mizah basınında modernleşmenin eleştirisini anlayabilmek için öncelikle, Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar yaşanan modernleşme hareketleri, bu hareketlere neden olan etmenlerle birlikte incelenecek; ardından mizahın bu süreçteki yeri gözler önüne serilecektir. II. Meşrutiyet Dönemi modernleşme hareketleri ve mizahın II. Meşrutiyet'teki değişim ve dönüşümü ise 2. Bölümde ayrıca ele alınacaktır.

5.1 Osmanlı Modernleşmesine Yol Açan Etmenler

Osmanlı Devleti'nin çöküşüne neden olan önemli etkenlerden biri askeri alanda yaşanan problemlerdir. Bir dönem Avrupa'ya dehşet salan Osmanlı orduları bizzat kendi hükümdarlarından ve sivil halkından başkasını korkutamaz hale gelmiştir. Bu nedenle de uzun bir yenilgiler dizisine uğramıştır. Ayrıca 16. yüzyılda yayılışının fiili sınırına ulaşması ile de aşamayacağı engellerle karşılaşmış; bu dönemde Doğu'da İran'ın içlerine ilerleyememiş, Doğu sularında Portekizlilerle karşılaşmış, Kırım'da ve onun ötesindeki topraklarda Rusya tarafından durdurulmuştur. Afrika'da çöl, dağ, iklim aşılması imkansız engeller teşkil etmiştir. Akdeniz'de ise deniz üstünlüğü Batılılara kaptırılmıştır (Lewis 1996, 25-26).

Askeri alandaki bu gerilik ve fetihlerin durması, devleti derinden etkilemiştir. Çünkü Osmanlı sisteminde kaynakların hemen hemen tümü, askeri alana tahsis edilmiştir. Askeri alana yapılan bu tahsisat fethin örgütlenmesiyle ilgilidir ve fetih de Osmanlının başlıca ekonomik faaliyetini oluşturmaktadır. Kaba bir anlatımla merkezi desteklemek üzere, egemen olunan alanların tümünün bir yandan başkentin iaşesine, diğer yandan da ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak bir şekilde yapılanmasına dayanan bu örgütlenmenin varlığını sürdürebilmesinin birinci koşulu, fethin sürekliliğini devam ettirebilmesidir. Fakat bu süreklilik, ancak değişken bir teknoloji ile mümkündür. Oysa neredeyse sabit olan Osmanlı teknolojisi ve ekonomik örgütlenmesi, fethin bir noktada durmasına razı olacaktır. Ama bu da mümkün değildir; çünkü fethin sürekliliği esasına göre örgütlenen bir yapı sabitleşememektedir (Kılıçbay, 1992, 75-76). Sonuçta, devletin askeri alandan başlayarak ekonomik ve toplumsal sistemindeki denge altüst olmuştur.

Askeri alanda yaşanan dengesizliğin nedenleri üzerinde durulursa ana etmenin tımar sisteminde yaşanan bozulma olduğu görülecektir. Osmanlı Devleti'nde toprağın mülkiyet hakkı devlete aittir. Bununla beraber bazı ekonomik ve askeri yükümlülükler karşılığında kullanım hakkı sipahi adı verilen kimselere verilmektedir. Adına tımar sistemi denilen bu yapılanma, devletin Orta Çağ ekonomik şartları altında büyük ve yeterli bir orduya sahip olabilme endişesinden doğmuştur (İnalcık, 2003, 111). Ayrıca Anadolu'da, özellikle de uçlarda büyük bir artış göstermiş olan nüfusun doğurduğu beslenme sorununun çözümü yolunda üretim güçlerini merkezi bir kontrol altına almak da sistemin diğer bir getirisidir. Üretim güçlerinin bu merkezi kontrolü, Osmanlı Devleti'nde mülkiyet ilişkilerini belirleyen komünal toprak rejiminin temeli olmuştur. Çünkü merkezi otoritenin üretim güçlerini kontrol altına almasıyla toprak üzerinde mülkiyet bireyselleşememiştir. Böylece birey toprağın mülkiyetine değil, sadece tasarruf hakkına sahip olabilmiştir (Sencer, 1999, 186). Devletin sipahiye verdiği yetkiler toprak üzerinde sıkı denetim kurmasından fazla bir anlam taşımamaktadır. Devlet, sipahi vasıtası ile vergilerini merkez hazinesine toplamakta ve bu hazineden maaş olarak dağıtmaktadır (Türkdoğan, 1997, 177-178). Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin toprak yapılanması ile ilgili feodal bir sistemden bahsedilemez.

16. yüzyıldan itibaren devletin toprak sistemi ve askeri düzeni değişmeye başlamıştır. Değişmenin nedeni devletin hem bu sistemin yürütülmesi ile ilgili iç işlerindeki aksaklıklardan hem de Batı ekonomisinin yükselişe geçmesine neden olan dış gelişmelerden kaynaklanmaktadır.

Devlette değişime neden olan gelişmelerden ilki keşiflerle birlikte bulunan yeni ticaret yollarının etkisiyle Akdeniz ticaret yollarının 15. yüzyıldan başlayarak önemlerini yitirmesidir. Bu durum Osmanlıların Akdeniz ticaret yollarını denetlemekten gelen gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. İkincisi Yeni Dünya'dan (Amerika'dan) Avrupa'ya sokulan çok miktardaki altın ve gümüşün enflasyona neden olması ve fiyatları yükseltmesidir. Avrupa'nın yükselen fiyatları karşısında Osmanlılarda özellikle besin maddeleri ucuz bir görünüm kazanmıştır. Sonuçta ise Osmanlı Devleti Avrupalıların son derece ucuza besin ve hammadde aldıkları bir pazar durumuna gelmiştir. Üçüncüsü, 15. yüzyılın sonlarına doğru Batının merkantilist bir ticaret siyaseti izlemeye başlaması ve böylece imalat

etkinlikleri için gerekli sermaye birikiminin sağlanmasıdır. Bu durum Avrupa ekonomisini, durgun ve tarıma bağımlı Osmanlı ekonomisinin üzerinde egemen kılmıştır. Dördüncüsü bütün bu değişme ve gelişmelerin kapitülasyonların etkisini arttırmasıdır. Bu nedenle de Osmanlı ekonomisi 15. yüzyıldan sonra daha büyük oranlarda sömürülmüştür (Kongar, 1979, 70-71).

Bunlar devletin askeri ve ekonomik sistemini etkileyen dış etmenlerden kaynaklanan sorunlar olarak değerlendirilebilir. Ayrıca değişimi zorlayan iç etkenlere de bakmak gerekmektedir.

Değişimi zorlayan iç etmenlerin ilki ordu giderlerinin artmasıdır. Savaşların sonunda alınan ganimetin de azalması, orduyu Osmanlı ekonomisi üzerinde büyük bir yük durumuna getirmiştir (Kongar, 1979, 71). Bununla birlikte kaçakçılığının artması ordunun iaşesinin karşılanmasını daha masraflı hale getirmiş; yeniçerilerin maaşlarının artması, lüks eğilimlerinin belirginleşmesi, fiyatların hızla yükselmesi, para değerinin düşmesi ile birlikte devlet ekonomik sıkıntı içine girmiştir (Cem, 1982, 155).

Osmanlı Devleti, içine düştüğü ekonomik sıkıntıdan kurtulmak için yeni gelir kaynakları bulmaya çalışmıştır. Bulunan iki çözüm sikkenin değerinin düşürülmesi ve tımarların, tımar gelirini önceden devlete ödeyenlere satılmasıdır. Mukataa düzeni denilen bu yeni uygulama devletin toprak sistemini değiştirmiş ve Osmanlı toplum yapısında dört önemli sonuç doğurmuştur (Kongar, 1979, 70-71): Bu sonuçlardan ilki mukataaların verilişindeki yanlış uygulamalardan ve enflasyondan dolayı, devlet gelirlerinde yaşanan azalmadır. İkincisi yüksek sömürü sonunda reayanın daha da yoksullaşmasıdır. Üçüncüsü toprak üzerindeki kamu mülkiyetinin yavaş yavaş özel mülkiyet biçimine dönüşmeye başlamasıdır. Dördüncüsü ve son olarak ise orta sınıf denebilecek yeni bir toplumsal sınıfın doğmasıdır. Ancak bu sınıf Batıdaki burjuvazinin rolünü yüklenecek bir orta sınıf değildir. Bu sınıf Osmanlı Devleti'ndeki toplumsal ve ekonomik yapıyı bozuk bir biçimde sürdürecek bir ara sınıftır ve eski üretim yöntemlerinin değiştirilmesi yönünde hiç bir istek ve çaba göstermemiştir.

Tımar sisteminin bozulması, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı klasik dönemin sonunu getirmiştir (Karpat, 2008, 57). Devletin son dönemlerinde ekonomik alanda yaşanan bunalım, Batı ekonomisinin kapitalist ekonomik yapı sayesinde yükselmesi ile

giderek artmıştır. Osmanlı Devleti ise bu dönemde kapitalist olamamıştır. Bunun sebebini devletin sahip olduğu iktisadi düzende aramak gerekmektedir.

Osmanlı ekonomik yapısı iaşe, fiskalizm ve gelenekçilik ilkeleri çerçevesinde kurulmuştur. Osmanlı iktisat politikasının en önemli ilkesi olan iaşe ilkesi, iktisadi faaliyetin amacını insanların ihtiyacını karşılamak olarak belirlemiştir. Bu nedenle üretilen mal ve hizmetlerin mümkün olduğunca bol, kaliteli, ucuz olması gerekmektedir. Ayrıca bu ilkeye göre yurt içi ihtiyaçların karşılanmasının ardından fazla kalan mal varsa onun ihraç edilmesine müsaade edilmiştir. Bu nedenle ihracatın ana hedef olmadığı görülmektedir. Devlet bu ilkeyi gerçekleştirebilmek için müdahaleci bir kimlik benimsemiştir. Hangi maldan ne kadar ihracat yapılacağı her seferinde özel bir izinle belirlenmekte ve yüksek bir gümrük vergisi alınmaktadır. Diğer bir ilke ise gelenekçiliktir. Gelenekçilik sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri ve eğilimleri mümkün olduğunca muhafaza etme, değişme eğilimlerini engelleme ve bir değişme olduğu taktirde yeniden eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hakim olması şeklinde tanımlanabilir. Son olarak fiskalizm ilkesi ise hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve çıktığı düzeyden inmesini engellemektir. Bu ilke gereği gelirleri yükseltme ve harcamaları kısma eğilimi içinde bulunan devlet, iaşe ilkesi ve gelenekçiliğe dayanan düzenleme içinde iktisadi sistemin dengesinin bozulmaması için parasal ilişkilerin genişlemesini sınırlandırmakta, fiskalizmin uygulanabilirliğini de zorlaştırmaktadır (Genç, 2000, 45-51).

Bu üç ilke devletin Batının kapitalist ekonomik mantığını kabul etmesini engellemiştir. Çünkü bu ilkelerle ilişkili olarak Osmanlı Devleti'nde ekonomik faaliyetin amacı, devletin ve tüm toplumun ihtiyacını karşılamak olarak belirlenmiştir. Mal ve hizmet üretenler öncelikle kendi ihtiyaçlarını karşılamakta, daha sonra kademeler halinde toplumun diğer kesimlerinin ihtiyaçlarına yönelmektedirler. Bu bağlamda dış ticaret konusunda da Batıdan farklı hareket edilmektedirler. Devlet ithalatı serbest bırakmış, ihracatı ise yasaklamalara varacak derecede sıkı kontrol altında tutmuştur. Ayrıca ekonomide ilerleme, değişme fikrine zihinlerde yer verilmemiştir. Gelenekçilik ilkesi kapsamında dinin yapısında buldukları modeli sosyoekonomik dünyaya da uygulamışlardır. Yanlışların içinde hakikat nasıl dinde Allah tarafından verilmişse, gelenek ve tecrübelerle oluşan

sosyoekonomik sistemin unsurlarının da tek hakikat gibi muhafaza edilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Son olarak fiskalizm ilkesi ile de ekonomik sistemin muhafazası için iktisadi kaynaklar üzerinde söz hakkına sahip olanların güçlendirilmesi gerektiği düşünülmüştür. Bu nedenle de devlet ve temsilcilerine reayaya oranla çok daha fazla imkan verilmektedir. Bununla birlikte bu imkanların bir sınırı bulunmaktadır. Bu sınır görevlendirilme süreleri ile ilişkilidir. Görevden ayrılan bir devlet görevlisi daha önceki gelirinden çok daha azı ile yetinmek durumunda kalmaktadır. Diğer yandan üst kademelerde çalışanlar her ne kadar yüksek miktarlarda maaş alıyor olsalar da aynı orandaki görev harcamaları nedeni ile durum dengelenmektedir. Bu bakımdan alınan yüksek maaşlar da toplumda zengin ve ayrıcalıklı bir sınıfın oluşmasını engellemektedir. Hatta bir devlet görevlisi tüm harcamalarından kısıp birikim yapmışsa da klasik dönemde ölümünden sonra birikiminin devlete intikal ettiği de görülmektedir (Genç, 2000, 68-71).

Osmanlı Devleti'nin iktisadi dünya görüşünü tanımlayan bu ilkelerin belirlenmesinde İslamiyet'in önemli payı bulunmaktadır. Daha önce de ifade edildiği üzere gelenekçilik ilkesinin varlığı, dinin sosyoekonomik düzene yansıması ile ilgilidir. Bununla birlikte fiskalizme göre toplumda oluşması gereken gelir dengesizliği yine İslamiyet'in hükümleri ile yok edilmiştir. Ayrıca sermaye birikimi için önemli olan faiz yasaklanmış (Türkdoğan, 1983, 179), büyük servet birikimi zekat, mutedil kazanç ve kâr yolları, varlığın lükse sarf edilmemesi gibi fıkıh hükümleri ile engellenmiştir (Türkdoğan, 1997, 132). Tüm bunlar Batıda görülen keskin gelir gruplaşmalarını önlemiş ve sınıf mücadelelerine engel olmuştur. Hatta devlet toplumdaki gruplaşmalar içinde loncaları tüccarların tekelci davranışlarına karşı korumuş ve şehirlere tüzel kişilik ve bağımsız hükümeti tanımayarak tüccar kapitalist oligarşilerin kurulmasını önlemiştir (Mardin, 2008, 115-118).

Bu çerçevede Osmanlı ekonomisini belirleyen dünya görüşünün eşitlikçi, rekabet ve çatışma yerine işbirlikçi ve dayanışmacı olduğu, itidal ve aşırılık kutuplaşmasında itidali, itidal ile birlikte ise hoşgörülü olmayı tercih ettiği görülmektedir. Bu nedenle de Osmanlı ekonomik sistemi kapitalizme hem kapalı hem de karşıdır (Genç, 2000, 71-76). Çünkü kapitalist ekonomi her türlü görenek ve alışkanlık bağlarının üstünde piyasa şanslarını akıl ve hesap yoluyla değerlendirme demektir. Gündelik hayatta da kendisini gösteren bu çağ anlayışı içerisinde insan ise hareketlerinin saati saatine

hesabını tutmakta, her türlü düzensiz ve savruk yaşamanın şiddetle karşısında, sert ve müsamahasız bir nefis denetçisidir. Bir bakıma kendisi ve kendi iradesi ile baş başadır. Hiç bir ruhani kişi veya örgüt, hiç bir otorite ona yardım elini uzatacak durumda değildir. Artık insan, Tanrı'nın pasif bir seyirci ve müşahedecisi olarak değil, yer yüzünde onun irade ve buyruğunun faal, aktif bir aleti olarak kabul edilmiştir (Ülgener, 2006, 46, 48). Böylece kapitalizm için gerekli özel kârlılık ve hedonizmin yasaklanması ile sermaye birikimi batıda hızla gelişmiştir. Bununla birlikte coğrafi keşifler sonrası gerçekleştirdikleri sömürgecilik ile eski medeniyetler üzerinden ekonomik güçlerine güç katmışlardır.

Batının ekonomik yapısında yaşanan bu değişmeler Osmanlı Devleti'nin gerilemesinde ve dağılmasında önemli etkiye sahip olmuştur. Devlet batıda yaşanan bu hızlı değişme karşısında gerek sömürgecilik anlayışını benimsememesi, gerek dinsel ve siyasi-toplumsal etmenler nedeniyle kapitalist ekonomik sistem içinde yer almaması nedeniyle giderek zayıflamış, teknolojik alanda yaşanan gelişmelerden uzaklaşması ile de askeri alanda başarısızlıklara uğramış, fetih ekonomisi çözülmüştür. Bu bağlamda dağılmanın engellenmesi için devlet yeniden yapılandırılmak istenmiş; merkezi iktidarı sağlamlaştırmak için ıslahat hareketleri gerçekleştirilmiştir. Bu noktada modernleşmenin merkeziyetçiliği artırmanın yanında Batıdaki gibi bir halk hareketinden doğmaması dikkat çekicidir.

5.2 Lale Devri'nden II. Meşrutiyete Osmanlı Modernleşmesi

Osmanlı Devleti'nde modernleşme hareketleri, batının dünya üzerinde belirleyici bir güç olarak ortaya çıkması ile devletin dağılmasını engellemek için gerçekleştirilmiştir. Devletin batı ile olan ilişkileri, tarihin farklı dönemlerinde farklı biçimde cereyan etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin özellikle yükselme devrinde batı ile olan ilişkilerini Klasik İslam Uygarlığı'nın Batı Uygarlığı ile olan ilişkileri üzerinden tanımlamak mümkündür. Bu bağlamda Klasik İslam Uygarlığı'nın Batı karşısında kendi üstünlüğüne derinden inandığı belirtilmelidir. Bu dönemde İslam dünyası Avrupa'dan öğreneceği bir şeyi olmadığını düşünmekte ve Avrupa'nın korkulacak yanı olmayan bir dış barbarlık ve imkansızlık kaynağı olduğuna inanmaktadır. İşte bu görüş Osmanlılara da aktarılmış, Osmanlı ordularının Avrupalı düşmanları

üzerindeki zaferleri ile kuvvet kazanmıştır. Bu nedenle de Avrupa'da yaşanılan gelişmeler önemsenmemiş, ilmi gelişmeler dikkate alınmamıştır (Lewis, 1996, 34-35).

Devletin gerilemeye başlaması ile birlikte ise niçin gerilediği üzerine sorgulamalar başlamıştır. Sorgulamalar sonucunda önce devlet yönetiminin bozulduğu ileri sürülmüş, ardından da batının askeri alanda üstün olduğu üzerinde durulmuştur. Bu nedenle de Batı ile kurulan ilişkilerin niteliği değişmiş ve özellikle bu uygarlığın askeri kurumlarının ve silah gücünün devlete nasıl getirilebileceği önemli bir devlet sorunu haline gelmiştir (Mardin, 2007, 9-10). Ancak askeri alandaki değişim ve dönüşümler için devlet, III. Mustafa Dönemi'ne kadar bekleyecektir. Daha evvel ise Lale Devri yaşanacaktır.

Devletin batı ile olan temasları konusunda dönüm noktası, 1699 yılında imzalanan Karlofça ve 1718 yılında imzalanan Pasarofça anlaşmalarıdır. Bu anlaşmalar, devletin hem gerileme dönemine hem de batılılaşma teşebbüslerine bir işarettir. Karlofça ve Pasarofça anlaşmalarının imzalanmasının ardından Osmanlı Devleti, Avrupa Devletleri ile barış yoluna girmiştir. Lale Devri olarak tarihe geçen bu dönemde tahtta III. Ahmet bulunmaktadır. III. Ahmet, Batı ile olan sıcak siyasetini devam ettirmek için Damat İbrahim Paşa'yı 1718 yılında Sadrazamlığa getirmiştir. Bununla birlikte batının bilgi ve uzmanlığından yararlanmak için gösterilen çabalarda da artış söz konusu olmuştur. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi ve oğlu Sait Mehmet Efendi'nin Avrupa'ya gönderilmesi ve bunların batının ileriliği hakkında hazırladıkları geniş raporlarla dönmeleri bu noktada önemli addedilebilir (Hairi, 1993, 22-24).

Raporlara göz atıldığında genellikle Paris ve Paris'e gidinceye kadar konaklanılan diğer Avrupa kentlerinin bina, bahçe, kale, saraylarının mimari yapısından, kendilerini karşılamaya ve ziyaret etmeye gelenlerin giyim kuşamlarından, yapılan ikramlardan, gördükleri ilgi ve alakadan bahsedilmiştir. Raporda batı kültürü ile ilgili anlatılan dikkat çekici bir husus kadın ve kızların toplumsal hayat içindeki yeri ile ilgilidir. Yirmisekiz Mehmet Çelebi Fransa'da erkeklerin kadınlara çok itibar ettiklerini, bu nedenle de kadınların akıllarına eseni yaptıklarını, yüksek seviyedeki bir beyzadenin en alçak seviyedeki bir kadına haddinden fazla riayet ve hürmet edebileceğini belirtmiş ve: "Avratların sözü geçer, hatta Fransa avratların cennetidir,

zira hiç zahmet ve meşakkatleri yoktur, istedikleri her ne ise hemen yerine getirilir deyu söylerler." demiştir (Yirmisekiz Mehmet Çelebi, 1993, 8). Raporda dikkat çeken batı kültürüne ilişkin diğer bir husus ise Paris şehrine mahsus bir eğlence olarak ifade edilen operadır. Kadın ve erkeklerle dolu olan opera binasını mimari açıdan değerlendiren Yirmisekiz Mehmet Çelebi, operanın yüksek sınıftan insanlar tarafından izlendiğini, kralın sarayında da böyle cemiyetler için rakshanenin bulunduğu ifade etmiş, bu rakshaneyi de mimari açıdan anlatmıştır (Yirmisekiz Mehmet Çelebi, 1993, 32-33).

Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin raporlarında, batının bilim alanındaki gelişimini gözler önüne seren iki hususa değinilmiştir. Bunlardan ilki Paris'i gezerken seyrettikleri botanik bahçesi ile ilgilidir. İki saray hekimine 1635'te yaptırılan bu bahçe ile ilgili olarak Çelebi birkaç daireden oluştuğunu ve dairelerden birinde teşrih[11] ilminin okutulduğunu belirtmiş, teşrihanede de hayvanlara ve insanlara ait iskeletlerin bulunduğunu ve öğrencilere ders verirken kullanıldıklarını anlatmıştır. Aynı bahçede dairelerden bir diğerinin ise tabibhane olarak kullanıldığını ifade eden Çelebi, bu dairede dünyada kullanılan hiçbir ilaç eksik olmamak üzere envai çeşit ilacın olduğunu açıklamıştır. Botanik bahçesinde, dünyanın dört bir yerinde yetiştirilen bitkilerin dikili olduğunu, görmeyene tarifin imkansızlığını bildirerek şaşkınlığını anlatmıştır (Yirmisekiz Mehmet Çelebi, 1993, 41-42). Batının bilim alanındaki gelişimi ile ilgili ikinci olarak müneccimhaneden bahsetmiştir. Müneccimhane, Ramazan Ayı'nın sonuna geldiklerini anlamak için ayın hilal halinin görünüp görünmediğini öğrenmek üzere kullanılmış, ardından gerçekleştirdikleri ziyaretle ilgili olarak raporlarında, yıldız gözetleme aletlerinin yanı sıra başka ilimlerle ilgili sayılamayacak kadar çok alet olduğundan söz edilmiştir. Çelebi'nin bu aletleri anlatırken yaptığı "Zira hayal olunacak şeyleri gözle görülür hale getirmişler." şeklindeki açıklama, Batının bilim anlayışının ortaya konulması açısından ayrıca önem taşımaktadır (Yirmisekiz Mehmet Çelebi, 1993, 48-49).

Batının hayran kalınan taraflarının anlatıldığı bu raporlarda, kültürel farklılıklardan da söz edilmiştir. Bunlardan ilki ailevi yaşam biçimi ile ilgilidir. Yirmisekiz Mehmet Çelebi, İstanbul kadar büyük olmayan Paris'te üçer dörder katlı yapılan binalarda ailelerin çocukları ile oturduğunu ifade etmiştir. Sokaklarda kadınların rahatça

[11] Teşrih: Anatomi ilmi

gezdiğini, erkeklerle bir arada olduklarını, dükkanlarda oturup alışveriş yaptıklarını, pazarlık ettiklerini anlatmıştır. Diğer bir farklılığı ise kendilerini ziyaret etmeye gelenlerin nasıl yemek yediklerini izlemeleri üzerine aktarmıştır. Sofranın etrafını çevirip kendilerini izlemelerinden rahatsızlık duyan Yirmisekiz Mehmet Çelebi, daha da garip olarak halkın kendi krallarının yatağından nasıl kalktığını ve giyindiğini de seyrettiklerini açıklamıştır. Çelebi, diğer bir farklılığı, kendilerine İstanbul'a dönerken takdim edilen hediyelerden bahsederken açıklamıştır: "Bunlarda adet, Kral kendi suretini yaptırıp, elmaslarla etrafını tezyin ettirip elçilere verirlermiş. Müslümanlarda suret caiz değildir…" (Yirmisekiz Mehmet Çelebi, 1993, 20, 40, 55).

Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Paris'ten döndükten sonra sunduğu bu raporlar Osmanlı Devleti'nin dönüşümünde rol oynamıştır. Bu dönemde, mimariden kullanılan ev eşyalarına, giyim biçimine, Avrupa adetleri yansımıştır. Hatta Avrupa'dan ressam ve sanatçılar da devlete çağrılmıştır.

Bu döneme ilişkin olarak değinilmesi gereken diğer önemli bir husus, basımevinin kurulmasıdır. Devlette matbaa 1493 yılında kullanılmaya başlanmıştır. Lâle Dönemi'nde ise batıdan gelen bir mülteci olan İbrahim Müteferrika –Hıristiyan bir Macar'dır.– ilk basımevini, kendisine yardım eden Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin oğlu Sait Mehmet ile İstanbul'da kurmuştur. 1729 yılında sadrazamdan, kitap basımı için padişahın ferman ve din adamlarının bir fetva vermesini resmen istemiş, din adamlarından 16 kişi ve Şeyhülislam Abdullah Efendi, İbrahim Müteferrika'ya izin vermiştir. Basımevinin kurulması, hat sanatçılarının mesleklerini tehdit edince hattatlar da matbaayla mücadele etme yolunu seçmişlerdir. Bu mücadeleyi ise din koruyuculuğu kisvesi altında gerçekleştirmişlerdir (Hairi, 1993, 25-27). Ancak bu konuda gerek Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin hemen fetva vermesinden gerekse ulemadan on bir kişinin ilk kitabın başına yazdıkları takrizlerden kitap basmanın şeriata aykırı bir yanı olmadığını düşündükleri anlaşılmaktadır. Basımevi açıldıktan ve işe başladıktan sonra da ulema ocağından bir karşı koyma gerçekleşmemiş, hatta Patrona Halil Ayaklanması'nda da kitap basmaya karşı bir istek ileri sürülmemiş, matbaayı kapatma gibi bir durumdan hiç bahsedilmemiştir. Fetvada ve fermanda sadece din bilimleri dışındaki bilimler –astronomi, tıp, fizik, matematik, coğrafya, tarih vb.– üzerine kitap basılabileceğinden söz edilmiştir (Berkes, 2009, 57).

Matbaanın etkisi, devlette uzun bir zaman dilimi içinde kendisini göstermiştir. Yeni kurulan matbaada basılan ve din-dışı kabul edilen Batı kaynaklı kitapların aydın gruplar tarafından okunması ve giderek İslam bilimleriyle ilgili kaynaklara karşı ilginin azalmasına yol açması, bu noktada önemli bir gelişmedir. Tabiat bilimlerine ve askerliğe ait çok sayıda kitabın Batı dillerinden çevrilerek basılması, bir dönem sonra yalnızca bu kitapları okuyan bir aydınlar sınıfının türemesine yol açmıştır. Osmanlı kültürünün asıl kaynakları hala eski yöntemlerle, yani el yazmalarıyla kaleme alınmaktadır. Bu durum ise bu kaynakların Batıdan çevrilip matbaada basılan kitaplara göre gerek içerik gerekse hacim ve sayı bakımından etkinliklerinin azalması sonucunu doğurmuştur. İlk ve en etkili Batılılaşma hareketlerinin saray çevresinden kaynaklanması, bu harekete paralel olarak askerî ve tıp okullarında bir anlamda materyalist ya da en azından pozitivist akımların güç kazanması, bu gerçeğin önemli bir göstergesidir. Çünkü bu okullarda ve eğitim kurumlarında yalnızca batıda hazırlanmış kitaplar çevrilmektedir. Ayrıca askeri okullarda öğretmenler de batıdan özel olarak getirilmiştir. Böylece batılılaşma ordu gibi, etkinliği ve maddî gücü temsil eden bir kurumda gelişme ortamı bulmuştur (Bulaç, 1990, 52-53).

Bunlarla birlikte bu dönemde batının teknolojik ve ekonomik sistemde yaşadığı gelişmeler ile birlikte uygarlığını Amerika'ya, Avrupa'nın doğusuna, Rusya'ya yaymaya başlaması da devleti askerî alanda yenilik yapmaya itmiştir (Berkes, 1975, 21). Ancak askeri alanda yapılmak istenen yenileşme hareketlerine yeniçeriler, lonca esnafı ve ulema karşı çıkmışlardır. Çünkü Yeniçeri Ocağı'nda çağa uyan bir değişiklik yapılırsa bundan, yeniçeri ocağına mal satan esnaf yani lonca kesimi ve ona yaslanmış tekkeler de zarar görecektir. Bununla birlikte orduda başlayan yenilik hareketlerinin diğer eğitim alanlarında da kendisini göstermeye başlamasıyla ulemanın statik ve dini bilgi alanı içindeki yeri, eski ehemmiyetini kaybedecektir (Küçükömer, 1969, 60). Bu nedenle de yeniçeriler ve ulema birleşerek batıyı tanıma girişimine ilk barikatı kurmuş ve Patrona Halil Ayaklanması'nı gerçekleştirmişlerdir. Bununla birlikte Lale Devri'ni sona erdiren ve III. Ahmet'in tahttan inmesine, yerine I. Mahmut geçmesine neden olan bu ayaklanmaya rağmen batıyı inceleme cereyanına dur denilememiştir (Tunaya, 2004b, 19). Batıdan askerî alanda eğitim vermek üzere eğitmenler gelmeye devam etmiştir. I. Mahmut Dönemi'nde gelen De Bonneval ya da İslamiyet'i kabul ettikten sonraki ismiyle Humbaracı Ahmet Paşa, bu eğitmenlerden biridir. Humbaracı Ahmet Paşa, Osmanlı ordusunun Avrupa

karşısında askerî alanlarda galip gelmek istiyorsa onların metotlarını ve silahlarını almak zorunda olduklarına inanmıştır (Bulaç, 1990, 54). Bu bakımdan askerlerini de batılı bir düşünce yapısı içinde yetiştirmiştir. III. Mustafa Dönemi'nde ise, Macar asıllı Baron de Tott, Osmanlı topçu sınıfını yetiştirmek üzere devlette kalmıştır. Baron de Tott, hazırladığı bir talimname ile asker yetiştirmiş, Tophane'yi de yeni bir şekle sokarak yeni toplar döktürmüştür. Ardından bu pratik çalışmaların kendi başına yeterli olamayacağı düşüncesi ile bu dönemde Mühendishane-i Bahri-i Hümayun açılmış, tıp ve astronomi alanında kurumlar kurulmuş, bir Fransız elçisi yardımıyla da tıp ve astronomiyle ilgili yeni kitaplar çevrilerek bu dönemde basılmıştır (Bulaç, 1990, 54).

III. Ahmet, I. Mahmut ve III. Mustafa dönemleri modernleşmenin ve kültürel dönüşümün ilk tohumlarının atılmış olması bakımından önemlidir. Her ne kadar yaşanan biçimsel değişmeler, toplumsal yapıyı olumsuz etkilese, modernleşme hareketlerine ekonomik geçimliliklerini ve toplumsal, siyasi nüfuzlarını kaybetmek düşüncesi ile karşı çıkan güçler varolsa da batıyı tanıma, tanımlama çabaları ve kendini yeniden konumlandırma çabası, önem taşımaktadır.

Osmanlı Devleti'nde modernleşme hareketleri açısından III. Selim Dönemi de önem taşımaktadır. III. Selim, I. Abdülhamit'in 1789 yılında ölmesi üzerine tahta çıkmıştır. Bu tarih, Fransa ve etkilerinin yayılması itibariyle neredeyse tüm dünya için önemli bir olaya sahnedir: Fransız İhtilali.

Fransız İhtilali'ni Batı toplumunun geçirdiği dönüşümün temel dinamiklerinden etats ya da corps constitues denilen eşraf toplulukları gerçekleştirmiştir (Mardin, 2007, 27-28). İhtilalin sonuçları ise Osmanlı Devleti'nde batıdaki gibi bir yansıma bulmamıştır. Buna neden Osmanlı Devleti'ndeki toplumsal örgütlenişin farklı olmasıdır. Batıda soylular, toplumdaki diğer sınıflar için hem hak hem de özgürlük kıstası olmuştur. Osmanlı Devleti'nde ise kendi varlığını devletin varlığı dışında ya da ona borçlu olmadan oluşturabilen bir sınıf veya tabaka yer almamaktadır. Böyle bir sınıf olmadığı için hak ve özgürlük savunması için kıstas olabilecek bir durum da söz konusu değildir (Kılıçbay, 1992, 121-122). Bununla birlikte 17. yüzyılın başlarında tımar sisteminin çözülmeye başlaması ile ayanların[12] toprak tahsisi ve

[12] Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyıl başlarında yaşanılan bazı değişim ve dönüşümlerin etkisiyle merkeze uzak bölgelerde yarı bağımsız ayan tabakası ortaya çıkmıştır. Kimi durumlarda, önde gelen

vergilerin tahsilatı süreçlerinde yer almaları, devletin ekonomik sisteminde önemli hale gelmesini sağlamıştır. Ancak bunlar, Fransız İhtilali'ni yapan burjuva sınıfından, eşraf topluluğundan farklıdırlar. Çünkü ayanlar hem devletten bağımsız biçimde hareket edebilecek bir temele sahip değildirler –Bu nedenle modernleşme hareketleri, bireysel ve sınıfsal düzeyde bir haklar küresinin oluşturulmasına yönelik değil, devletin gücünün yeniden kazanılmasına ve devam ettirilmesine yöneliktir.– (Kılıçbay, 1992, 125) hem de devlet ayanlara karşı merkezi bir direnç göstermektedir (Keyder, 2005, 28).

Bu bağlamda III. Selim'in ıslahat programında, ordunun yenilenmesinin önemli bir yer tuttuğu belirtilebilir. Çünkü III. Selim, merkezi iradeye sadık bir ordu oluşturarak bu ordu sayesinde, ekonomik kaynaklar ve ayanlar üzerinde merkezin kontrolünü sağlamak istemektedir (Karpat, 2008, 83). Bununla birlikte ordunun modernleşerek güçlendirilmesi isteğinin altında, devletin gerek III. Selim tahta geçmeden hemen önce Rusya ve Avusturya karşısında aldığı yenilgiler, gerekse III. Selim'in padişahlığı zamanında batının saldırılarının devam etmesi ve aynı zamanda Rusya'nın da diğer Avrupa devletleri ile Osmanlı Devleti'nin Akdeniz ve egemenliği altındaki ülkeler üzerindeki mevcut otorite ve gücünü azaltmaya çalışması da ordunun ıslah edilmesi düşüncesini perçinlemiştir (Hairi, 1993, 56-58).

III. Selim ordunun ve buna bağlı olarak da merkezin güçlendirilmesi adına öncelikle ıslahat yanlıları arasından kendisine yardımcı olacak küçük bir komite kurmuş ve Nizam-ı Cedid adı altında –Bu isim daha sonra sadece yeni sistemde kurulan muntazam askeri birlikler için kullanılır olmuştur.– bir dizi hattı hümayun çıkarmıştır. Bunlar eyalet yönetimi, tahıl ticaretinin denetimi, eyalet vergileri ve diğer idari ve mali konular hakkında yeni düzenlemeleri kapsamanın yanında daha çok Avrupa tarzında eğitilmiş ve donatılmış muntazam yeni piyade birliklerinin kurulmasını sağlayan hükümlerdir. Bu denemenin para kaynağını sağlamak için ise

---

yerel seçkinlerin temsilcisi olmaktan öte özelliği olmayan bu güçlü adamlar, kendilerini ve ailelerini, hanelerini ya da etnik gruplarını öne çıkarıp önem kazandırmak üzere merkezi devletin siyasal dengesinin bozulmuşluğundan kuvvet almışlardır. Kimi durumlarda ise bunlar, siyasal ve ekonomik değişimlerden yararlanarak biçimlenmekte olan ticaret ya da karmaşıklaşmış yönetim ağları içerisinde kendilerine yer açmaya uğraşan yeni türemiş seçkinlerdir (Goffman, 2004, 237).

müsadere edilen ve geri alınan tımarlar[13] ile ispirto, tütün, kahve ve diğer ticari mallar üzerine konan yeni vergi gelirleriyle beslenen özel yeni bir hazine kurulmuştur (Lewis, 1996, 59).

Ordunun ıslahına ilişkin olarak topçuluk, istihkam, denizcilik alanlarına ve bunlara yardımcı bilimlerde eğitim sağlayan yeni askerlik ve denizcilik okullarına önem verdiği görülen; bunun için de Fransa dahil olmak üzere İngiltere ve İsveç'ten uzmanlar getiren (Bulaç, 1990, 55-56) III. Selim'in yaptığı bu ıslahatlar; devlette yeni bir sosyal grubun oluşmasına neden olmuştur. Bu sosyal grup, III. Selim Dönemi'nde gerçekleşen kültürel dönüşümün anlaşılması açısından da önem taşımaktadır. Çünkü Avrupa'dan gelen uzmanların, eğitim verdikleri gençler de zamanla bu sosyal grubun üyeleri olmuştur. Bu grup üyeleri ise en az bir Batı dili bilmektedir ve zamanla ders kitapları dışlında Batı kültürünü tanıyacakları ve bu kültüre sempati duyacakları okumalar da yapmışlardır.

Batıya kültürel açıdan pencere açan ıslahat hareketlerinin diğer bir kısmı ise diplomasi alanında gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde yabancı başkentlere özel elçiler gönderilmiştir. 1792'de de Avrupa'nın önemli başkentlerinde elçilikler kurulmasına karar verilmiştir. Bu elçilerden ise batıda ilim ve fende ortaya çıkan gelişmeleri takip etmeleri istenmiştir. Ayrıca dönemde yabancı dil bilen bir yüksek devlet memurları zümresi oluşmuş, Avrupa doğumlu ve eğitimli devşirmelerde Osmanlı hizmetinde yüksek mevkilere gelmiştir. Yine bu dönemde, özellikle başkentin Rum ve Ermeni eliti batı ile uzun süredir yakın ilişki içinde bulunduğu ve batı dillerine karşı aşinalığa sahip olduğu için Osmanlı devlet ve ekonomisinde önemli yerlere gelmişlerdir (Lewis, 1996, 60-63).

III. Selim Dönemi'nde yapılan ıslahatlar, savaşlarda alınan mağlubiyetler ve devlet içinde ekonomik olarak güç kazanan kesimlerin merkezin gücünü kaybettireceği endişesi ile merkezi kuvvetlendirmek için askeri alanın yeniden düzenlenmesine duyulan ihtiyaçtan ve dağılmanın devlet aygıtının bozulmasından kaynaklandığına olan inanç nedeniyle devletin modernleşmesi gerektiği fikrinden kaynaklanmıştır. Bu nedenle askeri ve bürokratik alanda gerçekleştirilen yenileşme hareketleri, bu dönem

[13] III. Selim 1793 yılında tımar ve zeamet kanunu çıkarmış ve bu kanunla uygulamalardaki aksaklıkları gidererek eyaletlerde valilerin ve bu bağlamda merkezin konumunu güçlendirmeye çalışmıştır (Ünal, 1977, 107-109).

için önemli olmuştur. Bununla birlikte yapılan ıslahatlar kültürel alanda da bir dönüşüme temel teşkil etmiştir. Çünkü gerek askeri gerekse bürokratik yenileşme için batı ile ilişki içine girilmiş, batılı komutan ya da bürokratlardan faydalanılmıştır. Ayrıca bir batı dili bilmek diplomatik ilişkiler için devlette ve askeriyede yüksek kademelerde bulunmanın neredeyse ön koşulu olmuştur. Batıda kurulan elçiliklerde ve batıya gönderilen elçilerin de ilim ve fen alanlarında ve özellikle sosyal meselelerde batıyı takip etmeleri ile birlikte kültürel dönüşüm için önemli bir adım atılmış; artık devlet kademelerinde batı terbiyesini alan bürokratlar yer almış, batıya duyulan hayranlık artmıştır.

Kültürel dönüşüm ile ilgili olarak bu dönemde özellikle Fransa, devlet için örnek olmuş; bu ülkede öğrenim gören gençler, devletin yenileştirilmesi için bilgi edinirken batı burjuva kültürü altında şekillenmiş; Fransızlara özgü davranışlar Osmanlı elit tabakasında yaygınlık göstermiştir. Fransızlar da böylece istedikleri ortamı bulmuş, kendi sömürü isteklerinin propagandasını Fransız İhtilali'nin bazı güzel ilkeleri ile süsleyerek yapmış, buna uygun olarak da bazı kitapları, Osmanlı Türkçesi'ne çevirerek dağıtmışlardır (Hairi, 1993, 62, 64-65).

III. Selim Dönemi modernleşme programı ile ilgili olarak neredeyse tüm Osmanlı modernleşmesinin ana hattını vücuda getiren bir metot görüldüğü belirtilebilir. Bu metot, eskinin yanına yeniyi yapmak üzerine kuruludur. Örneğin Yeniçeri Ocağı yanında Nizam-ı Cedit askeri, medrese yanında teknik öğretim kurumları, devlet bütçesi yanında İrad-ı Cedid Hazinesi oluşturulmuştur. Birbirini inkar eden iki farklı müessesenin bir arada yaşatılmak istenmesi ise ıslahat hareketlerinin başarısını olumsuz etkilemiştir (Tunaya, 2004b, 21). Eski, kendi varlığının devamı için yapılan ıslahatları benimsememiş, hatta bu ıslahatların düşmanı olmuştur. Bu düşmanlık ise 1805 yılında sonuçlarını vermiş; Nizam-ı Cedid'e asker sağlamak için hem halktan hem de yeniçeri ocağından asker toplanması emredilince yeniçeri ve ulema duruma karşı çıkmış, ardından gelişen olaylarda ise Nizam-ı Cedid ordusu yenilgiye uğramış ve bu nedenle ıslahatlar zorunlu olarak durdurulmuştur. Bu olayın ardından ise Avrupa tarzı üniforma giymeye karşı ayaklanılmış, ayaklananların lideri Kabakçı Mustafa, yüksek çevrelerin desteğini sağlamayı başarmış, çıkan isyanla III. Selim tahttan indirilmiştir (Lewis, 1996, 71-72).

Osmanlı Devleti'nde yaşanan bu olumsuz gelişmeler, modernleşme hareketlerini durdurmamıştır. III. Selim'in ardından II. Mahmut Dönemi'nde modernleşme hareketleri tüm hızıyla devam etmiştir.

II. Mahmut, III. Selim'den sonra kısa bir süre tahta geçen IV. Mustafa'nın ardından 1808'de padişah olmuştur. Padişah olmasında III. Selim'i destekleyen Tuna Ayanı Alemdar Mustafa Paşa etkili olmuştur. Çünkü Alemdar Mustafa Paşa, Şehzade Mahmut'un da III. Selim'in reformcu fikirlerini büyük ölçüde paylaştığını bilmektedir (Shaw ve Shaw, 2000, 25).

II. Mahmut Dönemi modernleşme hareketleri, III. Selim Dönemi'nde olduğu gibi merkezi devletin güçlendirilmesi üzerine kurulmuştur. Bu dönemde ülke genelinde merkezi kontrolün sağlanması için önce Rumeli ve Anadolu'daki ayanlar toplanmış ve Sened-i İttifak imzalanmıştır. Sened-i İttifak ile –özellikle ilk dört maddesi gereğince– padişahın otoritesi tasdik olunmuş (İnalcık, 1996, 346-347), ayanlar üzerinde devlet otoritesi hissettirilmiş ve Batılı anlamda merkezi bürokratik bir devlete dönüşümün ilk adımları atılmıştır (Mardin, 2006, 167). Bu ittifak, aynı dönemde devlet merkezinde ayan hakimiyetinin ortadan kalkması ile hükümsüz hale gelmiştir (İnalcık, 1996, 348).

II. Mahmut Dönemi'nde merkezileşme sürecine askeri alanda yapılan ıslahatlar da etki etmiştir. Bu dönemde II. Mahmut, Avrupa eğitim ve teçhizatı ile yeni bir ordu teşkil etmek için Sekban-ı Cedit adı altında yeni bir askeri birlik kurmuştur. Ayrıca 1826 yılında yeniçeri ocağını kaldırmış, kolluk sisteminin genişletilmesi ve korunması için seraskerlik makamını da oluşturmuştur.

Yeniçeri ocağının kaldırılması ve seraskerliğin kurulması II. Mahmut dönemi ıslahatları ile ilgili temel bir noktaya işaret etmektedir: Bu dönemde bir yandan yeniçerilere karşı durularak merkezi idarenin gücü artırılmaya çalışılırken, diğer yandan mutlak otoriteye karşı Babıali memurlarına özerklik kazandırılmak istenmiştir. Artık hükümet yapısı, padişahın hane halkından oluşan bakanlıklar esasına dayanmaktadır ve seraskerlik bu bağlamda başkomutan ve savaş bakanından emir almaktadır. II. Mahmut Dönemi'nde modern bürokratik yapı kendisini böylece göstermeye başlamıştır (Ahmad, 1999, 36-37). İdari alanda yapılan bu düzenlemeler 1835 yılına gelindiğinde merkezi hükümetin kalemiyye, seyfiyye, ilmiye olarak üçlü

bir yapıya kavuşturulması, memurların atanması ve maaşlarının verilmesi konusunda yapılan değişikliklerle devam etmiştir (Shaw ve Shaw, 2000, 66-70).

Modern bürokratik yapı hem idari alanda Batıllılaşmanın bir getirisidir hem de modernleşme karşısında yer alan güç odakları ile baş etmenin bir aracısıdır. Askeri alanda yeniçeriliğin kaldırılması ve seraskerliğin kurulması ile açıklanan modern bürokratik yapının geleneksel güçlere karşı olan yanı, idarî ve hukukî alanda sadrazamlığın ve şeyhülislamlığın değişen sorumluluk biçiminde, ulemalığın güç kaybetmesinde kendisini göstermiştir.

Bu dönemde sadrazamlık hükümdarın mutlak vekili olma görevinden çıkarılmış ve başvekillik adı altında silikleştirilmiştir. Şeyhülislamlık, "dinsel hukuk genel müdürlüğü" olarak nitelenebilecek bir niteliğe bürünmüştür (Berkes, 2009, 174-175). Bu bağlamda hukuk sisteminde değişimler olmuş, klasik dönemde Fatih Devri'nde derlenmeye başlanan ve toplumdaki üretim biçimlerini yansıtan, padişahların emir ve fermanlarından oluşan örfi hukuk (Timur, 1980, 182-183) ve Osman Bey zamanında her İslam devletinde olduğu gibi kabul edilen İslam hukukuna (Korlaelçi, 1986, 187-189) uygun düzenlemeler yapılmaktayken; bu dönemde Allah emri veya padişah iradesi dışında insan düşünü ile kurallar konabileceği, bu kuralların gerektiğinde değişebileceği kabul edilmiştir (Berkes, 2009, 175).

Ayrıca tüm aracı otoritelerin yok edilmesi için tımar sistemi kaldırılmış, arazi ve emlak padişahın kontrolüne verilmiş, vakıflar evkaf müdürlüğüne bağlanmış, ulemanın gücü zayıflatılmıştır. Ayrıca merkezi otoritenin sağlamlaştırılması için nüfus sayımı ve mülk yazımı da yapılmıştır (Lewis, 1996, 91-95).

İdari alanda yapılan bu ıslahatlar, batılılaşmaya yönelik adımlar açısından önemlidir. Çünkü merkezileşme, padişahı modernleşme konusunda engelleyen unsurları ortadan kaldırmıştır. Bununla beraber bürokratik yapının modernleşmesi, hukukî alanda gerçekleştirilen ıslahatlar, batınınki gibi bir idari yapıya ulaşılması için temel teşkil etmiştir.

Kültürel dönüşümü de hatırlatan idari alanda gerçekleştirilen ıslahatlardan biri de kamu işlerinin yönetiminde, özellikle de dış ilişkilerde bir batı dili bilmenin gerekli görülmesidir (Lewis, 1996, 87-88). Batı dili bilmek dış politikada kolaylık sağlayacaktır. Bununla birlikte batıda hazırlanan ilmi, edebi, sosyal içerikli eserlerin

okunmasına da yol açacak ve bakış açısının dönüşümü ile beraber kültürel dönüşümü de getirecektir.

Kültürel dönüşümü tetikleyen diğer bir faktör ise eğitim alanında yapılan yenileşmelerdir. Osmanlı Devleti'nde eğitim tüm İslam âleminde olduğu gibi medreselerde yürütülmektedir. Medreseler dışında kimi yerlerde farklı seviye ve sistemlerde benzer hareketlerin bulunduğu da bilinmektedir. Sarayda şehzadelerin yetiştirildiği Şehzadegan mektebi, saray, ordu ve hükümet işlerinde çalışacak memur ve müstahdemlerin yetiştirildiği Acemi Oğlanlar ve Yeniçeri Ocakları, saray dışında neredeyse memleketin her köyüne kadar uzanan Sıbyan Mektepleri ile halkı tarikat disiplini altında yetiştirmeyi amaçlayan tekkeler bu eğitim kurumları arasında bulunmaktadır. Ancak Osmanlılardaki eğitimin yüksek kısmını Medreseler teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti'nin birçok dehası bu medreselerde yetişmiştir. Ancak devletin son dönemlerinde medreseler de bozulmuştur. Rüşvet ile kadılık ve müderrislik elde edilir duruma gelmiştir. Yüksek dereceli ulemanın çocuklarına imtiyazlar tanınmış, eski ilim anlayışının uygulandığı medreselerde en çok dini bilgilere yer verilmiş, fikri çalışmalar da ağırlık merkezini bu bilgiler üzerinde toplamıştır. Rasyonel düşünceler ikinci plana atıldığı için ise müspet ilimler sahasında herhangi bir ilmî buluş yapılmadığı gibi bu ilimlerdeki gelişmeler de takip edilememiştir (Korlaelçi, 1986, 179, 185). Berkes, bu konuda ziyaretçi olarak ülkeye gelen yabancıların, halk yığınlarını aşan ve ulema ile devlet adamlarını da içine alan bir cahilliğin hüküm sürdüğüne değindiklerini belirtir. Ayrıca problemler sadece medreselerde değil ilk ve orta eğitimde de çıkmaktadır (2009, 180-184).

II. Mahmut Dönemi'nde ilk ve orta öğretimde etkin bir dönüşüm yaşanmamıştır. Bu dönemde Batılılaşma ile bağıntılı olarak yükseköğretim alanında; Mühendishane, Tıbbiye ve Harbiye ile yenileşme gerçekleştirilmiştir. Bu yenileşmenin ana sebebi, ordunun geliştirilmesidir. Bu okullarda –özellikle Tıbbiye ve Harbiye'de– Fransızca öğretim de yapılmış, dil bilmek öğretimde bir ihtiyaç ve şart olarak gösterilmiştir (Lewis, 1996, 81, 85-86). Ayrıca Tıbbiyenin açılmasının ardından bir kararname ile bu okula hangi dinden olursa olsun tüm Osmanlı uyrukluları kabul edeceğinin açıklaması da II. Mahmut'un eşitlik anlayışını yansıtması ve toplumsal dönüşümün anlaşılması bakımından önem taşımaktadır (Berkes, 2009, 187).

II. Mahmut Dönemi'nde kültürel dönüşüm, en bariz biçimde giyim ve başlık değişmelerinde kendisini göstermiştir. Özellikle askeri üniforma üzerinde görülen değişmeler her ne kadar III. Selim'in tahttan indirilme nedenlerinden biri olsa da II. Mahmut Dönemi'nde 1826 yılında çıkarılan bir yönetmelikle üniformaların Avrupa stilinde ceket ve pantolondan ibaret olduğu belirtilmiştir. Bu durum önemli sorunlar ortaya çıkarmıştır. Çünkü giysi devlette eski dönemlerden beri insanın dinini, sosyal statüsünü gösteren bir aracıdır. Bir insanının kendi giyimini reddedip diğerinin giyiniş biçimini benimsemesi bir ihanet ve dinden çıkma hareketi olarak kabul edilmektedir. Müslüman olmayanların Müslümanlar gibi giyinmesi yasaklanmış, bu nedenle de Müslümanların bir Hıristiyan ya da Yahudi gibi giyinmesi hayallere dahi sığdırılamamıştır. Bu bakımdan Müslüman Türk askerini, kendilerini kafirlerden ayıran aşağılık nişanesini benimsemeye zorlamak kolay değildir. 1829'da kıyafet reformu, sivilleri de kapsama alanı içine almıştır (Lewis, 1996, 100-103). Asker kıyafetini belirleyen en önemli etkenin savaş teknolojisi olması, dönüşümü bir parça kabul edilebilir kılmaktadır. Ancak sivil giyim üzerinde yapılan değişimi Batılı gözlemciler dahi anlayamamıştır. Bu değişimin sebebini Berkes, kılık kıyafet ve yaşama temposunun askerî ve sivil olmak üzere ikiye ayrılamayacağını dile getirerek açıklamıştır. Böyle bir ayrım Berkes'e göre o toplumdaki orduyu ya bir süs ordusu ya da bir yabancı istila ordusu yapacaktır (Berkes, 2009, 195). Ayrıca Berkes giyim kuşamın Batılılaşmasının, modernleşme açısından tebaanın eşitliği siyaseti ile de ilgili olduğunu belirtmiş; değişimin toplumda Müslümanlarla Müslüman olmayanların giysi biçimlerinin farklı olması geleneğine son verildiğini ifade etmiştir (Berkes, 2009, 198).

Bundan başka dönemde, Avrupa sandalye ve masaları eski düzenin divan ve yastıklarının yanında yerini almıştır. Avrupalı sosyal adetler de bu dönemde benimsenmiştir (Lewis, 1996, 103). Padişah mehter müziğini kaldırtıp Avrupa'dan cazı kabul etmiş, resmi ziyafetlerde ve toplantılarda içki içilmesine izin vermiştir. Dış ülkelere çıkmak için pasaport ihdas edilmiştir. Bu dönemde III. Selim'den kalma yabancı kumaş kullanımı yasağı da devam ettirilmiştir. Askerler için kumaş üretecek fabrikaların tesisine çalışılmış, Osmanlı tüccarlarının Avrupa ile ticaretlerini yoğunlaştırmalarına yardımcı olunmuştur (Bulaç, 1990, 65-66).

II. Mahmut Dönemi ıslahatları, Tanzimat Dönemi'ne ve sonrasına temel teşkil etmesi bakımından önemlidir. Bu dönemde ferdî hürriyet rejiminin kurulması yönünde geniş

adımlar atılmıştır. Toprak sistemi değişmiş; mülkiyetin korunması, kanun önünde eşitlik, muhabere hürriyeti kabul edilmiş; din ve vicdan hürriyeti ilan edilmiştir (Tunaya, 2004b, 24-27). Modern bürokratik örgütlenme için adımlar atılarak bakanlıklar oluşturulmuş; klasik dönemde idari düzen üzerinde söz sahibi olan sadrazamlığın, şeyhülislamlığın, ulemalığın görevleri daha da silikleştirilmiştir. Yeniçeri ocağının da kaldırılması ile modernleşme yolunda ilerlemenin önündeki engeller ortadan kaldırılmıştır.

Bununla beraber bu dönemde kılık kıyafette, yaşayış tarzında ve bu bağlamda toplumsal hayatta Avrupa taklit edilmiştir (Turhan, 1997, 164). Öyle ki II. Mahmut'a ıslahatlarından ve bu ıslahatların özellikle toplumun Müslüman Türk olan kesimi üzerindeki etkisinden dolayı "Gavur Padişah" dahi denilmiştir.

Bu dönemde merkezileştirme politikası açısından önemli bir ıslahat da haberleşmenin geliştirilmesi ile ilgilidir. 1831 yılında Osmanlı Devleti'nde ilk Türkçe resmî gazete Takvim-i Vekayi yayınlanmıştır. Amaç, yaşanan gelişmelerden toplumun haberdar edilmesi, ıslahatların anlatılması ve böylece birlik ve beraberliğin sağlanması olduğu gibi eğitimdir de. Azınlıkların da bilgilendirilmesi amacı ile gazetenin Arapça, Farsça, Rumca, Ermenice sayıları da basılmıştır (Çakır, 2002, 16-17). Ayrıca Moniteur Ottoman adı ile Fransızca baskısı da mevcuttur (Findley, 2011, 42). Gazetenin memurlar tarafından okunması istenilmiştir. Bu nedenle abonelik sistemi uygulanmıştır. Memurların gazeteyi okumasının, padişahın politikasının ve amaçlarının daha iyi anlaşılmasında etkili olacağı düşünülmüştür (Lewis, 1996, 95-96).

1834'de, posta sistemi kurulmuştur. Böylece haberleşme konusunda etkinlik daha da artmıştır. Ayrıca yeni yollar yapılmış, karantina sistemi kabul edilmiş, Osmanlı ile Avrupa arasındaki gidiş gelişler daha da kolaylaşmıştır. 1853'te telgraf kullanılmıştır. 1866'da ise, demiryolu yapımı ile merkeziyet daha da kuvvetlenmiştir (Lewis, 1996, 95-96).

II. Mahmut Dönemi, 1839 yılında padişahın ölmesi ile sona ermiştir. Bu dönemde yapılan ıslahatlarla birlikte devletin ekonomik geleceğini belirleyen değinilmesi gerekli diğer bir konu da 1838 yılında imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'dır. Bu anlaşma dolaylı olarak devletin kültürel dönüşümü üzerinde de etkili olmuştur.

Batı kapitalizminin emperyalist aşamasına yaklaştığı, sermaye fazlasını dışarıya ihraç etmek ve sömürgeler bulmak istediği bir dönemde imzalanan Osmanlı-İngiliz ticaret Anlaşması, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki borçlarına, iflaslarına, verdiği imtiyazlara zemin hazırlamış ve devletin ekonomik bağımsızlığına son vermiştir (Bulaç, 1990, 72). Bu anlaşmanın İngilizler açısından temelde iki amacı vardır ki bunlardan ilki, Osmanlı Devletinin geleneksel sanayisini çökertmek, ikincisi Mısır'da hızlı bir sanayileşme-kalkınma hamlesi yapan Mehmet Ali Paşa'nın önünü kesmektir (Başkaya, 2010, 212). Osmanlı Devleti Mısır ile yaşanan olumsuz gelişmeler nedeniyle batıdan diplomatik destek sağlamak umuduyla bu anlaşmayı imzalamıştır (Berkes, 1975, 31). Anlaşma sonucu Osmanlı; kendisinden ihracat kapasitesi üstün sanayileşmiş İngiliz mamul maddeleri ile aynı pazarda karşılaşınca sarsılmıştır. Bu durum halkın tüketim kalıplarının da değişimine neden olmuştur. Elde edilen gümrük muafiyetleri ve yeni geliştirilen pazarlama teknikleri sayesinde kısa zamanda İngiliz malları tercih edilmeğe başlanmış ve artık halk arasında, Avrupaî mallara üstün kaliteli gözüyle bakılırken, yerli olan her şeye sahte, kalitesiz, dayanıksız ve çürük gözüyle bakılmıştır. Sonuç olarak halkın kültürüne Avrupaî-yerli mamul nesneler rekabeti yansımıştır (Bulaç, 1990, 84, 92). Zamanla İngiltere'ye bu anlaşma ile tanınan imtiyazların diğer batı ülkelerine ve Rusya'ya da verilmesi (Küçükömer, 1969, 67) ile değişen ekonomik şartlar kültürel alanda da serbest değişimi beraberinde getirmiş, batılılaşma akımı üst düzeyde, özellikle yönetim ve aydın kesiminde büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Tüketim hızı bu dönemde artmış, sürekli ve birbirini izleyen moda değişiklikleri doğmuştur (Bulaç, 1990, 103-109). Batı ekonomisinin daha fazla ekonomik kazanç elde edeceği için işine gelen bu durum ile birlikte devlette, kültürel dönüşümün yanında kültürel emperyalizmin de kendisini bariz bir biçimde göstermeye başladığı belirtilebilir.

II. Mahmut'un ölümünden beş ay sonra, 3 Kasım 1839 tarihinde I. Abdülmecit, Müslüman ve Müslüman olmayan halkların önünde bir bildiri ile Tanzimat'ı ilan etmiştir (Berkes, 2009, 213). Dönemin önemli ismi, Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'dır. Son derece batıya açık bir zihniyete sahip olan paşa; daha evvel Londra büyükelçiliğinde bulunmuş, sosyolog Auguste Comte ile temas halinde olmuştur. Bu nedenle de döneminin pozitivist dünya görüşünün büyük çapta etkisi altında kalmıştır. Aslında sadece Mustafa Reşit Paşa değil, bu dönemde yönetici kadro büyük ölçüde köken itibariyle batıda yetişmiştir ve batı eğilimlidir (Türkdoğan,

2004, 200). Bu nedenle de Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti için bir dönüm noktası kabul edilebilir.

Meriç bu dönem için, "Osmanlının üstünlük iddiasından vazgeçtiği bir çağın başlangıcı" nitelemesini yapmıştır (Meriç, 2006, 56-64). 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin siyasi bünyesi çöküş halindedir. Bu dönemde özellikle askeri etkenler nedeniyle devlet, otoritesini koruyamamaktadır. Ayrıca Avrupa'daki ulusalcı ve devrimci hareketler, devletteki dinsel türdeşlikten yoksun Osmanlı tebaasına yansımıştır (Abadan, 1999, 33-34). Tanzimat, öncelikle devlet içinde ayrılıkçı isyanların çıkmasını önlemek için önemlidir. Çünkü Müslüman olanlarla olmayanları eşit saymıştır. Bu eşitlik; siyasi, ekonomik, hukukî düzenlemelerle teminat altına alınmıştır.

Bu dönemde Meclis-i Âli-yi Tanzimat (Yüksek Tanzimat Meclisi) da kurulmuştur. Bu meclis, Osmanlı parlamentarizmine temel teşkil etmiş; hukuksal ıslahatların hazırlanmasında, mahkemelerin kurulması, işlemesi ve yaygınlık kazanmasında önemli olmuştur (Ortaylı, 2006, 146). Tanzimat Dönemi'nde idari alanda ıslahatların, padişahın yerine Bâb-ı Âlî tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu dönemde yaşanan idari değişmelerle bir nebze de olsa geriye dönüldüğü –Başvekilliğin yerine sadrazamlığın diriltildiği, bakanların padişah tarafından atandığı ve ayrı ayrı sorumlu oldukları ve büyük devlet elçilerinin nüfuzu ve padişaha baskısı ile görevden alınabildikleri– belirtilebilir (Berkes, 2009, 218-219). Bununla birlikte sivil bürokrasinin giderek önem kazanması ile devlet yapısı değişikliğe uğramış, devlet kadrolarında askeri yönetici anlayışının yerini sivil yönetici anlayışı almıştır (Ortaylı, 2006, 87-90, 107-108).

Devlette eyaletlerde de merkezileşmenin göstergesi değişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde 19. yüzyıla kadar devlet idaresinin mahalli gruplara, dini cemaatlere, vakıflara bıraktığı bazı hizmetler; bu dönemde olabildiğince merkezi hükümete devredilmiştir (Ortaylı, 2004, 226). Ulaşım ve haberleşme sistemlerinde gelişme kaydedilmiş; 1853 yılında telgrafın kurulması, karayollarının geliştirilmesi (Ortaylı, 2006, 148-149), Türk vapur şirketlerinin faaliyete geçmesi ile merkez-çevre ilişkisi artırılmıştır (Ortaylı, 2000, 29). Ayrıca vilayetlere Bâb-ı Âlî kökenli valiler atanmıştır. Valilere verilen yetkilerle de sivil bürokrasinin etkinliği artırılmıştır (Ortaylı, 2002, 107).

Mustafa Reşit Paşa her ne kadar eşitlik ilkesi çerçevesinde gerçekleştirilen hukuki ve idari ıslahatlarla merkezi yapıyı güçlendirmek, çevre ile daha yoğun ilişki içine girmek, tebaanın güvenini kazanmak ve bütünlüğü korumak gayesi içinde bulunduysa da sonuçlar; amaçları ile örtüşmemiştir. Tanzimat, devletin geleceği için, şu üç önemli sonucu doğurmuştur: İlki merkezi bürokrasinin, Padişah'a karşı bir ölçüde de olsa, güvenceye kavuşmuş olmasıdır. Böylece, bürokrasi, batılılaşma çabaları içinde daha önemli bir rol oynama olanağına sahip olmuştur. İkincisi Müslüman olmayan Osmanlı uyruklular, ticaret etkinliklerinde daha çok güvenceye kavuşmuşlardır. Müslüman olmayan bu tüccarlar, Avrupa pazarları ile bütünleşme içinde bulunduklarından, güvencelerinin artması, Osmanlıların, ekonomik olarak, daha büyük ölçülerde sömürülmesi sonucunu doğurmuştur. Üçüncüsü, yabancı ülkeler Osmanlıların iç işlerine eskisine göre daha çok karışmaya başlamıştır. Böylece Osmanlıların yarı sömürgeleşmesine yol açılmıştır (Kongar, 1979, 77). Bunun temelde yatan sebebi Osmanlı Devleti'nin klasik sosyal yapılanmasının İslamî normlar gereği eşitlikten ziyade tamamlayıcılık ilkesine[14] dayanmasıdır ki Tanzimat'ın eşitlik anlayışı bu sosyal yapının aşınmasına neden olmuştur (Findley, 2011, 8).

Tanzimat Dönemi'nde idari, hukuki alanda gerçekleştirilen bu değişim hareketleri ıslahatların başarısı üzerine düşünenlerce eleştirilmiştir. Eleştiriler, özellikle 1860'lı yıllardan sonra Yeni Osmanlılar adı ile bilinen bir grup tarafından yapılmıştır. Yeni Osmanlılar, Tanzimatçıların sömürü durumunu anlamadıklarını, bir üst tabaka oluşturduklarını, kendi kültürlerini kösteklediklerini, yüzeysel anlamda Batılı olduklarını belirtmişlerdir (Mardin, 2007, 13). Bununla birlikte Osmanlı parlamenter sistemine temel teşkil edecek bir eylem ile anayasacılık akımını başlatmışlardır. Buna sebep olarak ise Tanzimat'ın Müslüman uyruklular arasında olumsuz tepkilere yol açmasını, ferman ile padişahın yetkisinin sınırlanmakla beraber, herhangi bir yasama organı oluşturulmaması nedeniyle sınırlamanın sözde kalmasını ve son olarak devletin çöküşünü durduramamasını göstermişlerdir (Kongar, 1979, 77-78). Bu dönemde halkın anlayacağı dilde yazmayı düstur edinmiş gazetelerle –Ceride-i

[14] Yahudi ve Hristiyanlar Osmanlı Devleti'nde Müslümanlarla eşit olmamakla birlikte şeriat tarafından belirlenmiş bir koruma sisteminde barındırılmış ve ehli kitap statüsünde görülmüştür. Bu durum Yahudi ve Hıristiyanlarca kabul edilmek şartı ile (vergi vererek) onlara yarıözerk bir statü tanınmıştır (Findley, 2011, 9).

Havadis, Tercüman-ı Ahvâl, Tasvir-i Efkâr, Basiret, İbret ve bu bağlamda Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa; aydınlanma ideali ile ilgili Ali Suavi, Münif Paşa önem taşımaktadır.– toplumu bilinçlendirmek istemişler; toplumda hürriyet fikrinin yer etmesi için çalışarak meşrutiyet idealine hizmet etmişlerdir.

Bununla birlikte amaçları yalnızca siyasi bir bilinç kazandırmak değildir. Ülken, bu konuda Osmanlı toplumda Tanzimat ile birlikte sosyokültürel bir dönüşümün yaşandığını, düşünce ve hayatta bir ikiliğin meydana geldiğini eski ve yeni olanın aynı devirde karşı karşıya yer aldığını belirtmiş; bunda dönemin aydınlarının gazetelerde yayınladıkları makalelerle etkili olduklarını ifade etmiştir. Örneğin büyük şehirlerde eski Türk ailesinin, batılılaşma ile değişime uğrayarak konak ailesi niteliğinden çıktığını ve yuva ailesi haline geldiğini anlatmış; Namık Kemal'in İbret'te yayınladığı batılı ailelerin çocuk yetiştirmekteki üstünlükleri ile ilgili makalelerin bu zihniyet dönüşümünde etkin olduğunu açıklamıştır (Ülken, 1966, 36-37). Ülken; Namık Kemal'in Batı Uygarlığı'nı şuurlu bir bakışla değerlendirmenin ve eğitime önem vermenin gerektiğine, Şinasi'nin aklın ve kanunların Batının mucizesi olduğuna ve bunlara değer verilmesi gerektiğine, Ali Suavi'nin Doğu ve İslam ilimlerine ait kanunların batı kültürü ve metotları bakımından tetkik edilmesine ve din ile devlet işlerinde laik anlayışın önemine değindiği fikirlerinin; Ziya Paşa'nın özellikle Âli Paşa için yazdığı hicivlerin yayınlanmasının Osmanlı zihin ve toplumsal yapısının dönüşüme uğramasındaki yerlerinden bahsetmiştir (Ülken, 1966, 78-155).[15]

Batılılaşma hareketlerine toplumda tepki gösteren bir kesim de mevcuttur. Buna sebep batılı kültür öğelerinin devlette önem kazanması olduğu gibi (Mardin, 2005, 263-264) Müslümanların Tanzimat'tan sonra eski statülerini kaybetmeleridir (Findley, 2011, 100).

Tanzimat ile hız kazanan batılılaşma hareketlerine devletin dışından, yabancı ülkelerden de tepki gelmiştir. Kırım Savaşı, bunun için önemli bir örnektir. Savaş, Tanzimat ve daha evvelinde imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması nedeniyle

[15] Yeni Osmanlıların tüm bu çabalarının yanı sıra kimlik bunalımı yaşadıklarını düşünenler de mevcuttur. Özkırımlı, Yeni Osmanlıların batıya yönelirken kopuş yaşadıklarını; akıllarının batıda gönüllerinin doğuda kaldığını belirtmiştir. Özkırımlı'ya göre bu durum somut olarak eserlerine yansımıştır: Aydınlar, bu dönemde eserlerini meydana getirirken düşünsel ve dilsel donanımdan uzak olduklarından hatalar yapmışlardır (Özkırımlı, 1995, 20).

Osmanlı Devleti üzerindeki İngiliz nüfuzunun, Rusya tarafından kırılmak istenmesi sebebi ile çıkmıştır (Kongar, 2006, 66). Sorun "Doğu Sorunu"[16] adıyla bilinen, Osmanlı Devleti'nin paylaşılma sorunun bir parçasıdır.

Kırım Savaşı her ne kadar Osmanlı Devleti'nin lehine sonuçlansa da savaş sonrası toplanan Paris Barış Konferansı'nda siyasal ve ekonomik bir kement devletin boynuna geçirilmiştir. Islahatlar bağlamında bir değerlendirme yapılacak olursa devletin gerçek ihtiyaçlarından ziyade, batı devletlerinin isteklerine uyacak biçimde yenileşme hareketlerini gerçekleştirdiği belirtilebilir. Yapılan ıslahatlardan sonra ise Türk'ten başka halklar birer ulus haline gelirken Türkler örgütsüz, temsilcisiz ve hatta adsız bir kalabalık olarak kalmıştır. Anlaşma, o dönemde Türk terimi ile anlaşılan fakir halk kütlelerinden uzak, kendine Osmanlı diyen ve batı devletleri ile yoğun ilişki içinde olan batılılaşmış bir zümre oluşturmuştur (Berkes, 1975, 35).

Ekonomik bakımdan ise savaşın ardından tahvil karşılığı borçlanma hızlanmış, çöküşe gidilmiştir. Sonunda Muharrem Kararnamesi adı verilen bir yönetmelikle Osmanlı borçları birleştirilmiş ve Düyun-u Umumiye yönetimi ile 1881 yılında bu borçların ödenmesi için devletin mali kaynaklarına el konulmuştur (Kongar, 1979, 248). Ayrıca Osmanlı Bankası kurulmuştur. İki safhada kurulan banka; İngiliz, Fransız ve Hollandalı sermayedarların himayesindedir (Küçükömer, 1969, 70-71). Batı emperyalizminin devlette hissedilmesinde etkili bir faktör olan banka, yıllar geçtikçe ülke ekonomisinin tüm kaynaklarına egemen olmuş; sonunda Osmanlı Devleti'nin hazinesi kabul edilmiştir. Osmanlı Bankası, olumsuz etkilerini en çok bu dönemde göstermiştir. Devlet paraya ihtiyaç hissettiği zamanlarda para basmaktan kaçınmış, izlediği yüksek malî politika sonucu, para darlığının ekonomik hayat üzerindeki tahribatına ilgisiz kalmıştır. Batı emperyalizminin Osmanlı toplumundaki en büyük sözcüsü olan banka, ülkenin mali durumunu ele geçirmiş, ekonomik bağımsızlığını yitirme sürecini hızlandırmıştır (Bulaç, 1990, 121-130).

---

[16] Avrupalılar için, Doğu Hindistan'ın zenginliklerine ulaşabilmek İslami bölgelerden geçmeyi ve İslam'ın tehlikeli etkilerine göğüs germeyi gerektirmektedir. 18. yüzyılın önemli bir bölümü içinde İngilizler ve Fransızlar bu zor işi başarmışlardır. Bu sırada Osmanlı İmparatorluğu ihtiyarlık rahatlığına gömülü olarak yaşamaktadır. Bu yüzden devlet 19. yüzyılda "Doğu Sorunu" adı altında değerlendirilmiştir. İngiltere ve Fransa amaçlarına ulaşmak için Doğuda çatışmışlardır. Bonapart'ın Mısır'ı işgali, Suriye üzerinde hareket etmesi bu noktada değerlendirilebilir (Said, 1998, 115).

Kırım Savaşı'nın sonuçlarından bir diğeri, Osmanlı toplumsal yapısını etkileyen Islahat Fermanı'nın 1856'da ilan edilmesidir. Batılılar, Rusya'nın Kaynarca Antlaşması ile verilen Ortodoks uyrukluları koruyuculuk hakkını kullanacağından korkmuşlardır. Bu yüzden, bir Rus girişimini önlemek amacıyla, Osmanlıların Ortodoks uyruklulara bazı güvenceler vermesini istemişlerdir (Berkes, 2009, 216). Ferman 1876'da ilan edilen Birinci Meşrutiyet'e kadar, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetinde temel vazife görmüştür (Tunaya, 2004b, 34-35). O döneme dek hakim olan Müslümanların imtiyazlı durumunu ortadan kaldıran ferman, din farkı gözetilmeden bir Osmanlı vatandaşlığı kurulmasına çalışmıştır (Mardin, 2007, 14). Ayrıca ferman uzun dönemde Hıristiyan uyrukların ulusçuluk çabalarına destek olmuş ve böylece devletin dağılmasını kolaylaştırmıştır (Kongar, 1979, 77).

Tanzimat Dönemi ıslahatlarının amacı, daha önceki dönemlerde gerçekleştirilen ıslahatlar gibi devletin dağılmasını önlemektir. Ancak uygulanan politikaların tutarlı sonuçlar doğurduğu ifade edilemez. Bunun önemli bir nedeni, Osmanlı tebaasının farklı uyruklardan oluşması ve fermanın tebaa tarafından farklı farklı değerlendirilmesidir. Hatta belirtilebilir ki, Müslüman olmayan bu unsurlar, devletin tebaasından olmaktansa kendi bağımsız uluslarının vatandaşı olmayı tercih etmişlerdir.

Ayrıca dönemde ıslahatları hazırlayan ve uygulamaya koyan yönetici kesim, batıya boyun eğmekle ve taklitçilikle eleştirilmiş; özellikle Müslüman halk devletin batı ile olan bu temasından hoşnut kalmamıştır.

Bunlarla birlikte Tanzimat Dönemi'nin modernleşme sürecindeki önemi, geleceğin parlamenter sistemine geçiş için temel teşkil etmesinden kaynaklanmaktadır ki, II. Abdülhamit, Tanzimat Dönemi'nin parlamentarizm idealinin etkisi altında tahta çıkmıştır.

II. Abdülhamit, Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra en uzun hükümdarlık dönemini –33 yıl– yaşayan padişahtır. Padişahlık yaptığı dönemse devletin en buhranlı dönemidir. Bunun başlıca sebebi devletin, emperyalist ülkelerin savaş ve sömürü alanı olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Kapitülasyonlar, ticaret sözleşmeleri –En başta 1838 İngiliz Osmanlı Ticaret Sözleşmesi–, Osmanlı Bankası'nın icraatları, Tanzimat ve Islahat fermanları, Batı etkisindeki milliyetçilik akımı, devletin Batı

karşısında ekonomik ve siyasi alanlarda gerilemesini hem hazırlamış hem de hızlandırmıştır.[17]

Bu şartlar altında padişahlık yapan II. Abdülhamit, parlamentarizm idealinin etkisi ile öncelikle 1876'da Kanun-ı Esasi'yi ilan etmiştir. Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesinde II. Abdülhamit'in tahta çıkmasının ardından öncelikle Balkan Krizini çözmek istemesi ve hatta bazı ayaklanmaları bastırmaktaki başarısı üzerine, batılıların İstanbul'da bir konferans yaparak devleti, Doğu Sorunu adı altında değerlendirme çabalarının da etkisi bulunmaktadır (Findley, 2011, 84). Kanun-i Esasi'nin ilanı, Osmanlı Devleti tarihinde bir dönüm noktası kabul edilebilir. Ancak anayasa metni incelendiğinde hükümdarın yetkilerinin sınırlandırıldığı bir maddenin yer almadığı görülmektedir. Hatta hükümlerde son sözün hükümdara bırakıldığı ifade edilebilir. Bu bağlamda Kanun-i Esasi egemenliği halka değil, Tanrı'ya ve onun yeryüzündeki vekiline bırakmıştır[18] (Berkes, 2009, 333).

Bu dönemde Osmanlı meclisi de oluşturulmuştur. Avrupa'da da parlamentolar çağı olarak kabul edilen bu dönemde, 19 Mart 1877'de toplanan mecliste, Müslümanlarla

---

[17] Bu dönemde devletin ekonomik olarak darboğaza girmesinin kanıtlarından biri 1881'de Duyun-i Umumiye'nin kurulmasıdır. Temeli Batı bankalarına akan yüksek faize dayanan bu idare devletin toplumsal ve ekonomik hayatını yıkıma götürmüştür (Bulaç, 1990, 134). Bu idare altında zamanla elde edilen kâr, sermaye sahiplerinin olmuş, hatta İtalya bu kâr ile Trablusgarp Savaşı'nı finanse etmiştir. Yani Türk kaynaklarından, halkının emeğinden edinilen kârlarla bir yabancı devlet, Türkiye'ye karşı bir savaşı finanse edebilmiştir (Berkes, 1975, 43).

Siyasi açıdan bakıldığında ise devletin bu dönemde artan milliyetçilik akımları nedeni ile çöküş sürecine girdiği görülecektir. Özellikle Rusların desteklediği Panislavizm, tüm Balkanları etkisine almış, Bosna-Hersek, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'da ayaklanmalar çıkmıştır. Gerek Ruslarla gerekse Batılı ülkelerle yapılan savaşlar ve anlaşmalar –Ayastafanos, Berlin Anlaşması gibi– sonrası Osmanlı Devleti birçok toprağını –Tunus, Kıbrıs, Mısır, Girit, Bosna Hersek, Doğu Rumeli– kaybetmiştir (Kongar, 2006, 126-129).

[18] 113. madde bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu madde ile padişaha bir polis soruşturmasına dayanarak herhangi bir kimseyi sürgüne gönderme yetkisi verilmiştir (Çakır, 2002, 53). Ayrıca anayasada özgürlüklerin ihlal edilmesine yönelik önlemler de alınmamıştır. Bunun için önemli bir örnek basını ilgilendiren 12. maddedir. "Matbuat kanun dairesinde serbesttir" diyen 12. madde basın özgürlüğü ihlaline açık bir kapı bırakmıştır ki bu madde sansürü önleyememiştir (Çakır, 2002, 53; Ortaylı, 2004, 201-202).

birlikte Müslüman olmayanların, etnik açıdansa gayri Türk unsurların temsil edilmesi de önemlidir (Ortaylı, 2004, 215).

Kanun-i Esasi'nin ilanı ve ilk meclisin oluşturulmasından kısa bir süre sonra II. Abdülhamit, Mithat Paşa'yı sadrazamlıktan azlederek sürgüne yollamış[19], ardından tarihe 93 Harbi olarak geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı gerekçe göstererek Meclisi dağıtmış ve böylece I. Meşrutiyet dönemi son bulmuştur (Kongar, 2006, 126). Kanun-i Esasi'nin yürürlükten kaldırılması –Anayasa sadece uygulamada yürürlükten kaldırılmıştır hukuki bir işlem yapılmamıştır.– ve ilk parlamentonun feshinden sonra 31 yıl süren bir sıkı yönetim devri yaşanmıştır. Bu dönemde evvelki padişahların politikasından farklı olarak bürokrasinin etkinliğini sınırlanmış, merkezileşme politikasında özellikle padişah ön plana çıkarılmıştır.

Bir ıslahat olarak düşünülürse ilk Osmanlı meclisi, sosyal alanda Tanzimat'tan fazla yenilik getirememiş olsa da bir meclisin neler yapabileceğinin anlaşılması bakımından önemlidir. Bu nedenle Meşrutiyet, en gerçek ıslahatın ilk şartı ve hatta bizzat kendisi olarak kabul edilmiştir (Tunaya, 2004b, 40).

İlk meclisin oluşturulmuş olmasının yanı sıra II. Abdülhamit Dönemi'nde gerçekleştirilen diğer ıslahat hareketleri incelendiğinde eğitime ayrıca itina gösterildiği görülecektir. Çünkü bu dönemde eğitim diğer dönüşümlerin ön şartı olarak görülmüştür. Eğitim alanında yapılan ıslahatlar padişahın Batılılaşma politikasını anlamak açısından da önem taşımaktadır. Batılılaşmanın, batının tekniğini, idari sistemini, askeri teşkilatını almak şeklinde anlaşıldığı bu dönemde, eğitim alanında Harbiye, Mülkiye, Askeri Tıbbiye'nin programları geliştirilmiştir. Her üç kuruluşun öğrencileri, ders programları nedeniyle 19. yüzyıl müspet bilimlerinin batının esas güç kaynağını oluşturduğunu düşünmüş, batıyı da güçlü olana prim veren bir uygarlık olarak görmüşlerdirler. Bu nedenle devletin güçlendirilmesi gerekliliği önemli hale gelmiştir (Mardin, 2007, 15).

Devletin güçlendirilmesi için eğitim alanında olduğu gibi hukukî alanda da düzenlemelere gidilmiştir. Hukukî alanda gerçekleştirilen düzenlemeler,

[19] Başkaya, Mithat Paşa'nın sürgüne gönderilmesinde II. Abdülhamit'e yazdığı üslubu sert bir mektubun etkisi olduğunu belirtmiştir. Mektupta Kanun-i Esasi'nin yalnız Doğu Sorunu'nu çözmek ve Batının devlet aleyhine açılan ağzının kapatılması için ilan edilmediğini, II. Abdülhamit'in millete karşı da sorumlu olduğunu belirtmiştir (Başkaya, 2010, 237).

kapitülasyonlarla verilen ayrıcalıkları kaldırmaya yöneliktir. Dönemde öncelikle bir Adliye nazırlığı kurulmuş, ticaret mahkemeleri üzerinde bu nazırlığa yetki verilmiştir. Ayrıca nizamiye mahkemelerinin düzenlenmesi sağlanmış, usul konuları da bir düzene kavuşturulmuştur (Lewis, 1996, 181-182). Bu dönemde haberleşme sisteminde de gelişmeler kaydedilmiştir. Bu dönemde telgrafın araç olarak –öncelikle savaş için getirilmiş olsa da– değeri anlaşılmıştır. Telgraf, merkezileştirilmiş idarenin güçlü bir aleti olarak kullanılmıştır (Lewis, 1996, 182-185).

Ulaşım hususunda da değişmelerin yaşandığı dönemde, çoğu yabancı müteşebbisler tarafından memleketin önemli merkezlerini birbirlerine veya Avrupa'ya bağlayan yaklaşık dört bin kilometrelik demiryolları inşa edilmiş, limanların kapasiteleri genişletilmiş, karayolları ulaşıma daha elverişli hale getirilmiştir.[20] Bunlarla birlikte Batı tipi belediye teşkilâtı ve hizmetler de düzenlenmiştir (Metin, 2010, 44).

Sosyokültürel alandaki değişmeler incelenirse dönemde toplumun tüm tabakalarına sirayet etmese de Avrupaî yaşam biçiminin benimsenmeye başladığı belirtilebilir. Özellikle yabancılar ve yerli gayrimüslimler değişimin öncüsü olmuşlardır. Bu öncüler İstanbul'un farklı semtlerinde –Özellikle Galata ve Beyoğlu'nda– bulunmuşlardır ve Avrupa'dan memlekete akan mamul ürünlerin satıldığı mağazalara, terzilere, kahve ve lokantalara, otellere, eğlence yerlerine, cambazhanelere, ziyaretçi tiyatro gruplarına, Caz konserlerine giderek batı hayatının canlı bir örneğini vermişlerdir (Turhan, 1997, 175). Bu öncülerin yanında Türkler de Avrupaî yaşama biçimini taklit etmiş, özellikle elçiliklerde verilen davetler bunun önemli bir göstergesi olmuştur (Turhan, 1997, 175). II. Abdülhamit'in Klasik Türk Müziği'ni karamsar bularak yerine Batı müziğini tercih edişi de dönemde Batı'nın teknik üstünlüğünün Osmanlı zevki üzerine yaptığı baskıyı göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Barbarosoğlu, 1995, 115).

[20] Ulaşım ağındaki gelişmeler Batı emperyalizmin anlaşılması açısından da örnek teşkil etmektedir. Çünkü Osmanlı Devleti'ni ekonomik buhrana, Batılıların devlet içinde kazandıkları demiryolları şirketleri ve bazı madenler üzerindeki imtiyazları da sokmuştur. Bu imtiyazlar sayesinde Batı; hem hammadde elde etmiş hem de bunları mamul haline getirip yeniden devlete satabilmiştir. Ayrıca İngiliz, Fransız ve Almanlar; İzmir ve Aydın'a, İzmit'ten Ankara'ya, Eskişehir'den Bağdat'a, Halep'ten Hicaz'a kadar uzanan hat üzerinde imtiyaz elde ettikleri her yerde, Müslümanların yeraltı ve yerüstü servet kaynaklarını kendi ülkelerine taşıdıkları gibi buralarda yaşayan gayrimüslim azınlıkları ve farklı etnik Müslüman toplulukları Osmanlı'nın aleyhinde büyük isyanlara, ayaklanmalara hazırlamışlardır (Bulaç, 1990, 141-144).

Aynı dönem batıdaki moda kavramının devlette önem taşımaya başladığı bir dönemdir. Özellikle kadın kıyafetlerinde oldukça hızlı bir değişim baş göstermiştir. Bunda II. Mahmut ile birlikte başlayan alafranga hayata verilen kıymetin önemi büyüktür. Eskiden baba veya eşleri nedeniyle ya da mücevheratlarıyla bir statü edinen kadınlar, alafranga hayatla birlikte statünün kaynağının kendi bedenleri ve zihinleri ile ilgili olduğunu anlamışlardır. Bunun sonucu olarak üst tabaka kadınların kıyafetlerinde Avrupai çizgiler görmek kaçınılmaz olmuştur. Çünkü alafranga hayat, paşa hanımlarının ya da kızlarının öne çıkma, seçilme isteklerine yeni bir boyut kazandırmış, saray çevresi batılı kadınların kıyafetlerini giyerek onlardan farklı olmadıklarını kanıtlamaya çalışmıştır. Güzellik anlayışı da buna uygun olarak değişmiş ve artık güzellik sadece Batıdan yansıyan bir ışık olarak kabul edilmiştir[21] (Barbarosoğlu, 1995, 113-114).

II. Abdülhamit Dönemi'nde kadının yalnızca moda olgusu ile birlikte ele alınması doğru olmaz. Bu dönemde kadın, sosyal hayatta da daha belirgin olarak görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde kadın, memur olma hakkını elde etmiş, ayrıca yüksek tahsil yapma olanağına kavuşmuştur. Ayrıca aile yapısı da dönemde değişime uğramış, çekirdek aile tipi (Batı tipi aile yapısı) İstanbul'da üst tabakada kendini göstermeye başlamıştır. Çocuk yetiştirmede de eski usul yerine "Mürebbiye" tutma anlayışı bu dönemde yerleşmiştir (Özer, 2006, 46-50).

Bu dönemde batının toplum hayatının devlette anlaşılmasını sağlayan önemli etmenlerden biri de basılı eserlerdir. Yalnız II. Abdülhamit Dönemi'nde gazete, dergi ve kitap gibi basılı materyaller yoğun biçimde sansüre tabi tutulmuşlardır. Bunun sebebini II. Abdülhamit hatıratında, halkın bilgisiz ve saf olduğunu belirterek gerekçelendirmiş ve halkın fikrini zehirleyecek her şeyi halktan uzak tutulması gerektiğini ifade ederek aktarmıştır (II.Abdülhamit, 2009, 281). Bu dönemde aydınlar ise, salt edebiyata ya da bilime yönelmişlerdir. Türk Edebiyatı'nda batı etkisinin kendisini hissettirdiği belirtilebilir. Bu bağlamda Edebiyat-ı Cedideciler toplumun kimi kesimlerinin kullandığı sözcükleri küçük görmüşler ve bu nedenle sadeliği reddetmişlerdir ve özellikle Fransız sembolistlerinin etkisi altında kalmışlardır. Özellikle Edebiyat-ı Cedide hareketi içinden çıkan Servet-i Fünun hareketi, öncelikle

[21] Bu noktada II. Meşrutiyet'ten sonra hızlanan Batı modasının takibinin elit kadınlarla sınırlı olduğunu da belirtmek gerekmektedir (Barbarasoğlu, 1995, 128).

kendisine ve sonra okuyucusuna Avrupa'nın ve özellikle Fransa'nın kültürel ve entelektüel hayatından bir şeyler öğretmek istemiştir (Lewis, 1996, 186-190). Her ne kadar geniş kitlelere ulaşamamış olsalar da Servet-i Fünun hareketinin temsilcileri ve edebî alanda eser üreten, tercüme yapan diğer yazarlar sayesinde Osmanlı okurları; Avrupa toplum hayatını daha yakından tanıma imkanı bulmuşlardır (Berkes, 2009, 375-381).

II. Abdülhamit Dönemi "Batılılaşma" fikrinin sorgulandığı, Doğu ve Batı ayrımının yapıldığı bir dönem olmuştur. Siyasi bir politika olarak II. Abdülhamit, Batının ilmi yanlarının, teknik üstünlüklerinin faydalı olacağına inanarak alınması taraftarıdır. Bu bağlamda dönemde yenileşme hareketleri durmamıştır. Özellikle eğitim, haberleşme, ulaşım sisteminde değişmeler yaşanmıştır.

Hatıratında padişah ıslahat hareketlerine ilişkin olarak; devletin kendi haline bırakılsa yavaş fakat devamlı bir şekilde ilerleyeceğini belirterek değişime karşı olmadığını belirtmiştir. Onun karşı durduğu devletin toplumsal hayatını, İslamiyet'i, dilini bilmedikleri halde Avrupalı devletlerin sürekli ıslahat taleplerinin olmasıdır. II. Abdülhamit batılı devletlerin bundan kastının, kamuoyunda ıslahatların onların teklif ve baskıları ile yapıldığına dair kanı oluşturmak ve buna karşılık Hıristiyanları yükseltip azametlendirmek olduğunu ifade etmiştir (II.Abdülhamit, 2009, 272).

II. Abdülhamit'in bu açıklamasına binaen yaşanan değişim ve dönüşümlerle birlikte Tanzimat ile belirginleşen toplumsal tabakalaşmanın –üst, elit kesim ve halk ayrımı– bu dönemde derinleştiği belirtilebilir. Sosyokültürel alanda biçimsel bağlamda yaşanan dönüşümdeki bu farklılık; özellikle gündelik yaşamda kadın-erkek ilişkilerinde, aile yapısında, giyim şeklinde, kültürel etkinliklerde, yeme-içme biçiminde kendisini göstermiştir.

Bu dönemin diğer bir özelliği, 31 yıllık sıkıyönetim nedeni ile baskıcı ve durgun bir yapı arz etse de fikrî ve siyasî sahada Jön Türk hareketinin doğmasıdır. Bu hareketin doğmasında Yeni Osmanlıların fikir, düşünce mirası ile birlikte kendilerine bu dönemde uygulanan sansür ve jurnalciliğin etkisi de bulunmaktadır. Jön Türk hareketi, II. Abdülhamit Dönemi'nin sona ermesinde önemlidir; çünkü devletin idare biçimini değiştirmişler ve Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinde etkin olmuşlardır.

Bir değerlendirme yapılacak olursa; öncelikle Lale Devri'nden II. Abdülhamit Döneminin sonuna kadar gerçekleştirilen ıslahat hareketlerinin amacının, devleti

parçalanmaktan kurtarmak olduğu belirtilmelidir. Ancak batı medeniyetinin örnek alınarak gerçekleştirildiği bu ıslahatların amacına ulaştığı ifade edilemez. Bunda ıslahatların merkezi idare tarafından dayatılarak gerçekleştirilmesinin, yeni olanın eskinin yanında konumlandırılmasının ve köklü bir değişim ya da dönüşüm için gerekli toplumsal bütünlüğün sağlanamamasının payı vardır. Islahatlar merkez-çevre, Müslüman-gayrimüslim, azınlık-Türk başta olmak üzere devlette varolan tüm ikili yapılar arasındaki farklılıkları daha da derinleştirmiştir. Bu nedenle de bir devletin bekası için gereken denge siyasetinin güdülmesi, dağılma döneminin sonlarında neredeyse imkânsız hale gelmiştir.

5.3 Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi'ne Kadar Yaşanan Modernleşme Sürecinde Mizahın Dönüşümü

Mizah ve toplum ilişkisi anlatılırken mizahın, hem verilmek istenen toplumsal mesaj için bir aracı hem de toplumun tahlil edilmesinde kullanılan bir veri kaynağı olduğu ifade edilmişti. Mizahın veri kaynağı olarak kabul görmesi ise, içinde yaşanan toplumun göstergelerini taşıması ile ilişkilendirilerek açıklanmıştı. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde mizah, toplumun yapısından ve modernleşme sürecinden etkilenmiştir. Bu nedenle, öncelikle Osmanlı toplum yapısı ve mizah üzerindeki bağıntıya dikkat etmek gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nde toplum, merkez ve çevre olmak üzere iki farklı yapıdan oluşmuştur. Merkez, saray ve saray yanında yönetime yardımcı olan diğer merkezî temsilcilerden oluşmaktadır. Çevre ise, daha geniş bir bloktan oluşan reaya kesimidir. Bu iki yapı, iki farklı kültürü barındırır. İki kültür arasında aracılık rolünü ise; eşraf ve tüccarlar, din kurumları ve saray mensuplarının çocuklarının aldıkları halk kültürüne ilişkin eğitim üstlenir. Mizah, bu yapılanmadan etkilenmiştir. Ortaya konan mizahî ürünlerde gerek konu gerekse mizahî ürünlerin kahramanları bakımından yapılacak bir incelemede saray ve halk kültürü öğelerinin kullanıldığı açıkça fark edilir. Örneğin Nasrettin Hoca, iki kültür arasında aracı unsur rolünü üstlenmiştir. Özünde halk kültürüne ait anlayışları barındıran Nasrettin Hoca aracı rolünü, sahip olduğu anonimleşmiş iki göstergesinden hareketle oynar: Eşek ve kavuk. Eşek köylülüğün, kavuk ise okuma-yazmanın ifadesidir (Cantek, 2001, 14-15).

İki kültür arasında edindiği aracı rolün yanı sıra Nasrettin Hoca, modernleşmeden evvel mizahın zulme, taassuba, cahilliğe karşı kullanılmasının da önemli bir örneğidir. Özellikle 15. yüzyılda Osmanlı Devleti dahil, tüm Asya'ya hakim olan Timurlenk'i Nasrettin Hoca, nükteleri ile gözden düşürmüştür (Yücebaş, 2004, 28). Ayrıca halkın yaşama direncini ve gücünü korumasında, kendisini ezenlere karşı durmasında, savunma yapmasında önemli olmuştur.

Nesin, Nasrettin Hoca'nın fıkralarının acı ve düşün yüklü olduğunu ifade eder. Hatta Nazım Hikmet'in: "O Nasrettin Hoca gibi ağlayan, Bayburtlu Zihni gibi gülendir." mısralarındaki Nasrettin Hoca ağlayışını, Byron'un: "Herhangi ölümlü bir şeye gülüyorsam ağlayamadığımdandır." deyişi ile özdeşleştirir. O'na göre Nasrettin Hoca fıkraları, güldürerek düşündüren acı mizahın en iyi temsillerindendir (Nesin, 2001, 49). Bu bakımdan Nasrettin Hoca'nın yalnız ezenlere karşı değil, ezilenlerin de kendi içinde hatalarını anlaması bakımından etkili olduğunu ifade etmek gerekir.

Osmanlı Devleti'nde mizahın iki kültür arasındaki farkın temsili olması yanında diğer bir özelliği, birtakım lonca örgütlenmeleri içinde gelişmesidir. Devlette loncalar, kendilerini bir tarikata bağlamışlardır. Tarikatlar, belli bir dünya görüşünün okulu, yayıcısı, siyasi iktidara yönelmiş bir örgütleyicisi olduklarından, mizahı şartlandırmışlardır.[22] Bu bağlamda mizahın durgun ve değişmez bir yapıya sahip olduğu belirtilebilir. Bu durgun yapı, çözülme devrine kadar kendisini göstermiştir. Bununla birlikte Öngören, kesin bir güdüm altında olsa da, Osmanlı mizahının şaşırtıcı bir biçimde özgürlüğün de ifadesi olduğunu belirtmekten geri kalmaz. Örneğin Karagöz, aklına her geleni söyleyebilmiştir. Kimi zaman yönetenleri, sadrazamdan paşalara kadar eleştirebilmiştir. Birçok batılı yazar, Karagöz perdesindeki bu özgürlük karşısında şaşkınlıklarını ifade etmiş ve kendi ülkelerinde böyle bir anlayışın bulunmadığını belirtmişlerdir (Öngören, 1998, 50-56).

Osmanlı Devleti'nde mizahın bir başka özelliği ise sözlü olmasıdır. Buna "irticalen yapılıyor" da denilebilir. Mizah yapmak için önceden bir metin yazılmamakta ve oyun sırasındaki buluşlar, başlıca değer ölçüsü olarak kabul edilmektedir (Öngören, 1998,

[22] Örneğin Osmanlı mizahına damgasını vuran Karagöz ve Hacivat oyunlarının loncası İstanbul'da Kasımpaşa'dadır ve bu gösteriler başından itibaren Nakşibendi tarikatının güdümü altındadır (Öngören, 1998, 50). Bu oyun, tasavvufun şeriat, tarikat, hakikat, marifet öğretileri çerçevesinde varlığını sürdürmüştür (Eker, 2009, 100).

50-56). Böylece iktidarın gözetim düzeyine uygun olarak farklılaştırmalar da yapılabilmekte ve kaçamaklı bir biçimde mizahın üstü örtülebilmektedir (Cantek, 2001, 19).

Modernleşme hareketlerinden evvel Osmanlı mizahı, bu üç özelliği ile ön plana çıkmıştır. Bununla beraber Osmanlı mizahı denilince Divan Edebiyatı'ndaki mizahî unsurlara da değinmek gerekir. Pala, Divan Edebiyatı'nın latifenin latif olması ilkesi ve ince bir nükte anlayışını yansıtmakla beraber, ağır hicivleri ile de döneme damgasını vurduğunu belirtmiştir (Pala, 1989, 354). Şaka, alay, ayıplama, çekiştirme, taşlama, sövme, yerme, kınama ustalar tarafından yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Nefî, Bağdatlı Ruhî, Gazalî, Lamii Çelebi, Kanî, Mantıkî, Edirneli Hevaî, Sürurî, Keçecizade İzzet Molla, Şeyhî, Fuzulî, Zatî, Necatî ise dönemin önde gelen hiciv ustalarıdır (Eker, 2009, 102). Dönemin tanınmış eserler arasında ise Şeyhî'nin *Harname*si, Fuzulî'nin *Şikayetname*si, Nefî'nin *Siham-ı Kaza*sı gelmektedir. Eserler incelendiğinde toplumun çürümüş, bozulmuş yanlarının, sarayın, bürokrasinin, rüşvetçiliğin, yozlaşmanın eleştirildiği görülmektedir.[23]

Divan Edebiyatı'ndaki hicviyeler, sövgü dolu olması sebebi ile eleştirilmiştir. Agâh Sırrı Levent sayıları az olan değerli eserler bir yana bırakıldığında Divan Edebiyatı'nda mizahın, gülmece ve alaydan çok rahatsız edici taşlama ve sataşma içerdiğini belirtir. Hatta bu yolda hiçbir ölçü ve sınır tanınmadığından da söz eder. Bu nedenle de birçok manzumenin yüz kızarmadan okunamayacağını ifade eder (Yücebaş, 2004, 110).

Divan Edebiyatı'nın gelişim seyri incelendiğinde 16. yüzyılın en parlak dönem olduğu görülür. Bu bakımdan siyasî gücün ve toplumsal yapıdaki bozulmuşluğun, bu dönemde hicviyeler aracılığı ile etkin bir biçimde eleştirildiği belirtilebilir. 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılda ise Divan Edebiyatı açısından bir duraklama ve gerilemenin

[23] *Harname*, Şeyhî'nin Sultan Çelebi tarafından hediye edilen tımarı teslim etmeyen köy sahiplerinin bununla da yetinmeyip kendisini bir de soyması üzerine yazılmıştır. Eşekname anlamına gelmektedir. Rahat umdukça zahmet çektiğinden şikayet eden Şeyhî, kendi halini boynuz umarken kulaktan olan eşeğin haline benzetmiştir. *Şikayetname*, Fuzulî'nin padişah tarafından tahsis edilen maaşını alamayınca yazdığı, dönemin yozlaşmış yapısını eleştiren bir eserdir. *Siham-ı Kaza* ise Nefî tarafından, Gürcü Mehmet Paşa aleyhinde yazılmıştır. Rivayete göre bu hicvi IV. Murat karşısında okurken saraya yıldırım düşmüştür. Bu hadise, Nefî'nin kendi dili ile belasını bulduğu şeklinde yorumlanmıştır (Yücebaş, 2004, 121, 134, 162).

yaşandığı belirtilmelidir. Bunda Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecine girmesinin payı vardır. Modernleşme ile yaşanan değişim ve dönüşümler, mizahı da içeriksel ve biçimsel olarak etkilemiştir.

Osmanlı Devleti'nde modernleşme süreci, her şeyden evvel devletin bekasını sağlamak için yaşanmıştır. Devletin bekasını sağlamak için askerî, idarî, hukukî, kültürel, eğitsel alanlarda üstün olduğu düşünülen Batı Uygarlığı temel alınarak ıslahatlar gerçekleştirilmiştir. Bu ıslahatların hiçbir ön niyet taşımadan, farklı parçaların önceden planlanmış bir temel üzerinde nasıl bütünleştirileceğinden habersiz, hiç bir gaye ve hedef olmadan şekilsiz, çeşitli parça, alet ve unsurların birleştirilmesi ile gerçekleştirilmesi, başarısını olumsuz etkilemiştir. Sonuçta; eğri-büğrü toplum olarak ifade edilebilecek bir yapılanma ve bu yapılanmada karmakarışık yığılmış her yerden parçalar ortaya çıkmıştır: Bir kısmı yerli, bir kısmı Avrupalı; kimisi eski, kimisi modern parçalar (Şeraitî, 1980, 26)… Bu nedenle geleneksel egemenlik anlayışı değişmemiş, modernleşmek için getirilen yeni kurumlar eskilerinin yerini almayıp, onların yanlarında boy göstermişlerdir. Osmanlı devlet adamları, bu noktada denge siyaseti sürdürmek için uğraşsa da başarılı oldukları ifade edilemez (İnsel, 2003, 40-41).

Denge siyasetinin kalkması ile önceleri ekonomik ve siyasal etkinliklere dayalı olan ve bir ölçüde de kültürel alana yansıyan çevre ve merkez arasındaki ikilik, bütünüyle kültürel bir niteliğe bürünmüştür. Modernleşmenin tabandan doğan bir hareket olmamasından ve merkez tarafından dayatılmasından da kaynaklanan bu kopukluk mizaha da yansımış, mizahın ele aldığı başlıca konulardan olmuştur. Bu dönemde Karagöz-Hacivat ve orta oyunları, modernleşen iktidara karşı halk kültürünün bir silahı olarak kullanılmış, ithal edilmeye çalışılan batılı değerlerin yozlaşmaya neden olduğu düşünülerek verilen ahlakçı tepkinin bir aracısı olmuşlardır (Cantek, 2001, 16-17). Oyunların genellikle halk adamının baskın çıktığı, öcünü aldığı bir sonla bitmesi ilgi çekicidir. Bu konuda Ülgener, Karagöz ve Hacivat üzerinden değerlendirme yapmıştır. Bu değerlendirmede Hacivat, sokağın basit ve cahil adamını yakalayınca bir yığın ağdalı sözle üstüne çullanan ukala ve bilgiç aydın; Karagöz ise bu ağdalı sözlerle kafası karışan, ancak bir an gelip tepesi atınca karşısındakine dersini veren halk adamıdır (Ülgener, 1983, 69). Mizah kullanılarak halk, gerilimden kurtulmuş ve ferahlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetime, halkın yanı sıra tepki gösteren bir kesim daha olmuştur: Yeni Osmanlılar. Osmanlı Devleti'nde modernleşme sürecinde gerçekleştirilen hukukî düzenlemeler, matbaanın kurulması, gazete ve kitapların ortaya çıkışı, eğitim sistemindeki ıslahatlar ile yaşanan klasik Osmanlı sisteminin yapısındaki değişmeler, Osmanlı Devleti'nin bekası için başlayan modernleşme hareketlerine karşı bir tepkiyi doğurmuştur. Yeni Osmanlılar, bu tepkinin öznesidirler (Cantek, 2001, 17-18).

Halk gibi merkezi yönetime tepki gösterseler de Yeni Osmanlılar, halktan da bir hayli kopukturlar. Çünkü Yeni Osmanlılar, yükseliş devrindeki toplumun herhangi bir ferdi olan aydınlardan değil, Tanzimat'tan sonra batının temsilcisi olduğu ölçüde kendini aydın hissedenlerden oluşmuştur (İlhan, 2005, 220-221). Buna neden, batıdan ilim tahsis ederken yapılan hatalardır. İlim dönemin aydınlarına özel, toplumun hayatıyla ilgisiz bir biçimde alınmıştır (Topçu, 1998, 30-31). Böyle bir ortamda eğitilen ve politize olan aydınlardan oluşan Yeni Osmanlılar, toplumda önemli bir güç ve önemli bir rol oynamaya aday, ama toplumdan hayli kopuk hale gelmişlerdir (Belge, 1995, 130).

Yeni Osmanlıların bu tavrı mizahı da etkilemiştir. Öyle ki Yeni Osmanlılar, kahvehanelerde oynanan argo ve cinselliğe dayalı, kaba saba geleneksel oyunların batı tipi tiyatroya devşirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.[24] Aydınlar, batı tipi tiyatrodan söz ettikçe de geleneksel ve yerel oyunlar yaralanmış, eskime sürecine girmiştir. Bununla beraber dönemde, batılı manada kurulan tiyatrolarda da çelişkiler yaşanmıştır. Seyirci tiyatroya yalnızca eğlenmek ve gülmek amacıyla gitmiştir. Tiyatroda önceleri konu itibari ile sosyal bir amaç güdülse de sonraları oyunlara ilgi çekmek amacıyla yalnızca komediye başvurulmuştur. Bu durumu daha sonra sosyal hicvi kullanan oyunlar izlemiştir. Ancak yazılan oyunlar; yapmacık katı ve halktan kopuk bir mecrada üretilmiştir (Cantek, 2001, 20).

Yeni Osmanlılar bu dönemde, mizah içerikli yazınları ile de önemli olmuşlardır. Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın bu dönemde hicviyeleri ile ön plana çıktığı belirtilebilir. Hicviyeleri incelendiğinde genellikle merkezi yönetimin politikalarının eleştirildiği görülecektir. Örneğin Namık Kemal, Mahmut Nedim Paşa'nın sadaretten

[24] Bu dönemde Namık Kemal'in batıdakine benzer bir Osmanlı tiyatrosu oluşturmak istemesi, halk kültürü ile olan mesafesini ortaya koymaktadır (Cantek, 2001, 19).

azli üzerine *Hirrenâme*'yi yazmış ve *Diyojen*'de yayınlamıştır. Bununla da yetinmeyerek ardından *Köpek Destanı*'nı da yayınlamıştır. Bunun dışında Namık Kemal'in; Zaptiye Nazırı Şefik Paşa'yı, Âli Paşa'yı ve II. Abdülhamit'i ismen hicvettiği manzumeleri, dönemin yönetim politikasını eleştirdiği fıkraları da bulunmaktadır. Yine Ziya Paşa'nın, Âli Paşa'yı eleştirmek için yazdığı *Zafernâme*, yönetime karşı hazırlanmış önemli bir hiciv örneğidir.

Şinasi, Âli Bey, Şair Eşref de dönemin önemli şair, yazar ve nüktedanlarındandır. Şinasi'nin *Tenasüh Hikayesi*, *Eşek İle Tilki Hikayesi*, K*arakuş Yavrusuyla Karga Hikayesi*, *Arı İle Sivrisinek Hikayesi*, *Hezeliyat ve Hicviyat Leyleğin Âvâzesini Taklit ve Mesel* mizahî türde yayınladığı eserleridir. Bununla beraber Şinasi'nin, batılı manada ilk Türkçe oyun niteliği taşıyan *Şair Evlenmesi* adlı bir eseri de bulunmaktadır. Batılılaşmayı savunan Şinasi bu eserle, görücü usulü ile evliliği eleştirmiştir. Âli Bey ise bu dönemde *Letafet* adlı opereti ile ön plana çıkar. *Diyojen*, *Çıngıraklı Tatar*, *Hayal* adlı dergi ve gazetelerde "Bir Zat" müstear adı ile yazılar yazan Âli Bey, *Lehçet'ül-Hakayık* adlı mizah lügatinde, kelimelerden alay ve şaka tarzında manalar ve hicivler çıkarmak sureti ile açıklamalarda bulunmuştur (Yücebaş, 2004, 291-292). Şair Eşref ve Ahmet Mithat da hicviyelerini merkezî yönetime yönlendirenlerdendir. Şair Eşref'in Kâmil Paşa ve Meclis-i Mebusan'a yönelik hicviyeleri dikkat çekicidir. Kamil Paşa'ya yönelik olanlar dışında genellikle hicviyelerinde isim kullanmayan Eşref'e bunun nedeni sorulduğunda, cevabı yine nükte doludur (Yücebaş, 2004, 294): "Niçin olacak, bütün alçaklara tatbik edilsin de numarasız gözlük gibi kullanılsın diye!"

Modernleşme sürecinde merkezi yönetimin ıslahat hareketlerine ve diğer politikalarına karşı çıkan hicviyelerin artması ile içerik olarak değişime uğrayan mizah, yazılı ve basılı hale gelmesi ile de biçimsel olarak dönüşüme uğramış ve daha da güç kazanmıştır. Yazılı ve basılı hale gelen mizah, toplumsal ve siyasi düzeni kökten değiştirebilen bir güç göstermiş; bu dönemde sözlü mizah ve bütün gelenekler ikinci plana itilmiştir. Hoşsohbet mizahçı, taklitçi tip, gülünç hareketlerle eğlendiren topluluklar işlevlerini yitirmiş; mizahçı, yazar ya da çizer olmak üzere basın ve yayın organlarının çevresinde toplanmıştır. Mizahın çeşitlerini ve türlerini, basının yapısı biçimlendirmiştir (Öngören, 1998, 18-19).

Mizah kendisini basın alanında, önce 1850'lerde Ermenice, daha sonra ise 1870'lerde Osmanlıca gazetelerde göstermiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk çıkan mizah gazetesi, müstakil bir gazete olmayıp *Terakki* adlı bir gazetenin ilave nüshalarıdır. Bu ilavenin ismi, *Letâif-i Âsâr*'dır. İlave ile ilgili Selim Nüzhet Gerçek, çıktığı ilk dönemlerde resimsiz yayınlandığını ve içeriğinin saçma olduğunu belirtmiştir. Gazetede yazarların yaptığı yergilerde neyi kastettiklerinin anlaşılmadığını ifade eden Gerçek, içeriğinde değişiklik yapmak zorunda kalındığını açıklamıştır. Yapılan değişikliklerin önce yeterli olmadığını ifade eden Gerçek, daha sonra gazetenin hacminin büyüdüğünü ve tam bir mizah gazetesi şeklini aldığını dile getirmiş, gazetede şaka tarzında esaslı tenkitler yapılmaya başlandığını vurgulamıştır. Gazetenin son nüshalarında karikatürler de yayınlanmıştır (Gerçek, 1931, 49-50).

Osmanlı Devleti'nde yayınlanan ilk müstakil mizah dergisi ise *Diyojen*'dir. Öncelikle Rumca, Ermenice ve Fransızca olarak yayınlanan derginin sahipliğini Teodor Kasap üstlenmiştir. Teodor Kasap, *Diyojen*'den başka *Hayal* ve *Çıngıraklı Tatar*'ı da çıkarmıştır (Yücebaş, 2004, 51-53). *Diyojen*'in amacı; halkın ihtiyaçlarını anlatarak kamuoyuna tercüman olmak, hükümetin maksadını ortaya koymaktır. Bu amaç gerçekleştirilirken mizahî bir üslup kullanılacaktır. Dergide, Diyojen logosunun altında Diyojen'in İskender'e söylediği: "Gölge etme başka ihsan istemem." deyişine yer verilmiştir. Böylece derginin siyasi güçten maddî bir talebinin olmadığı, yalnızca basın özgürlüğü istediği anlatılmak istenmiştir (Çakır, 2006, 163).

Diyojen'in ardından 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar mizah basını hızla gelişmiştir. Başlangıçta yüksek sesle, toplu biçimde kıraathanelerde dinlenen mizah gazetelerinin tirajları ciddi gazeteleri geride bırakmış; bireysel okurlarına da yayılmıştır. Artık mizah, bir meddahın etrafında ya da Karagöz perdesinin önünde toplanan seyircilerin katıldığı bir ortamla sınırlı kalmamış, çok daha geniş ölçekli okuyucular arasında görünmez, denetim dışı ve tehlikeli bir hal almıştır. Ayrıca mizah basını ile gülmenin biçimi de değişmiş, bu dönemde meddahların ya da Karagöz'ün komik hikayelerinin yol açtığı halk gülmesi değil; belli bir kültür düzeyi olan okurların gülmesi söz konusu olmuştur. Bu gülme eleştireldir, hatta özeleştireldir. Bu gülme, dönemin mizaha konu olan olaylarından hareketle acı ya da alaycıdır; modernleşmenin getirileri karşısında yaşanan düş kırıklarının ifadesidir (Georgeon, 2000, 91-93). Özellikle karikatürler sivri dilleri ile yönetimi eleştirmiş, alaycı bir üslupla siyasi hicvi

bünyesinde barındırmıştır (Özdiş, 2010, 64). Bu nedenle yıkıcı ve devlet için tehlikeli görülmüştür. Nitekim Osmanlı meclisinde mizah, önemli tartışmalara konu olmuş, "Mizah İstemezuk!" naralarının atılmasına neden olmuştur (Çapanoğlu, 1970, 5).

Gerçi mizah basınının ortaya çıkmasından itibaren hükümet bu gazetelerden çekinmiş, mizah basınına sansür uygulanmış, hükümetlerce bu gazetelere imtiyaz verilmeyeceği bildirilmiş ve gazeteler şiddetle tehdit edilmiştir (İskit, 1939, 44-45). II. Abdülhamit de basınla ilgili düzenlemelere giderken mizah gazeteleri ile ilgili durumu bir kanun ile meclise hallettirmek istemiştir. Bu konuda proje daha mecliste müzakere edilmeden Sadrazam Ethem Paşa'ya 1877'de mizah gazeteleri ile ilgili bir tebliğ yayınlatmış, tebliğde mizah gazetelerinin vazifelerini suistimal ettikleri, her yolda ve herkes aleyhinde yayın yaparak, kanunen ceza gerektirecek şeyleri dahi rumuz ve bir takım müstehcen resim ve şekiller vasıtası ile yaptıkları belirtilmiştir. Ayrıca tebliğde Kanun-i Esasi'nin temin ettiği hukukun, mizah gazetelerinin yaptığı bu yayınları cezalandırmaya yetkin olduğu da ifade edilmiş ve bundan böyle gazetelerin kimsenin hürriyetine dokunmayacak surette yazmaları istenerek bunun tersi bir durumda cezalandırılacakları konusunda ihtar yapılmıştır. Ardından *Hayal* gazetesinin sahibi Teodor Kasap kıskıvrak bağlı bir adam karikatürü yaparak altına "Matbuat kanun dairesinde serbesttir." cümlesini yazmış ve bunun üzerine Babıâli'de matbuat suçları için teşekkül eden Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de yargılanarak bu senenin üç yıl hapse mahkum edilmiştir (İskit, 1939, 45-46).

Matbuat Kanunu ise, mecliste tartışılmış, mizah gazetelerinin yayınlanmasının yasaklanması noktasındaki madde çıkarılarak 2 Mayıs 1877'de kabul edilmiş ve padişahın onayına sunulmuştur. Ancak II. Abdülhamit, tasarıyı beğenmemiş ve onaylamamıştır. Daha sonra da sıkıyönetim ilan edilmiş hiçbir mizah gazetesine imtiyaz verilmemiştir (İskit, 1939, 46).

Sıkıyönetim evresinde ülke sınırlarını terk eden aydınlar olmuştur. Bu aydınlar, II. Abdülhamit'e ve yönetimine karşı mücadele vermek üzere Avrupa ve Afrika gibi iki ana kıtada öncelikle yayınlar yolu ile muhalefet yapmaya çalışmışlardır. Bu yayınlar zincirinin önemli parçalarından birini de yine mizah dergileri oluşturmuştur[25] (Çeviker, 1997, 16-17). Ülke içinde baskı altında tutulan mizah, ancak haftalık

[25] Londra'da Hayal, Hamidiye, Dolap; Kahire'de Curcuna, Pinti; İsviçre'de Beberuhi, Tokmak ve yeri belli olmayan Davul yayınlanmıştır (Öngören, 1998, 61).

mecmualarda yayınlanan konuşma şeklindeki fıkralardan; saçma, ruhsuz, esprisiz yazılardan ibaret kalmıştır (Çapanoğlu, 1970, 5); ta ki II. Meşrutiyet'in ilanına kadar…

2. BÖLÜM
MODERNLEŞME SÜRECİNDE II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ MİZAHI: *KALEM* VE *CEM* DERGİLERİ

1. Modernleşme Sürecinde II. Meşrutiyet Dönemi

II. Meşrutiyet, Jön Türklerin[1] İttihat ve Terakki Cemiyeti çerçevesinde güçlenerek gerek dış etkiler gerekse padişahın baskısından kurtulmak ve anayasayı yeniden yürürlüğe koymak istemeleri nedeniyle gerçekleştirilen bir eylem sonucu, 1908 yılında ilan edilmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı Devleti'nde ümitle karşılanmıştır. Bununla birlikte bir kesim meşrutiyeti –meşrutiyet fikrinin özünü kavrayamadıklarından– anlayamamış, çok partili rejimin ve parlamenter bir hükümetin şeklen gerçekleştirilmesi sanmıştır. Devlet dışında ise yeni rejim tepki toplamış, zamanla Osmanlı'nın siyasi varlığının devamlılığını etkileyecek gelişmeler yaşanmıştır: Bu dönemde Avrupa Devletleri devletin artık düzelemeyeceğinden emin olarak ülkenin paylaşımı için hazırlıklara girişmişlerdir. Aynı dönemde kapitülasyonlar, ticarî ve iktisadî rekabet manevraları, borçlandırma politikası Osmanlı Devleti'ni büyük devletlerin yarış alanı yapmıştır. Devlette çözülmenin de yaşandığı bu dönemde; Bulgaristan istiklalini ilan etmiş, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Bosna ve Hersek'i ilhak etmiş, Girit Yunanistan'a katılmıştır (Tunaya, 2004a, 9-11).

---

[1] Jön Türkler başlıca üç çevrede gelişen bir siyasal kamplaşmadan doğmuştur. Bunlardan ilki yükseköğretim okullarında gençler arasında başlayan gizli cemiyet kurma akımıdır. İkincisi üyelerinin çoğunu subayların oluşturması ile birlikte ordu dışındakileri de içine alan gizli komiteler, üçüncüsü ise Paris, Cenevre, Kahire gibi merkezlerde bir araya gelen aydın gruplaşmalarıdır. Başlangıçta ayrı görünseler de bunların varlığını sezen yönetimin hafiye ve jurnal örgütlerinin eylemlerinin koyulaşması sayesinde aralarında bağlantılar kurulmuştur (Berkes, 2009, 389-390).

Meşrutiyetin estirdiği özgürlük havasını ortadan kaldıran, Hicri Takvimle 31 Mart 1325 tarihinde meydana gelen 31 Mart Vakası da dönemin önemli bir olayıdır. Tahtını 33 yıl muhafaza etmiş olan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesine ve henüz kurulmaya ve alışılmaya başlanmış olan hürriyetler sisteminin ağır bir darbe almasına neden olan bu olay; basın, toplanma, dernek kurma ve fikir hürriyetlerini baltalamıştır. Yayınlar birdenbire azalmış, siyasî partilerin büyük bir kısmı kapanmıştır. Fikre karşı silâh kullanılmış, muhalif gazeteciler öldürülmüştür. Bu hareketi diğer olumsuz gelişmeler takip etmiştir. Girit meselesi pamuk ipliğine bağlanmış, Arnavutluk'ta Katolik Arnavutların isyanı patlak vermiştir. Aynı yıllar içinde, bir türlü çözülemeyen Arabistan meseleleri ortaya çıkarken Yemen isyanı ile de karşılaşılmıştır. Bu zorluklar arasında bocalanırken, İtalya "Medeniyet getireceği" iddiasıyla Trablusgarp'a asker çıkarmış, savaş başlamış ve kaybedilmiştir. İtalya ile barış müzakereleri tamamlanmadan Balkan Harbi çıkmış, devletin varlığı büyük tehdit almıştır (Tunaya, 2004a, 11-12).

Osmanlı Devleti bu dönemde hem dış müdahalelerin etkisi altında kalmış, devletin bekasına yönelik tehditlere göğüs germeye çalışmış hem de içerde çıkan isyanlarla baş etmek için uğraş vermiştir. Tüm bu gelişmeler içinde siyasi alanda tek başına kalan İttihat ve Terakki, her ne kadar baskıcı ve yetkeci olmakla eleştirilmişse de[2] devletin devamlılığını sağlamak için politikalar üretmiş, birçok sosyal meseleyi ıslahat olarak ele almış, planlamış ve bir kısmını da kanunlaştırmak imkanını bulmuştur.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1911 Kongresi'nden sonra programında önemli bir değişime gitmiştir. Cemiyet öncelikle kabul ettiği Osmanlıcılık prensibini ikinci

---

[2] İttihat ve Terakki'ye muhalif olanların bu konudaki tezi şudur: Meşrutiyette halk kendisini temsilcileri vasıtası ile idare edebilir. Fakat imparatorluğu halk değil İttihat ve Terakki, onu da gizli olarak seçilen Merkezi Umumî Heyeti, bu heyeti ise bir iki kişi idare etmektedir. Bu nedenle istibdat devam etmektedir (Tunaya, 1989, 212-213).

planda bırakarak, milliyetçi İslamcı bir programa sahip olmuştur.[3] Devletin son sekiz yılında batılılaşma; bir iktidar partisi programı halini almış, İttihat ve Terakki'nin politikasındaki milliyetçilik prensibi Batılılaşmak ve hatta laikleşmekle aynı anlamda sayılmıştır. Bu bağlamda yapılan ıslahatlara değinilecek olursa ekonomik alanda millî veya otarşik bir siyasetin takip edildiği görülecektir. Kapitülasyonlardan kurtuluş, kooperatifçilik, Türklerin serbest mesleklere bağlanmaları, ticaret hayatına atılmaları bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Özel işletmeler, şirketler, fabrikalar, imalâthaneler ve nihayet millî bir bankanın –İtibarı Millî Bankası– kuruluşu ekonomik açılmanın ve millileşmenin ifadesi olmuştur. Hukuk alanında da laikleşme yolunda adımlar atılmıştır. Mahkemeler doğrudan Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır ki bu sayede yargı kuvveti dinilikten ayrılmış ve yargı birliği prensibine varılmıştır. Sosyal ve kültürel alanda ise hurafe ve gelenekçiliğe karşı savaş açılmıştır. Üniversite derslerine kadın talebelerin erkeklerle birlikte devam etmeleri, kadınların iş hayatına atılmaları bu dönemde gerçekleşmiştir (Tunaya, 2004b, 42-44). Bundan evvelki dönemlerde kadınlar ebe, hastabakıcı ve daha sonra da muallim olabilmekteyken bu dönemde memuriyet hayatında etkinleşmiş, Umumi Harp esnasında askere giden erkeklerin yerlerini almaya başlamışlardır. Böylece memur olan kadınların peçeleri kalkmış, çarşafları elbiseye, yakın bir şekil almıştır. Bu hareket, maarif sahasında başlayıp toplumsal hayata akseden yeniliklerin en önemlilerindendir (Turhan, 1997, 188).

Bunlarla birlikte eğitimin laik olması, dinî teşkilatın okullara müdahale etmemesi, üniversite muhtariyeti sağlanması gayesiyle tedbirler alınmış, müesseseler kurulmuştur. Bu arada Millî Kütüphane, Millî Hazine-i Evrak, Millî Coğrafya Cemiyeti, turizm meseleleriyle ilgili tesisler kısmen kurulmuş, kısmen de temelleri atılmıştır. Millî tarih telâkkisi ve buna uygun olarak ders kitapları yazılmıştır. Millî müzik, millî filmcilik, edebiyatta millî hamleler (millî ve hamasî şiirler), dilde Türkçecilik, Osmanlı alfabesinin sadeleştirilmesi, İttihat ve Terakki'nin kültür ve

---

[3] İlk olarak Osmanlıcılık üzerinde duran cemiyet, temsili artırmanın sisteme entegre olmak istemeyen grupların kopmasına etki etmediğini anlayınca – hatta Cenevre, Londra, Folkestone'da merkeze hakim olan bir grubun önemli çoğunluğunun bu alanda ters sonuçların ortaya çıkabileceğini ve hürriyetlerin, siyasal hakların artışının birliğe doğru bir adım olabileceğini kabul edince – Türk unsuruna ağırlık verilmesi gerektiği fikrine kapılmıştır (Hanioğlu, 1985, 626-630).

sanat alanlarındaki icraatının önemlilerindendir. Yine bu alanda milliyet fikrinin öncüsü, eğitimci rolü ile memleketin her tarafına dağılan Türk Ocakları bulunmaktadır. Bu dönemde Ziya Gökalp, Ocak ile Fırka arasında birleştirici unsur olmuştur. Parti şubelerinin yazı, yabancı dil ve sosyal yardım konularında kurslar açarak, şubeler ve dispanserler tesis ederek çalışmaları, bu dönemin önemli görülebilecek faaliyetleridir. Yine çeşitli hayır kurumları, bu alanın birer unsuru olarak çalışmışlardır (Tunaya, 2004b, 43).

Bu dönemde "umumî efkâr" denilen durum da ilk kez ortaya çıkmıştır. Siyasi partilerin iktidar ve muhalefet olarak ayrılması ve çok partili rejimin ortaya çıkması bu dönemde görülmüştür. Yine bu dönemde ana kaynağını Fransa'nın teşkil ettiği yabancı öğretiler, siyasal ve toplumsal teorilerin temelini oluşturmuştur. Comte'nin pozitivist sosyolojisi başta olmak üzere Le Play, Demolins, Durkheim dönemin önemli isimlerinin düşüncelerine fikri kaynaklık etmiştir[4] (Lewis, 1996, 230).

Bu dönemin en karakteristik vasfı; toplumsal, siyasî, ekonomik, kültürel alanda başlayan mücadelelerin birer fikir sistemi olarak belirmesidir. Bu fikir hareketleri belirli zümreler tarafından temsil edilmiş, basın yolu ile yayılmış ve savunulmuştur. Bu fikir hareketlerine değinmek, dönemin aydınlarının modernleşme sürecine olan yaklaşımlarının anlaşılması bakımından önem taşımaktadır.

[4] 1908'de II. Meşrutiyetin ilan edilmesi ile pozitivist Ahmet Rıza'nın Meclis başkanı seçilişi, Hüseyin Cahit ve Rıza Tevfik gibi bazı pozitivistlerin milletvekili oluşu; pozitivizmin siyasî hayattaki belirtileri olarak sayılabilir. Pozitivizmin edebî hayattaki etkileri; Şinasi'nin 1863'den sonra kaçarak gittiği Paris'te pozitivist Emile Littre ve Ernest Renan'la dostluk kurması ile başlamıştır. Daha sonra Servet-i Fünûn hareketi ile de açık olarak ortaya çıkmıştır. Pozitivizmin Fransa'da doğurduğu edebî sahadaki realizm ve natüralizmin şef ve önemli simalarından çeviriler yapılmış, bunların koyduğu esaslara göre bu dönemde romanlar yazılmıştır. Pozitivizmin eğitim alanındaki etkileri ise pozitivist mütefekkirlerin, maarif camiasında aldıkları görev ve okullarda verdikleri derslerle orantılı olarak düşünülebilir (Korlaelçi, 1986, 377-379).

II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımları: İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Jön Türkler, dünya görüşü açısından birbirinden ayrılan fikir ve düşüncelerini farklı gruplaşmalar altında, dönemin kitle iletişim araçlarını da kullanarak yaymaya çalışmışlardır. Amaçları, Osmanlı Devleti'nin neden gerilediğine açıklık getirmek ve dağılmasını engellemektir.

Bu bağlamda ortaya çıkan fikir hareketlerinden biri **İslamcılıktır**. İslamcılık, Meşrutiyet'in en yaygın fikir cereyanıdır. Tesir kuvvetini İslam akidelerinden almış ve olaylara dinî bir bakış açısı ile bakmıştır. Osmanlı Devleti'nin dinî sultanî bir yapıya sahip oluşu, padişahın aynı zamanda bütün Müslümanların halifesi bulunuşu, şeyhülislâmın hükümete dahil ve siyasî olaylara dinî zorlamalarda bulunabilen bir organ oluşu, cereyanın hareket kudretini kuvvetlendirmiştir. Ayrıca eğitim, öğretim ve adalet alanlarına hâkim ilmiye sınıfı mensupları, üzücü olaylar içinde bunalarak kurtuluş çaresini, Allah'tan aramak gayesiyle camilere koşan kitlelere, fikirlerini yaymak kolaylığını bulmuşlardır. Cereyanın başlıca yayın organı, önce *Sırat-ı Müstakim* ve daha sonra *Sebilür-reşad* adını almış olan dergidir. Ayrıca *Beyanülhak, Mahfel, Livaı İslâm, Mekâtip* ve *Medaris* gibi dergiler de bu cereyanın fikirlerini yaymıştır. Belli başlı temsilcileri arasında Sadrazam Prens Mehmed Said Halim Paşa, Şair Mehmed Akif, Babanzade Ahmed Naim, M. Şemseddin Günaltay yer almaktadır (Tunaya, 2004a, 58).

Said Halim Paşa, dönemin en önemli sorunu olan devletin gerilemesinde öncelikle, devamlı surette değişmekte olan zamanın gereklerinin dikkate alınmamasının ve bu değişmeler nedeni ile ortaya çıkan yeni ihtiyaçların ancak dinin daha yüksek ve daha verimli bir tarzda yorumlanması ve uygulanmasıyla karşılanabileceğinin anlaşılamamasının etken olduğunu belirtmiştir. Ona göre gerilemenin ikinci sebebi ise, İslam âlemi ile batılı Hıristiyan milletler arasında ortaya çıkan şiddetli ve sönmez bir din düşmanlığıdır. Bu düşmanlık nedeni ile ortaya çıkan sonu gelmez savaşlar, Müslüman milletlerin ilerlemesine ve gelişmesine engel olmuştur. Ayrıca bu karşılıklı nefret, Müslüman milletlerin batıda gelişmekte olan bilim ve teknolojiyi tanıyıp ondan faydalanmasına da imkan bırakmamıştır. Doğuda İslam âlemi bitmez tükenmez felsefî münazaralar ile vakit geçirip metafizik vadisinde sonsuz, boş ve kısır çekişmelerle kuvvetten düşmekte iken, batıda genç ve zinde milletler, tecrübe metotlarına dayanan

yeni bir medeniyet kurmuşlardır. Tabiatın sırlarına nüfuz eden bu milletler, Fizik ve Kimya sahasındaki keşif ve icatları sayesinde görülmemiş sanatlar, az bir külfetle en büyük verimi sağlayacak mükemmel ve sağlam vasıtalar yapmışlardır. Bu sayede batı teknik alanda üstünleşirken; zahmetsiz kazanç, sömürme ve tahakküm hislerinin artması nedeniyle doğunun zenginliklerine göz dikmekten geri kalmamıştır (Said Halim Paşa, 1973, 177-179).

Said Halim Paşa, batının gelişen bir medeniyet olması nedeniyle örnek alınabileceğini belirtmiştir; ancak bunun için batı medeniyetinin doğru kavranması ve batıdan neyin alınacağının iyi bir biçimde belirlenmesi gerektiğini de dile getirir (Kayalı, 2003, 35). Çünkü iki medeniyet arasındaki farklar göz önünde bulundurulursa batı, kaydettiği bilimsel gelişmeler nedeni ile özellikle ekonomik alanda doğudan üstündür; ancak kültürün manevi sahasında doğu, sömürgeci ve tahakküm edici batıdan çok daha üstündür.

Said Halim Paşa gibi diğer İslamcılar da doğunun batı medeniyetine nazaran kültürel ve hatta sosyo-politik alanda daha üstün olduğunu düşünmüşlerdir. İslamcı cereyan bu tezini çeşitli delillere de dayandırmıştır. Onlara göre batının ahlak, maneviyat bakımından geriliğinin baş sebebi laikliktir. Batı, dini devletten ayırmıştır; din ve ahlâktan kurtulan siyaset ise başıboş kalmıştır. Ayrıca İslamcılara göre batı zalimdir; makineleşmiş, maddileşmiş bir dünya içinde adalet ve hakkaniyet duyguları bir hayal haline gelmiştir. Batı istismarcıdır; o yalnız kendi insanlarını değil doğuyu, birçok memleketleri medeniyet getireceği maskesi altında istila etmiştir; onların geri kalmalarına, ilerleyememelerine sebep olmuştur. Batı, devletlerarası münasebetlerde de bencildir, kindardır. Oysaki doğu, Müslümanlık sayesinde maneviyat alanında batıdan çok kuvvetlidir. Bu bakımdan batılılaşılacaksa bu iki esas kaideye dayandırılmalıdır: Birinci kaide, taklitten kaçınmaktır. Taklit, faydasız ve zararlı olduğu için yersizdir. Diğer kaide ise Batıdan alınacak hususların memleketin kendi (İslamî) gelişme kanunlarına ve gerçek ihtiyaçlarına göre yapılmasıdır. Bu ise sadece teknik alanda olmalıdır (Tunaya, 2004b, 71-73). İslamcılık bu kaidelerle 19. yüzyıl ortasında dinî bir hareketten ziyade, toplumsal kurumların üzerinde yükseleceği meşruiyet zeminini dine ya da diğer bir ifade ile geleneğin bir bileşenine dayandırmayı amaçlayan bir siyasî hareket olmuştur (İnsel, 2003, 71). Dönemin padişahı II. Abdülhamit de politikasını bu cereyana dayanarak geliştirmiştir.

İslamcılık ideolojisini bir devlet ilkesi haline sokan II. Abdülhamit'in ana amacı devlet varlığını korumak ve bu arada hanedanı devam ettirmektir. Bu bakımdan hem Arapları Osmanlı idaresine daha köklü bir surette bağlamak hem de Anadolu'ya gelen göçmenlerle yerli halkın daha iyi kaynaşmasını sağlamak istemiş; insanların ortak paylaştıkları dini, yani İslamiyet'i, fiili bir devlet ideolojisi şekline sokmuştur. Ayrıca dünya çapında bir İslam Birliği'nden (Panislamizm) de söz ederek Fransa, İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmalarını önlemek istemiştir. Bunun için de padişah, hem ülke hem de dünya Müslümanlarının tümü adına konuşarak dünya Müslümanlarının Avrupa emperyalizmine karşı koyabilecek merkezi bir makam arayışlarına cevap olarak halifeliğe birinci derecede önem vermiş, hatta halifeliğin saltanattan evvel geldiğini söylemiştir (Karpat, 1995, 32-33).

II. Abdülhamit'in İslamcılık politikası, millet ve kimlik meselelerini yakından etkilemiştir. Bu durum insanı, kendini ahiret için hazırlamaya vermiş, pasif, ruhsal bir varlık halinden çıkararak güncel toplum işleri ile de meşgul olan, siyasi bir kuvvet haline getirmiştir. Padişah, Müslümanların iman ve geleneklerinin ve bu arada halifelik makamının güçlenmesi için her tür çareye başvurmuştur. Daha sonra bu hareket Avrupalılar ve modern Türk yazarlar tarafından gericilik olarak yerilmiştir. Ayrıca İslamcılık politikası ile kurulan birlikler, dinin milletlerin ileriye dönük ve bu dünyada gerçekleşecek isteklerine çok az yer vermesi nedeniyle çıkmaza düşmüşlerdir. Bu nedenle dini kimlik; dil, tarih, gelenek gibi esaslarla bağdaştırılmak zorunda kalınmıştır. Nitekim II. Abdülhamit Dönemi'nde benzer tarihsel, kültürel özelliklere sahip grupların din ötesinde –fakat dini ve Osmanlı birliğini inkar etmeyen- yeni bazı gruplaşmalara doğru gittikleri görülmüştür (Karpat, 1995, 32).

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, önemli olan diğer bir fikir cereyanı **Türkçülüktür.** Türkçülük, Meşrutiyet fikir cereyanları içinde daha yeni ve yeni bir devlete ideolojik temel sayılabilecek kadar tesirli cereyan olarak görülebilir. Ziya Gökalp etrafında toplanmış olan Türkçüler*, Genç Kalemler, Türk Yurdu, Küçük Mecmua* gibi dergilere ve Türk Ocağı gibi bir kültür yayıcı müesseseye de sahip olmuşlardır. Cereyanın belli başlı temsilcileri arasında Ziya Gökalp, Ahmed Agayef (Ağaoğlu), Yusuf Akçuraoğlu, Munis Tekinalp (Moiz Kohen), Ömer Seyfettin, Köprülüzade Mehmet Fuat, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Kazım Nami Duru, İsmail Hakkı Baltacıoğlu sayılabilir (Tunaya, 2004a, 58-59).

Türkçülük, Türk ulusunu yükseltmek demektir. Bu fikir cereyanı ortaya çıkmadan önce Türklükle ilgili iki hareket önemli olmuştur: İlki Türkseverliktir. Avrupa'daki sanatseverler Türkiye'de yapılan ipekli yün dokumalara, halılara, demirci-marangoz işlerine, çinilere, tezhiplere, şamdanlara ve bunlara benzer Türk sanat eserlerine ilgi göstermişlerdir. Diğeri ise Avrupa'da ortaya çıkan Türkoloji'dir. Rusya'da, İngiltere'de, Almanya'da, Macaristan'da, Danimarka'da, Fransa'da bilim adamları tarafından Türklerle ilgili araştırmalar yapılmaya başlanmıştır (Gökalp, 2008, 16, 25). Bu iki hareketten enerji alan Türkçüler, "Bu devlet nasıl kurtulur?" sorusunun cevabını "Türkleşmekle." şeklinde vermişlerdir. Türkçülük doktrinine göre Osmanlı bayrağı altında şuursuz bir hayat geçiren Türkler bir millet haline gelmelidirler. Bunun için, Türkler millî bir vicdana sahip kılınacak, milliyetlerini idrak edeceklerdir ve millî varlıklarına, şahsiyetlerine şuur kazandıracaklardır. Bu noktada Milliyet bir toplum yapısının yenileşmesi, Milliyetçilik ise halkçılık olarak tanımlanmıştır. Millî kültürü bulmak için halka inmek gerekmektedir (Tunaya, 2004b, 75).

Batılılaşmak da Türkçülerin ilgilendikleri ve üzerine düşündükleri bir sosyal meseledir. Türkçüler batılılaşmanın ne olarak kabul edileceğine dair duydukları endişe nedeniyle kültür ve medeniyet konusunda bir ayrım yapmışlardır (Güngör, 1997, 10). Bu konuda Ziya Gökalp medeniyetin ilim, teknoloji, siyaset, sosyal ve idari organizasyonlar ile birlikte değerlendirilmesi gerektiğini söylemiştir. Ona göre medeniyet, milletin öz malı değildir. Osmanlılar son dönemlerine kadar içinde bulundukları medeniyeti nasıl başkalarından aldıysa, yine başkalarından kendilerine daha faydalı olan bir medeniyeti alabilirler. Kültür ise esas itibariyle sanatı, dil ve edebiyatı içine almaktadır ve bunlar ithal edilemeyecektir (Gökalp, 2005, 19-22).

Bu bağlamda "Türk Milletindenim, İslam Ümmetindenim, Garp Medeniyetindenim." formülü Türkçülerin başlıca düsturudur. Türkçüler, Batılılaşma fikrini milliyetçilikle uzlaştırırken hep Ziya Gökalp'e müracaat etmişlerdir. O devrin İslamcıları da İslamiyet'le medeniyetçiliğin uzlaştığını iddia etmişlerdir. Geri kalışa İslamiyet'in sebep olmadığını göstermeye çalışmışlardır. Ancak İslamcılar medeniyet terimini Türkçüler kadar geniş tutmamışlardır. Örneğin Batılı esaslara göre bir hukuki organizasyona gidilmesini hiç kabul etmemişlerdir. Kültürü muhafaza ederek medeniyetin değiştirilebileceğini düşünmüşlerdir (Güngör, 1997, 13-14).

Bu dönemde değerlendirilebilecek diğer bir fikir cereyanı ise **Garpçılıktır.** Cereyanın mensupları arasında *İçtihat* dergisi Başyazarı Dr. Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı olduğu belirtilebilir (Tunaya, 2004a, 57-58). Garpçılar, Osmanlı toplumunun bütün bir gerileme tablosunu açıklıkla çizmişlerdir. Son derece realist biçimde durumun sorumlusu olarak aydınları gören Garpçılara göre, Osmanlı Devleti için tek kurtuluş yolu bulunmaktadır ki bu da Batılılaşmaktır. Garpçılara göre Batı, dost olarak görülmemektedir; ancak Asya'ya nazaran fevkalâde muazzam ekonomik ve sosyal ileriliklere sahiptir. Batı, fert veya toplum halinde yaşamak için en refah, en sağlam, en heyecanlı vasıtaları bulmak, bugün ve yarın için hayattan maddi ve manevi en büyük faydayı çıkarabilmek için önemlidir. Her türlü fikri ilerleme, sanat harikaları, yaratışlar ve icatlar batı medeniyetinin eseridir. Bu sebeple de batı dünyaya hâkimdir. Bu bakımdan batı demek üstünlük, kuvvet demektir. Osmanlı Devleti ile Avrupa arasındaki münasebete gelince bu; kuvvetli ile zayıf, bilgi ile bilgisizlik arasındaki ilgidir. Bu bakımdan Osmanlı Devleti batılılaşmalıdır. Ancak batılılaşmanın şuursuz bir taklit olmadığını da bilmelidir. Garpçıların gayesi; batının ekonomik ve sosyal hayatını almak ilim ve teknik açısından batıyı örnek almaktır. Batının ahlakının alınması ise tartışma konusudur. Örneğin Celâl Nuri probleme telifçi bir gözle bakmıştır. Ona göre medeniyet iki çeşittir: Teknik medeniyet ve gerçek medeniyet. Gerçek medeniyet bakımından Avrupa ve Hıristiyan dünyası ileri değildir. Batıdan sadece teknik medeniyet alınmalıdır. Bu da mümkündür. Japonya örneğine bakılmalıdır. Osmanlı Devleti'nin hatta diğer İslam devletlerinin idarecileri, bu ayırımı anlayamamışlardır. İki medeniyeti aynı sayarak ikisinden de kaçınmışlardır. Bu nedenle de teknik bakımdan aşağı seviyede kalmışlardır. Celâl Nuri'nin bu tezi bilhassa İslamcı cephenin hoşuna gitmiştir. Fakat zamanla bizzat İçtihat ailesi içinde karşıtları ortaya çıkmıştır. Dr. Abdullah Cevdet kısmîliği kabul etmemiş ve batı medeniyetini bir bütün kabul ederek, bu medeniyetin "gülü ve dikeniyle" almaya mecbur olunduğu tezinin savunucusu olmuştur (Tunaya, 2004b, 68-70). Garpçılar, bu ayrıma rağmen müspet ıslahat tezlerine de sahip olmuşlardır.

Batılılaşma, üç fikir cereyanında da Osmanlı Devleti'nin bekasının sağlanması açısından gerekli görülmüştür. Yalnızca Batılılaşmanın nasıl gerçekleştirileceği konusunda bir ayrım mevcuttur. İslamcılar, batının Osmanlı Devleti'nden yalnızca ilim ve teknik olarak üstün olduğunu düşünmüş ve bu nedenle modernleşmenin

ekonomik kalkınmayı sağlamak açısından bu alanlardaki dönüşümü kapsaması gerektiğini ifade etmişlerdir. Garpçıların da benzer bir düşünüşten hareket eden bir kesimi vardır. Ancak batıyı ilmî ve teknik olarak örnek almanın yanı sıra kültürel alanda takip etmek gerektiğini düşünenler de bulunmaktadır. Türkçüler ise medeniyet ve kültür arasında bir ayrım yapmışlardır. Onlara göre kültür değişmez ya da ithal edilemez. Ancak ilim, teknoloji, siyaset, sosyal ve idari organizasyonlar ile temsil bulan medeniyet dönüşüme uğrayabilir.

Daha az yaygın olsa da bu fikir cereyanları dışında devlette, Meslek-i içtimaî ve Sosyalizm cereyanları da ortaya çıkmıştır.

Meslek-i İçtimaî[5] Cereyanı Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet olarak da isimlendirilmiştir. İktidar çevrelerine nüfuz edemeyen bu cereyan, istisnasız bütün muhalefet tarafından benimsenmiştir. Meslekçiler, Türk toplumunun geriliğini Tecemmüî[6] cemiyet denilen Doğuda, ferdin ezilmesinde bulmuştur. Medenî toplumlarda ise infiradî[7] cemiyet içinde fert her güç işten başarı ile çıkmaktadır. Şu halde Türkler de cazibeli kelimeleri bırakıp, gerçeği görmeli ve infiradî bir toplum haline gelmelidirler (Tunaya, 2004a, 59). Akımın öncülerinden Prens Sabahaddin bu konuda Batıya gerçek üstünlüğünü sağlayan bütün fikri, siyasi ve iktisadi görünümler altında gizli kalmış bireyci yapı mekanizması anlaşılması gerektiğini belirtmiştir (Prens Sabahattin, 2002, 29). İşte cereyanın dayandığı ve işlediği ana tez budur. Belli başlı temsilcileri arasında Prens Sabahaddin'in yanı sıra Satvet Lütfi, Namık Zeki (Aral), Hamit (Ongunsu), Ahmed Bedevi (Kuran), Ahmed Fazlı, Mehmed Ali Şevki, Dr. Nihat Reşat (Belger) zikredilebilir (Tunaya, 2004a, 59).

Sosyalizm Cereyanı ise sosyalizmin anlamını tam kavramış sayılmayan kimselerce savunulmuştur. Bu bakımdan II. Meşrutiyet Dönemi'nde ortaya çıkan fikir akımları içinde en zayıf olanıdır. Bu fikir akımı *İdrak, İnsaniyet, Beşeriyet* gibi pek az ömürlü günlük gazetelere ve *İştirak* dergisine sahip olmuştur. Belli başlı savunucuları arasında İştirakçi Hilmi, Dr. Refik Nevzat, Osmanlı Parlamentosu'ndaki bazı Ermeni ve Bulgar mebuslar zikredilebilir (Tunaya, 2004a, 59-60). Osmanlı Sosyalist Fırkası

[5] Meslek-i İçtimaî: Sosyal sistem

[6] Tecemmü: (cem.den) Toplanma, birikme. Tecemmüî bu bağlamda toplumculuk olarak kullanılmıştır.

[7] İnfirad: (ferd.den) Yalnız olma. İnfiradî bu bağlamda bireycilik olarak kullanılmıştır.

içinde örgütlenen Sosyalizm akımının savunucuları, fırka programını oluştururken sosyalist olmaktan çok liberal bir tutum benimsemişlerdir. Programdaki taleplerin birçoğu özgür ve güvenli bir ortamda genel seçimlerin yapılması, özgür bir matbuat rejiminin oluşturulması gibi liberal bir çizgideki taleplerdir. Programda işçi çalışma şartlarından vergi reformlarına kadar varan solcu talepler de ağırlıklı olmasa da bulunmaktadır. Ayrıca programda ilk cümlede ortaya konmuş olan harekete dini bir referans bulma endişesi de dikkat çekicidir.[8] Osmanlı sosyalistleri, Hüseyin Hilmi Bey'in 1913 yılında hükümetin genel baskı ve muhalefeti sonucu tutuklanıp Sinop'a gönderilmesi ile bir suskunluk dönemi yaşamış, 1919'da ise Yine Hüseyin Hilmi Bey'in gayretleri ile Türkiye Sosyalist Fırkası kurularak faaliyetlere devam edilmiştir (Tekin, 2002, 174-175).

II. Meşrutiyet Dönemi fikir akımlarının ortak sorusu, devletin içinde bulunduğu zor koşulların nasıl ortadan kaldırılacağı ve dağılmaktan nasıl kurtarılacağı üzerinedir. Bu soruya verilen cevaplar birbirinden farklıdır. Öyle ki devletin kimliği, ulusçuluk, din, aile yapısı, kadının konumu, eğitim ve ekonomi konuları üzerine farklı yaklaşımlardan kaynaklanan yoğun tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda fikir akımlarının pek başarılı olduğu söylenemez.

Bununla birlikte her akımın üyeleri hür biçimde farklı fikirler geliştirebilmiştir. Her ne kadar batılılaşma konusunda düşünsel ayrımları olsa da bu fikir akımları, devlette yaşanan modernleşme hareketlerinin daha iyi anlaşılabilmesinde de etkin olmuşlardır. Bu etkinlikte, kullandıkları yayın organlarının büyük payı vardır. Bu yayın organları ile akımların temsilcileri kendi fikirlerine yaygınlık kazandırmak istemişlerdir.

Batılılaşma, bu fikir akımlarının yayın organları dışında mizah basınında da yankı bulmuştur. Doğasında toplumsal, siyasi, ekonomik güce karşı direniş olanakları sunma özelliği bulunan mizah, batılılaşma konusunda da iktidarı ve faaliyetlerini eleştiri yağmuruna tutmuştur. Bununla beraber dönemde yaşanan siyasi, toplumsal ve kültürel gelişmelere de ışık olmuştur. Bu bakımdan dönemin mizah basını ve üzerinde inceleme yapılacak *Kalem* ve *Cem* dergileri ele alınmalıdır.

[8] "Ağniyanın servetinin kırkta biri fukaranın hakkıdır. Ferman-ı İlahi." ifadesinin yer aldığı programda sosyalizmin İslam'ın temel hükümleri ile çelişmediğine değinilmiştir (Tekin, 2002, 174-175).

2. II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basını

II. Abdülhamit Dönemi'nde yaşanan sıkıyönetim, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile birlikte son bulmuş, bu dönemde esen özgürlük havasından basın da nasibini almıştır. Gazeteler 24 Temmuz 1908'de, birinci sayfalarında, birinci sütunda, 5-6 santim yüksekliğinde verdikleri bir açıklama ile II. Meşrutiyet'in ilan edildiğini duyurmuşlardır. Bu dönemde halkı hürriyetin ilan edildiğine inandırmak görevini üstlenen gazetelerin satışlarında 1870'lerin başına göre 4-5 misli bir artış yaşanmıştır (Koloğlu, 2005, 9-10). Gazetelerin tirajlarında ortaya çıkan bu artışın yanı sıra Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile birlikte gazete sayısında da bir artış olmuştur. Öyle ki, gazetecilik hakkında hiç bir fikri olmayan, gazete çıkarmaya yeterli sermayeleri bulunmayan kimseler dahi yayın hayatları kısa sürse de gazete yayınlamışlardır (İnuğur, 2005, 306-307).

Koloğlu, bu dönemde yaşanan basın patlamasını 1907 yılı sonu ile 1909 Mayıs'ına ait yayınlanan gazete sayıları arasında bir karşılaştırma yaparak ortaya koymuştur. Rakamların Matbuat dairesinde görevli Miralay İsmail Hakkı Bey tarafından hazırlandığı belgede, İstanbul'daki 377 yayına karşılık, İzmir-Aydın bölgesinde 110, Selanik'te 57, Suriye ve Lübnan'da 85 gazetenin yayınlandığı ifade edilmiştir. Trabzon, Kudüs, Bağdat ve hemen hemen tüm şehirlerde gazete çıkmıştır. Gazete sayısında yaşanan bu artış ve bu gazetelerde çıkan intikam hırsı ile hazırlanmış yazılar, anarşik bir ortamın doğmasına neden olmuştur (Koloğlu, 2005, 20-21).

II. Meşrutiyet'in ilanı ile basın alanında ortaya çıkan özgürleşmeye yönelik bu değişim ve dönüşümlerden, mizah basını da etkilenmiştir. Geleneksel Osmanlı mizahına göre kökten ayrı bir yerden çıkan ve beslenen, tarikatların güdümünde olmayan Meşrutiyet Dönemi mizah basını, modern eğlenceye geçiş niteliğinde olan direklerarası eğlenceler, komedi ve kantolar yanında önemli bir yere sahiptir. Öyle ki, ilkin bir aydın mizahı olarak başlayan Karagöz, meddah ve ortaoyunu, bu dönemde bir halk eğlencesi haline gelmiş; aydın kesim ise direklerarası eğlencelerin yanı sıra batılı anlamda çıkan mizah dergi ve gazeteleri ile ilgilenmeye başlamıştır (Öngören, 1998, 60).

Bu dönemde birçok mizahî gazete ve derginin yayın hayatına başladığı belirtilebilir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde yayınlanan mizah dergileri arasında *Püsküllü Bela, Gramafon, Boşboğaz ile Güllabi, Zıpır, Mirat-ı Alem, Karagöz, El Üfürük, Nekregû,*

Zuhurî, Tasvir-i Hayal, Kalem, Cingöz, Üç Gazete, Zevzek, Dalkavuk, Temaşa, Resimli Tonton Risalesi, Musavver Cellat, Hacıvat, El Üfürük/2, Mahkum, Hokkabaz, Karakuş Ezop, Musavver Şakacı, Edep Yahu, Şakrak Tavus, Davul, İbiş, Geveze, İncili Çavuş, Köroğlu, Musavver Papağan, Eşref, Musavver Eşref, Hande, Nekregû ile Pişekâr, Ciddiyet, Coşkun Kalender, Lâklâk, Kartal, Musavver Karnaval, Haber Anası, Eşek/1, Arzuhal, Yeni Geveze, Musavver Şukûfe, Hayal-i Cedit, İğne, Çimdik, Kahya Kadın, Dertli ile Garip, Gıdık, Kibar, Cem, Alafranga, Lâla, El Malum, Şaka, Gülünçlü Sahne-i Meddah, Tokmak, Curcuna, Züğürt, Şaka, Çekirge, Cadaloz, La Barbe, Curcuna, Cici, Kara Sinan, Cart Beyim Latife, Falaka, Baba Himmet, Tokmak, Yeni Çeri, Münasiptir Efendim, Kavlak, Eşek/2, Gece Kuşu, Köylü, Leylâk, Feylesof, Karikatür, Hande, Şeytan, El Üfürük'e Zeylen Körük, Nasrettin Hoca, Yuha, Çıngırak, Gagaburun ile İbiş, Alem, Perde, Kel Hasan, Odur yer almaktadır (Çeviker, 1988, 132).

Niceliksel artışın yanı sıra mizah basını, niteliksel olarak da değişime uğramıştır. Hürriyet, adalet, musavat[9], uhuvvet[10] imgelerinin yoğun biçimde yer aldığı dönemin mizah dergilerinde (Çeviker, 1997, 167), Meşrutiyet'in ilanından sonraki ilk dönemlerde tüm tenkitler ve hicivler, II. Abdülhamit'e ve çevresine yönlendirilmiştir. Daha sonra ise tenkitler güncel olaylara ve zamanın idaresine karşı yapılmıştır (Kutlu, 5 Ocak 1955: 5).

Bu bağlamda gazete ve dergilerde işlenilen konular, başlıca belediye sorunları; toplumsal yaşam; kadın, kadın-erkek ve aile; çocuk; eğitim; sanat dünyası; basın dünyası; fantezi; hürriyet, adalet, eşitlik, kardeşlik; istibdat ya da baskı, adaletsizlik, eşitsizlik, düşmanlaşan kardeşlik, hafiyelik, jurnal, sansür, gericilik hareketleri ve II. Abdülhamit; politik yaşam; ekonomi; savaş; işçi-işveren/emek-sermaye/grev; ilerleme ve gelişme; ünlü kişiler başlıkları altında toplanabilir. Burada zikredilen toplumsal yaşam; kadın, kadın-erkek ve aile; çocuk; eğitim; hürriyet, adalet, eşitlik, kardeşlik; ekonomi; ilerleme ve gelişme başlıkları, yaşanılan kültürel dönüşümün aktarılmasında ve anlaşılmasında önem taşımaktadır. Çeviker bu başlıkları aşağıdaki şekilde açıklamıştır (Çeviker, 1988, 41-52):

[9] Musavat: Eşitlik

[10] Uhuvvet: Kardeşlik

Toplumsal Yaşam: Meşrutiyet ile birlikte ortaya çıkan hürriyet, toplumsal hayatı değişime uğratmış, bu değişim ise bir sorunsal olarak karikatürlere konu olmuştur. Meşrutiyetçilerin komitacı ve asker olmaları birçok mizah unsurunda kullanılmalarına neden olmuştur. Bu başlık altında değerlendirilebilecek karikatürlerde; II. Abdülhamit dönemine yapılan atıflarla toplumsal hayattaki değişim, Meşrutiyet Dönemi'nde değişen düzen ya da düzensizlikler, yerli malı hareketi, yolsuzluklar, eşkıyalıklar, toplumsal kurumların aksayan yanları, grevler, pahalılık konu edilmiştir.

Çocuk: Meşrutiyet karikatüründe çocuk, önemli bir yer tutmaktadır. İlan edilen hürriyet, kız çocuğu ile karikatürize edilmiştir. Yine çocuk; eşitlik, kardeşlik, özgürlük çerçevesinde ele alınmıştır. Karı koca arasındaki iletişimsizlik de onun aracılığı ile yumuşatılmıştır.

Eğitim: Meşrutiyet karikatüründe eğitim sorununa da yer verilmiştir. Karikatürlerde yayınlanan sayısız dergi ve gazete, okuma seferberliği için açılan gece kursları, okuma olgusu ele alınırken halkın bu konuda geri kalmışlığı yansıtılmaktadır.

Hürriyet, Adalet, Eşitlik, Kardeşlik: Hürriyet ikonları da bu dönemde karikatürize edilir. Kara mizah olarak değerlendirilebilecek karikatürler çoğunluktadır.

Ekonomi: Dar gelirli ailelerin ezilişleri, hükümetin yabancı ülkelerden aldıkları yeni borçlar, Düyun-u Umumiye'nin daralttığı ülke ekonomisi, Trablusgarp, Yemen, Balkan ve I. Dünya Savaşları ile daha da kötüleşen ülke ekonomisi, karikatürlerle bu dönemde belgelenmiştir.

İlerleme, Gelişme ve Moda: Toplumsal terakki olgusu da bu dönem karikatüründe yerini almıştır. Bu konu, karikatüristlerin belki de en duyarlı oldukları konudur. Batı ile Doğu arasında kalan Osmanlı Devleti, karikatürlerde çoğu zaman "Hasta Adam" imajına uygun olarak yansıtılmıştır.

Kadın, Kadın-Erkek ve Aile: Meşrutiyet karikatüründe kadın ilk olarak doğasına uygun daha güzel çizilmiştir. Birçok alanda olduğu gibi cinsel bir olgu olarak ele alınmıştır. Resim ölçüleri ile görselleşen kadın, bu tip bakışın egemen olduğu ürünlerde Meşrutiyet toplumunun yüzünü kızartacak düzeyde cinsellik dolu olarak çizilmiştir. Elde edilen özgürlük ve eşitlik kavramları çerçevesinde aile içi eşitlik ele alınırken evin

kadın üzerine kurulu bir yapı olduğu vurgulanmış, karşısındaki erkek ise kılıbık ya da haremağası biçiminde betimlenmiştir. Bunlarla birlikte; ezilen, savaşlarda acı çeken kadın da karikatür gündeminde yer almıştır. Kadın, ikincil olarak moda kavramı ile birlikte ele alınmıştır. Bu dönem karikatüründe batılı tarz kıyafetlerle karikatürize edilen kadın; ayrıca Anadolu şalvarı, Sulukule Çingene giysileri de giymiştir. Bu karikatürlerde moda ile ilişkili olarak Doğu-Batı bileşiminin örnekleri görülebilir. Kadın ve erkek ilişkileri genellikle cinsel açıdan ele alınırken, karı koca geçimsizlikleri ve dar gelirli aileler de karikatürlere konu olmuştur.

Batılılaşma, Osmanlı mizahçılarının ele aldığı başlıca konulardandır. Mizahçıların bu konudaki hicivleri, batılılaşmanın yüzeysel algılanması ve taklit edilmesi üzerine kuruludur. Birçok Osmanlı aydını gibi mizahçılar, batının toplumsal yapısının ve kültürünün tamamen iktibas edilmek istenmesine karşıdırlar. Bu bağlamda gelenekleri hiçe sayanlar, toplumun yozlaşmasına öncülük edenler, mizah dergilerinde eleştirilmiştir.

Bununla beraber Osmanlı mizahçıları, batı toplum ve kültürüne de şüpheli bakmışlardır. Bunda Osmanlı Devleti'ne karşı geliştirilen emperyalist tutumların da etkisi vardır. Brummet; açgözlü olarak gösterilen tüketicilerin, Osmanlı namusuna şehvetle göz diken askerlerin, son modanın uçarı teşhircilerinin, fiziksel ve ahlaki hastalıkların taşıyıcılarının mizah basınında kullanılan batı imgeleri olduğunu belirtir. Batılı, Osmanlı mizah basınında komik saldırgandır, çoğunlukla erkektir. Tehditkâr ve kötüdür, kimi zaman da komik ya da fesattır (Brummet, 2000, 140-141).

Osmanlı mizahçısı, batılılaşma konusunda tereddütlüdür. Onlara göre batı, hem güvenilmezdir hem de toplum yapısı, Osmanlı toplum yapısı ile uyumlu değildir. Ancak Osmanlı Devleti'nin de bekası için çözüm üretecek, siyasal çıkış yapacak bir gücü yoktur (Özdiş, 2010, 146). Bu nedenle yazıları ve çizgileri batıyı kimi zaman yererken kimi zaman da takdir etmektedir. Özellikle eğitim, okuma ve araştırma konusundaki hassasiyetleri batıyı ve batılıyı över nitelikte yazıların ve karikatürlerin hazırlanmasına neden olmuştur.

Bu dönemde Osmanlı mizahçılarının yaşadığı diğer bir çelişki, yeni yönetim biçimine karşı duyulan inançla ilgilidir. Her ne kadar Meşruti sisteme geçmek arzu edilse de gelenekler ve batının siyasi ve kültürel hâkimiyetinin tehdidi, meşruti bir yönetim

sistemine bağlanmayı kısıtlamıştır. Özellikle Avusturya, İngiliz, Rus istilası tehlikesi ve askeriyenin durumu ve mali zayıflığı nedeniyle yaşadıkları gerilim, birçok yazarın bir meclisin padişahın yerini etkili bir biçimde alabileceği düşüncesine şüpheyle yaklaşmasına neden olmuştur. Bu nedenle yazarlar üzerinde çekingenlik baş göstermiş, hatta bu çekingenlik sansürün dahi kimi zaman yerini almıştır (Brummet, 2000, 139).

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından ortaya çıkan özgürlük havası içinde mizah basınında niceliksel ve niteliksel olarak bu değişim ve dönüşümler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte zamanla gazeteler düşman gruplara bölünmüş, birbirlerine olumsuz tavırlar takınmışlardır. Birçok gazete yabancı parası almış ve bunun karşılığında memleket aleyhinde yayın yapmıştır. Meclis ise çıkan haberlerden rahatsızlık duymuş, ülkede çıkan kargaşadan sorumlu olarak gazeteleri görmüştür. 31 Mart Olayı da patlak verince basına karşı baskı rejimi[11] uygulanmıştır. Bu rejimden mizah basınını da etkilemiştir. İttihatçılar, II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden önce Avrupa'da, II. Abdülhamit aleyhine geniş bir mizah ve özellikle karikatür kampanyası başlatmışlarken[12] iktidara geldikten sonra hem mizahçılara hem de mizah dergilerine baskı uygulamışlardır. Meşrutiyet ile özgürlük ortamında yayına başlayan mizah dergileri bu dönemde, yine İttihat ve Terakki tarafından susturulmuştur (Öngören,

[11] II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile birlikte gazeteciler, yeniden II. Abdülhamit Dönemi basın rejimine dönüleceği korkusuyla basın alanını düzenleyecek herhangi bir yasal düzenleme taraftarı değillerdir. Ancak 31 Mart Olayı ardından bir basın kanunu yapılmasına muhalefet edecek kimse kalmamıştır (Koloğlu, 2002, 105, 142). Bu dönemde 16 Temmuz 1909 tarihinde Matbuat Kanunu çıkmıştır. Bu kanunla devletin güvenliğini bozacak ve ayaklanmaya kışkırtacak gazeteler kapatılabilecektir. Bakanlar Kurulu da yabancı ülkelerde ve Osmanlı'nın özerk bölgelerinde çıkan gazetelerin ülke içinde yayın ve dağıtımını yasaklayabilecektir (Çakır, 2002, 117). Ayrıca yapılan bir yayın nedeniyle ortaya çıkan suçun cezasından sorumlu müdür, yazar, matbaacı, bayii ve müvezzi; zarar ve ziyan mahkumiyetlerinden gazete ve yayın sahibi de sorumlu tutulmuştur (Koloğlu, 2002, 143-144). Bu ve benzer maddeler basın alanında sıkı bir baskı rejimi uygulanacağının temsilidir. Matbuat Kanunu ile ilgili diğer maddeler için Bkz. Koloğlu, Orhan (2002). *1908 Basın Patlaması*. İstanbul: Bas-Haş Yayınları. ss.142-151.

[12] İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarda yer edinmesinde mizahçıların önemi yadsınamaz. Bu bağlamda değerlendirilebilecek iki örnek Salah Cimcoz ve Cemil Cem'dir. Salah Cimcoz İttihat ve Terakki üyesidir (Koçu, 1971). Cemil Cem ise Talat Paşa'nın dostudur. *Yedi Gün* Dergisi'nde İttihatçılardan çok tanıdığının var olduğundan, bunlar arasında da Talat Paşa'dan söz eder (Kandemir, 1936: 20).

1998, 66). II. Meşrutiyet'in sonlarına doğru ise, baskılar daha da yoğunlaşmış, dergiler kapatılmıştır (Tanilli, 2006, 547).

II. Meşrutiyet Dönemi'nde mizah basınına uygulanan baskı, *Kalem* Dergisi'nde aşağıdaki gibi ifade edilmiştir (Kalem, 10 Eylül 1908: 6):

-O

-Oh

-Oh, Oh

-Oh, Oh, Oh

-.. Artık isted…

-.. Artık istediğimiz gibi..

-.. Artık İstediğimiz gibi yazac..

-Artık İstediğimiz gibi yazacağı..

-Artık İstediğimiz gibi yazacağız..

-Artık İstediğimiz gibi yazacağız, çünkü..

-Artık İstediğimiz gibi yazacağız, çünkü sansür..

-..Artık İstediğimiz gibi yazacağız, çünkü sansür yok.

-.. Artık İstediğimiz gibi yazacağız, çünkü sansür yo!

-.. Artık İstediğimiz gibi yazacağız, çünkü sansür!!

-.. Artık İstediğimiz gibi yazacağız, çünkü!!!!

-.. Artık İstediğimiz gibi yazacağız!!!

-.. Artık İstediğimiz gibi yazac!!!!

-Artık İstediğimiz gibi!!!!

-Artık İsted!!!

-Vay! Vay! Vay!

-Vay! Vay!

-Vay!

-Va..

-?”

3. II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında *Kalem* ve *Cem* Dergileri

1908-1918 yılları arasında çıkan mizah dergileri dört grup içinde değerlendirilebilir: İlk grup “Geleneksel Mizah Dergileri” başlığı altında toplanabilir. Bu dergiler *Diyojen* ve *Hayal* ile temelleri atılan ilk mizah dergisi modelini uygulamışlardır. *Karagöz, Nekregû, Zuhuri, Tasvir-i Hayal, Hacivat, İbiş, Geveze, Nekregu ile Pişekar, Eşref, Hayal-i Cedit, Cadaloz, Baba Himmet, Köylü, Feylesof, Nasrettin Hoca* bu başlık altında değerlendirilebilir. İkinci grup “Eşek Tipi Mizah Dergi ve Gazeteleri”dir. Bu grupta yer alan dergiler temelde sert ve kara bir yergiyi çizgi ve yazılarına getirmişlerdir. *Eşek, Kibar, Alafranga, El Malum, Eşek/2* ve Yuha bu başlık altında değerlendirilebilir. Üçüncü grupta ise “Tek Sayılık Risaleler” yer almaktadır ki bunlar; *El Üfürük, Resimli Tonton Risalesi, Mahkum, El Üfürük’e Zeylen Körük, Çıngırak*’tır. Dördüncü ve son grupta ise “Batılı Modern Mizah Dergi ve Gazeteleri”dir. *Kalem, Cem, Boşboğaz ile Güllabi, Dalkavuk, Davul, Laklak, Kartal, Kara Sinan, Karikatür, Hande, Diken* bu başlık altında değerlendirilebilir. Bu bölümü oluşturan dergi ve gazetelerin öncüsü *Kalem’*dir. *Kalem*, karikatürde bir devrim gerçekleştirmiştir. Salah Cimcoz ve Celal Esat gibi iki önemli insan tarafından kurulan dergide, Avrupa’dan gelen karikatürcüler görev almıştır. Cemil Cem, Sedat Nuri, Damat Fahir Bey, İzzet Ziya, Rigopulus gibi karikatürcüler dergide yer alarak yazı ve çizgide yeni, modern karikatürü ortaya koymuşlardır (Çeviker, 1988, 17-22).

Çalışmamızda kültürel dönüşümün görünümleri, Batılı modern mizah dergi ve gazeteleri arasında gösterilen *Kalem* ve *Cem* dergilerinde yer alan karikatürler üzerinde incelenecektir. Bu nedenle bu iki dergi daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

3.1 *Kalem* Dergisi

Kalem Dergisi, kimlik bilgileri ve teknik özellikleri, çıkış amacı ve yayın politikası, tirajı, satış ve abonelik bilgileri, aldığı ilan ve reklamlar, okuyucu kitlesi, yayınına ara verdiği dönemler ve kapanış bilgileri itibariyle aşağıda incelenmiştir.

Derginin Kimlik Bilgileri ve Teknik Özellikleri

Derginin Adı: Modern Türk mizahının ve karikatürünün öncüsü sayılan *Kalem* Dergisi'nin adının, kalem kelimesinin yazı yazmaya yarayan araç dışında, Ferit Develioğlu'nun Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgatı'nda yazma işi ya da yazı çeşitlerinden her biri manasına da gelmesinden yola çıkılarak konulduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan kalem, derginin mizahî üslupla hazırlanmış anı, fıkra, makale ve haberlerden oluştuğunu ifade etmektedir.

Derginin Yayın Aralıkları: *Kalem* Dergisi, miladî olarak 3 Eylül 1908 tarihinde yayınlanmaya başlamış, 29 Haziran 1911 tarihinde 130. sayısını çıkardıktan sonra ise yayın hayatına son vermiştir. Yaklaşık üç yıl süren yayın döneminde derginin yayınının kesintiye uğradığı da olmuştur. Dergi, 8 Nisan 1909-22 Nisan 1909, 6 Mayıs 1909-20 Mayıs 1909, 27 Ocak 1910-10 Şubat 1910, 20 Nisan 1911-4 Mayıs 1911, 15 Haziran 1911-29 Haziran 1911 tarihleri arasında bir hafta, 24 Kasım 1910-15 Aralık 1910 tarihleri arasında üç hafta, 19 Mayıs 1910-11 Ağustos 1910 tarihleri arasında ise üç ay yayınlanmamıştır.

Derginin Yayıncıları: Derginin Yayıncıları, Salah Cimcoz ve Celal Esat Arseven'dir.[13] Derginin ilk dört sayısından sonra ise yalnızca Salah Cimcoz, yayıncı olarak gösterilmiştir.[14] Unvanı, "sâhib-i imtiyaz müdürü" şeklindedir. 88. sayı ile birlikte Salah Cimcoz'un unvanı "sâhib-i imtiyaz" olarak değişirken, mesul müdür Reşid bin Ayad olmuştur.

Derginin İdarehanesi ve Basıldığı Matbaa: Derginin idarehanesi, Beyoğlu'nda –eski adı ile Pera'da– Timoni Sokak numara 13'te yer almaktadır. 52. sayı ile birlikte idarehane, Babıali Caddesi numara 38'e taşınmıştır. İdarehane değişikliğine ilişkin olarak derginin 52. sayısında Osmanlıca hazırlanan kapakta bir ihtar yazısı yayınlanmıştır. Yazıda: "İhtar: İdarehanemiz Babıali Caddesi'nde 38 numaraya nakil olunmuştur." ifadesi yer almaktadır. Aynı ihtar yazısı; 73. sayıya kadar kapakta yayınlanmaya devam etmiştir.

Dergi, 74. sayısına kadar Ahmed İhsan Matbaası'nda basılmıştır. 74. sayıdan 88. sayıya kadar Matbaa-yı Hayriye ve Şürekası'nda[15], 88. sayısından sonra kapanıncaya kadar da İstanbul Tanin Matbaası'nda basılmıştır. Derginin Tanin Matbaası'nda basılması, yayın politikası ile ilgili ipuçları vermektedir. Keza Tanin Matbaası, *Tanin* Gazetesi'nin basımının yapıldığı matbaadır.

Derginin Teknik Özellikleri: Derginin dili, Osmanlıca ve Fransızcadır. Bununla beraber 69. ve 87. sayıları arasında –70, 71, 72, 73. sayılar hariç–; Fransızca hazırlanan kapakta yer alan bilgilerin Fransızca verilmesi dışında tamamen Osmanlıca yayınlanmıştır. Ayrıca 113. sayısından sonra da kapandığı 130. sayısına kadar yine

[13]Salah Cimcoz ve Celal Esat Arseven hakkında bilgi için Bkz. Syf. 128-129.

[14] Arseven, dergide adının yayıncı olarak gösterilmemesinin sebebini, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım* adlı kitabında açıklamıştır. *Kalem* Dergisi'nin ilk çıktığı dönemlerde bir gün, polis müdür-i umumisi Sami Paşa, maiyetindeki zabıta memurlarıyla derginin idarehanesine gider ve Arseven ile Cimcoz'u tevkif etmek için emir aldığını ifade eder. Sami Paşa, Arseven'e asker ve yaver olduğu halde bu dergiyi çıkardığı ve siyasi resimler yaptığı için tevkif edileceğini söyler. Arseven ise bunu düşünerek ismini dergiden daha evvel sildirmiştir. Bu sayede de derginin sahibinin kendisi olmadığını, resimleri de yapmadığını iddia edebilmiştir (Arseven, 1993, 51-52).

[15] Şüreka: Ortaklar.

sadece Osmanlıca olarak yayınlanmıştır. Fransızca, bu sayılarda ya hiç yer almamış ya da sadece reklam ve ilanlarda kullanılmıştır.

Kalem Dergisi'nin sayfa ebadı ilk sayısında 34x22 cm, ikinci sayısından sonra ise 30x22 cm.'dir. Dergi, her ne kadar renkli basılmak istenmişse de İstanbul'da renkli basım için gerekli araçlarının olmaması dolayısıyla siyah beyaz yayınlanmıştır. Bu konuda dergide "Beyan-ı İtizar" adı ile bir açıklama yapılmıştır (Kalem, 3 Eylül 1908: 2)[16]. Açıklamada, İstanbul'da gerekli malzemenin yokluğu nedeniyle Avrupa'daki siparişler gelene dek derginin siyah beyaz çıkacağı belirtilmiştir. Bununla beraber derginin 44 ve 45. sayılarında renkli kapak kullanılmıştır.

Dergi ilk sayısında 8, ikinci sayıdan yedinci sayısına kadar 12, yedinci sayıdan itibaren ise 16 sayfa çıkmıştır. Derginin 69 ve 87. sayılar arasında 8 sayfa, 93 ve 111. sayılar arasında ise 20 sayfa olarak yayınlandığı da olmuştur.

Mizanpajı açısından değerlendirilecek olursa; derginin ilk sayfasının ve son sayfasının kapak olarak tasarlandığı görülecektir. Ön kapak Osmanlıca, arka kapak ise Fransızca kullanılarak hazırlanmıştır. Aşağıda *Kalem* Dergisi'nin Osmanlıca ile hazırlanmış ön kapağı yer almaktadır (Kalem, 29 Ekim 1908: 1):

Resim 2.3.1.1: *Kalem* Dergisi Osmanlıca Kapak

[16] "Beyan-ı İtizar" adlı açıklama EK 1'de verilmiştir. Bkz. Syf. 342.

Görüldüğü üzere kapak sayfasının üst kısmında ortada derginin adı, dergi adının sol kısmında fiyat, sağ kısmında sahiplik bilgisi yer almaktadır. Bu bilgilerin yer aldığı kısmın üstü ve altı yatay bir çizgi ile ayrılmış; üstte sol tarafta numara, sağ tarafta yayın tarihi, ortada da Perşembe günleri neşrolacağı bilgisi verilmiştir. Altta ise ortada idarehane adresi açıklanmıştır. Kapakta en dikkat çeken unsur bu bilgilerin altında neredeyse tam boy denebilecek ebatlarda bir karikatürün yayınlanmasıdır. Bu karikatürün sağ ya da sol yanında derginin basıldığı matbaa hakkında bilgi verildiği de olmuştur.[17]

Aşağıda derginin Fransızca olarak hazırlanmış arka kapağı gösterilmiştir (Kalem, 29 Ekim 1908: 16):

Resim 2.3.1.2: *Kalem* Dergisi Fransızca Kapak

Fransızca olarak hazırlanan kapak, Osmanlıca ile hazırlanmış kapaktan bilgilerin yerlerinin ters yönde olması bakımından farklılık göstermektedir. Bunun nedeni, Osmanlıca'nın söz ve harf diziminin sağdan sola olmasıdır.

[17] Genel itibari ile yukarıda ifade edildiği gibi olsa da bu bilgilerin yerleri, zaman zaman değişime uğramıştır. Örneğin dergide ihtar verileceği zaman idarehane bilgisinin yer aldığı kısım kullanılmıştır. Ayrıca derginin kapağında nadir de olsa karikatürün yer almadığı da görülmüştür.

Derginin iç sayfaları iki sütun halinde hazırlanmıştır. Osmanlıca hazırlanan kapağın ardından sayfalar; haftalık siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik problemlerin değerlendirildiği, mizahî bir üslupla hazırlanmış yazılara ayrılmıştır. Ayrıca dergide ilan ve reklamların, bilmecelerin yer aldığı da görülmektedir.

Bununla beraber dergi, yoğun görsel malzemeye de sahiptir. Bu görsel malzemeler özellikle karikatürlerden oluşmaktadır.[18] *Kalem* Dergisi, batıda yetişmiş ve batıdan etkilenmiş karikatüristler ile çalışmıştır. Bu karikatüristler, devlette yaşanan siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel olayları veya sorunları çizgiye dökmüşlerdir. Her sayıda ortalama olarak sayfaların ¾'ünde karikatür yer almaktadır. Bu bakımdan derginin görsel malzeme açısından oldukça zengin olduğu belirtilebilir.

Derginin Çıkış Amacı ve Yayın Politikası

Kalem Dergisi, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile doğan özgür ortamda yayın hayatına başlamıştır. *Kalem* Dergisi'nin yayın hayatına başlaması ile ilgili olarak, ilk sayının ikinci sayfasında "İfâde-i Mahsûsa" adlı isimsiz bir yazı yayınlanmıştır (Kalem, 3 Eylül 1908: 2)[19]. Her ne kadar isimsiz yayınlanmış olsa da derginin çıkarılması için girdiği çabayı anlatması bakımından yazının, Yayıncı Salah Cimcoz tarafından hazırlandığı tahmin edilmektedir. Yazıda *Kalem* Dergisi'nin çıkarılma sebebi üzerinde durulmuştur. Buna göre dergi, Kanûn-i Esâsî'nin ilan edilmesi ardından ortaya çıkan serbestiyet, hürriyet ile birlikte yayınlanmıştır. Yayıncının bu hür ortamda *Kalem*'i çıkarmak istemesinin sebebi ise hürriyetin ilanından evvel çıkan gazetelerin –*Sabah* ve *İkdam* gazeteleri üzerinden[20]– yaptıkları sıkıcı yayınlar ve hürriyet fikrinin Osmanlı'da yeterince anlaşılıp uygulanmayacağından duyduğu endişedir.

---

[18] Derginin karikatür konusundaki tavrı, "Derginin Çıkış Amacı ve Yayın Politikası" başlığı altında ele alınmıştır. Bkz. Syf. 106.

[19] "İfade-i Mahsusa" adı ile yayınlanan bu yazı, EK 2'de verilmiştir. Bkz. Syf.343-344.

[20] *Sabah* ve *İkdam* gazeteleri, Mihran Efendi ve Ahmet Cevdet tarafından çıkarılmış istibdat döneminin iki önemli gazetesidir. Ahmet Cevdet *İkdam* Gazetesi'ni istibdat döneminde yayınlarken Yıldız Sarayı ile yakın ilişkiler kurup bu ilişkileri uzun yıllar sürdürmesini bilmiştir. Bununla beraber zaman zaman kapatma cezaları aldığı da olmuştur. Bu cezaların sebebi ise yayın esnasında yapılan harf ve kelime hatalarıdır. *Sabah* Gazetesi ise Mihran Efendi tarafından çıkarılmıştır. İstibdat Dönemi'nde en büyük

Derginin yayın hayatına başlaması, edebi sahada umutla ve sevinçle karşılanmıştır. *Kalem* Dergisi'nin yayınlanmaya başlanması ile ilgili olarak Halit Ziya Uşaklıgil:

> "İşte Perşembe sabahlarının hediyesi ve ben bu sahifelerde yalnız derin ve seçilmiş bir mizah sanatının okşar, berrak, yumuşak ve nazik temaslarla incitmeden, yırtıp, kanatmadan okşayarak huzur ve rahat duymaktan ileri gelen bir titreme içinde, terbiyeli ve iyi huylu tenkitçi bir kalemin küçük fakat gözün hoş, çekici, hafif fakat ruh okşayan bir tebessüm yaratıp icat ettikten sonra kanaat eden, gıcıklayarak değil bir tüy değişmesiyle, havai bir el yoklamasıyla en hassas ruh, fikir noktalarını bularak sinirlerde değil güyâ bir nükte ve mazmun havasıyla sallanan olay fikrinin baş göstermelerini bulmam. O meydana çıkışın sanat perdesini hafifçe açarak bana gülümseyen kurucuları, o iki fikir ve vicdan kardeşlerini [Salâh Cimcoz-Celâl Esat] de buldum. Ve ben de sanatlarına gülümserken ayrıca onların kendilerine de gülümseyerek:
>
> "- Of! Dedim, ne güzel, ne güzel. Tebrik ederim. Of, bu güzellikler, bu nefis şeyler için tebrik ve teşekkür ederim." demiştir (Uşaklıgil, 1924, 44-45).

Uşaklıgil bu yazısında, *Kalem* Dergisi'nin yayınlanmasından duyduğu sevinci anlatırken derginin mizah anlayışı ile ilgili de ipuçları vermektedir. Dergi; toplumsal, siyasi, ekonomik, kültürel yapı ile ilgili mizahi bir üslup kullanarak eleştiri yaparken eleştirisini yönlendirdiği muhataplarını kırmaktan da uzak duracaktır.

Kalem Dergisi, hürriyet fikrinin taraftarıdır. Dergi içeriği bakımından incelendiğinde, II. Abdülhamit ve istibdat karşıtı yayınları açıkça görülür.[21] Derginin, İttihat ve Terakki ile iyi ilişkiler geliştirdiği belirtilebilir. Derginin 88. sayısından sonra Tanin Matbaası'nda basılması ve 87. sayısından sonra verdiği 84 günlük aranın ardından yaptığı ilk yayında verdiği bir ilanda *Tanin* Gazetesi'ne ve *Karagöz* Dergisi'ne olan minnettarlığından söz etmesi, Hüseyin Cahit Yalçın'ın yazılarını yayınlaması da bu bağlamda değerlendirilebilir. Çünkü gerek *Tanin* Gazetesi gerekse *Karagöz* Dergisi, İttihat ve Terakki yanlısı yayınları ile ön plana çıkmışlardır. Özellikle bir mizah dergisi

---

rakibi *İkdam*'dır. Her iki gazete de siyasi kimliklerini II. Meşrutiyet'in ilanından sonra daha iyi ifade edebilmişlerdir. Salah Cimcoz tarafından sıkıcı bulunmaları, bu nedene bağlanabilir. Ayrıca Salah Cimcoz'un bu iki gazete hakkındaki fikri, *Kalem* Dergisi'nin yayın politikası hakkında bilgi edinmek için de önem taşımaktadır.

[21] Dergide II. Abdülhamit ve istibdat ile ilgili yayınlanan karikatürler ve bunların değerlendirisi, çalışmanın 3. bölümünde "II. Meşrutiyet'in İlanı ve Hürriyet Kavramının Algılanışı" başlığı altında gösterilmiştir. Bkz. Syf. 178-202.

olarak *Karagöz* Dergisi'ne bakıldığında Hacivat'ın meşrutiyetçi Jön Türkü, Karagöz'ün ise yıllarca istibdat rejiminin baskısına maruz kalan halk olarak gösterildiği fark edilecektir. Derginin ilk sayısının mukaddime kısmında "Meydan-ı hamiyet ve hürriyettir perdemiz. Ruhsat aldık, meydana çıktık gösterelim kendimiz, pirimiz, üstadımız, cemiyettir heman, her an sağ olsun ordumuzla zabitan" yazılıdır. Bu yazı, II. Meşrutiyet ile elde edilen basın hürriyetinden duyulan memnuniyeti dile getirirken meşrutiyetin ilanında etkin olan orduya da şükran duyulduğunun bir ifadesidir (Seyhan, 2011, 193).

Derginin yayın politikasına ilişkin olarak Cimcoz'un yukarıda bahsi geçen yazısında yer alan *Sabah* ve *İkdam* gazetelerini sıkıcı bulduğuna dair ifadesi de bilgi vericidir. Çünkü bu iki gazete, II. Meşrutiyet'ten sonra siyasi yanlılıklarının ne doğrultuda olduğunu ortaya koymuştur. Her iki gazete de İttihatçıların karşıtı olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na yakın bir duruş sergilemişlerdir.

Bununla beraber dergide; karikatürler başta olmak üzere fıkra, hikâye, anı, tiyatro, şiir, ninni gibi edebi türlerde toplumsal, ekonomik, siyasi, kültürel alanda yaşanan problemlerin –aile ve kadın, seçimler, modernleşme, dış siyaset, iç siyaset– ele alındığı ve olumsuz eleştirilerin yapıldığı da görülmektedir. Bunda mizahın doğasında varolan eleştirel bakışın ve *Kalem*'in de bir mizah dergisi olmasının payı vardır. Dergide İttihat ve Terakki yanlısı Hüseyin Cahit Yalçın nasıl yazı yazabilmişse, Hürriyet ve İtilaf yanlısı Refik Halit Karay da yazmıştır.

Dergi, yayınlarında nasıl bir üslub kullanacağına ilişkin ise yine 1. sayıda "Hasbihal" başlıklı yazıda bilgi vermiştir (Kalem, 3 Eylül 1908: 3):

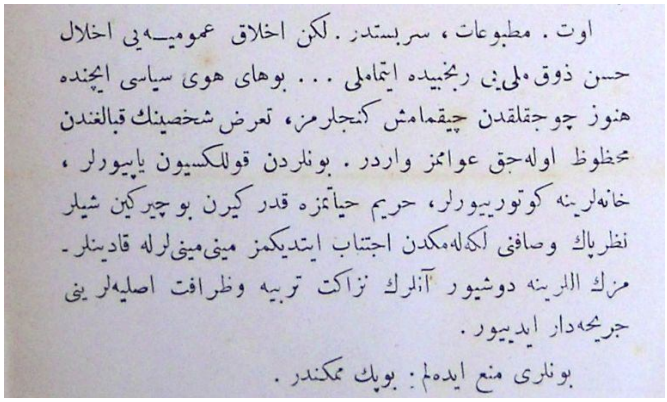

اوت . مطبوعات ، سربستدر . لكن اخلاق عموميه‌يى اخلال
حسن ذوق ملى‌يى ريخبيده ايتماملى . . . بوهاى هوى سياسى ايچنده
هنوز چوجقلقدن چيقمامش كنجلرمز ، تعرض شخصينك قبالغندن
محظوظ اولەحق عوائمز واردر . بونلردن قوللكسيون ياپيورلر ،
خانەلرينه كوتوريپورلر ، حريم حياتمزه قدر كيرن بوچركين شيلر
نظرياك وصافى لكەلەمكدن اجتناب ايتديكمز مينى‌مينى‌لرله قادينلر .
مزك الرينه دوشيور آنلرك نزاكت تربيه وظرافت اصليەلرينى
جريحەدار ايديپور .
بونلرى منع ايدەمم : بويك ممكندر .

Resim 2.3.1.3: *Kalem* Dergisi'nde yapılan, üsluba ilişkin açıklama.

[Evet. Matbuat, serbesttir. Lakin ahlak-ı umumiyeyi ihlal hüsn-i zevk-i millîyi rencide etmemeli… Bu hay huy-ı siyasî içinde henüz çocukluktan çıkmamış gençlerimiz, taarruz-ı şahsiyenin kabalığından mahzuz[22] olacak avâmımız[23] vardır. Bunlardan koleksiyon yapıyorlar, hanelerine götürüyorlar, harim-i hayatımıza kadar giren bu çirkin şeyler nazar-ı pâk u sâfını lekelemekten ictinab[24] ettiğimiz mini minilerle kadınlarımızın ellerine düşüyor. Onların nezaket-i terbiye ve zerafet-i asliyelerini cerihadâr[25] ediyor.

Bunları men' edelim. Bu pek mümkündür.]

Yapılan bu açıklamada dergi, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile birlikte basın alanında yaşanan özgürlüğün basını; genel adaba, ulusal beğeniye aykırı yayın yapmaya sevketmemesi gerektiğini ifade etmiştir. *Kalem*; gençlerin, kadınların ve çocukların nezaket ve terbiyelerini bozmamak adına yayınlarını yaparken dikkatli olacaktır.

Dergi karikatür konusunda da aynı hassasiyeti göstereceğini belirtmiştir. Mizah dergileri içinde "karikatür" kelimesini ilk kez kullanan (Çeviker, 1988, 20) ve karikatür konusunda bir çığır açan *Kalem,* ilk sayısında karikatür ile ilgili tavrını bir açıklama ile ortaya koymuştur (Kalem, 3 Eylül 1908: 3, 5):[26] Yazıda karikatürün, modelin asli çizgilerini yansıtması ile birlikte tanınmasını kolaylaştırmak amacıyla bazı kısımlarının garip (abartılı) bir şekle döndürülmesi ile yapıldığından söz edilmiştir. Karikatür, iki kısımda incelenmiştir: Bunlardan ilki sanat değeri olan karikatürlerdir. Bu karikatürler, bedenin sakatlığını ve kabalığını göze çarpıcı bir biçimde resmeder. Modelin fiziki kusurları ön plandadır. Diğeri ise, insanın ahlak anlayışı ve bireysel ilişkileri ile manevi bozukluklarını yansıtır. İkinci tip karikatürler, yıkıcı bir alay içermektedir ve intikam alıcıdır. Bu nedenle de zalimdir. *Kalem* Dergisi olumsuz eleştiri içerse de yazın ve karikatürlerinde, ahlakî değerlere saygı göstererek mizahî bir üslub kullanacağını belirtmiştir.

---

[22] Mahzuz: Hoşlanmış

[23] Avâm: Herkes, halk

[24] İctinab: Sakınma, çekinme

[25] Cerihadâr: Yaralı

[26] Bu açıklama, EK 3'te verilmiştir. Bkz. Syf. 345-346.

Derginin Satış ve Abonelik Bilgileri, Tirajı

Kalem Dergisi günlük satışın yanında abonelik sistemi de uygulamıştır. İlk yayına başladığı 3 Eylül 1908 tarihinde derginin fiyatı 1 kuruş olarak belirlenmiştir. Haftası geçen nüshaların 3 kuruştan satılacağı bildirilmiştir. 7. sayısında derginin nüshasının 50 para olduğu ifade edilmiştir. 1 kuruşun, 40 para olduğu göz önünde bulundurulursa derginin fiyatının arttığı belirtilebilir. Derginin fiyatında yaşanan bu artış ile ilgili 5. sayıda bir açıklama da yapılmıştır. Yapılan açıklamada fiyatta yaşanan artışın sebebi; okuyucuya layık olabilmeye, daha itinalı yayın yapmaya ve derginin sayfa sayısını 16'ya çıkarmaya bağlanmıştır. Dergide bu konu ile ilgili olarak şu açıklama yapılmıştır (Kalem, 1 Ekim 1908: 5):

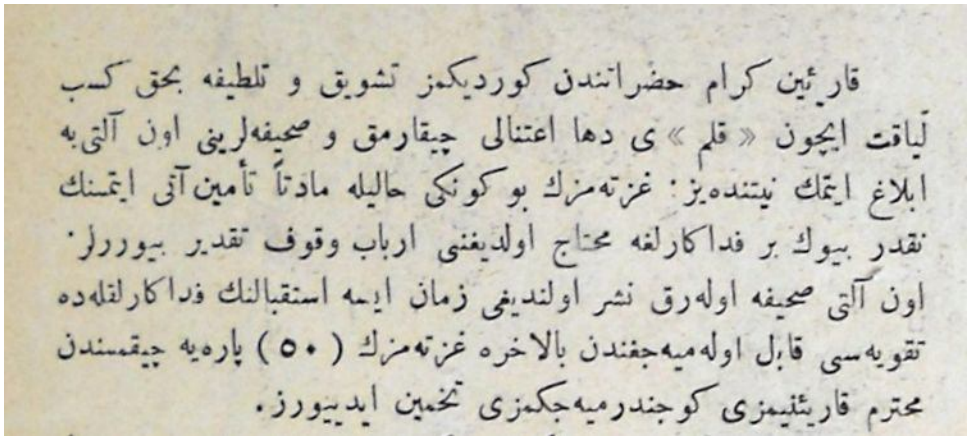

قارئین کرام حضراتندن کوردیکمز تشویق و تلطیفه بحق کسب
لیاقت ایچون « قلم » ی دها اعتنالی چیقارمق و صحیفه‌لرینی اون آلتی به
ابلاغ ایتمك نیتنده‌یز: غزته‌مزك بو کونکی حالیله مادتاً تأمین آتی ایتمسنك
نقدر بیوك بر فداکارلغه محتاج اولدیغنی ارباب وقوف تقدیر بیوررلر.
اون آلتی صحیفه اوله‌رق نشر اولندیغی زمان ایسه استقبالنك فداکارلقله‌ده
تقویه‌سی قابل اوله‌میه‌جغندن بالاخره غزته‌مزك (٥٠) پاره‌یه چیقمسندن
محترم قارئینمزی کوجندرمیه‌جکمزی تخمین ایدییورز.

Resim 2.3.1.4: *Kalem* Dergisi'nin fiyat artışına dair yaptığı açıklama

[Kariîn-i kiram hazeratından gördüğümüz teşvik ve taltife bihakkın[27] kesb-i[28] liyakat için "Kalem"i daha itinalı çıkarmak ve sahifelerini on altıya iblağ etmek niyetindeyiz. Gazetemizin bugünkü haliyle maddeten temini-âti etmesinin ne kadar büyük bir fedakarlığa muhtaç olduğunu erbab-ı vukuf takdir buyururlar. On altı sahife olarak neşrolunduğu zaman ise istikbalinin fedakarlıkla da takviyesi kabul olamayacağından bilahare gazetemizin (50) paraya çıkmasından muhterem kariînimizi gücendirmeyeceğimizi tahmin ediyoruz.]

[27] Bihakkın: Hakkıyla

[28] Kesb: Çalışıp kazanma

Derginin 46. sayısında nüsha fiyatında, vilayet ve İstanbul olmak üzere bir ayrıma gidilmiştir. Buna göre dergi, İstanbul'da 50 paraya, vilayetlerde ise 60 paraya satılmıştır. 70. sayıda ise derginin fiyatı 30 paraya düşürülmüş ve 17 sayı bu fiyattan satılmıştır. Bu fiyat düşüklüğünde, derginin sayfa sayısının yarı oranında azalıp 8'e düşmesinin etkisi olduğu düşünülmektedir. 88. sayıda derginin sayfa sayısı 16'ya yükselirken fiyat da yeniden 50 paraya çıkarılmıştır. Bu sayıdan itibaren derginin nüsha fiyatında bir değişim olmamıştır.

Derginin abone bedeli 15 Ekim 1908 tarihli 7. sayısına kadar İstanbul için 52, taşra için 65 kuruş, azınlıklar içinse 4 frank olarak belirlenmiştir. 7. sayısında fiyatı; İstanbul için 70, taşra için 80 kuruşa, azınlıklar 17 franka çıkarılmıştır. 70. sayıda fiyatlar, yine bir değişime uğramış ve İstanbul ile taşra için 50 kuruş, azınlıklar için 12 frank olmuştur. 87. sayıdan 92. sayıya kadar fiyatlar hakkında bilgi verilmeyen dergide, 92. sayıda fiyatlar İstanbul ve taşrada yaşayanlar için senelik 70 kuruş, azınlıklar için 18 frank olarak belirlenmiş ve dergi kapanıncaya kadar böyle kalmıştır.

Abonelik bedeline ilişkin olarak *Kalem* Dergisi'nin, okuyucunun ilgisini çekmek amacıyla eski aboneler için indirime gittiğini ve hatta kimi zaman hiç ücret almadığını da belirtmek gerekir. Örneğin dergi 54. sayısında yayınladığı bir yazıda, *Kalem*'in 53. sayısından itibaren ikinci senesine girdiğini ve bu ikinci senesinde dergiye abone olmak isteyen eski abonelerden, abonelik bedeli almayacağını duyurmuştur. Aynı yazıda, abonelere 80 kuruş da iade edileceği belirtilmiştir. Bu seksen kuruş, İstanbul'da Mehpare Mağazası'ndan yapılacak eşya alışverişi şeklinde abonelere takdim edilirken, taşrada nakden verilecektir (Kalem, 23 Eylül 1909: 15)[29].

Kalem Dergisi okuyucularına, derginin evvelce yayınlanan sayılarını ciltleterek de ulaştırmıştır. Derginin 68. sayısından 87. sayısına kadar olan yayınlarında –70, 71, 73, 75, 77. sayılarında bu duyuru yapılmamıştır.– 15 kuruştan satılacak ciltlere, okuyucunun idarehaneye başvurarak her zaman ulaşabileceği belirtilmiştir. Bununla beraber derginin 74. sayısından 87. sayısına kadar olan yayınlarının Osmanlıca olarak hazırlanan kapağında yer alan ilanlarda, haftası geçen nüshaların zamlı olarak temin edilebileceği de belirtilmiştir. Bu bilgi kapakta: "Haftası geçen nüshalara on para zam olunur." ibaresi ile ifade edilmiştir.

[29] Abonelik bilgilerine ilişkin hazırlanan bu yazı EK 4'de verilmiştir. Bkz. Syf. 347.

Dergilerin tiraj istatistikleri, yayınlanan abone bilgilerinin bir parçasıdır. *Kalem* Dergisi 7. sayısında tirajının 10 bin olduğunu belirtmiştir. 9. sayısında ise tirajının 13 bine çıktığını açıklamıştır. Derginin tirajına dair yaptığı açıklama, aşağıda gösterilmiştir:

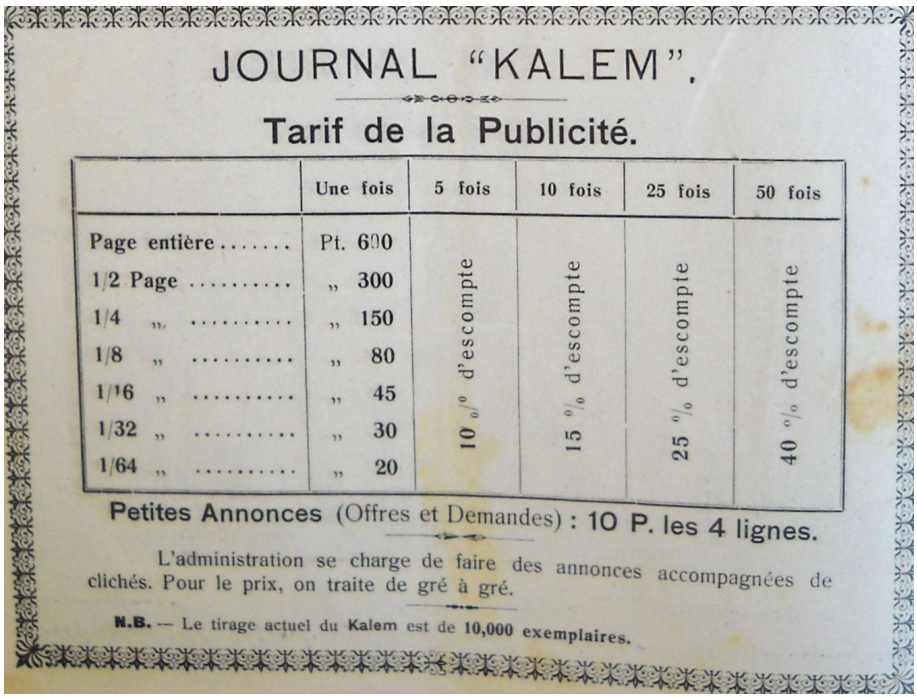

JOURNAL "KALEM".

Tarif de la Publicité.

	Une fois	5 fois	10 fois	25 fois	50 fois
Page entière.....	Pt. 600	10 % d'escompte	15 % d'escompte	25 % d'escompte	40 % d'escompte
1/2 Page	„ 300				
1/4 „	„ 150				
1/8 „	„ 80				
1/16 „	„ 45				
1/32 „	„ 30				
1/64 „	„ 20				

Petites Annonces (Offres et Demandes) : 10 P. les 4 lignes.

L'administration se charge de faire des annonces accompagnées de clichés. Pour le prix, on traite de gré à gré.

N.B. — Le tirage actuel du Kalem est de 10,000 exemplaires.

Resim 2.3.1.5: *Kalem* Dergisi'nin 7. sayısında yer alan tiraj istatistikine ilişkin ilan

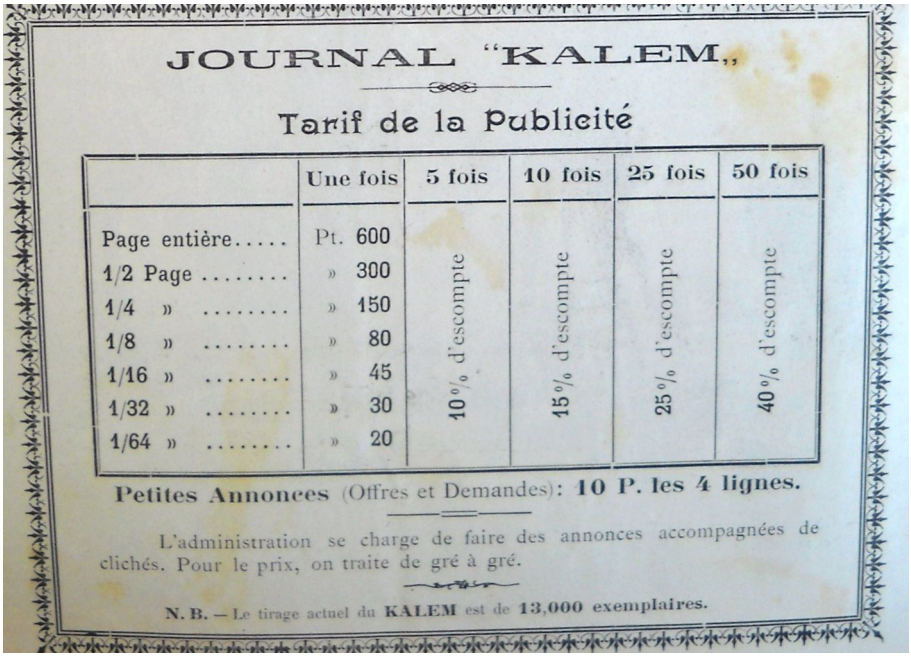

JOURNAL "KALEM,,

Tarif de la Publicité

	Une fois	5 fois	10 fois	25 fois	50 fois
Page entière.....	Pt. 600	10 % d'escompte	15 % d'escompte	25 % d'escompte	40 % d'escompte
1/2 Page	» 300				
1/4 »	» 150				
1/8 »	» 80				
1/16 »	» 45				
1/32 »	» 30				
1/64 »	» 20				

Petites Annonces (Offres et Demandes): 10 P. les 4 lignes.

L'administration se charge de faire des annonces accompagnées de clichés. Pour le prix, on traite de gré à gré.

N. B. — Le tirage actuel du KALEM est de 13,000 exemplaires.

Resim 2.3.1.6: *Kalem* Dergisi'nin 9. sayısında yer alan tiraj istatistikine ilişkin ilan

Yayıncılar, *Kalem* Dergisi'nin tirajının yüksek olmasının, dergiye ilân veya reklam vermek isteyenlerin ilgisini cezp edeceğini düşünmüşlerdir. Bu konuda 7. sayıda verdikleri bir ilanda: "Tirajı 10.000 nüshaya yükselen Kalem en iyi reklam aracıdır. Kalem'e verilen her bir ilan 10 farklı gazeteye verilen ilandan daha etkilidir." yazılıdır (Kalem, 15 Ekim 1908: 15).

Derginin tirajına ilişkin, yayıncılar Salâh Cimcoz ve Celâl Esat Arseven de bilgi vermiştir. Hikmet Feridun Es, "İnce Zevkli Bir Antika Meraklısı Salâh Cimcoz Bize Hatıralarını Anlatıyor" adlı yazısında, Salâh Cimcoz'un derginin tirajının 20 bin olduğunu ifade ettiğini belirtmiştir. Cimcoz bu rakamı üstüne basarak, üst üste söylemiştir (Es, 1935: 4). Arseven de *Sanat ve Siyaset Hatıralarım* adlı eserinde, siyasi sebeplerle Paris'e gittiği dönemde, derginin 20 binden fazla sattığını, bu sayede de yanına epeyce para alabildiğini açıklamıştır. Aynı kitabın bir başka bölümünde ise Arseven, *Kalem*'in 20 bin nüshaya kadar satıldığını, o zamanlar en mühim gazetelerin dahi bir iki bin tirajının olduğunu, kitapların ise en çok beş yüz adet sattığını bildirmiştir (Arseven, 1993, 53, 105). Gerek *Kalem* Dergisi'nde yer alan açıklama, gerekse yayıncıların ifadeleri, derginin tirajının dönem itibariyle iyi bir seviyede olduğunun göstergesidir.

Dergide Yer Alan İlan ve Reklamlar

Dergide yer alan ilan ve reklamlar ele alınmadan önce bu ilan ve reklamlara ilişkin tarifeler hakkında bilgi verilecektir. Reklam ve ilân tarifeleri konusunda özellikle derginin yayınlandığı ilk dönemlerde sürekli bir bilgilendirme yapılmıştır.

Reklam ve ilân tarifelerine ilişkin yapılan ilk bilgilendirme derginin 2. sayısında yer almaktadır. Dergide yapılan açıklama: " Kalem Gazetesi ilan dahi kabul eder. İlânatın beher santimetre murabbaından iki kuruş alınır. Bir defadan fazla ilânat için tenzilat yapılmak üzere idareye müracaat iktiza eder." (Kalem, 10 Eylül 1908: 5) şeklindedir. Açıklamaya göre *Kalem* Dergisi yayınlayacağı ilanların santimetrekaresi için iki kuruş talep etmektedir. Ayrıca dergi birden fazla ilan vereceklere tenzilat[30] için idareye başvuru imkânı da sunmuştur.

[30] Tenzilat: İndirim.

Dergi reklam ve ilan tarifeleri hakkında, 2. sayısından sonra 7. sayısında Fransızca olarak ayrıntılı bilgi vermiştir. Bu bilgiye göre dergiye verilecek tam sayfa bir ilan ya da reklamın fiyatı 600 Pt[31].'dir. ½ sayfa ilanın fiyatı 300 Pt., ¼ sayfa ilanın fiyatı 150 Pt., 1/8 sayfa ilanın fiyatı 80 Pt., 1/16 ilanın fiyatı 45 Pt., 1/32 sayfa ilanın fiyatı 30 Pt., 1/64 sayfa ilanın fiyatı 20 Pt.'dir. Ayrıca verilen bilgiye göre; aynı ilanın 5 kez yayınlanması halinde %10, 10 kez yayınlanması ile %15, 25 kez yayınlanması halinde %25, 50 kez yayınlanması halinde ise %40 indirime gidilmiştir.

Reklam ve ilan vereceklere yönelik hazırlanmış bu ilan, 9. sayıda da verilmiştir. 10. sayıda ise ilanın Fransızca yanında Osmanlıca hazırlanmış metni de yer almaktadır. Osmanlıca metne göre; ilanın tam sayfası 600 kuruş, yarım sayfası 300 kuruş, ¼ sayfası 150 kuruş, 1/8 sayfası 80 kuruş, 1/16 sayfası 40 kuruş, 1/32 sayfası 30 kuruş, 1/64 sayfası 20 kuruştur. Ayrıca verilen bilgiye göre; aynı ilanın 5 kez yayınlanması halinde %10, 10 kez yayınlanması ile %15, 25 kez yayınlanması halinde %25, 50 kez yayınlanması halinde ise %40 indirime gidilmiştir.

11. sayıdan itibaren 12, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 41 ve 43. sayılarda reklam ve ilan tarifelerine ilişkin bilgi verilmiştir.

Reklam ve ilan tarifelerine ilişkin fiyat, 16. sayıdan itibaren değişmiştir. Buna göre dergi, bir kere verilecek iki ilânat için fiyatları aşağıdaki şekilde belirlemiştir.

Buna göre; verilecek iki ilanın tam sayfa fiyatı 400, yarım sayfa fiyatı 200, çeyrek sayfa fiyatı 100, sekizde bir sayfa fiyatı 60, on altıda bir fiyatı 30, otuz ikide bir fiyatı 20, altmış dörtte bir fiyatı 10 kuruştur.

Dergi, ilk reklamını, 3. sayısında vermiştir. Bu reklam, *Mehasin* Dergisi'ne aittir. "Müjde isteriz" başlığı ile verilen reklam, aşağıda gösterilmiştir (Kalem, 18 Eylül 1908: 5):

[31] Pt: Piastre: Franzsıca kuruş manasına gelmektedir.

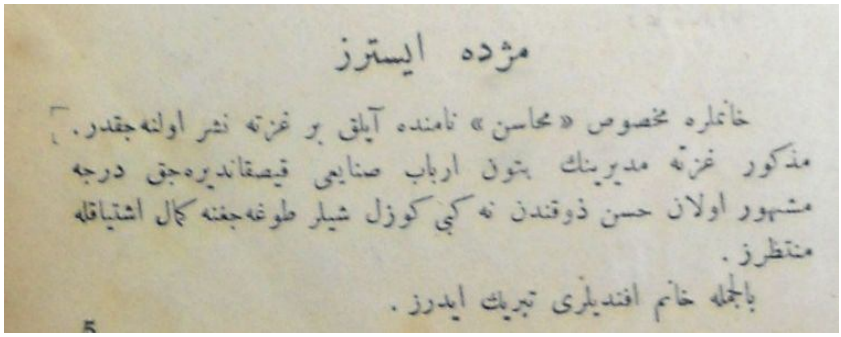
مژده ایسترز

خانملره مخصوص «محاسن» نامنده آیلق بر غزته نشر اولنه‌جقدر.
مذکور غزته مدیرینك بتون ارباب صنایعی قیصقاندیره‌جق درجه
مشهور اولان حسن ذوقندن نه کبی کوزل شیلر طوغه‌جغنه کمال اشتیاقله
منتظرز.
باجمله خانم افندیلری تبریك ایدرز.

Resim 2.3.1.7: Müjde İsteriz

[Hanımlara mahsus "Mehâsin" namında aylık bir gazete neşrolunacaktır. Mezkûr[32] gazete müdürünün bütün erbab-ı sınayii kıskandıracak derece meşhur olan hüsn-i zevkinden ne gibi güzel şeyler doğacağına kemal-i iştiyakla muntazırız[33].

Bilcümle hanımefendileri tebrik ederiz.]

Dergide, *Mehasin* Dergisi'nin dışında birçok kitap, gazete ve dergi hakkında reklamların olduğu görülmektedir. *Resimli Kitap, Ceride, Şehbâl, Bağçe, Tuna Gazetesi, Demet*, *Davul, Jön Türk, İstişare, Musavver Muhit, Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, İktisad Mecmuası, Kadıköy Gazetesi, Mısır Sınayi-i Nefise Mecmuası, Ceride-i Resmiye, Aşiyan, Lehce-i Hakayık, Kadın, Mizan-ı Hukuk, Cem Albümü, Hayat-ı Muhayyel, Seviye Talip* (Halide Edip Adıvar'ın romanı) *Kalem* Dergisi'nde reklamı yapılmış yayınlar arasında yer almaktadır. Dergide kitap, gazete ve dergilerin dışında kütüphane reklamları da vardır. Osmanlı Kütüphanesi, Muhtar Halid Kütüphanesi, Celal Esad Bey'in Resmi Kütüphanesi dergide reklamı yapılmış kütüphanelerdir. İlan edilen II. Meşrutiyet ile birlikte yayın sayısının, eğitim alanındaki ıslahatlarla birlikte ise okuma oranının artması da bu reklamların verilmesinde etkili olmuştur. Ayrıca *Demet, Mehasin, Kadın* gibi kadın dergilerinin, *Seviye Talip* gibi Halide Edip'in bir romanının reklamına yer verilmesi, derginin kadına ve kadın modernleşmesine verdiği değerin de bir göstergesidir.

[32] Mezkur: Zikrolunmuş.

[33] Muntazır: Beklemek.

Kitap, gazete, mecmua ve kütüphanelerin yanında dergide, modernleşmenin göstergesi kabul edilebilecek birçok reklam ve ilanın verildiği de görülmüştür. Bu bağlamda değerlendirilebilecek bir ilan, derginin 12. sayısında yer alan bir tiyatro[34] ilanıdır (Kalem, 19 Kasım 1908: 2). Görsel malzemenin yer almadığı ilanda, "Tepebaşı" kışlık tiyatrosunda Burhaneddin Bey'in (Burhaneddin Tepsi) üçüncü oyununun sergileneceği belirtilmiştir. Sahne-i Milliye Heyeti idaresinde hazırlanmış bu oyunun yanı sıra, Uşakizade Halid Ziya Bey (Halid Ziya Uşaklıgil); edebiyat, temaşa ve sahne-i milliye hakkında konuşacaktır.[35]

Dergide verilen tiyatro ilanı bununla sınırlı kalmamıştır. *Kalem*, 17, 27, 67 ve 68. sayılarında tiyatro meraklılarını, oynanacak oyunlarla ilgili bilgilendirmiştir. 67. ve 68. sayılarda verilen tiyatro ile ilgili ilan, Türkçe yazılmış ilk vodvili[36] duyurması bakımından önemlidir (Kalem, 23 Aralık 1909: 15; Kalem, 30 Aralık 1909: 15). Görsel malzeme kullanılmadan verilen ilanda; "Kirli Çamaşırlar" adı ile hazırlanmış oyuna, henüz Osmanlı tiyatrosunda böyle millî, edebi bir eser görmemiş tiyatroseverler davet edilmiştir. İlan, *Kirli Çamaşırlar*'ın Hüseyin Suat (Yalçın) Bey'in en güzel eseri olduğu

---

[34] Tiyatro, Osmanlı Devleti'nde batılılaşmanın önemli göstergelerinden biridir. Tanzimat'ın ilanı ile başlayan tiyatroda batılılaşma sürecinde, Padişah Abdülmecit'in 1859 yılında Dolmabahçe Sarayı'nda yaptırdığı tiyatro binasında yabancı toplulukların müzik dinletilerinin, operaların sunulması; Batı sanatına duyulan ilginin görülmesi bakımından önem taşımaktadır (And, 1985, 1608). Padişah Abdülmecit gibi Abdülaziz ve II. Abdülhamit de –her ne kadar İstibdat Dönemi'nde tiyatroya da sıkı bir denetim getirilmiş olsa da– tiyatroya ilgi duymuştur. II. Abdülhamit Dönemi'nde Yıldız Sarayı'na yaptırılan tiyatro binası ve burada sunulan temsiller, batılılaşmanın gösteri sanatları ile ilgili boyutunu göstermektedir. Sarayın ilgisi, tiyatronun güvence altına alınması için de önemli olmuştur (And, 1983, 2508).

Sadece padişahlar değil, dönemde diğer devlet görevlileri de –özellikle yurt dışına görevleri icabı çıkanlar– tiyatroya ilgi duymuşlardır. Ahmet Vefik Paşa, Ziya Paşa, Ali Bey bu konuda gerek kendi oyunları gerekse Moliere, Hugo, Voltaire, Lesage'den yaptıkları çevirileri ile hizmet vermiş devlet adamlarıdır. Yine Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Mithat, Şemsettin Sami, Recaizade Mahmut Ekrem, Ebuzziya Tevfik, Abdülhak Hamit Osmanlı Devleti'nde tiyatro sanatına ilgi duymuş ve eserleri ile bu sanata katkıda bulunmuştur (And, 1983, 2508-2510).

[35] İlanda, Burhanettin Bey'in üçüncü oyununun ne olduğu konusunda bir bilgi verilmemiştir. Bununla beraber Halit Ziya'nın Serveti Fünun akımının temsilcisi olması, yapacağı konuşmanın batılılaşma ile olan bağlantısını anlamak bakımından önemlidir.

[36] Vodvil: Toplumsal sorunları mizahî bir üslupla hicveden tiyatro türüdür.

konusunda da bilgilendirmiştir. Bir tiyatro oyunu olmasının yanı sıra bu ilanı batılılaşma ile ilgili önemli yapan, *Kirli Çamaşırlar*'ın konu itibari ile de batılılaşma ile olan alakasıdır.[37]

Dergide, tiyatro ilanlarının yanı sıra konserlerle ilgili ilanlar da yer almıştır. Bu ilanlardan ilki, derginin 16. sayısında yayınlanmıştır. Görsel malzeme kullanılmadan hazırlanan ilanda, hasılatı Bahriye-i Osmaniye'ye bırakılmak üzere Bahriye Nazırı Paşa Hazretleri himayesinde bir konser düzenleneceği ifade edilmiştir. Konserin Fransız konservatuarından eğitim almış isimlerin çaldığı viyolonsel ve keman eşliğinde, Matmazel Lubin tarafından verileceği de ilanda duyurulmuştur (Kalem, 17 Aralık 1908: 2). Konserin Fransızlar tarafından verilmesi ve keman, viyolonsel gibi batılı müzik aletlerinin kullanılması, İstanbul'da alafranga hayat yaşayan bir kesimin varlığının önemli bir göstergesidir. İlanda, konser saati için "alfranga saat dokuzda" ifadesinin yer alması da batı saatinin zaman dilimi olarak kullanıldığını göstermektedir. Yine derginin 29. sayısında, viyolonsel eşliğinde Fransızlar tarafından verilecek bir konserin daha ilanı bulunmaktadır (Kalem, 18 Mart 1909: 2)[38].

Fransızların batılılaşma sonucu Osmanlı'nın kültürel hayatında edindiği yeri anlamak bakımından *Kalem* Dergisi'nin 28. sayısında verilen bir balo[39] ilanı da dikkat çekicidir.

---

[37] *Kirli Çamaşırlar* Nedim Bey'in modaya düşkün, müsrif eşi Cevza Hanım'a olan kızgınlığını, yerli bir terzi bularak tutumlu olması konusunda ona yaptığı uyarıları ile Hüseyin Suat'ın batılılaşma karşısındaki tavrını ortaya koyduğu bir eserdir.

[38] Bunlarla beraber derginin 55, 62, 79. sayılarında, İstanbul'da verilecek alaturka konserlere dair ilanlar da bulunmaktadır (Kalem, 30 Eylül 1909: 7; Kalem, 18 Kasım 1909: 15; Kalem, 24 Mart 1910: 8).

[39] Osmanlı Devleti'nde ilk balo, Osmanlı Devleti ve Rusya arasında imzalanan Edirne Anlaşması'nın ardından İngiliz Hükümeti'nin isteği ile II. Mahmut Dönemi'nde düzenlenmiştir. Daha evvelden Galata ve Beyoğlu'ndaki daimi elçilik binalarında ya da İstanbul'a gelen ticaret gemilerinde balolar düzenlenmiş olsa da bunlara yalnızca "Frenkler" katılmıştır. Ancak 1829 yılında Sir Robert Gordon tarafından Haliç sahilinde Blonde adlı firkateynde düzenlenen bu baloya, tüm Osmanlı devlet adamları davet edilmiştir. Avrupalılar için alışılagelmiş bir kutlama şekli olan balo, Osmanlı toplumu ve siyasi çevreleri için yabancı bir mefhumdur. Ayrıca Vakay-ı Hayriye'nin üzerinden üç yıl geçmesine rağmen muhafazakar muhalefet de varlığını devam ettirmektedir. Bu nedenle baloya katılmak, Bab-ı Ali ve sarayı tereddüde düşürmüştür. Ancak Serasker Hüsrev Paşa'nın gayretleriyle Reisülküttab Pertev Efendi, Kaptan-ı Derya Papuççuoğlu Ahmet Paşa, Hekimbaşı Behçet Efendi, Süvari Binbaşı Tebdilci Ahmed Ağa ve diğer bazı görevliler; II. Mahmut'un onayı ile heyete katılmış ve yatsı namazından sonra davete

Görsel malzeme kullanılmadan verilen ilanda, dans muallimi Mösyö Pisalti tarafından maskeli, maskesiz bir balo verileceği duyurulmuştur (Kalem, 11 Mart 1909: 2). *Kalem* Dergisi'nde verilen baloya ilişkin bu ilan, II. Mahmut Dönemi'nden II. Meşrutiyet Dönemi'ne, batılılaşmaya karşı alınan tavrın ne kadar değiştiğinin anlaşılması bakımından önemlidir. Çünkü II. Mahmut Dönemi'nde balolar; sefirler aracılığı ile düzenlenirken, devlet adamları katılım için dahi padişahtan izin alırken ve halk bu durumdan rahatsızken; II. Meşrutiyet Dönemi'nde İstanbul'da dans muallimliği yapan bir Fransız dahi balo düzenleyebilmekte, katılım için tüm halkı davet edebilmekte ve bu baloya katılmak, halkın inisiyatifine sunulabilmektedir.

Kalem Dergisi'nde batılılaşma mevzusu ile ilgili dikkat çeken başka bir ilan ise verilen resim sergilerine ilişkindir. Derginin 76. sayısında Osmanlı Ressamlar Cemiyeti tarafından, hasılatı Memalik-i Osmaniye'de halkı resim sanatına teşvik etmek için her sene düzenlenecek resim sergisinde kullanılmak üzere bir piyango düzenleneceği bildirilmiştir. Piyangonun hediyeleri, yine tablolardır. İlanda bu bilgilerin yanı sıra piyango biletlerinin fiyatı, nerede sayılacağı ve piyangonun nerede çekileceğine dair de bilgiler yer almaktadır (Kalem, 2 Mart 1910: 8). II. Meşrutiyet ile birlikte dernek kurma özgürlüğünün kazanılması üzerine kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, Osmanlı Devleti'ndeki ressamların sorunlarına çözüm bulmak ve halkı, resim sanatına teşvik etmek amaçlarını gütmüştür. Üyelerinin genellikle Fransa'da eğitim aldığı cemiyette; Sami (Yetik), Şevket (Dağ), Hikmet (Onat), İbrahim (Çallı), Mehmet Ruhi (Arel), Ahmet Ziya (Akbulut) önemli isimlerdir. Bu isimlerden Sami (Yetik), Şevket (Dağ), Hikmet (Onat), İbrahim (Çallı) Fransa'da ortaya çıkan empresyonizm akımından etkilenmişler ve Osmanlı'da bu akımın temsilcisi olmuşlardır. Bu bakımdan resimlerinde, batılılaşmanın izlerine rastlanabilir.

Dergide batılılaşma ile ilgili olarak kültürel etkinliklerin yanı sıra elbise mağazaları, makyaj malzemeleri, Fransızca ve resim dersleri, fotoğrafçılar, paten kaymak için inşa edilmiş salonlar, ev eşyaları ile ilgili de reklamlar yer almıştır.

---

icabet etmişlerdir. Baloya kadın ve erkeğin beraber katılması, yapılan danslarda –vals– kadınların erkekler tarafından kucaklanması, kadınların dekolteli kıyafetleri, içki içilmesi ve diğer alafranga adetler Osmanlı devlet adamlarını hayretler içine bırakmıştır (Çelik, 2005: 461-462). Halk da bu balo ile ilgili aldığı duyumlardan rahatsız olmuştur. Ancak zamanla bu alafranga eğlence biçimine alışılmış, 27 yıl sonra Fransız Sefiri'nin verdiği bir baloya Padişah Abdülmecit dahi katılmıştır.

Dergide kıyafet mağazaları ile ilgili bir reklam, 4. sayıda verilmiştir. Psalty Mağazası'na ait reklamda görsel malzeme kullanılmamış, Psalty'nin İstanbul'un en büyük mefruşat mağazası olduğu belirtilmiş ve adresi verilmiştir (Kalem, 25 Eylül 1908: 7).

"Bekir'in Hazır Elbise Mağazası" adı ile verilen diğer bir reklam ise batılılaşmanın giyim kuşama nasıl yansıdığının anlaşılması bakımından önemlidir. Derginin 23. sayısında verilen reklamda, sattığı malların zarafetiyle meşhur Bekir Mağazaları'nda, kadın ve erkeklere mahsus halis İngiliz kumaşlarından hazırlanmış elbiselerin satıldığı duyurulmuştur (Kalem, 4 Şubat 1909: 2). Osmanlı Devleti'nde batılılaşma sürecinde imzalanan 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ile ticarî açıdan oldukça önemli bir avantaja kavuşan İngilizlerin, ürettikleri pamuklu kumaşlar yerli kumaşlara tercih edilir olmuştur. Böylece Osmanlı'nın yerli malları, pazarda İngiliz mamulleri ile yarışamaz hale gelmiştir. Reklamda, Bekir'in Mağazaları'nda halis İngiliz kumaşlarının kullanılacağı belirtilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde batılılaşma ile birlikte özellikle seçkin olarak nitelenebilecek kesim, Avrupa'da üretilmiş kumaşlardan, batılı formda hazırlanmış kıyafetleri giymeyi yeğlemiştir. Bu, yüzeysel olarak batılılaşmanın da önemli bir göstergesidir.

"Alatual" adı ile verilen diğer bir reklamda da benzer bir içerik görülür. Reklamda, Beyoğlu'nda hazır ve ısmarlama korseler satan bir mağazadan bahsedilmiş; görsel malzeme olarak da korse giymiş bir kadın figürü kullanılmıştır (Kalem, 22 Eylül 1910: 16). Korse, batılı formda elbise giymek için –Dönemin modası vücuda sıkıca yapışan, dar, uzun kesim elbiselerdir.– gerekli bir iç giyim ürünü olduğundan reklamın batılılaşma ile bire bir ilgisi bulunmaktadır.

Resim 2.3.1.8: Alatual

Dergide verilen batılılaşmanın göstergesi diğer bir reklamda ise "Tring Galata" adlı bir mağazadan söz edilmiştir. Tring Galata'nın, Şarkın en büyük elbise mağazası olduğunun belirtildiği reklamda, başında dönemin modasına uygun hazırlanmış şapkası, elinde şemsiyesi ve entarisi ile batılı giyim biçimine uygun giyinmiş bir kadın ve başındaki fesi hariç yine batılı formda giyinmiş bir erkek resmedilmiştir. Dil olarak Fransızca kullanılan reklamda, mağazanın konfeksiyon, bijuteri, tuhafiye, ayakkabı, saat reyonlarının bulunduğu duyurulmuştur (Kalem, 22 Eylül 1910: 16).

Resim 2.3.1.9: Tring Galata

Yine "Jmmense" adı ile verilen bir reklamda; elbise, tuhafiyelik eşya, ayakkabı, şapka satan bir mağazadan söz edilmiştir (Kalem, 6 Ekim 1910: 5). Reklamda Jmmense adı yazılı tabelayı elinde tutan batılı formda giyinmiş erkeğin, bu tabelayı okuyan diğer

erkekten hayli yüksek çizilmesi; reklamı görenlerde Jmnesse'den giyenlerin üstün olduğu duygusunu uyandırmak içindir.

Resim 2.3.1.10: Jmmense

Dergide batılılaşma bağlamında değerlendirilebilecek mekanların reklamlarına da yer verilmiştir. Bu reklamlardan biri, "Skating Palace" adı ile derginin 53. sayısında verilmiştir (Kalem, 16 Eylül 1909: 15). Batılılaşma ile birlikte patenle kaymak, Osmanlılarda seçkin kesimce yapılan dönemin modası bir aktivite olmuştur. *Kalem* Dergisi yüzeysel batılılaşmanın anlaşılması açısından paten kaymak ile ilgili

eleştirilerini, karikatürler aracılığı ile de ortaya koymuştur.[40] Bu reklamda ise Beyoğlu'nda yeni inşa edilmiş bir paten salonu hakkında duyurum yapılmıştır.

Bir başka mekan reklamı ise derginin 24. sayısında yayınlanmıştır. "Lem'a Hürriyet" adı ile verilen bu reklamda, Mösyö Pisalti tarafından açılmış yeni bir dans salonunun bilgisi verilmiştir. Reklam, Genç Osmanlılara ithaf edilmiştir (Kalem, 11 Şubat 1909: 2).

Dönemde batılılaşmanın etkisi ile yabancı dil, özellikle Fransızca bilmek de önemli olmuştur. Dergide yapılan, Fransızca dersleri ile ilgili reklamlar da bunun bir göstergesidir. Örneğin derginin 14. sayısında verilen bir reklamda, diplomalı bir Fransızca mualliminin, İstanbul'da, aileler nezdinde Fransızca ve piyano öğrenmek isteyenlere ders verilebileceği duyurulmuştur (Kalem, 3 Aralık 1908: 2). Yine aynı sayıda ve aynı sayfada Mekteb-i Harbiye-i Osmaniye'nin muallimlerinden bir Fransız'ın, Fransızca öğrenmek isteyenlere ders verebileceği ve müracaatların *Kalem* Dergisi'ne yapılması konusunda bir reklam daha verilmiştir (Kalem, 3 Aralık 1908: 2).

Dergide, resme yeni başlayanlara özel yayınlanmış kitap ve dergilerin tanıtımı da yapılmıştır. Osmanlı'da dünyevi varlıkların temsiline engel olan ve bunu günah sayan zihniyetin batılılaşma ile birlikte dönüşüme uğraması ve özellikle Tanzimat'tan sonra yurt dışına –Daha çok Fransa'ya– gönderilen ressam adaylarının aldıkları eğitim ile birlikte Batılı formda çizdikleri figür ve manzara resimleri toplumun bu sanat dalına olan ilgisini artırmıştır. Öyle ki resim sergilerini gezmek ya da resim dersleri almak, Osmanlı'da modernleşme sürecinde toplumun seçkin kesiminin değer verdiği bir uğraşı olmuştur. Bununla ilgili *Kalem* Dergisi'nde yer alan bir reklam, 58. sayıda verilmiştir. "Resim Dersleri" adı ile verilen reklamda, resme başlayanlara gerekli olacak ilk bilgilerin ve yirmi fotoğraflık bir albümün içinde yer aldığı, fiyatı 12 kuruş olan bir eserin tanıtımı yapılmıştır (Kalem, 21 Ekim 1909: 15).

Yine aynı sayıda ve sayfada "Ressamlara Rehber" adı ile resimde henüz bir fikir hasıl etmiş ressam adaylarına icab eden vasıtalar, talim suretleri ve tahsil bilgisi hakkında rehber olabilecek, fiyatı 12 kuruş olan bir eserin tanıtımı yapılmıştır. Aynı sayıda ve

[40] Çalışmanın 3. bölümünde "II. Meşrutiyet Dönemi Karikatüründe Moda ve Tüketim Kültürü" başlığı altında *Kalem* Dergisi'nin paten ile ilgili eleştirilerine yer verilmiştir. Bkz. Syf. 289-292.

sayfada “Renkler ve Renkli Resimler” adı ile verilen diğer bir reklamda ise yağlı boya, sulu boya, pastel, guvaj gibi tüm renkli usulleri anlatan ve fiyatı 12 kuruş olan bir kitabın tanıtımı yapılmıştır (Kalem, 21 Ekim 1909: 15).

Bu dönemde batılılaşmanın göstergelerinden bir diğeri de kullanılan Avrupaî ev eşyalarıdır. Bu konuda verilen reklamlardan biri evlerin ısınması için kullanılan “Salamandre” sobalarına ilişkindir. Derginin 10. sayısında verilen reklamda, bu sobanın Osmanlı Devleti’nin ileri gelenlerince kullanıldığından söz edilmiş –Besim Ömer Paşa, Zambako Paşa, Kanburoğlu Paşa, Süleyman Nuri Paşa– ve sobanın avantajlarından bahsedilmiştir. Reklamda batılılaşma noktasında ilgi çeken ise sobanın resmi gösterilen modelinin, “15 Louis” olarak ifade edilmesidir (Kalem, 5 Kasım 1908: 2).

Salamandre sobalarına ilişkin bir başka reklamda ise Salamandre’nin diğer sobalara göre avantajı anlatılmıştır. Batılılaşma bağlamında bu reklamda dikkat çeken ise Salamandre’nin kurulu olduğu evin eşyalarının Avrupaî tarzıdır.

Resim 2.3.1.11: Salamandre sobaları

Reklamda batılı formlara uygun giyinmiş hizmetkâr kadın, berjer bir koltuğun üstünde oturmaktadır. Salamandre sobaları sayesinde de kadının evi ısıtmak için sobayı yakma işi hem daha kısa zamanda hem de daha zahmetsiz bir biçimde bitmiştir. Reklam, Avrupaî eşyaların, kadınların hayatını ne kadar kolaylaştırdığını anlatmak bakımından dikkat çekicidir. Kadın, ev işerine batı teknolojisinin son ürünleri sayesinde daha az zaman ayırabilecek ve böylece başka aktivitelerle ilgilenebilecektir.[41]

Dergide yer alan bir fotoğrafçı reklamı da batılılaşma konusunda dikkat çekicidir. Reklamda kullanılan görsel malzemedeki kadın figürü, Antik Yunan sanatçılarının yaptıkları heykellerin bir örneğidir. Bilindiği üzere Antik Yunan, Avrupa'daki Rönesans akımının ve batı medeniyetinin gelişiminde önemlidir. Reklamda kadının bir ayağının altında fotoğraf makinesi dururken ellerinde "Atelier de Photo-Zincographe" adı ile verilmiş reklam metnini tutmaktadır. Fransızca hazırlanmış metinde adres bilgilerinin yanı sıra gazeteler, dergiler, afişler, kataloglar için üç renkli çekim yapıldığı ifade edilmiştir (Kalem, 5 Ağustos 1909: 15). Bu ilan, basın alanında fotoğrafçılığın önem kazandığının anlaşılması bakımından da önemlidir.

Resim 2.3.1.12: "Atelier Fotoğraf ve Çinkografi"

[41] Kadının batılılaşma ile değişen hayat tarzına ve ilgilendiği aktivitelere –tiyatro, paten vb. – ilişkin, 3. bölümde, "II. Meşrutiyet Dönemi Karikatüründe Moda ve Tüketim Kültürü" ve "II. Meşrutiyet Dönemi Karikatüründe Kadın, Kadın–Erkek ve Aile İlişkileri" başlığı altında incelenmiştir. Bkz. Syf. 270-317.

Görüldüğü üzere *Kalem* Dergisi yayınladığı ilan ve reklamlarla, toplumda Avrupaî yaşamı benimsemiş bir kesiminin varlığına işaret etmektedir. Bununla beraber verilen ilan ve reklamlar, derginin okuyucu kitlesini de gün yüzüne çıkarmaktadır. *Kalem* Dergisi'nin okuyucu kitlesi, toplumun seçkin kesimidir. İlanların önemli bir kısmı konser, tiyatro, balo, konferans, sergi gibi etkinliklere ayrılmıştır. Reklamlarda ise yeni çıkan kadın dergileri, makyaj malzemeleri –Krem Flora, Pudra Flora, Krem Pertev gibi–, Fransızca ve resim dersleri, Avrupa menşeli ürünler –ev eşyaları, giysiler, otomobiller, şaraplar, diğer yiyecekler– tanıtılmıştır. İlanlarda yer alan etkinliklere ve reklamlarda tanıtılan derslere, ürünlere, neşriyata ise ilgiyi, genellikle devletin mali açıdan standartların üzerinde olan kesimi göstermektedir. Bu kesim, Batılılaşmayı şeklen bir hayat biçimi haline de getirmiş olmalıdır.

Derginin Yayınındaki Kesintiler ve Kapanışı

Dergi, her hafta Perşembe günleri yayınlanmıştır. Ufak kesintiler dışında da yayınına ara vermemiştir. Derginin yayınına verdiği en uzun ara, 19 Mayıs 1910-11 Ağustos 1910 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Bu ara ile derginin 88. sayısı, 87. sayısının yayınlanmasından 84 gün sonra basılmıştır. Konu ile ilgili *Kalem* Dergisi'nde "Kalemiyyun"[42] adı ile verilen açıklamada[43], derginin yayınına ara verilmesine sebep, mevsim tatili olarak gösterilmiştir. Her ne kadar dönemde bu tatilin sebebi anlaşılamamış, derginin kapandığı sanılmışsa da *Kalem*; hürriyetin göğsünden doğduğunu ve ölümsüz olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca *Tanin* ve *Karagöz*'e de yeniden yayına başladığı için yaptıkları tebrik nedeniyle teşekkür etmiştir (Kalem, 11 Ağustos 1910: 2).

Kalem Dergisi, her ne kadar 87. sayısından sonra yayınına ara vermiş olsa da böyle bir tatil vereceğinin sinyallerini daha 2. sayısında okuyucusuna hissettirmiştir. Dergide Beyaz Kedi müstear adı ve "Serbesti-i Matbû'ât"[44] başlığı ile yayınlanan yazıda, muharrirlerin basının serbestleşmesi ardından çok fazla mesai yapmak durumunda kalmalarından duydukları rahatsızlık aktarılmıştır. Yazıda muharrir idare müdürüne,

[42] *Kalem* Dergisi'ni okuyanlar.

[43] "Kalemiyyun" adı ile dergide yer alan bu açıklama, EK 5'te verilmiştir. Bkz. Syf. 348-349.

[44] "Serbesti-i Matbû'ât" adlı bu yazı EK 6'da gösterilmiştir. Bkz. Syf. 350-356.

iki gündür eve gitmediği, sabaha karşı eve gittiği son yirmi gün boyunca da ailesi ile görüşemediğini anlatmakta, biraderi ile görüşemediği için aldığı serzeniş dolu kağıttan bahsederek: "Asıl biraderi görmek mümkün olmuyor. Bütün dünya ile kardeş olduk.. Yaşasın uhuvvet." demiştir. İdare müdürü bu yakınmanın üzerine Meclis-i Mebusan'ın ilk toplantısında matbuatın istirahatı için bir kanun teklifinde bulunacaklarını söylemiş, muharrir ise: "Muharrirlerin istirahatı rûhuna fâtiha okutmazdan evvel yetişilirse..." şeklinde cevap vermiştir. Ardından da işinin başına dönmüş, ancak daha sonra dayanamayarak gazeteyi: "Hayır, insana zorla yazı yazdıramazsınız. Matbû'ât serbesttir işte gidiyorum." haykırışı ile terketmiştir (Kalem, 10 Eylül 1908: 2-4).

Kalem Dergisi, muharrirlerinin bu yakınmalarına kulak vermiş, 1910 yılında Mayıs ve Ağustos ayları arasında, çalışanlarına 84 günlük bir mevsim tatili yaptırmıştır. Aynı tatili bir sonraki sene de vereceğini duyuran *Kalem*, Osmanlı basını tarafından bu tatilin kabulünü görürse mutlu olacağını ve bu konuda emsallerinin önüne geçtiği için gurur duyacağını belirtmiştir.

31 Mart Olayı'nın yaşandığı dönemde de dergi yayınına bir hafta ara vermiştir. 23 Nisan 1909 tarihinde yayınlanan 33. sayıda, bu olaya ilişkin bir bilgi verilmemiştir. Bununla beraber derginin 31 Mart Olayı ardından yayınlanan bu ilk sayısında, II. Abdülhamit'i olayın gerçekleşmesinde etkin olduğunun düşünülmesi nedeniyle eleştiren karikatürlere yer verilmiştir.[45]

Derginin yayıncısı Celâl Esat Arseven hatıratında, 31 Mart Olayı'na ilişkin olarak, Paris'te kaldığı pansiyona bir gece Salâh Cimcoz ve İttihat ve Terakki Kadıköy Şubesi Başkanı Yenişehirli Celâl Bey'in çehreleri dumandan simsiyah olmuş, elbiseleri pejmürde vaziyette geldiklerini belirtmiştir. Bu iki zatın ilk sözleri canlarını zor kurtarmış olduklarıdır. İstanbul karışmıştır. Vahdetî Derviş, Ayasofya'da mevlüt okutmaktadır. Her tarafa yeşil bayraklar asılmıştır. *Tanin* Gazetesi de tahrip edilmiştir. II. Abdülhamit ise, iktidarı yeniden ele geçirmiştir. Bu dönemde, Arseven ve Cimcoz beş parasız pansiyonda günlerini geçirmişlerdir (Arseven, 1993, 109-111). Arseven'in hatıratındaki bu kısım derginin yayınına verdiği aranın nedenini açıklar niteliktedir.

[45] Bu karikatürler, çalışmanın 3. bölümünde, "II. Meşrutiyet'in İlanı ve Hürriyet Kavramının Algılanışı" başlığı altında incelenmiştir. Bkz. Syf 190-195.

Dergi, yayınına 24 Kasım 1910-15 Aralık 1910 tarihleri arasında da üç hafta ara vermek zorunda kalmıştır. Derginin bu dönemde yayınına ara vermesine sebep ise Rus Çarı'nı hedef alan karikatürleridir. Bu karikatürlerden biri aşağıda gösterilmiştir (Kalem, 10 Kasım 1910: 1):

Resim 2.3.1.13: Rus Çarı II. Nikola'nın *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan bir karikatürü

Çar Nikola -İdare-i peder-ânemi[46] İran'a da teşmil[47] ederek orada da takrir-i[48] sükun[49] etmeliyim….

Karikatürde son Rus Çarı II. Nikola, kendi otoritesine karşı geldikleri için astırdığı bir grup insanın önünde kafatasları üzerine kurulu tahtında oturmuş bir biçimde düşünür

[46] Peder-âne: Babaya yakışacak yolda

[47] Teşmil: Yaymak

[48] Takrir: Yerleştirme, sağlamlaştırma.

[49] Sükun: Durma, durgunluk, hareketsizlik

vaziyette çizilmiştir. Karikatür metni incelendiğinde ise II. Nikola'nın ağzından şu cümlelerin döküldüğü görülür: "İdare-i peder-ânemi İran'a da teşmil ederek orada da takrir-i sükun etmeliyim….." Bağımsız ve mutlak otokrat idare biçimi ile tanınan II. Nikola'nın bu karikatürle eleştirildiği görülmektedir. Eleştiri, Çarlık Rusya'nın sıcak denizlere inmek için –İskenderun Körfezi'ne inmek için– kendisine engel olarak gördüğü İran'a karşı uygulamayı düşündüğü politika üzerinden yapılmıştır.

Bu konuda derginin 104. sayısında "Haftalık Dedikodu" adı ile bir açıklama yer almıştır (Kalem, 15 Kasım 1910: 2)[50]. Açıklamada, derginin kapatılmasında Rusya Sefiri'nin yaptığı baskının etkin olduğu anlaşılmaktadır. Ancak dergi, bu kapanışı mazur görmediğini bildirmektedir. Çünkü iktidarda sevilen meşrutiyetperver padişah, Beşinci Mehmet bulunmaktadır. Ayrıca Rusya basınının Osmanlı Devleti aleyhinde, milletin manevi hissiyatına dokunacak zararlı yayınları yaparken, Osmanlı basınının kapatılması için sefirin yaptığı baskı da garip karşılanmaktadır. Yazıda, Fransız Yazar Catulle Mendes'in Ruslara dair yazdığı "Bir Sergüzeşti Hun-in" adlı romandan da alıntı yapılarak Ruslar, ahlakî olarak eleştiriye tabi tutulmuştur.

Dergi, 6 Mayıs 1909-20 Mayıs 1909, 27 Ocak 1910-10 Şubat 1910, 20 Nisan 1911-4 Mayıs 1911, 15 Haziran 1911-29 Haziran 1911 tarihleri arasında da yayınına bir hafta ara vermiştir. Yayınına verdiği bu aralara ilişkin dergide bir açıklamaya rastlanmamıştır.

Kalem Dergisi, 29 Haziran 1911 tarihinde 130. sayısını çıkardıktan sonra yayın hayatına son vermiştir. 130. sayısında derginin kapatılacağı ile ilgili herhangi bir haber yer almamıştır. Ancak dönemde basına uygulanan baskıların yoğunlaşması, derginin kapanması ile ilgili ipuçları vermektedir.

Bilindiği üzere meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra ortaya çıkan sınırsız özgür ortamda gazetelerin meclise, mebuslara, nazırlara, diğer gazetelere karşı kimi zaman uyduruya varan eleştiri yüklü yazılar yönlendirmesi, bir basın kanunu oluşturma gerekliliğini gün yüzüne çıkarmıştır. Gazete çalışanları ise, böyle bir basın kanununun istibdadı yeniden getireceğini düşünmüş ve duruma karşı gelmiş; mitingler düzenlemiş, gazete sütunlarında İttihat ve Terakki'yi yermiş, siyasi çekişmeleri körüklemiştir. İlk

[50] "Haftalık Dedikodu" adı ile yayınlanan bu yazı, EK 7'te verilmiştir. Bkz. Syf. 357-359.

gazeteci cinayetinin 6 Nisan 1909'da gerçekleşmesinin ardından da 31 Mart Olayı vuku bulmuştur. Bu olay, II. Meşrutiyet Dönemi'nde basın alanına getirilen düzenlemeler için de bir başlangıç olmuştur. 31 Mart Olayı ardından, 16 Temmuz 1909 tarihinde çıkan Matbuat Kanunu basına, İttihat ve Terakki tarafından uygulanan baskının önemli bir temsilidir. Bu kanun, ülkede siyasi problemlerin yaşandığı dönemlerde değişikliğe uğramış ve kısıtlamalar artmıştır. Özellikle devletin emperyalist devletlerle savaş içinde bulunduğu dönemlerde gazetelerin yayınına sıkı bir denetim getirilmiştir. *Kalem* Dergisi, basına uygulanan denetimi karikatürleri aracılığı ile duyurmuştur.

Kalem Dergisi'nde Ion imzası ile yayınlanan karikatürlerden biri 22 Nisan 1909 tarihlidir (Kalem, 22 Nisan 1909: 8):

Resim 2.3.1.14: Roma Sefiri Kebiri Hakkı Bey'e:

Cadı Çıkıyor.

Karikatürde, üzerinde "sansür" yazılı bir tabut, tabuttan çıkmaya çalışan bir iskelet ve bu tabutun etrafında toplanmış beş kişi görülmektedir. Bu beş kişiden dördü tabutun ağzının açılmaması için baskı yaparken, Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa ise elinde kılıçla tabutun ağzını açmaya çalışmaktadır. Kılıcın üzerinde "Matbuat Kanunu" yazılıdır. Anlaşıldığı üzere tabutun açılmaması için üstüne baskı yapanlar,

gazetecilerdir. Tabuttan çıkmaya çalışan, II. Meşrutiyet'in ilanı ile kalkan sansürdür. Karikatür, 31 Mart Olayı ardından çıkarılmak istenen Matbuat Kanunu ile sansürün yeniden ortaya çıkacağını, basın alanına denetim getirileceğini anlatmaktadır. Sansür, "cadı" adı ile nitelenmiştir. Bu karikatürün çıkışından üç gün sonra Kamil Paşa'nın sadrazamlıktan istifa etmesi ve yerine Hüseyin Hilmi Paşa'nın geçmesi ise ilgi çekicidir.

Resim 2.3.1.15: - Zavallı dostum, bu hal ile nereye gidiyorsun?

- Bir gazete imtiyazı istemeye.

- Pekala fakat başını ne yaptın?

- Ne olur ne olmaz. İhtiyaten emin bir mahalde hıfz ettim.

Dergide yayınlanan ve yukarıda gösterilen diğer bir karikatür ise yine Ion imzalıdır. Karikatürde iki kişi sohbet ederken görülmektedir. Bu iki kişiden birinin başı yoktur. Başı olan, olmayana nereye gittiğini sorunca diğeri: "Bir gazete imtiyazı istemeye."

şeklinde yanıt verir. Başına ne olduğunu sorunca ise: "Ne olur ne olmaz. İhtiyaten emin bir mahalde hıfz ettim." cevabını verir (Kalem, 18 Şubat 1909: 10):

Dergide yayınlanan bu karikatürler, basının yeniden denetim altına alınmasını anlatmak bakımından önemlidir. *Kalem* Dergisi de bu denetimden etkilenmiş ve 1911 yılında kapanmıştır. Çeviker, derginin kapatılmasına ilişkin olarak, iktidarın baskısına uzun bir süre dayanmasına rağmen kaçınılmaz sondan kurtulamadığını belirtmiştir (Çeviker, 1988, 145).

Derginin Yayıncı Kadrosu

Yayıncı Salâh Cimcoz: 1875 yılında İstanbul'da doğmuştur (www.tbmm.gov.tr). Türk yazı ve politika adamıdır. Dedesi Vezir İbrahim Paşa, babası Hasan Asım Bey'dir. Hukuk öğrenimi yapmış ve 1908'de, Meşrutiyetin ilanından sonra *Kalem* adlı ilk edebi haftalık mizah dergisini çıkartmıştır. Daha sonra politikaya girmiş, Meclis-i Mebusan'a İstanbul'dan Mebus seçilmiş (1914), I. Dünya Savaşı sırasında Stockholm'de toplanan Milletlerarası Sosyalist Kongresinde Türkiye'yi temsil etmiş (1917) ve Mütareke Devrinde İttihat ve Terakki üyesi olduğu için yakalanıp Malatya'ya sürülmüştür (1919). Cumhuriyetin ilanından sonra İstanbul Şehir Meclisi'ne üye seçilen Cimcoz, 1931'de TBMM dördüncü devresine İstanbul milletvekili olarak katılmış, 1946'ya kadar mebuslukta ve CHP Genel Merkez Kurulu üyeliğinde bulunmuştur. Güzel sanatların zevkli ve bilgili tanıyıcısı, antika eşya meraklısı ve koleksiyoncudur (Koçu, 1971). 15 Ekim 1947 tarihinde hayata veda etmiştir (www.tbmm.gov.tr).

Salâh Cimcoz, edebî alanda *Kalem* Dergisi'ni yayınlamanın dışında Celal Esat Arseven ile *Selim-i Saris*'i yazmıştır. Darülbedayi'de edebî kurul üyeliği de yapmıştır (Çeviker, 1988, 83). Hüseyin Cahit Yalçın, Salâh Cimcoz'un edebî alanda oldukça başarılı olduğunu ifade eder. Yalçın *Tanıdıklarım* adlı eserinde, doğanın Cimcoz'a doğarken sanatkâr bir ruh yerleştirdiğini belirtmiştir. O'na göre Cimcoz'un artist bir ruhu vardır. Öyle ki, isminin dümdüz Salâh olmasından bile hoşlanmaz ve "Cimcoz" olarak anılır. Malta'da zindandayken, zindanın en şakrak bülbülüdür. Bayağı bir nesir, onun ağzından oldukça cazibeli ve canlı olarak dökülebilir. Cimcoz'un kuvvetli bir

maneviyatı vardır. Etrafında güzellik görmek ister. Bu nedenle de güzel sanatlara da merak salmıştır (Yalçın, 2001, 123-125).

Yayıncı Celal Esat Arseven: İstanbul'da 1876'da doğmuştur. Sanat tarihçisi ressam, tiyatro ve ansiklopedi yazarıdır. Sultan Abdülaziz Dönemi'nde iki kez sadrazamlık yapmış olan Esat Paşa'nın oğludur. Annesi Fatma Suzidil Hanım'dır (www.tbmm.gov.tr). Galatasaray Lisesi'nden sonra Mekteb-i Mülkiye'de eğitimini sürdürmüştür. Bir süre de Güzel Sanatlar Akademisi'ne devam etmiş, Hoca Ali Rıza ve Zonaro'dan resim dersleri almıştır. Mekteb-i Harbiye'ye II. Abdülhamit'in isteği ile girmiş, Yüzbaşı iken ayrılmıştır.

Salah Cimcoz ile birlikte *Kalem* Dergisi'ni yayınlayan Arseven, I. Dünya Savaşı sırasında Berlin ve Viyana'da açılan Türk resim sergilerinin başında bulunmuştur. Operetler yazan, Almanya'da film şirketi kuran, yönetmenlik yapan Arseven, Güzel Sanatlar Akademisi'nde şehircilik ve mimarlık dersleri vermiştir. Ayrıca şehir tiyatrolarında müdürlük, Hermann Jansen'in yanında imar müşavirliği yapmıştır. 1942 ve 1946 yıllarında İstanbul ve Giresun'dan milletvekili seçilen Arseven, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nda üyelik ve iki yıl da başkanlık yapmıştır. Arseven, yaşamının son aylarında Devlet Kültür Armağanı ve İstanbul Teknik Üniversitesi tarafından fahri doktorluk unvanına layık görülmüştür (Çeviker, 1988, 88). İki çocuk babası olan Arseven, 13 Kasım 1971 tarihinde hayata veda etmiştir (www.tbmm.gov.tr). Eserleri arasında *Türk Sanat Tarihi* (4 cilt), *Sanat Ansiklopedisi* (5 cilt), *Mimari Tarihi*, *Kamusu Sanat, Türk Sanatı*, *Şehircilik*, *Eski İstanbul Ağabeydat ve Mebanisi*, *Selim-i Saris* (Salah Cimcoz ile yazılan bir tiyato oyunu), *Saatçi* (operet), *Şaban* (Viyana'da temsil edilen ilk Türk operası), *Sanat ve Siyaset Hatıralarım* yer alır (Bayrak, 1982, 50-52).

Kalem **Dergisi'n*in Yazar Kadrosu***

II. Meşrutiyet basınının yazarlarının –başmuharrirleri, yayıncıları da dahil olmak üzere– genel anlamda bir değerlendirmeye tabi tutulursa farklı siyasi amaçları olan karışık bir gruptan ibaret oldukları belirtilebilir. Genellikle hepsi, II. Abdülhamit'in

sıkıyönetim ve sansür döneminde ortaya çıkıp şekillenmiştir ve hepsi Osmanlı düşünce alanını yeniden yapılandıran eğitim ve kültür dönüşümlerinden etkilenmiştir. Ancak yeni düzeni yorumları bakımından farklılık göstermektedirler (Brummet, 2003, 62-63).

Ahmet Rasim, Celâl Esat Arseven, Celâl Sahir Erozan, Cenap Şahabettin, Hüseyin Cahit Yalçın, Hüseyin Rıfat Işıl, Hüseyin Suat Yalçın, İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci, İzzet Melih Devrim, Mithat Cemal Kuntay, Raif Necdet Kestelli, Refik Halit Karay, Salâh Cimcoz, Süleyman Nazif, Ali Raif, Hüseyin Sadettin Arel *Kalem* Dergisi'nde yazan isimlerdir. Yazarlar dergide imza olarak sıklıkla müstear adlarını kullanmışlardır. Müstear adlardan "Ahfeş, Diken, Hoşyar, Kirpi" Refik Halit Karay'a, "Ahmed Şerif" Hüseyin Cahit Yalçın'a, "Arı" Hüseyin Sadettin Arel'e, "Ayın Mim" Mithat Cemal Kuntay'a, "Dahhak-ı Mazlum", Cenap Şahabettin'e, "Deccal" Hüseyin Rıfat Işıl'a, "Gave-i Zalim" Hüseyin Suat Yalçın'a, "Hasan Tahsin" Osman Nevres'e, "Mırnav" Salâh Cimcoz'a aittir (Ardıç, 2009: 150-182). Bunun dışında kime ait olduğu tespit edilemeyen müstear adlar ise Alafranga, Altın İğne, Aşıklar, Badenuş, Be, Be He Elif, Be Kef, Beyaz Kedi, Bilezik, Bir…ilh, Bir Fecr-i Ati Dostu, Bir Kadro Harcı, Bir Kızıltopraklı, Can, Ceyhun, Cim Ha, Çıkar, Dua-gu, Derfuş-i Kavyani, Dertli, Elif Ayın, Fe Ayın, Ferhad Ziyad, Firkete, Gıryan-ı Zalim, Gözlüklü, Gözlüklü Nam Bendeleri, Gümüş İğne, Harputlu Aşık Cefai, Herdmend, Heyet-i Tahririye ve Tersimiye, İğne, Jemal, Kaf, Kalem, Kaydırak, Kef, Kef Kef, Kulaktan Aşık, Lal, Lastik Top, Mahalleli, Meraklı, Mim Kef Ra, Mim, Muhabir, Muhib-i Kalem, Müdakkik, Mütercim Ra Mim, Nevzuhur, Politikacı, Ra Cim, Ra Gayın, Rüştü Entaki, Sin Ye, Şadan, Şöhret Budalası, Tekrar, Yavuz, Yok Canım, Zabıt Katibi, Zair Bendeleri'dir.

Aşağıda *Kalem* Dergisi'nin yazarlarının hayatları hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir:[51]

[51] Derginin yazar kadrosunda bulunan Celâl Sahir Erozan, Hüseyin Cahit Yalçın, Hüseyin Suat Yalçın, İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci, İzzet Melih Devrim, Mithat Cemal Kuntay, Raif Necdet Kestelli, Refik Halit Karay, Süleyman Nazif, Cenab Şahabettin, Hüseyin Rıfat Işıl hakkında bilgi "Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nden" alınmıştır. Ahmet Rasim ile ilgili ise Hıfzi Topuz'un "Türk Basın Tarihi" kitabından bilgi edinilmiştir.

Cenab Şahabettin: Şair ve yazardır. Manastır 1870 doğumlu olan Şahabettin, İstanbul'da 1934'te vefat etmiştir. Tahsiline Tophane'deki Mekteb-i Feyziye'de başlamıştır. Daha sonra Eyüp Askeri Rüşdiyesi'ne devam etmiştir. Bu mektep 1879 yılında yıkılınca Gülhane Askeri Rüşdiyesi'ne devam ederek mezun olmuştur. Kau'a ile Tıbbiyeye gönderilmiştir. İki yıl burada okumuş daha sonra Askeri Tıbbiye'nin beşinci sınıfına alınmış ve doktor yüzbaşısı olarak mezun olmuştur. Buradan Avrupa'ya giden Şahabettin, Paris'te dört yıl kalmış ve deri hastalıkları ihtisası yapmıştır. Avrupa'dan döndükten sonra ise Karantina İdaresi'ne girmiştir. Mersin ve Rodos'ta çalışmıştır. Sıhhiye Müfettişliği ve bu alanda derneklerde üyelik yapan Şahabettin, bu görevden kendi isteği ile ayrılmış ve Edebiyat Fakültesi'nde tercüme müderrisi olmuştur. Bu tarihten sonra Edebiyat alanında çalışan Şahabettin, I.Dünya Savaşı ardından *Hadisat Gazetesi*'ni çıkarmıştır. *Tasvir-i Efkar Gazetesi* adına da iki kez Avrupa'ya gönderilmiştir.

Anadolu hareketi sırasında *Peyam-ı Sabah* Gazetesi'nde yayınladığı yazıları ile Kuva-yı Milliye hareketine karşı tavır takınan Şahabettin, Millî Mücadele'nin başarılı olması üzerine lehte yazılar yazarak yayınlasa da inandırıcı bulunmadığı için Cumhuriyet'ten sonra siyasetten uzak yaşamıştır. Ömrünün son dönemlerini ise basın hayatının ötesinde yalnız geçirmiştir.

Şiire tıbbiyede okurken başlayan Şahabettin, ilk şiirini *Saadet Gazetesi*'nde yayınlamıştır. Şiirlerinde Muallim Naci'nin etkisi hissedilen Şahabettin, bazı nesir yazıları da yayınlamıştır.

Şahabettin dört yıl kaldığı Avrupa'da Batı Edebiyatı üzerine de tetkiklerde bulunmuştur. En çok Fransız şairlerini okumuştur. Kendisine has bir şiir oluşturmak isteyen Şahabettin, basitliğe düşmüş; ancak büyük ilgi uyandırmıştır. Özellikle *Hazine-i Fünun*'da yayınlanan şiirleri hem ruh hem şekil bakımından yenidir. İlk Türkçe soneyi neşreden Şahabettin, *Mekteb* mecmuasında da yazmıştır. Aynı dergide yapılan en iyi şair yarışmasında Tevfik Fikret ile ikinci seçilmiştir. *Servet-i Fünun* Dergisi'nde de yazan Şahabettin, Edebiyat-ı Cedide'nin doğuşuna da katkı sağlamıştır.

1908 yılından itibaren nesir yazılarında artış gözlemlenen Şahabettin, *Aşiyan*'da ve *Tanin*'de yazılarını ve şiirlerini yayınlatmıştır. Bir dönem *Hürriyet Gazetesi*'nde de başyazarlık yapmıştır. "Dahhak-ı mazlum" imzası ile *Kalem* Dergisi'nde mizahi

yazıları da yayınlanan Şahabettin, *İçtihat* ve *Hak*'da makalelerini yayınlatmıştır. *Hadisat Gazetesi*'nde de kimi kimseleri hedef alan alaylı yazılar yazmıştır.

Şahabettin, Tanzimat'ın aşırı muhtevacılığına karşı bir şekil ve üslup endişesi taşımıştır. Önderliğindeki Edebiyat-ı Cedide hareketi de bu bakış açısından yola çıkarak cemiyet meselelerinden uzakta, siyasete karışmayarak ferdi yaşayışın içe dönük tezahürleri ile uğraşmıştır. Eserlerinin mihverini kapalı mekânlar, gece, mehtap, mevsimler, aşk, ince ruh halleri ve musiki meydana getirmiştir. Şiirini küçük hayaller doldurmuştur.

Nesirde de yenilikçi olarak tanınan Şahabettin, Doğu ve Batı'da gördüğü birçok yerleri, kişileri, maddi ve manevi tüm yönlerini güçlü gözlemlerine dayanarak canlı ve renkli bir üslupla aktarmıştır. Başlangıçta süslü olan nesirleri daha sonra sadeleşmiş, tartıştığı kimselere ise zaman zaman alaycı yazılarla karşılık vermiştir. Ayrıca Şahabettin duyulmamış, alışılmamış kelimeler ve imajlar da kullanmıştır.

Hüseyin Rıfat Işıl: Gazeteci ve şairdir. 1878'de İzmir'de doğmuş, 1953 yılında vefat etmiştir. İdadi tahsilini yarıda bırakarak *Hizmet* Gazetesi'ne girmiştir. Daha sonra İstanbul'a gelerek Eczacılık Mektebi okumuştur. Meşrutiyetten sonra *Kokorok* adlı bir mizah gazetesi çıkarmıştır. Bir süre Seyr-i Sefain Meclisi Azalığı yapmıştır. Son görevi ise Maarif Matbaası'nda memurluktu. Mevlâna ve Hayyam'an manzum rubai tercümeleri, *Kırık Kavaldan Sesler* isimli hece vezni ile yazılmış bir şiir kitabı bulunmaktadır.

Salâh Cimcoz: Salah Cimcoz hakkında bilgi, derginin yayıncısı kısmında verilmiştir.

Celâl Sahir Erozan: Şair, İstanbul'da 1883-1935 yılları arasında yaşamıştır. Ferik İsmail Hakkı Paşa ile oyun yazarı Fehime Nüzhet Hanım'ın oğludur. Numune-i Terakki Mektebi, Davudpaşa Rüşdiyesi, Vefa İdadisi'nde okumuştur. İki yıl kadar Hukuk Fakültesi'nde öğrenim gördükten sonra tahsilini tamamlamadan Hariciye Nezareti'nde memurluğa başlamıştır. Daha sonra Edebiyat Öğretmenliği yapan Erozan,

I. Dünya Savaşı sonlarında ticaretle uğraşmıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra da Zonguldak'tan milletvekili seçilmiştir.

Ortaokul zamanında şiir yazmaya başlayan Erozan, şiirlerindeki duygu ve düşünce inceliği ile dikkat çekmiştir. II. Abdülhamit'ten liyakat nişanı alan Erozan, ilk şiirlerinden itibaren Ahmet Celal, Hakkı Naşir, Şarık, Velhan gibi takma adlar kullanmıştır.

İrtika, Malumat, Musavver Fen ve Edeb, Pul, Lisan dergilerinde şiirleri, *Sabah Gazetesi*'nde de birkaç hikâyesi yayınlanan Erozan, daha sonra Edebiyat-ı Cedide grubuna katılmıştır. 1899 yılından sonra kendi adını kullanarak *Servet-i Fünun*'da yazmıştır. Tevfik Fikret ve Cenap Şahabettin gibi şairlerin yanında ikinci derecede kalan Erozan, 1908 meşrutiyetinden sonra *Demet* adlı bir kadın dergisi de yayınlamıştır. *Birinci Kitap, İkinci Kitap, Üçüncü Kitap* adında aylık bir dergi de çıkaran Erozan; Fecr-i Ati Grubuna katılmış, bu topluluğun başkanı seçilmiştir. "Genç Kalemler" ve "Yeni Lisan" hareketini benimseyen yazılarını *Halk Gazetesi*'nde yayınlamıştır. Daha sonra Türkçülük akımına benimsemiş, Türk Derneği, Türk Yurdu, Türk Ocağı gibi kuruluşlara katılmıştır. Türk Yurdu tarafından çıkarılan *Halka Doğru* dergisini yönetmiştir. Bilgi Derneğini kurmuş ve derneğin yayın organı *Bilgi Dergisi*'nde görüşlerini savunmuştur. Cumhuriyetten sonra kurulan Harf İnkılâbı Kurulu ve Türk Dili Tedkik Cemiyeti'nde görev almıştır.

Celal Sahir konuları itibari ile kadın ve aşk şiirleri yazmıştır. Anlatımındaki incelik ve kimi zaman başvurduğu hiciv şiirinin öne gelen özelliklerindendir.

Hüseyin Cahit Yalçın: Hikâye, roman yazarı ve gazetecidir. Balıkesir'de 1875 yılında doğmuş ve İstanbul'da 1957 yılında vefat etmiştir. İlk ve orta tahsilini Serez ve İstanbul'da yapmıştır. Mülkiye Mektebi'nde okuyan Yalçın, Maarif Nezaretinin çeşitli kalemlerinde çalışmıştır. Öğretmenlik ve müdürlük de yapan Yalçın, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İttihatçıların safında hareketli bir siyasi hayata atılmıştır. Bu dönemde Tevfik Fikret ile birlikte *Tanin* Gazetesi'ni çıkaran Cahit, bir yandan da seçimlerde İstanbul'dan milletvekili seçilmiştir. Siyasi yazıları ile yankı uyandıran yazar, I. Dünya Savaşı sonrası Malta'ya sürülmüştür. Sürgünün ardından ise *Tanin* Gazetesi'ni yeniden

çıkarmıştır. Cumhuriyet'in ilanından Atatürk'ün ölümüne kadar Atatürk ve İsmet Paşa'ya yönelttiği sert eleştiriler nedeni ile üç kez tutuklanıp İstiklal Mahkemelerine sevk edilmiştir. Vatana hıyanet suçu ile Çorum'da müebbet sürgün cezasına çarptırılan Cahit, ceza kanununda yapılan bir değişim ile cezasını tamamlamış sayılmış ve dönmüştür. Bu tarihten sonra bir dönem siyaset ve idarenin dışında kalan yazar, eserleri sayesinde geçimini sağlamıştır. Bu dönemde *Fikir Hareketleri* Dergisi'ni çıkarmıştır. Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet İnönü'nün teklifi ile meclis üyeliğine seçilmiş ve yeniden siyasete dönmüştür. 1939-1954 yılları arasında milletvekili olarak mecliste bulunan Yalçın, bu dönemde Cumhuriyet Halk Partisi safında *Tanin* ve *Ulus* gazeteleri ile Demokrat Parti karşısında sert bir mücadeleye girişmiştir. Bu muhalefet ardından 1954 Aralık ayında yirmi altı ay hapis cezasına çarptırılan Yalçın, yetmiş dokuz yaşındadır ve basında kopan gürültü sonrası affedilmiştir. 1957 seçimlerine kadar muhalefette hırçın halinden taviz vermeyen Yalçın daha sonra hastalanarak vefat etmiştir.

Şahsiyet ve sanatının oluşmasında Ahmet Mithat, Namık Kemal, Beşir Fuat ve Fransız realistlerin etkisi bulunan yazar yazı hayatına 1891 Nisan'ında *Servet-i Fünun Dergisi*'nde ve aynı yıl yayınlanan *Nadide* romanı ile başlamıştır. Servet-i Fünun topluluğuna da yazdığı *Röneka* hikâyesi ile katılan yazar, 1901 Eylül'üne kadar *Servet-i Fünun, Mütalaa* dergilerinde ve *Tarik, Sabah* ve *Saadet* gazetelerinde roman, hikâye, mensur şiir, tenkit ve polemik yazılarını yayınlamıştır. 1922 yılında *Niçin Aldatırlarmış?* ismi ile çıkardığı hikâye kitabından sonra bir daha edebi eser yayınlamamıştır.

Yazar Servet-i Fünun devri hikâyelerinde genellikle gençlerin karamsarlığını, hayattan kopukluğunu, toplumdan kaçarak tabiata ve hayali aşklara sığınışını anlatmıştır. Diğer bir kısım hikâyelerinde yazar ferdilikten sıyrılarak, başkalarının hayatına ve sosyal tasvire yönelmiştir. 1922 yılından sonra Avrupa'da iken yazdığı hikâyelerde Avrupa tatil şehirlerindeki zevk ve sefahat hayatı, ciddi olmayan aşk maceraları şeklinde ortaya konmuştur.

Yazarın, Servet-i Fünun Devri'nde yayınladığı "Hayat-ı Hakikiye Sahneleri" başlığı altındaki fıkraları incelendiğinde, başarılı bir gözlemci olduğu ortaya çıkmıştır. Gerek Servet-i Fünun gerekse Cumhuriyet Dönemi'nde edebiyat teori ve tenkidine dair çok

sayıda makalesi ve polemik yazısı yayınlanan Yalçın, *Tanin, Ulus, Yeni Ulus, Halkçı* gazetelerinde birçok siyasi makale de yazmıştır. *Akşam*'da aktüel fıkraları ve *Yedigün* ile *Boğaziçi* dergilerinde dikkate değer hatıra, sohbet, gezi ve deneme yazıları çıkan Yalçın elli yılı aşkın bir süre tercüme de yapmıştır.

Hüseyin Suat Yalçın: İstanbul'da 1867-1942 yılları arasında yaşayan Hüseyin Suat Yalçın, şair ve oyun yazarıdır. İstanbul'da başladığı ilk tahsilini, Balıkesir'de sürdürmüştür. Daha sonra İstanbul'da Beyazid Rüştiyesi'nde okuyan Yalçın, Osmanlı Rus Harbi nedeni ile Rumeli muhacirlerinin mekteplere yerleştirilmesi üzerine tahsiline bir dönem ara vermiştir. 1880 yılında Mülkiye Tıbbiyesi'nde okumaya başlayan Yalçın, mezun olduktan sonra Midilli Belediye doktorluğuna tayin edilmiştir. Daha sonra ihtisas için Paris'e gitmiş, ardından Suriye Sıhhiye Müfettişiliği'ne atanmıştır. 1908 Meşrutiyeti ile birlikte yurda geri dönmüştür. Meclis-i Ali Umur-ı Sıhhiye azalığına getirilmiştir. Bu birim lağvedilince serbest doktorluk yapmıştır.

Ankara'ya geçerek Millî Mücadele'ye katılan Yalçın, Anadolu'da doktorluk yapmış, Cumhuriyet'ten sonra Deniz Yolları doktoru olarak gemilerde görev almıştır.

Önceleri eski tarz şiirler yazan Yalçın, Şeyh Vasfi'nin aracılığı ile bunları Muallim Naci'nin *Tercüman-i Hakikat* Gazetesi'nde yayınlamıştır. Cenap Şahabettin'i tanıyınca yeni şiire yönelen Yalçın, Cenab ile birlikte *Mektep* Dergisi'nde yazmıştır. Servet-i Fünun hareketine de katılan Yalçın, bilhassa kadın ve aşk konusu üzerine şiir yazmıştır. Gave-i Zalim müstear adı ile *Kalem* Dergisi'nde ve çeşitli dergilerde mizahi şiir ve nesirleri çıkan Yalçın, bir yandan da tiyatro ile ilgilenmiştir. Uzun süre aruz ile yazmış olan Yalçın, Millî Edebiyat Hareketine katıldıktan sonra hece vezni ile yazmaya başlamıştır. İstiklal Marşı müsabakasına da katılan Hüseyin Suat Yalçın'ın vatanî, hamasî şiirleri bulunmaktadır.

İbnü'r-Refik Ahmet Nuri Sekizinci: Oyun yazarıdır. İstanbul'da 1874 ve 1934 yılları arasında yaşamıştır. Galatasaray Lisesi'nde okumuştur. Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi'nde çalışmıştır. Karantina İdaresi Muhasebe Kalemi'nde de çalışan Sekizinci, Lozan Anlaşmasından sonra bu idare dağılınca emekliye ayrılmıştır. Mahmud Yesari ve Reşat Nuri ile bir mizah dergisi çıkarmıştır. Vefatında Ankara Halkevi Rejisörü

olarak görev yapmıştır. Tiyatro ile ilgilenen Sekizinci, Darülbedayi'nin ikinci kuruluşunda yönetim kuruluna aza olarak seçilmiştir. Buradan ayrıldıktan sonra Kadıköy'de bir topluluk kursa da tutunamamıştır. 1919-1922 yılları arasında ardı ardına yazdığı piyeslerle çok tutulan yazar, iyi de bir oyuncudur.

İzzet Melih Devrim: Romancı ve yazardır. Tahsilini Galatasaray Sultanisi, İstanbul ve Paris Hukuk Fakültelerinde yapmıştır. Reji iaresinde mektupçuluk genel sekreterlik, genel müdür vekilliği, direktörlük gibi görevlerde bulunmuştur. Bazı yabancı banka ve şirketlerde yönetim kurulu üyeliği, Harb Akademisinde Fransızca Öğretmenliği yapmıştır.

Yazı hayatına küçük yaşlarda *Çocuklara Mahsus Gazete*, *Mecmua-yı Edebiye* gibi yayın organlarında çıkan mensur şiirleri ile girmiştir. Daha sonra Fecr-i Ati edebi topluluğuna katılmıştır. Oyun. Mensur şiir, hikâye ve roman türlerinde eserler vermiştir.

Gerek dil gerekse sanat anlayışı bakımından içinde bulunduğu topluluğun görüşlerine uygun; ancak basit duygusallıklardan kurtulamayan bir tavrın içinde kalmıştır. Henry Batille üzerine Fransızca bir etüdü ile diğer Fransızca çalışmalarından dolayı Paris Edebiyat Fakültesi'nden doktor unvanı almıştır.

Mithat Cemal Kuntay: Şair ve yazardır. İstanbul'da 1885 ve 1956 yılları arasında yaşamıştır. İlk ve orta öğrenimini Aksaray'da Mekteb-i Osmani'de yapmıştır. Bir süre Sen Josef Mektebi'nde yatılı okuyan Kuntay, lise tahsilini Vefa Lisesi'nde tamamlamıştır. Daha sonra Hukuk okuyan Kuntay doktora unvanı da almıştır. Daha sonra İdare Hukuku sahasında müdür yardımcılığı yapmış ve Adliye Nezareti Hususi Kalemi'ne katip olarak girmiştir. Mahkeme azalığı da yapan Kuntay noter iken vefat etmiştir.

Kahramanlık, yurtseverlik ve tarihe bağlılık gibi duyguları dile getiren şiirleriyle tanınan Kuntay, sanat alanında 1908 yılından sonra yayınlanan eserleri ile dikkat çekmiştir. Mehmet Akif ile yazdıkları Acem Şahına adlı şiir ve 1909'da Resimli Kitap'ta çıkan Elhamra isimli şiiri şöhretinin yayılmasını sağlamıştır. Bir dönem *Güneş*

Dergisi'nde yazmıştır. Son şiirleri ise *Çınaraltı'*nda çıkmıştır. Gazetelerde özellikle *Son Posta*'da fıkra ve makaleler yazmıştır. Şiirlerinin ana vasfı epik ve sosyal karakterde olmasıdır. Tarih ve millet sevgisi en çok işlediği konulardır. Araştırmacılar onu Türk aruzunun, son dönemlerde yetişen kuvvetli bir temsilcisi olarak adlandırmıştır. Şiirlerinde Mehmet Akif ve Yahya Kemal'in etkisi bulunmaktadır. Dili zamanla sadeleşmiştir. Hiciv yönü de kuvvetli olan Kuntay bu alanda pek eser vermemiştir.

Raif Necdet Kestelli: İzmir'de 1880 yılında doğmuş, Londra'da 1937 yılında ölmüştür. Yazar ve tenkitçidir. İzmir'in eski ailelerinden Kestellioğulları'ndandır. Tahsili ve yetişmesi hakkında çok bilgi yoktur. 1908'de Kuleli Askeri Lisesi'nde yüzbaşı rütbesi ile Edebiyat Öğretmenliği yapmıştır. Londra'da vefat etmiştir.

İlk yazıları daha önce yayınlansa da ismi, 1908'den sonra duyulmuştur. Özellikle *Resimli Kitab Dergisi*'nde Fecr-i Ati topluluğuna yaptığı eleştiriler nedeniyle tanınmıştır. Ayrıca roman, hikâye, mektup, güldeste, lügat, tiyatro gibi sahalarda da eserler vermiştir. Tenkitlerinin ciddiliği ve tarafsızlığı diğer yazarlarca kabul görmesine neden olmuştur. Toplumcu olarak nitelenen Kestelli, şiirde hece vezni ve dilde sadeleşme taraftarı olmuştur. Bu nedenle Millî Edebiyat Cereyanına yakındır.

Refik Halit Karay: İstanbul'da 1888-1965 yılları arasında yaşamış olan Karay, hikâye ve roman yazarıdır. İstanbul-Vezneciler'deki Şemsül-Maarif ve Göztepe'deki Taş Mektep'te okumuştur. Bu dönemde özel dersler de almıştır. Galatasaray Sultanisi'ne devam eden Karay, bitiremeden ayrılmıştır. Hukuk fakültesinde okuyan Karay, bir taraftan da Maliye Nezareti'nde Devair-i Merkeziye Kalemi'nde katiplik yapmıştır. Meşrutiyet ilan edilince tahsilini ve katipliği bırakarak gazetecilik yapmaya başlamıştır. Önce *Servet-i Fünun*, sonra da *Tercüman-i Hakikat*'te çalışmıştır. *Son Havadis Gazetesini* kuran Karay, Fecr-i Ati grubuna katılmıştır. Asıl şöhretini ise "Kirpi" adı ile *Kalem* ve *Cem d*ergilerine yazdığı yazılarla kazanmıştır. Bir dönem Hürriyet ve İtilaf Fırkası iş başına geçince belediyede başkatiplik yapmıştır.

İttihat ve Terakki ileri gelenleri için yazdığı olumsuz yazıları nedeniyle Sinop'a sürülmüştür. Ardından Çorum, Ankara ve Bilecik'e nakledilen Karay, *Yeni*

Mecmua'da Anadolu izlenimlerini yansıtan yazılar yazmıştır. Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp'in aracılığı ile İstanbul'a dönen Karay, öğretmenlik yapmış; *Vakit, Tasvir-i Efkar, Zaman* gazetelerine yazılar yazmıştır. Mütareke Dönemi'nde Hürriyet ve İtilaf Fırkası Genel Merkez Üyesi olan Karay, *Sabah* adlı gazetede başyazarlık yapmış, *Alemdar* ve *Peyam-ı Sabah* gazetelerinde de yazılar yazmıştır. 1919 yılında Posta Telgraf Umum Müdürü tayin edilen Karay, *Aydede'*de mizahçı olarak büyük ün kazanmıştır. Kurtuluş'tan sonra Millî Mücadele'ye karşı yazıları nedeniyle yurdu terk etmek zorunda kalan Karay, 1938'de geri dönmüş, ancak politikaya girmemiş; fıkra, hatıra, roman türünde yazılar yazmıştır ve *Aydede* Dergisi'ni yeniden çıkarmıştır.

Yirmi yaşlarında yazı hayatına atılan Karay, dergi ve gazetelerde makale, fıkra, hikâye yayınlamış, en nihayetinde de romanları ile yazı hayatında yerini almıştır.

Mizahi yazılarında genellikle Meşrutiyet'in ilanını, devrin kabinelerini, nazırlarını, hükümet erkanını, bilgisizliği hicveden Karay, iç siyaset, içtimai hayat, örf ve adetler, aile, sefalet, harp zenginlikleri, asayiş, yangın, edebiyat, Kuva-yı Milliye, yollar, nakil vasıtaları, vergi gibi meseleler üzerinde durmuştur. En ciddi yazılarında dahi mizahi bir taraf bulunan Karay, gördüğünü ve yaşadığını yazmaktadır.

Refik Halit Karay'ın hikâyeciliği ise özellikle Millî Edebiyatın ve sade lisan hareketinin oluşmasında önemli olmuştur. Hikâyeciliği sadece Türk edebiyatı için değil, dünyada ön planda yer işgal edebilecek niteliktedir. İlk yayınlanan romanı *İstanbul'un İç Yüzü* olan Karay, İstanbul Türkçesi'ni iyi bir biçimde kullanmakta, kelimelerini halktan alarak, günlük konuşma dilini de büyük ustalıkla yazılarına geçmiştir.

Süleyman Nazif: Divan şairidir. Vecdi Efendinin oğludur. Bir süre Diyarbakır mahkemesinde katiplik yapmıştır. Fatin Tezkiresinde belirtildiği üzere bazı vezirlere divan katipliği yaptıktan sonra 1844'de vefat etmiştir. Aynı tezkirede bir de gazeli bulunmaktadır.

Ahmet Rasim: 1865 ve 1932 yılları arasında yaşamıştır. İstanbul'da doğmuştur. Darüşşafaka'yı bitirdikten sonra gazeteciliğe başlamıştır. *Tercüman-ı Hakikat, Ceride-i*

Havadis ve *Sabah* gazetelerinde çalışmıştır. 100 kadar kitap yazmıştır. *Envar-ı Zeka, Berk, Gülşan, Güneş, Sabah, Hamiyet, Şafak, Servet-i Fünun, Resimli Gazete, Edep* gibi dergilerde yazıları çıkmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde ise *İleri, Vakit, Akşam, Cumhuriyet'*te çalışmıştır. Öykülerinde İstanbul'un sosyal hayatını yansıtmıştır. Gazeteciler için bir okul açılmasını ilk önerendir. Atatürk'ün önerisi ile İstanbul milletvekili seçilmiş, 1932 yılında ise vefat etmiştir.

Kalem* Dergisi'*nin Karikatürist kadrosu

Kalem Dergisi'ne Cem ile birlikte neredeyse her sayıda yeni karikatüristler katılmıştır. Bu dönemde toplumsal değişim, yaşamın farklı alanlarında da filizlenmiştir. *Kalem*, karikatürün yeniden doğuşunda önemli bir yere sahiptir. *Kalem*'in önemli karikatürcüleri arasında; Damat Fahir Bey, Sedat Nuri İleri, İzzet Ziya, A. Rigopulus, A.Sacarselli, Rodleb, Phatrekas, Plaick, İon, İdis sayılabilir. Bu karikatürcüler ise kendi aralarında Avrupa'dan getirilen karikatürcüler, Avrupa'da yaşamış, eğitim görmüş Türk karikatüristler, Sanayi-i Nefise'de resim okumuş ressam karikatürcüler, kendi kendini yetiştirmiş Türk karikatürcüler, azınlık karikatürcüler şeklinde sınıflanabilir. Özellikle Cemil Cem'in başını çektiği Türk karikatürcüler grubu, Batı karikatürünü yakından incelemiş, yetişme süreçlerinde onlardan yararlanmışlardır. Genel anlamda değerlendirilecek olursa *Kalem*'de ortaya konulan karikatürün akademik bir resim anlayışının altına düşmediği görülecektir. Bu resim çizgisi farklı eğilimler yansıtmaktadır. Bunlar Cem'in yalın ve kararlı çizgisinden İdis, İon, Andrés'in çeşitli çizgi ve suluboya tekniklerine kadar uzanmaktadır. *Kalem* içerisinde çizgi evreniyle dikkat çeken isim Cem'dir. Cem altyazıdan çok çizgiye yüklenmiştir. Bu, en çok da portre karikatüründe fark edilebilir. Zaten portre karikatüründe ilk önemli temsilci de Cem'dir (Çeviker, 1988, 31-32). Aşağıda Cemil Cem'den başlayarak *Kalem* Dergisi'nde çizen karikatüristlerin hayatı ele alınmıştır:[52]

[52] Bu kısımda anlatılan Sedat Nuri İleri, İzzet Ziya, A. Rigopulos, İdis, İon, Ali Dino, Damat Fahir Bey, A.Scarselli, d'Ostoya, Pahatrekas, Lâl, Plaiček, C. P., Redleb, L.Andrés'in hayatları hakkındaki bilgi Turgut Çeviker'in "Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü/2" kitabından alınmıştır.

Cemil Cem: Ünlü Türk karikatüristi; Türkiye'de bu sanat kolunun öncülerindendir. Zamanında "Üstat Cem" olarak anılmıştır. "Cem" önce, adının kısaltılmış şekilde imzası olmuş, sonra da onu, soyadı olarak kullanmıştır. 1882'de İstanbul'da doğmuştur. Doktor Cemal Paşa adında bir zatın oğludur; İstanbul Hukuk Mektebinde okumuş, sonra Paris'e giderek Siyasal Bilgiler okulunda tahsil görmüştür. Memlekete döndüğünde ise hâriciye mesleğine girmiştir. Cem resme küçük yaşta heves etmiş, karikatürle uğraşmaya başlayınca Türk basınına edebî bîr kimlik getirmiştir. Devamlı olarak ilk karikatürleri 1910-1912 arasında kurucuları arasında bulunduğu *Kalem* adındaki mizah dergisinde çıkmıştır. Sonra *Cem* ismi ile kendi başına bir mizah dergisi çıkarmağa başlamıştır. Özellikle siyasî karikatürleri ve bu karikatürdeki çizgi hünerleri, dikkatleri çekmiştir. Hatta kendisine kızanlar dahi eserlerini ve nüktelerini beğenmişlerdir. Cemil Cem, I. Dünya Savaşı'nda Güzel Sanatlar Akademisi'nde müdür olarak çalışmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde bir süre İstanbul Şehir Meclisi üyeliğine seçilmiş, 1927-1928 yılları arasında *Cem* Dergisi'ni yeniden çıkarmıştır; fakat genç Türk karikatüristleri ve bilhassa Yusuf Ziya Ortaç'ın temsil ettiği yeni anlamda Türk mizahı karşısında eskimiş olduğunu fark etmiştir. Buna rağmen sanat mahfillerinde "Üstad" unvanını kaybetmemiştir. 1950 yılında vefat etmiştir. Karikatürlerinde imzasını hem Fransızca hem Türkçe olarak atmıştır. Bir kaç yabancı dil öğrenen Cem, Fransızcayı çok iyi bilmektedir (Koçu, 1960).

Çocuk yaşlarda resme ilgi duyan Cemil Cem, Paris Büyükelçiliği katipliği sırasında siyasal bilimler okurken ünlü ressamlarla da tanışmıştır. Bu bakımdan Paris, Cem'in sanat hayatını canlandırmış ve kabiliyetini olgunlaştırmıştır. Bu dönemde Cem önceleri daha çok kendisi ve dostları için karikatür yapmış, bu arada da Avrupa karikatürleri ile beslenmiş; Gustave Doré, Jean-Jaques Granville, Jean-Louis Forain ve Sem gibi karikatürcülerden etkilenmiştir. Bu sayede neredeyse sentez karikatürüne ulaşmıştır (Çeviker, 1997, 39).

Cem özellikle portre karikatüründe önemli atılımlar yapan bir isimdir. Karikatür anlayışını "Karikatürü çıplak çizgi sanatı sanıyorlar. Ne kadar yanlış bir fikir. Karikatürü şöyle tarif etmek mümkündür… Maksim Gorki'nin dediği gibi her insanda çift hüviyet vardır. Biri ciddi görünen tarafı, diğeri komiklik ruhunun gizlendiği, karakteri yapan haldir. Birbirine zıd olan bu çift şahsiyet içinde insan; bazı kere ruhunda gizli olan kaba ve gülünç tarafları ciddî görünüş hali içinde saklamağa âzami

gayret eder. Fakat bir an gelir ki herhangi bir unsur veya hadisenin tesiriyle komik ruh dış hatlarında da tecelli eder. Çevrede, tavır, hareket ve jestlerde de teressüm eder. İşte karikatür bu ruhu yakalamak, onun hâdiseler içindeki mânasını kavramak, bir kelime ile bu ruhu çizmek sanatıdır." diyerek ifade etmiştir (Yücebaş, 1959, 20).

Karay ise Cem'in karikatürleri hakkında "Cem bilhassa insan çehresinin en belirgin ve tipik hatlarını yakalayıp gülünçlüğü içinde zarafetiyle çizmekte meşhur Fransız karikatüristi Sem kadar usta idi. Mahmut Şevket Paşayı, Halil Beyi, Cavit Beyi ve zamane ricalini o zamanki donmuş fotoğrafların ifade edemediği şekilde ruhlarını, karakterlerini meydana koyarak emsalsiz bir sanatkârlıkla halka tanıtır, karikatürize simalarıyla hayallerinde yaşatırdı. O derece ki, biz bu zevatı ne fotoğraflarından tanır, ne de karşımızda durdurdukları sıradaki çehreleri görürdük. Cem'in karikatürlerinden bilirdik." demiştir (Karay, 1959, 10).

Cem'in karikatürlerindeki bu başarı, onun kişilik özelliklerine bağlanmıştır. Örneğin Haşim'e göre Cem bir dahidir; çünkü onun gözü anlatılamayan bir uzvi ucube ve görüşü henüz anlaşılmamış kuvvetlerin cinsinden bir kuvvettir. Bu göz, herkesin gözü gibi görmemekte aynı zamanda hatırlamaktadır. Şahıslarını resmettiği zaman Cem'in alelade bir ressama nazaran üstünlüğünü anlamak güçtür. Bu garip özelliğin sırrını soranlara Cem: "Model karşısında bulunduğum zaman 'tabiat' beni durmadan baştan çıkarır. Zira modelin ne önden ne yandan ne aşağıdan ve ne yukarıdan görülen şekli, ruhi vasıfları tespit eden başlıca hattı göstermez. Benim aradığım ise bütün bu görülen ve maddi hatların neticesi olan o büyük "Manevi hayat hattıdır." diyerek cevap vermiştir (Haşim, 1969, 112).

Güçlü çizgileri ile çizdiği döneme damgasını vuran Cem - çoğunlukla bu dönem, "Cem Dönemi" şeklinde anılmaktadır. – genellikle II. Abdülhamit'i, sarayı, mutlakıyet yönetiminin ve rejimin hoşgörüsüzlüğünü işlemiştir (Tanilli, 2006, 546).

II. Meşrutiyet ilan edilince Paris'ten dönen Cem, eleştiri yağmuruna tuttuğu istibdatın bitişi ile gelen hürriyeti sınırsız sanmış; ancak kısa bir zaman sonra İttihat ve Terakki

Partisi'nin iktidara geçmesi ile mizahın ve basının yeniden baskı altında tutulduğunu görmüştür.[53]

Cem, bu baskı döneminde İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri ile çok uğraşmamıştır ve İttihat ve Terakki'yi eleştirse de kendisine dokunan olmamıştır (Tanilli, 2006, 547).

Cemil Cem'in, karikatür dünyasından ayrılışı, buruk bir şekilde olmuştur. *Cem* Dergisi'ni I. Balkan Savaşı'na giriş nedeniyle kendi isteği ile kapattıktan sonra 1927'de yeniden yayınlamış, ancak bundan sonra da siyasal iktidarla başı derde girmiştir. Hatta açılan bir dava sonucu bir yıllık mahkûmiyet alan ve temyiz ile kurtulan Cem, bir süre sonra Recep Peker'e ilişkin yayınladığı bir karikatürden dolayı *Cem* Dergisi'ni tamamıyla kapatmak zorunda kalmıştır (Çeviker, 1997, 44-45). Bu olay Orhan Ural'ın Karikatür ve Mizah Yıllığı'nda şu şekilde anlatılmıştır:

"Yavuz zırhlısı bir Fransız şirketine o zamanın parası ile birkaç milyon lira tamir için ihale edilmişti. Atatürk'ün Bahriye Vekili İhsan Bey'di o zamanlar.

Yavuz, İzmit'te havuza alınmıştı. Aradan seneler geçiyor, Yavuz'un tamiri uzayıp gidiyordu. Derken günün birinde Yavuz'un tamirinde büyük bir suistimal meydana çıkartıldı. Bahriye Vekili İhsan Bey'i adalet huzuruna çıkarttılar. Mahkeme suistimalin zincirleme olduğu kanaatine varıyordu. Recep Peker Nafia vekili idi. Onun da ismi bu işe karışmıştı. Buna dair bir karikatür yaptım.[54] İki kişi oturmuş biri gazete okuyor, diğeri de onu dinliyordu. Gazete okuyan konuşuyordu:

- Yahu, bugünlerde herkesin Cemâziyelevveli[55] meydana çıkıyor ne dersin?

---

[53]Cem bu konuda şunları söylemiştir (Kandemir, 1936: 21): "Meşrutiyet ilan edilip de Paris'ten İstanbul'a geldiğim zaman etrafta öyle bir acz gördüm ki, şaşırdım kaldım. Halk alkışladığı hürriyetin ne getirdiğini bile bilmiyordu. İstibdat nasıl hudutsuz idiyse, hürriyetin de öyle kayıtsız, şartsız olduğu zannediliyordu. Ne yalan söyleyeyim, ben de ilk hamlede kendimi bu havaya kaptırmıştım."

[54] Cem'in bu karikatürü, *Cem* Dergisi'nin 1927-1929 yılları arasında yayınlanan sayılarında bulunamamıştır. Bununla beraber dergide, Yavuz zırhlısına, Bahriye Vekili İhsan Bey'e ilişkin özellikle 3 ve 11. sayılar arasında Cem imzalı birçok karikatür yer almaktadır. Derginin 3. sayısında yer alan Cem imzalı bir karikatür de bu olayla ilgili olarak oldukça dikkat çekicidir. Bu karikatür EK 8'de gösterilmiştir. Bkz.Syf. 360.

[55] Cemâziyelevvel: 1. Kamerî ayların beşincisi. 2. Geçmiş (Burada "geçmiş" manâsında kullanılmıştır.)

Öteki lakayıt, fakat zeki bir tebessümle buna cevap veriyor:

- Korkarım bu işin sonu Recep'e kadar dayanacak!

İşte bu karikatür çıkınca kızıl kıyamet kopmuş Recep Peker, Atatürk'e gitmiş, Paşa da bu skandalın kapanmasını istiyordu zaten. Recep Peker de o zamanlar en güvendiği adamlardan biriydi. İki gün sonra beni paşa, Ankara'ya çağırdı. Çankaya'ya gittim. Giderken de neden çağrıldığımı tahmin etmiş, mendil cebime bir fırça sokmuştum. Atatürk beni çok güzel karşıladı. Meşrutiyet inkılabındaki karikatürlerimden sitayişle bahsetti. Artık ihtiyarladığımı, istirahat etmemi, İstanbul Vilayet Meclisi'ne aza olmamı, bu güzel şehre hizmet etmemi düşündüğünü söyledi. Fakat bir türlü son yaptığım Recep Peker'e ait karikatürlerden söz açmıyordu. Çaylar içildikten sonra müsaadelerini istedim. Beni kapıya kadar geçirdiler. Fakat ben birden bire durdum. Mendil cebimden fırçam çıkarttım ve ilave ettim:

- Paşa hazretleri size söz veriyorum. Artık hakikaten ihtiyarladım, karikatür yapmayacağım ve daha doğrusu yapamayacağım, deyip fırçamı çıkartıp çat diye kırdım. Paşa biraz şaşırmakla beraber memnun oldu, o günden sonra artık karikatür yapmıyorum."

Bu olaydan sonra Ankara bir daha dergi çıkarmasına izin vermemiştir. İnzivaya çekilen Cem, bir süre İstanbul Belediyesi Şehir Meclisi üyeliğinde bulunurken yağlı boya resimler yapmıştır. Bu dönemde büyük boyutlarda yaptığı ünlü "Veliefendiçayırı" tablosunda sözlüğünde yer alan tüm ünlülere yer vermiş, bu çalışma karikatür serüveninin de atlası olmuştur (Çeviker, 1997, 44-45).

İzzet Ziya: Güzel Sanatlar Akademisi'nden mezun olmuştur. Ressamlar Cemiyetinin açtığı sergilere katılmıştır. 1908'le başlayan yeni mizah yayıncılığı içinde karikatür çizmeye başlamıştır. Asıl işi ise tual çizmektir. Cumhuriyet döneminde de ikili çalışmaları sürmüştür. II. Meşrutiyet Dönemi'nde karikatürlerini *Kalem* ve *Kartal*'da çizmiştir.

A. Rigopulos: Karikatürleri önce *Kalem* daha sonra da *Cem-i Latife* ve *Cici*'de yayınlanmıştır. *Cem*'de ikinci usta olarak çalışmıştır. Cemil Cem'den etkilenmesine karşı özgün bir çizgi dünyası oluşturabilmiştir. Genellikle kent, siyaset, uluslararası sorunlar, kadın-erkek ilişkileri, fantezi vb. üzerine çizmiştir. Cinsel konulara yaklaşımı ile II. Meşrutiyet Dönemi'nde yüzleri kızartabilecek bir espri dünyası olduğunu göstermiştir.

İon: Karikatürleri *Kalem*'de yayınlanmıştır. Çizgi dünyası yalından yalın bir karmaşaya doğru uzanmaktadır. Karikatürlerinde psikolojik boyut dikkat çekmiştir.

İdis: *Kalem*'in önemli çizerlerindendir. İmzasına başka bir yayında rastlanmamıştır. Yalın ve özgün bir çizgisi olan İdis, taramayı sevmektedir. Toplumsal sorunları ince bir yergiyle vermektedir.

L.Andrés: Karikatürleri sadece *Kalem*'de yayınlanmıştır. Çizgi serüveni bir arayışla geçmiştir. Karikatürleri yaşanan olaylara tanıklık edebilmiştir. İzleyiciyi saran, sıcak bir mizah karikatürlerine egemendir.

Sedat Nuri İleri: Sakız'da 1888-1943 yılları arasında yaşamıştır. Bahri Sefit Valiliği ve Hariciye Nazırlığı yapmıştır. Mesnevi şerhi ile ünlenen Ali Dino'nun torunu, Ayan Meclisi üyesi Nuri Paşa'nın oğludur. Orta öğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra yüksek öğrenim için Belçika'ya gitmiştir. Belçika'dan İstanbul'a karikatür yollamaya başlayan İleri, yüksek ziraat mühendisliğinden mezun olmuştur. İstanbul'a dönünce ziraat müfettişliği yapan İleri basın karikatürcülüğünü sürdürmüştür. İstanbul Radyosu Şirketi'ni kurmuş, yayınlarını düzenlemiş, II. Dünya Savaşı sırasında Fransa'nın Atlantik sahilinde batan gemileri çıkarıp satan bir şirket kurmuş ve bu sırada ölmüştür.

Belçika'da öğrenci iken resim ve karikatür çizmekle uğraşmıştır. Ali Dino ile birlikte öğrenci mizah dergisi olan *La Barbe*'ı yayınlamıştır. Aynı yıllarda Gan'da öğrenciler arasında düzenlenen Uluslararası Yarışmalı Karikatür Sergisi'ne katılmıştır. Buradan

birincilik madalyası alan İleri, Türk karikatürünün ilk uluslar arası başarısına da imza atmıştır.

La Barbe'ı çıkarırken İstanbul basınına da karikatür yollamış, *Kalem* Dergisi karikatürlerinin yer aldığı en önemli dergi olmuştur. İstanbul'a döndüğünde mesleği dışında karikatürcülük hayatına devam eden İleri; *Jön Türk, Hayal-i Cedit, Musavver Muhit*, *Diken, Ati Gazetesi* ve *Güleryüz*'de etkin biçimde karikatür savaşı vermiştir. Cumhuriyet döneminde de karikatür yapmaya devam eden İleri, Sedat Simavi'nin mizah dergisi *Karikatür*, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun haftalık fikir dergisi *Yeni Adam, Akbaba* ve *Cumhuriyet*'te yapıtlarını yayınlamıştır.

İleri'nin çizgisi ayrıntıyı sevmez ve yalındır. 1908 ile açığa çıkan modern karikatürün Cem ile birlikte anılan öncülerinden olmuştur. Fanteziden toplumsal sorunlara, politikadan kadın erkek ilişkilerine giden bir ilgi alanı bulunmaktadır.

Ali Dino: İstanbul'da 1891 ile 1938 yılları arasında yaşamıştır. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra yüksek öğrenimini Lozan Mühendis Mektebi'nde başlamış, oradan da Sedat Nuri İleri ile birlikte Belçika'da Ziraat Mühendisliği mektebine devam etmiştir. Resim ve karikatür çalışmalarının da burada Sedat Nuri İleri ile birlikte sürdürmüştür. Birlikte *La Barbe* adlı öğrenci mizah dergisini taşbaskısı olarak yayınlamışlardır. Belçika'da *Kalem* Dergisi'ne karikatür yollayan Dino, karikatürden başka yağlıboya resim de çalışmıştır. 1923 yılından sonra Yunanistan'a yerleşip Yanya Vilayeti Müslüman azınlığının milletvekili olmuştur. Atina'da karikatürcüler Derneği başkanlığı yapan Dino, Türkiye'ye dönmek üzere iken geçirdiği bir kaza sonucu ölmüştür.

Damat Fahir Bey: İstanbul'da 1881 ve 1919 yılları arasında yaşamıştır. Karikatürcü olarak ortaya çıkmasında Mithat Cemal Kutay önemli olmuştur. 1908 öncesinde Belçika'da Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak görevlendirilen Damat Fahir Bey, Belçika'da bir karikatür albümü çıkarmıştır.

Kalem Dergisi'nde karikatürleri bulunan Damat Fahir Bey'in, *Davul Dergisi*'nde de karikatürleri yayınlanmıştır. Genellikle portre karikatürü üzerine çalışan Damat Fahir

Bey'in ayrıntıdan uzak, yalın bir çizgisi bulunmaktadır. Her ne kadar Cem'in etkisi karikatürlerinde sezinlense de özgün bir çizgi evreni bulunmaktadır.

A. Scarselli: Karikatürleri yalnızca *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan Scarselli'nin, yaşam öyküsü bilinmemektedir. Derginin en başarılı karikatürcülerinden biridir.

d'Ostoya: Karikatürleri *Kalem* Dergisi'nin renkli dış ve siyah beyaz iç kapaklarında yayınlanan d'Ostoya'nın; güçlü bir desen, cesur bir soyutlama ve abartma yeteneği vardır. çizgi yapısı ve biçemiyle *Kalem* Dergisi'nin diğer çizerlerinden ayrılmıştır.

Pahatrekas: Karikatürleri *Kalem, Gıdık* ve *Gece Kuşu'*nda yayınlanmıştır. *Kalem* Dergisi'nde en çok karikatürü çıkan çizerdir. Çizgisi resimden kurtulma çabası içerisindedir. En başarılı ürünleri portrelerdir. Tramvay grevini ele alan karikatürler çizmiştir.

Lâl: *Kalem* Dergisi'nde iki karikatürü yayınlanmıştır. Çizgileri ilginç bulunan önemli bir ustadır.

Plaiček: Karikatürleri yalnızca *Kalem* Dergisi'nde yayınlanmıştır. Resimsel olandan uzaklaşıp, karikatüre yakışan bir çizgi dünyası oluşturmaya çalışmıştır. Birbirine uzak biçemlerde ürün vermiştir. Derginin hem çok çalışkan hem de önemli karikatüristlerindendir.

Redleb: Karikatürleri *Kalem* Dergisi'nde yayınlanmıştır. Derginin en az ürün veren karikatüristlerindendir. Ancak karikatürleri dikkat çekicidir. Yoğun taramalarla oluşturduğu çizgi evreni, kimseye benzememektedir. Keskin bir eleştiri gücü, irkiltici bir mizah anlayışı vardır. Gericiliğe, iktidar ve kent sorunlarına apaçık bir dille saldırmıştır.

C. P.: Açık adı ve yaşam öyküsü bilinmemektedir. Önce *Kalem* Dergisi'nde ardından ise *Münasiptir Efendim, Cici, Cart Beyim, Yeni Çeri* ve *Köylü*'de karikatürleri yayınlanmıştır. Yetenekli bir çizgi emekçisidir; ancak resim ve karikatür çizgisi arasında kalmıştır. Portre karikatüründe başarılıdır.

Kalem Dergisi'nde gerek yazıların gerekse karikatürlerin bir kısmı müstear adlarla yayınlanmıştır. Dergide kullanılan müstear adlar aşağıda ifade edilmiştir:

3.2 *Cem* Dergisi

Cem Dergisi, kimlik bilgileri ve teknik özellikleri, çıkış amacı ve yayın politikası, tirajı, satış ve abonelik bilgileri, aldığı ilan ve reklamlar, okuyucu kitlesi, yayınına ara verdiği dönemler ve kapanış bilgileri itibariyle aşağıda incelenmiştir.

Derginin Kimlik Bilgileri ve Teknik Özellikleri

Derginin Adı: *Cem* Dergisi, modern Türk mizahının ve karikatürünün önemli temsilcilerinden biridir. Adını, ünlü karikatürist Cemil Cem'den almıştır. Derginin adı, dış ve iç kapakta Osmanlıca ve Fransızca olarak aşağıdaki şekilde yer almıştır.

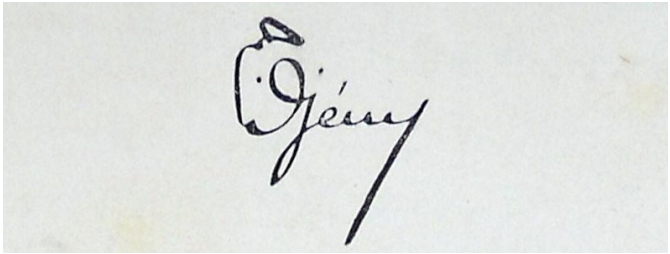

Resim 2.3.2.1: "Cem" adının dergide yer alış biçimi.

Bu, aynı zamanda Cemil Cem'in karikatürlerine attığı imzasıdır. İmzada, en solda Arap, hemen sağ ardında ise Latin harfleriyle Cem yazmaktadır. Derginin Fransızca kapağında ise derginin adı, "DJEM" şeklinde yazılıdır.

Derginin Yayın Aralıkları: *Cem* Dergisi Miladi olarak 10 Kasım 1910 tarihinde yayın hayatına başlamış, 43 sayı yayınlandıktan sonra da 19 Ekim 1912 tarihinde I. Balkan Savaşı nedeniyle kapanmıştır. Dergi, 15 yıl aradan sonra 10 Aralık 1927'de yeniden yayınlanmaya başlamış, bu ikinci yayın hayatı da 49. sayısından sonra 2 Mayıs 1929'da sona ermiştir.[56]

Derginin ilk yayınlandığı dönemde, yayınına ara verdiği de olmuştur. Dergi; 15 Nisan 1911-29 Nisan 1911, 20 Mayıs 1911-3 Haziran 1911 ve 3 Haziran 1911-16 Haziran 1911 tarihleri arasında bir hafta gecikmeli yayınlanmıştır. 8 Temmuz 1911-10 Ağustos 1912 tarihleri arasında ise yayınına bir seneden daha fazla ara vermiştir.

Derginin Yayıncıları: Derginin yayıncısı ve sahibi Cemil Cem'dir. Cem ayrıca dergide en önde gelen karikatüristtir. Dergide yer alan birçok karikatür ona aittir. Derginin önde gelen yazarı ise Refik Halit Karay'dır. Karay, derginin iç kapağında sermuharrir olarak gösterilmiştir.

Derginin İdarehanesi ve Basıldığı Matbaa: Derginin idarehanesi, Beyoğlu Doğruyol'daki Kayserliyan Apartmanı'dır. 33. sayıdan sonra idarehane adresi değişmiş ve Babıali Caddesi Numara 52 olmuştur. İdarehane adresinin değişmesi, derginin yayınına verdiği bir yıllık aranın ardından gerçekleşmiştir. İdarehane değişikliği ile ilgili dergide bir bilgi verilmemiştir.

Derginin basıldığı matbaa "Ahmet İhsan ve şürekası" olarak gösterilmiştir. Matbaa ile ilgili ilk bilgi, 2. sayıda kapakta verilmiştir. 15. sayıda derginin basıldığı matbaa, "Levant Herald" olarak gösterilirken 16. sayıdan 26. sayıya kadar "Galata Şanti Matbaası" şeklinde ifade edilmiştir. 26. sayıda ise derginin matbaahanesi yeniden "Ahmet İhsan ve şürekası" olmuştur ve derginin ilk dönem yayın hayatı sona erene kadar aynı kalmıştır.

[56] Çalışma konusunun, II. Meşrutiyet Dönemi'ni kapsaması nedeniyle *Cem* Dergisi, ilk yayınlandığı dönem bazında incelenecektir.

Derginin Teknik Özellikleri: Osmanlıca ve Fransızca yayınlanan derginin sayfa ebadı, 18x26,5 cm. şeklindedir. Siyah beyaz yayınlanan dergi, kimi sayılarını parlak kağıt kullanarak basmıştır. Bu sayılar kapakta, "temsil-i fevkalade" olarak nitelenmiştir. Dergi bu konuda 3. sayısında "İhtar-ı Mahsus" başlıklı ilanda aşağıdaki bilgiyi vermiştir (Cem, 24 Kasım 1910, 7):

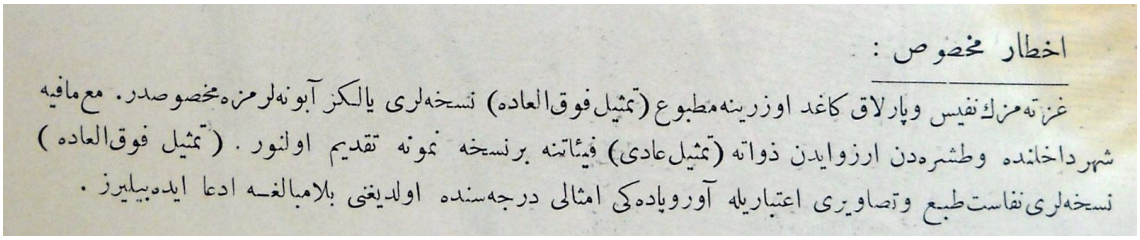
اخطار مخصوص :

غزتەمزك نفيس وپارلاق كاغد اوزرينەمطبوع (تمثيل فوق العاده) نسخەلرى يالكز آبونەلرمزه مخصوصدر. معمافيه شهرداخلنده وطشرەدن ارزوايدن ذواته (تمثيل عادى) فيئاتنه برنسخه نمونه تقديم اولنور . (تمثيل فوق العاده) نسخەلرى نفاست طبع وتصاويرى اعتباريله آوروپادەكى امثالى درجەسنده اولديغنى بلامبالغـه ادعا ايدەبيليرز .

Resim 2.3.2.2: İhtar-ı Mahsus

[Gazetemizin nefis ve parlak kağıt üzerine matbu' (temsil-i fevkalâde) nüshaları yalnız abonelerimize mahsustur. Mamafih şehir dahilinde ve taşradan arzu eden zevata (temsil-i adi) fiyatına bir nüsha takdim olunur. (Temsil-i fevkalâde) nüshaları nefaset[57]-i tab'[58] ve tesaviri itibar ile Avrupa'daki emsali derecesinde olduğunu bila[59]-mübalağa iddia edebiliriz.]

İlanda derginin abonelerine özel bastığı lüks baskıların, Avrupa'daki emsalleri kadar kaliteli olduğu belirtilmiştir. Bu ifade, *Cem* Dergisi'nin içerik ve yapısal olarak Avrupa'daki dergileri örnek aldığını anlamak bakımından önem taşımaktadır.

Dergi 16 sayfa yayınlanmış ve genellikle ilk 10 sayfası Osmanlı Türkçesi, geriye kalan 6 sayfası ise Fransızca olarak basılmıştır. Mizanpajı bakımından değerlendirilecek olursa derginin, başında ve sonunda bir dış kapağın bulunduğu belirtilmelidir. Bu kapaklar; Osmanlıca yazınların bulunduğu ilk 10 sayfanın başında Osmanlıca, Fransızca yazınların bulunduğu sayfaların başında ise Fransızca olarak yer almıştır.

[57] Nefaset: Nefislik

[58] Tab': Kitap basma

[59] Bila: -siz, -sız

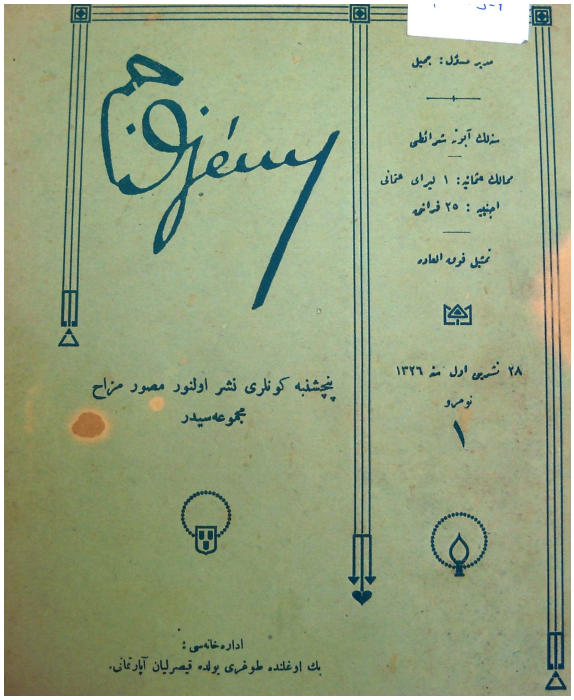

Resim 2.3.2.3: *Cem* Dergisi Dış Kapak

Derginin Osmanlıca kullanılarak hazırlanan ön kapağında, sola yakın olarak büyük puntolarla Cem imzasının yer aldığı görülmektedir. Cem imzasının altında Perşembe günleri yayınlandığı ve Musavver[60] mizah mecmuası olduğu belirtilmiştir. Daha da altında ise idarehane adresi verilmiştir. Kimi sayılarda idarehane adresinin altında matbaa bilgisi de yer almaktadır. Sağ kısım ise bir sütunla ayrılarak üste "Müdür-i Mesul: Cemil" yazılmıştır. Altında ise derginin abonman ücret bilgileri ve yine bir alt kısımda da tarih ile numara bilgileri yer almıştır. Arka kapak da aynı bilgilerle Fransızca olarak basılmıştır. Derginin Osmanlıca hazırlanan bir dış kapak örneği yukarıda gösterilmiştir (Cem, 10 Kasım 1910: 1).

Bu dış kapakların yanında derginin iç kapakları da bulunmaktadır. Bu kapaklar da Osmanlıca ve Fransızca olarak iki ayrı biçimde hazırlanmıştır. İç kapak sayfasının üst kısmında ortada derginin yayıncısı ve sahibi Cemil Cem'in imzası yer almaktadır. Bu imzanın sağ kısmında mesul müdürün Cemil Cem, sermuharririn Refik Halid olduğuna; sol kısmında ise idarehane adresine ait bilgi verilmektedir. İmzanın tam altına gelen kısımda ise ortalı bir şekilde "siyasi, edebi musavver mizah mecmuası"

[60] Musavver: Tasvirli, resimli.

yazmaktadır. Bu kısmın üzeri ve altı bir satır çizgi ile ayrılmış, çizginin üstünde yer alan bölümün sol kısmına tarih, sağ kısmına ise numara bilgisi konulmuştur. Çizginin altında yer alan kısım ise tam sayfa bir karikatür ile doldurulmuştur. Aşağıda dergide yer alan Osmanlıca hazırlanmış bir iç kapak örneği gösterilmiştir (Cem, 1 Kasım 1910: 1):

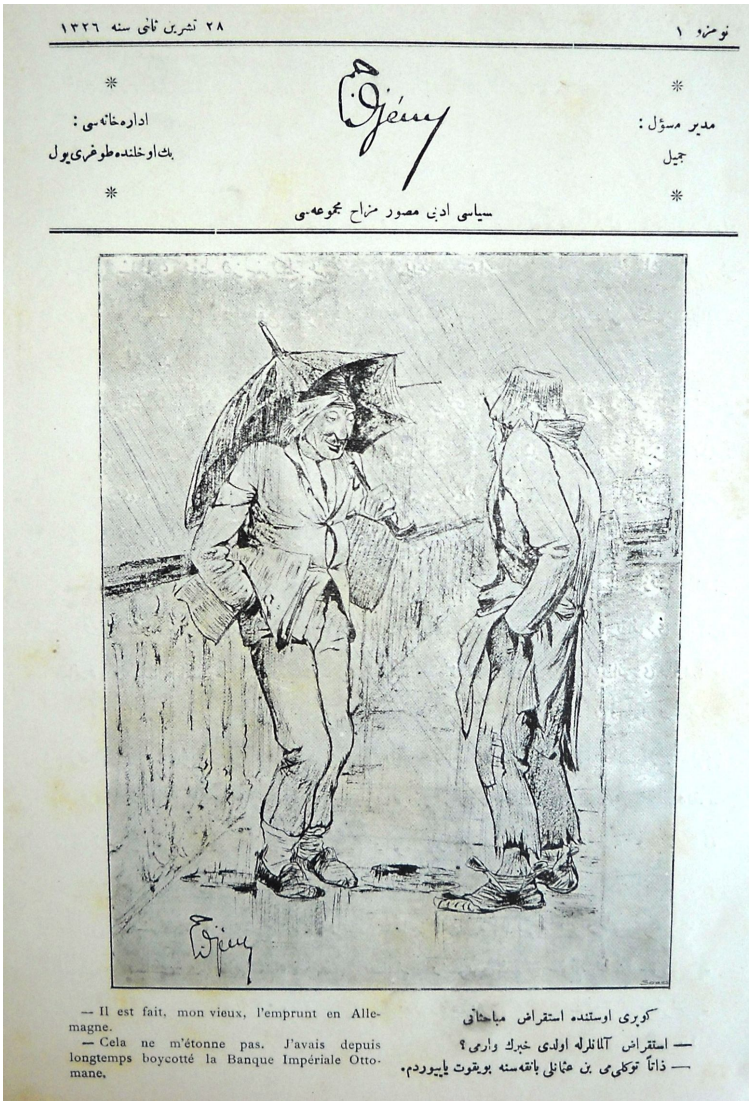

Resim 2.3.2.4: *Cem* Dergisi'nin Osmanlıca Olarak Hazırlanmış İç Kapağı

Fransızca olarak hazırlanan iç kapakta ise aynı bilgiler yer almakla beraber, bilgiler ters yönde verilmiştir. Aşağıda dergide yer alan Fransızca hazırlanmış bir iç kapak örneği gösterilmiştir (Cem, 1 Kasım 1910: 1):

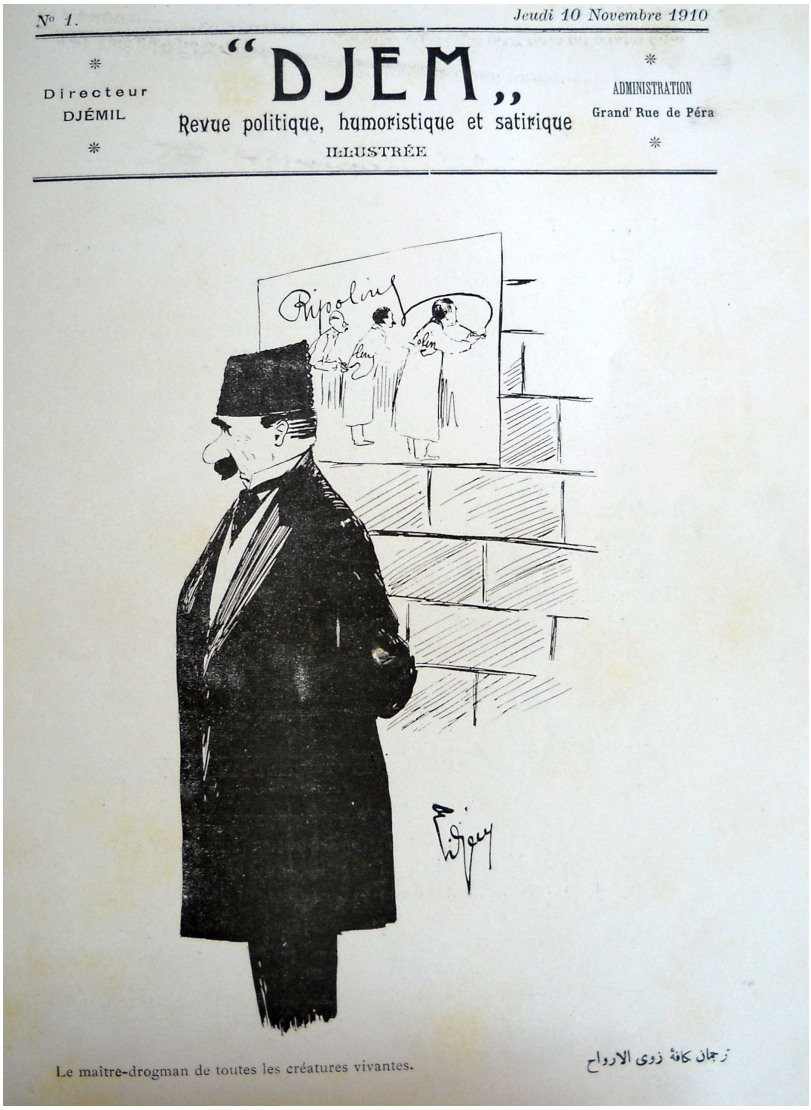

Resim 2.3.2.5: *Cem* Dergisi'nin Fransızca Olarak Hazırlanmış İç Kapağı

Derginin iç sayfaları incelendiğinde yazınların genellikle iki sütun halinde hazırlanıp sunulduğu görülmektedir. Osmanlıca hazırlanan kapağın ardındaki sayfalarda ülkenin siyasi, ekonomik, sosyal nitelikli olayları hakkında mizahî bir üslup kullanılarak hazırlanmış yazınlara yer verilmiştir. Derginin ikinci sayfasında genellikle "Haftalık Laf-ı Güzaf" başlığı altında Refik Halid Karay'ın bir yazısı yayınlanmıştır. Dergide bu başyazının yanında Refik Halid ve diğer yazarlar tarafından hazırlanmış mizahi bir üslubu olan hikâye, anı, makale niteliğinde başka yazınlar da bulunmaktadır.

Derginin sayfalarında, edebî nitelikli yazınların dışında ilan ve reklamların bulunduğu da belirtilmelidir. Reklamlar özellikle dış kapakların iç kısmında yer alırken, ilanların orta sayfalardan verildiği görülmektedir.

Dergi, görsel malzeme ve özellikle karikatür kullanımı açısından da zengindir. Karikatürler, genellikle derginin yayıncısı ve sahibi Cemil Cem tarafından çizilmiştir. Cem ilk sayıda yayınladığı "Bir İki Söz" adlı kendi yazısında dergiyi çıkarma sebebinden bahsederken daha evvel yayınlanmış karikatürlerinin gördüğü ilginin, kendisine cesaret verdiğini ifade etmiştir (Cem, 10 Kasım 1910: 2-3). Bu ifade, *Cem* Dergisi'nin karikatürle olan ilişkisini anlamak bakımından önem taşımaktadır. Öyle ki derginin yayınlanma sebebi, karikatürden bağımsız ele alınmamıştır.

Dergi, batıda yetişmiş veya batıdan etkilenmiş karikatüristlerle çalışmıştır. Derginin yaklaşık 2/4'ü de karikatürlere ayrılmıştır. Bu bakımdan dergi, karikatür açısından oldukça zengindir.

Derginin Çıkış Amacı ve Yayın Politikası

Cem Dergisi'nin yayın hayatına başlaması ve çıkış amacı, ilk sayıda Cemil Cem'in kaleme aldığı "Bir İki Söz" başlıklı yazıda ele alınmıştır (Cem, 10 Kasım 1910: 2-3).[61] Bu yazıda Cem, derginin yayın hayatına başlamasının kendi hayatında güzel bir sayfa açacağını belirtmiştir. Cem'i dergiyi yayınlamaya cesaretlendiren ise daha evvel çizdiği neşeli, şen; ancak hünersizlikleriyle hazin olan resim ve karikatürlerinin gördüğü ilgidir. Mizahın hüner, edep ve nezahet çerçevesinde yapılmasının çok güç olduğunu bildiğini belirten Cem, okuyucudan gördüğü teşvik ile bir mizah dergisi çıkarmaya karar vermiş ve bu teşviki suiistimal etmemenin kendisinin en büyük emeli olduğunu ifade etmiştir.

Derginin çıkış amacı ile ilgili olaraksa Cem, karikatürün tarih sayfalarında vesika yerini tuttuğundan bahsederek önemini dile getirmiştir. Medeni milletlerde mizah gazetelerine geçmemiş bir şöhretin olmadığını belirten Cem, bu söylemiyle bir bakıma mizah gazetelerinin medeni milletler için olan değerini de ortaya koymuştur. Cem

[61] "Bir İki Söz" adlı yazı EK 9'da verilmiştir. Bkz. Syf. 361-363.

ayrıca; hünerin, edebin emrettiği bir mizah gazetesi çıkarmanın güçlüğüne de değinmiş, kendisinin okuyucudan gördüğü teşvik ile bu işe cüret ettiğini vurgulamıştır.

Bu yazıdan anlaşıldığı üzere Cem, okuyucudan gördüğü destek ile bir mizah gazetesi çıkararak medeni milletler için değerli olan bir türde basın alanında faaliyet göstermek istemiştir. Böylece tarih sayfalarına bir vesika da bırakırken siyasi, sosyal, ekonomik sisteme karşı eleştiri işlevini de yerine getirecektir.

Cem bu yazısında, karikatürün ve mizahın hangi niteliğe sahip olması gerektiğine de değinmiş ve böylece derginin üslubunu da ortaya koymuştur. Cem'e göre karikatürde amaç aşağılamak değil, ululamaktır ki zaten siyasal ve bilimsel alanda yeri olan, saygıdeğer kişilerin karikatürü yapılmaktadır. Ayrıca latif olmayan bir latifenin çekilmez olacağından hareketle karikatürün belli edep kuralları dairesinde yapılması gerektiğini açıklamıştır (Cem, 10 Kasım 1910: 2-3).

Dergi muhalif, eleştirel bir yayın politikasından hareket etmiş; sadece siyasi değil, toplumsal konular üzerinde de topluma eleştirel bir bakış açısı kazandırmakta önemli olmuştur. Cemil Cem hayatı anlatılırken de bahsedildiği gibi kişilerin açıkça görünen değil, görünmeyen yanlarını aktarmakta dâhî olarak nitelenebilecek kadar yeteneklidir. Bu bakımdan toplum ve devlet için uygulanan politikaların iç yüzünün ortaya konmasında da Cem'in karikatürleri önemli bir araç olmuştur.

Cemil Cem'in yanı sıra Refik Halit Karay'ın derginin sermuharriri olması da derginin yayın politikası hakkında ipucu vermektedir. Çünkü Refik Halit, Hürriyet ve İtilaf Fırkası iş başına geçince belediye baş katipliği yapmış, ayrıca fırkanın genel merkez üyeliğinde bulunmuş ve İttihat ve Terakki için yazdığı olumsuz yazınları nedeniyle de Sinop'a sürülmüş bir isimdir. Yazınlarında da genellikle devrin kabinelerini, nazırlarını, hükümet erkanını hicvetmiştir.

Derginin yayın politikasına ilişkin olarak 28. sayıda *Tanin* Gazetesi'ne ilişkin yayınlanan bir yazı da dikkat çekicidir (Cem, 3 Haziran 1911: 6):

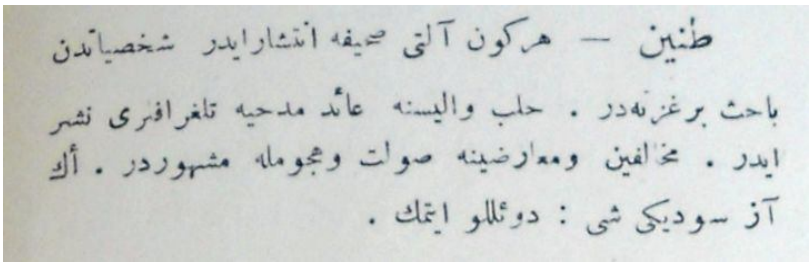
طنین — هرکون آلتی صحیفه انتشارایدر شخصیاتدن
باحث برغزته‌در . حلب والیسنه عائد مدحیه تلغرافری نشر
ایدر . مخالفین ومعارضینه صولت ومجوملة مشهوردر . أك
آز سودیکی شی : دوئللو ایتمك .

Resim 2.3.2.6: *Cem* Dergisi'nde *Tanin* Gazetesi hakkında yapılmış bir açıklama

[Tanin- hergün altı sayfa intişar eder şahsiyâttan bahis bir gazetedir. Celb ve lisana aid methiyye telgrafı neşr eder. Muhalifîn ve muârızîna[62] savlet[63] ve hücumla meşhurdur. En az sevdiği şey: Düello etmek.]

Tanin Gazetesi hakkında hazırlanmış bu olumsuz eleştiri içeren yazı, derginin yayın politikası açısından *Tanin* Gazetesi'nden farklı hareket ettiğinin bir göstergesidir. *Tanin* Gazetesi, İttihat ve Terakki ile özdeşleşmiş, İttihatçıların fikirlerini savunmuştur.

Yine derginin yayın politikasına ilişkin olarak 33. sayıda yer alan "Cem"in Vesâik-i Târihiyesi" adlı yazının oldukça önemli olduğu ifade edilmelidir (Cem, 10 Ağustos 1912: 10).[64] İttihat ve Terakki Genel Merkezi'nden cemiyetin ileri gelenlerine gönderilen bu yazıda, İttihat ve Terakki'den istifa edenlerin sayısının artması üzerine durmak ve ümit ederek beklemekten başka çarenin olmadığı belirtilmiş; içinde bulunulan bu son derece üzücü halin ise İttihat ve Terakki dışındakilere hissettirilmemesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu nedenle de cemiyet üyelerinin Selanik'e gittiklerinde her türlü gamdan uzak bir biçimde gazinolarda, mesire yerlerinde, bahçelerde gezip eğlenmeleri, en iyi yiyecek ve içecekleri tüketmeleri, gayet şen ve mutlu görünmeleri istenmiştir. Bunun için sarfedecekleri paranın ise kendilerince karşılanacağı açıklanmıştır.

[62] Muârîz: Muhalif (çoğul)

[63] Savlet: Şiddetli hücum

[64] "Cem"in Vesâik-i Târihiyesi" EK 10'da verilmiştir. Bkz. Syf. 364-366.

Bu yazının, *Cem* tarafından zor koşullar altında elde edildiği ve yayınlandığı bildirilmiştir. Yazı, derginin İttihat ve Terakki karşıtlığının ortaya konması bakımından oldukça değerlidir.

Bununla beraber derginin 33. sayısının yayınlanmasına verilen bir yıllık aranın ardından Hürriyet ve İtilaf Fırkası iktidara gelince yeniden yayınlanmaya başlaması da yayın politikasının anlaşılması açısından önemlidir. Dergi, 33. sayısında yayınına verdiği araya sebep olarak da siyasi ortamın gerginliğini göstermiştir. Bu gerginlik içinde ya İttihat ve Terakki yanlısı yayın yapacaktır ya da yayınını durduracaktır ki, dergi ikinci yolu tercih etmiştir.

Derginin Satış ve Abonelik Bilgileri, Tirajı

Dergi, birer nüsha halinde satılabildiği gibi okuyucularına senelik abonelik imkanı da tanımaktadır. Derginin nüsha fiyatı, 2. sayısında dış kapakta 50 para olarak gösterilmiştir. Bu fiyat, dergi kapanana kadar aynı kalmıştır.

Abonelik bedeli ise derginin ilk sayısında Türkler için senelik 1 Osmanlı Lirası, azınlıklar içinse senelik 25 Frank olarak belirtilmiştir. Derginin ikinci sayısında abonelik bedeli Türkler için 65 kuruşa, azınlıklar için 18 Frank'a düşmüştür. 10. sayıya kadar bu fiyat ile devam eden derginin, bu sayıdan sonra fiyat politikası sürekli değişken –iniş-çıkışlı– bir seyir izlemiştir.[65]

[65] Derginin senelik abone bedeli 10. sayısında Türkler için 1 Osmanlı Lirası, azınlıklar için 25 Frank olarak belirlenmiştir. 16. sayıda fiyat yeniden Türkler için 65 kuruş, azınlıklar için 18 Frank olmuştur. 17. sayı, Türklere 1 Osmanlı Lirasından, azınlıklara 25 Franktan satılmıştır. 23. sayı, Türklere 65 kuruştan, azınlıklara 18 Franktan satılmıştır. 24. sayı ise 1 Osmanlı lirası ile Türklere, 25 Frank ile azınlıklara satılmıştır. 27. sayı 65 kuruş ile Türklere, 18 Frank ile azınlıklara satılmıştır. 30. sayı, yeniden 1 Osmanlı lirası ile Türklere, 25 Frank ile azınlıklara satılmıştır. 33. sayı 65 kuruş ile Türklere, 18 Frank ile azınlıklara satılmıştır. 34. sayıda fiyat, Türkler için arttırılmış, 108 kuruş olmuştur. Azınlıklar için ise derginin fiyatı 25 Franktır. 35. sayıda, fiyat yeniden düşürülmüş ve 65 kuruş ile Türklere, 18 Frank ile azınlıklara satılmıştır. 36. sayıda fiyat yeniden artmış ve 108 kuruş ve 25 Frank olmuştur. Türkler için 37. sayıda fiyat 65 Kuruş ve azınlıklar için 18 Frank olmuştur. 39. sayıda fiyat, Türkler için 108 kuruş ve azınlıklar için 25 Frank olmuştur. 42. sayıda dergi 65 kuruş ile Türklere, 18 Frank ile azınlıklara satılmıştır. 43. sayı da aynı fiyattan satılarak *Cem* Dergisi yayın hayatının ilk dönemini kapatmıştır.

Dergi ara ara okuyucularına eksik sayıların temini için de imkan tanımıştır. 20. sayıda yapılan bir açıklamada eksik sayılarının 27 kuruştan idarehaneden temin edilebileceği belirtilmiştir (Cem, 25 Mart 1911: 10). Bu konuda dergide yapılan açıklama aşağıda aynen aktarılmıştır:

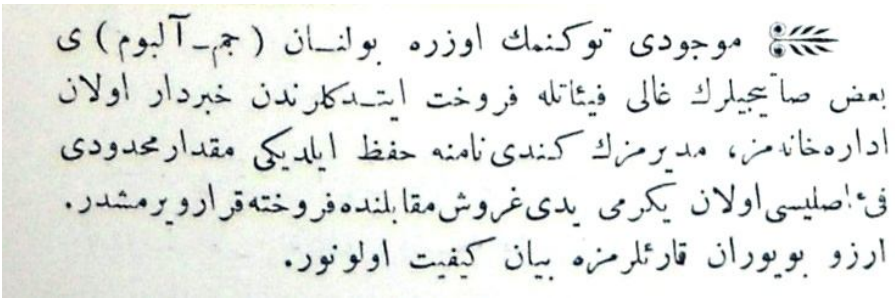
موجودی توکنمك اوزره بولنان (جم-آلبوم) ی
بعض صاتجیلرك غالی فیاتله فروخت ایتدکلرندن خبردار اولان
اداره خانه مز، مدیرمزك کندی نامنه حفظ ایلدیکی مقدار محدودی
فی اصلیسی اولان یکرمی یدی غروش مقابلنده فروخته قرار ویرمشدر.
ارزو بویوران قارئلرمزه بیان کیفیت اولونور.

Resim 2.3.2.7: *Cem* Dergisi'nde yer alan eksik sayıların temini hakkında açıklama.

[Mevcudu tükenmek üzere bulunan (Cem albümü) bazı satıcıların galî[66] fiyatla fürûht[67] ettiklerinden haberdar olan idarehanemiz, müdürümüzün kendi namına hıfz[68] eylediği mikdar-ı mahdudu[69] fî-i aslisi[70] olan yirmi yedi kuruş mukabilinde fürûhta karar vermiştir. Arzu buyuran kariînlerimize beyan-ı keyfiyyet olunur.]

Bu ilan dergide 21, 22. sayılarda da aynen verilmiştir.

Ayrıca 36. ve 37. sayıda "Taşra Karilerimize Sühulet" adı ile verilen ilanda[71], taşradaki okurların 55 paradan özel abone yapılabileceği ifade edilmiştir (Cem, 31 Ağustos 1911: 6).

Dergi sayılarını okuyuculara, müsabakalar düzenleyerek hediye de etmektedir. 17. sayıda bu duruma ilişkin bilgi verilmiştir. "Cem'in Müsabakası" başlığı ile hazırlanmış yazıda derginin muhterem okuyucuları için müsabaka tertip etme kararı aldığı, bu müsabakanın ise derginin ilk sayısından 16. sayısına kadar olan nüshalarında yer alan

[66] Galî: Değerinden çok pahalı

[67] Fürûht: Satma, satış işi

[68] Hıfz: Saklamak

[69] Mahdud: Sınırlanmış

[70] Fî-i asli: Asıl değer

[71] Bu ilan, EK 11'de verilmiştir. Bkz. Syf. 367.

resimler üzerinden gerçekleştirileceği ifade edilmiştir. Buna göre okuyucular en beğendikleri resmi seçerek idarehaneye adresleri ile birlikte postalayacaklar ve en çok ilgi gören resmi seçenler arasından kura ile birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü seçilecektir. Verilen bilgiye göre birinciye derginin bir senelik temsil-i fevkaladesi (lüks baskısı), ikinciye derginin bir senelik aboneliği, üçüncü ve dördüncüye ise bir adet *Cem* Albümü verilecektir. Ayrıca en fazla beğenilen resim renkli basılıp bu okuyuculara hediye edilecektir (Cem, 4 Mart 1911: 11).

Bu müsabakanın neticesi 19. sayıda verilmiştir. Netice, dergide açıkça ifade edilmeyen tiraj istatistiklerine karşın, okuyucunun ilgisinin anlaşılması açısından bir ipucu niteliğinde kabul edilebilir. Öyle ki dergiyi satın alıp okuyanlardan 887 kişi bu müsabakaya ilgi göstermiştir (Cem, 18 Mart 1911: 7).

Yine okuyucu ilgisinin anlaşılmasında bir ipucu teşkil etmesi sebebiyle derginin 20, 21, 22 ve 25. sayılarında yer alan bir ilan önemlidir. İlandan anlaşıldığı üzere *Cem* Dergisi, okuyucudan yoğun ilgi görmektedir. Öyle ki derginin eski sayıları, bu ilgi nedeniyle tükenmek üzeredir. Benzer bir ilan, derginin 28. sayısında da yer almıştır.[72]

Dergide Yer Alan İlan ve Reklamlar

Dergide reklam ve ilan tarifelerine ilişkin bir bilgi yoktur. Yayınlanan reklamların ilki, 7. sayıda görülmektedir. Görsel malzeme kullanılmadan verilen reklam, "Parisiana" adında bir gece kulübüne aittir. Reklamda bu gece kulübünün Fransız restoranının olduğu, çingene müziği yaptığı belirtilmektedir (Cem, 22 Aralık 1910: 10). Osmanlı'da eğlence denilince mekân olarak ilk akla Karagöz-Hacivat'ın, orta oyunlarının sergilendiği kahvehaneler, mesire yerleri, şenliklerin ve düğünlerin, güreşlerin ve atlı sporların yapıldığı, bayramların kutlandığı şehir meydanları gelirken batılılaşma ile birlikte eğlence biçimleri ve mekanları da değişime uğramıştır. Avni Özgürel'in *Radikal* Gazetesi'nde yayınladığı bir makalesinde İstanbul'da, Beyoğlu Semti'nde faaliyet gösteren ve bir benzeri de Paris'te bulunan Konkordiya adlı gece kulübünden bahsetmesi, Osmanlı'da gece hayatının niteliksel olarak değişime uğradığının anlaşılması bakımından

[72] *Cem* Dergisi'nin eksik nüshalarının teminine ilişkin verilen bu ilanlar, EK 12A. ve EK 12B'de gösterilmiştir. Bkz. Syf 368.

önemlidir(Özgürel, 2001, www.radikal.com.tr). Parisiana da Konkordiya gibi faaliyet gösteren bir gece kulübüdür. Bu gece kulübünde, eğlenme biçiminin yanı sıra Fransız restoranının hizmet vermesi, yeme-içme kültürü açısından da batılılaşmaya doğru bir eğilimin varlığının temsilidir.

Cem Dergisi'nde ilk kez görsel malzeme kullanılarak yayınlanan reklam ise derginin 8. sayısında dış kapağın iç kısmında yer alan "Emerson" markalı bir ayakkabıya ve aynı sayının Fransızca kısmının başındaki dış kapağın iç kısmında bulunan "Tapis D'orient" adlı bir halı firmasına aittir (Cem, 29 Aralık 1910). Bu iki reklamdan "Emerson" ayakkabılarına ait olan reklam, batılılaşmanın giyim biçimine nasıl yansıdığının anlaşılması bakımından önemlidir.

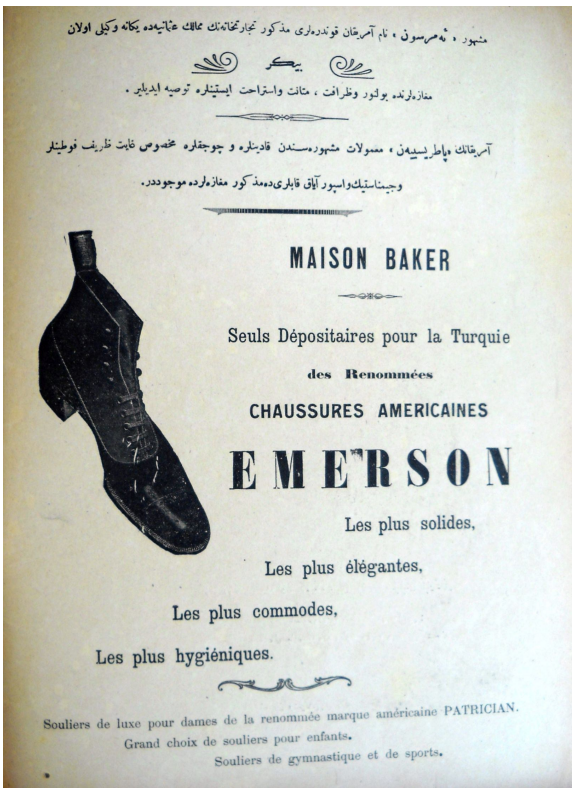

Resim 2.3.2.8: "Emerson" Markalı Ayakkabı Reklamı-1

[Meşhur "Emerson" nâm Amerikan kunduraları mezkur[73] ticarethanenin Memalik-i Osmaniye'de yegane vekili olan mağazalarından bulunur ve zerafet, metanet ve istirahat isteyenlere tavsiye edilir.

[73] Mezkur: Zikrolunmuş, adı geçmiş

Amerikanın "patrician"[74] mamulat-ı meşhuresinden[75] kadınlara ve çocuklara mahsus gayet zarif fotinler ve jimnastik ve spor ayakkabılar da mezkur mağazalarda mevcuddur.]

Reklamda meşhur Emerson markalı Amerikan ayakkabılarının, Osmanlı Devleti'nde de şirketin şubesi olan mağazalarda satışa sunulduğu belirtilirken, ayakkabının Amerika'nın soylulara ait meşhur malzemeler kullanılarak üretildiği belirtilmektedir. Reklamda resmi bulunan ayakkabı modeli de batılı formlara uygundur. Aynı markanın dergide verdiği başka bir reklamda yer alan ayakkabı modelleri, batılı giyim biçiminin bir yansımasıdır (Cem, 21 Eylül 1912).

Resim 2.3.2.9: "Emerson" Markalı Ayakkabı Reklamı-2

[74] Patrician: Soylulara ait.

[75] Meşhure: Şöhret

Yukarıdaki reklamda en sağlıklı, uygun, şık ayakkabıların Emerson ayakkabıları olduğu belirtilirken bu ayakkabıların, kadınlar arasında ün yaptığına ve aristokratlar tarafından tercih edildiğine değinilmiştir.

Dergide batılılaşma ile ilgili olarak değerlendirilebilecek bir başka reklam, "Assicurazioni Generali Trieste" adlı bir sigorta şirketine aittir. Reklamda görsel malzeme kullanılmamıştır. Metin olarak ise hayatın insanın en kıymetli, aynı zamanda en ziyade tehlikeye maruz olan sermayesi olduğu belirtilmiştir. Bunu muhafaza için Generali müdüriyetinden malumat istenmesi konusunda bilgilendirme yapılmıştır (Cem, 12 Ocak 1911: 4). Osmanlı Devleti'nde sigortacılık faaliyetinin ortaya çıkışı, modernleşme ile birlikte yaşanan ticarî alandaki gelişmelerle değişen hayat tarzının ve tüketim alışkanlıklarının bir sonucudur. Toplumda batılı hayat biçiminin benimsenmeye başlanması, batı toplumlarını düzenleyen uygulamaların da kullanılmasına neden olmuştur. Sigorta şirketleri, bu yeni uygulamalar dâhilinde, Osmanlı toplumsal hayatına giren yeni kurumlar arasında yerini almıştır. Ergin, her ne kadar kesin bir tarih verilemese de Osmanlı'da sigortacılık faaliyetinin, Tanzimat'ın ilanından ve Kırım Savaşı'ndan sonra kabul gördüğünü belirtir (Ergin, 1995, 1150). Sigortacılık faaliyetinin yaygınlaşması ve yangın, hayat ve benzeri diğer branşlarda faaliyet göstermesi ise Beyoğlu'nda çıkan 1870 yılındaki yangınla birlikte olmuştur. Bu yangın sonrasında batılılar, gayrimüslimler ve toplumun seçkin tabakası, sigorta şirketlerine talepte bulunmuşlardır (Baskıcı, 2002, 13-23). Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na ait olan ve 1831 yılında kurulan "Assicurazioni Generali Trieste"nin reklam metni de toplumun hayat sigortasına gösterdiği talebi gözler önüne sermesi bakımından önemlidir.

Batılılaşma bağlamında değerlendirilebilecek bir başka reklam ise Zenith saatlerine aittir. Reklamda Meşhur Zenith saatlerinin Bahriye Nezareti ve Anadolu Tirebolu Kumpanyası ve Şirket-i Hayriye tarafından resmen takdir ve kabul edildiği ifade edilmiştir. Ayrıca reklamda Fransızca olarak Zenith saatlerinin, 1900 Paris Büyük ödüllü olduğuna da değinilmiştir (Cem, 3 Haziran 1911). Saatin, 1900 Paris büyük ödüllü olması, toplumun batılılaşmaya özenti duyan ve kullandığı aksesuarlarda batılı çizgilerin hâkim olmasını isteyen seçkin tabakasını etkileyecektir.

Dergide yer alan diğer bir reklam ise "Grand Magasins Carlmann" adı ile verilmiştir. Fransızca kullanılarak hazırlanmış reklamda, kadınlar için kıyafet satan bir mağazadan söz edilmiştir. Mağaza beş katlıdır ve elektrikli asansörle hizmet vermektedir (Cem, 14

Eylül 1912). Mağazanın beş katlı olması ve asansörle hizmet vermesi büyüklüğünün bir göstergesidir. Kadınların bu bakımdan ilgisi çekilmek istenmiştir. Reklamda satılan kıyafetlerin özelliğinden bahsedilmemiştir. Görsel malzeme kullanılmadığı için de bu konuda net bir bilgi yoktur. Ancak reklamın Fransızca metinle hazırlanması, kıyafetlerin batılı formda olduğu konusunda ipuçları taşımaktadır.

Cem Dergisi, modernleşme ile birlikte okuma-yazma oranlarının artması bağlamında değerlendirilebilecek reklamlar da vermiştir. "Muhtar Halid Kütüphanesi" adı ile verilen bir reklamda, kitap ve en zarif kırtasiye malzemelerinin –yazı takımları, mektup kağıtları, kartpostallar, mürekkepli ve kurşun kalemler vs.– satıldığı belirtilmiştir (Cem, 14 Eylül 1912).

"Muhtar Halid Kütüphanesi" ne dair verilen başka bir reklamda ise muharriri Ali Kemal olan edebi, fenni, mali, tarihi *Fetret* adlı romanın tanıtımı yapılmıştır. Aynı reklamda yazarlığını Marsel Prevo'nun, çevirmenliğini ise Ali Kemal'in yaptığı *Yeni Kadın Mektupları* adlı kitabın, yazarlığını Ali Kemal'in yaptığı *Hayatım* adlı makalenin, yazarlığını Mehmet Rauf'un yaptığı *Genç Kız Kalbi* adlı romanın, *Don Juan* adlı eserin de kütüphanede bulunduğu ve bu eserlerin bazılarının son formalarının ne zaman yayınlanacağı okuyuculara duyurulmuştur (Cem, 28 Eylül 1912). Yazarlığını ya da çevirmenliğini Ali Kemal'in yaptığı kitap ve makalelerin reklamının yapılması, Ali Kemal'in İttihat ve Terakki karşıtlığı göz önünde bulundurulursa derginin yayın politikası hakkında da ipucu vermektedir.

Dergide yayınlanan gerek yayın politikasının anlaşılması gerekse kitap okuma oranlarının modernleşme ile artması bağlamında değerlendirilebilecek diğer bir reklam ise "İttihat ve Terakki Cemaatine Açık Mektuplar" adı ile verilmiştir. Sabahattin Bey'in (Prens Sabahattin), mektuplarından mürekkep bu kitabın üçüncü ve son bir izah olmak üzere bu defa Satvet Lütfi Bey'in vasıtasıyla neşredildigi belirtilmiştir. Münderecatı efkâr-ı umumiyi derinden işgal eden bu eserin fiyatı beş kuruştan kitapçılarda satıldığı ifade edilmiştir (Cem, 15 Nisan 1911: 10).

Dergide bu reklamların dışında, denizde yolcu seferleri düzenleyen "Service Maritime" adlı bir Romen şirketinin de reklamı yapılmıştır. Reklamlar, genellikle dergide dış kapakların iç kısmında yer almıştır. Bununla beraber kimi zaman derginin iç sayfalarının çizgi ile ayrılmış en alt kısmında da reklam metni verildiği görülmüştür.

Reklamlar dergilerin okuyucu kitlesinin kim olduğunun anlaşılması bakımından da değerlidir. Bu reklamlar baz alındığında, *Cem* Dergisi'nin okuyucu kitlesinin de *Kalem* Dergisi'nde olduğu gibi toplumun seçkin kesimi olduğu belirtilebilir. Dergide yayınlanan reklamlarda Avrupaî tarzda giyim eşyalarının, mağazaların, Avusturyalı tüccarlar tarafından açılmış bir sigorta şirketinin (Assicurazioni Generali Trieste 1831.), dergilerin, fotoğrafçıların, Zenith saatlerinin tanıtıldığı görülmüştür. Bu reklamları değerlendirecek olan ise devletin malî anlamda seçkin kesimidir. Ayrıca bu kesim modern olmayı, Batılı gibi görünmekle eş tutmaktadır. Çünkü yapılan reklamlarda –örneğin giyim ve kuşam ile ilgili bir ayakkabı reklamında– anlatılan ve gösterilenler, Avrupaî bir çizgidedir.

Okuyucu kitlesinin *Cem* Dergisi'ne gösterdiği ilgi ise dergide açık bir biçimde dile getirilmiş olmasa da eksik sayıların idarehaneden temin edilebileceği ve taşradaki okurlar için özel abonelik şartlarının getirildiği ile ilgili yapılan açıklamalar bir gösterge niteliğindedir. Özellikle eski nüshaların bitmek üzere olduğunun ve bu nüshaları temin etmek isteyenlerin bir an önce başvuru yapması gerektiğinin ifade edildiği ilanlar, ilginin yoğunluğunun anlaşılması bakımından değerlidir.

Derginin Yayınındaki Kesintiler ve Kapanışı

Cem Dergisi haftalıktır ve her hafta Perşembe günleri neşrolunmuştur. Dergi yayınlandığı 1910-1912 yılları arasındaki ilk döneminde yayınına birkaç kez gecikmeli olarak devam etmiş, bir iki kez de kapatıldığı için ara vermiştir. Dergi 24, 28, 29. sayılarını bir hafta gecikmeli yayınlamıştır. Bu gecikmelerine ilişkin olarak ise dergi; 24. sayısında matbaanın Paskalya nedeniyle kapalı olmasını sebep göstermiştir (Cem, 29 Nisan 1911: 6).

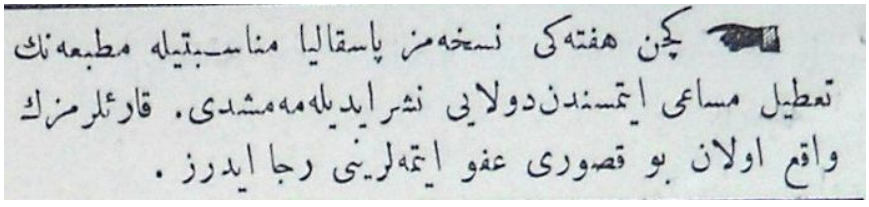
بکن هفته‌کی نسخه‌مز پاسقالیا مناسبتیله مطبعه‌نك
تعطیل مساعی ایتمسندن دولایی نشر ایدیله‌مه‌مشدی. قارئلرمزك
واقع اولان بو قصوری عفو ایتملرینی رجا ایدرز .

Resim 2.3.2.10: *Cem* Dergisi'nin gecikmeli olarak yayınlanmasına gösterilen sebebe ilişkin ilan

[Geçen haftaki nüshamız paskalya münasebetiyle matbaanın tatil-i mesaî etmesinden dolayı neşredilememiştir. Karîlerimizin vaki' olan bu kusuru afv etmelerini rica ederiz.]

28. sayının yayınlanmasının gecikmesi ile ilgili dergide bir açıklamaya yer verilmezken, 29. sayının yayınlanmasındaki gecikme nedeniyle yazılan özür yazısında 28. sayı için de af dilenmiştir.[76] Yazıda, derginin eskiden olduğu gibi haftanın Perşembe gününde yayınlanacağı da ifade edilmiştir (Cem, 16 Haziran 1911: 3).

Cem'in dikkate değer ilk uzun yayın arası 8 Temmuz 1911-10 Ağustos 1912 tarihler arasındaki 398 günlük süredir. Gerekçesini ise verilen aradan sonra çıkan 33. sayısında dile getirmiştir (Cem, 10 Ağustos 1912: 2):

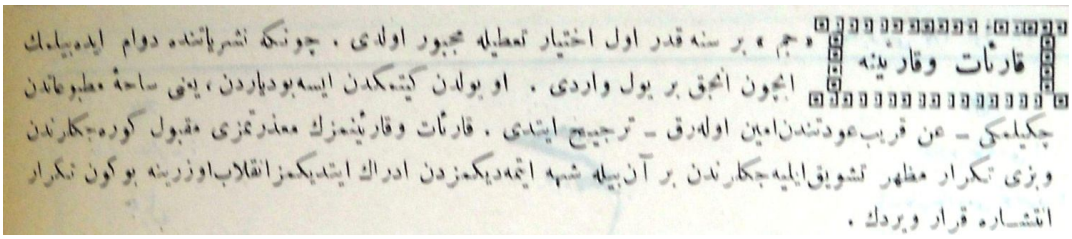
قارئات وقارئينه

Resim 2.3.2.11: Kariat[77] ve Kariîne

[Cem, bir sene kadar evvel ihtiyar-ı tatile[78] mecbur oldu. Çünkü neşriyata devam edebilmek için bir yol vardı. O yoldan gitmekten ise bu diyardan, yani sahne-i matbuattan çekilmeyi ankarib[79] avdetinden[80] emin olarak tercih etti. Kıraat-ı kariînimizin mazeretimizi makbul göreceklerinden ve bizi tekrar mazhar-ı[81] teşvik edeceklerinden bir an bile şüphe etmediğimizden, idrak ettiğimiz inkılap üzerine bugün tekrar intişara[82] karar verdik.]

[76] Bu ilan, EK 13'de gösterilmiştir. Bkz. Syf. 369.

[77] Kariat: Kıraat eden, okuyan (Bayan okuyucular)

[78] İhtiyar-i Tatil: İsteğe bağlı, mecburi olmayan tatil

[79] Ankarib: Hemence.

[80] Avdet: Dönüş, geri gelme.

[81] Mazhar: Nail olma, şereflenme.

[82] İntişar: (Nesr'den) Dağılma, ortaya çıkma.

Cem Dergisi'nin bu dönemde gördüğü siyasi baskı ile ilgili Sermuharrir Refik Halit Karay, İstanbul'da bir türlü kaldırılmayan örfi idareye rağmen derginin keyfi kapatılmasının halk üzerinde kötü tesir edeceğini düşünen hükümetin, farklı yollar tercih ettiğini belirtmiştir. Karay'a göre hükümet dergiye; altında imza yerine mavzer kurşunu, süngü, hançer resimleri çizilmiş tehdit mektupları göndermektedir. Bu mektupların kuru tehdit olmadığını da öldürülen üç gazeteciyi örnek göstererek ifade etmiştir. Bununla beraber Karay, dergiden ayrılması için baskı gördüğünü de açıklamış, matbuat müdürlüğünce Cemil Cem'in babası Cemal Paşa'nın, Cem'den habersiz biçimde bu iş için görevlendirildiğini dile getirmiştir. Matbuat Müdürlüğünce de bu konuda bizzat uyarıldığını bildiren Karay; dergiden ayrılmayı kabul etmediğini, bu nedenle *Cem* Dergisi'nin kapatılması halinde *Cemşit* adı ile başka bir dergi çıkaracaklarını müdüriyete ilettiğini kaydetmiş, Cemil Cem'in bu nedenle kendisine minnettar kaldığını aktarmıştır (Yücebaş, 1959, 10-11).

Cem Dergisi, bu uzun aranın ardından Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın iktidara gelmesi ile yeniden yayınlanmaya başlamıştır. Ancak altı sayı daha çıkabilmiş, 19 Ekim 1912 tarihinde 43. sayısını yayınladıktan sonra I. Balkan Savaşı nedeniyle kapanmıştır. Derginin kapanmadan evvel yayınladığı son sayısında, 4. sayfada müstear adı ile Kanber[83] tarafından hazırlanmış, savaş konulu bir yazı yer almaktadır (Cem, 19 Ekim 1912: 4):

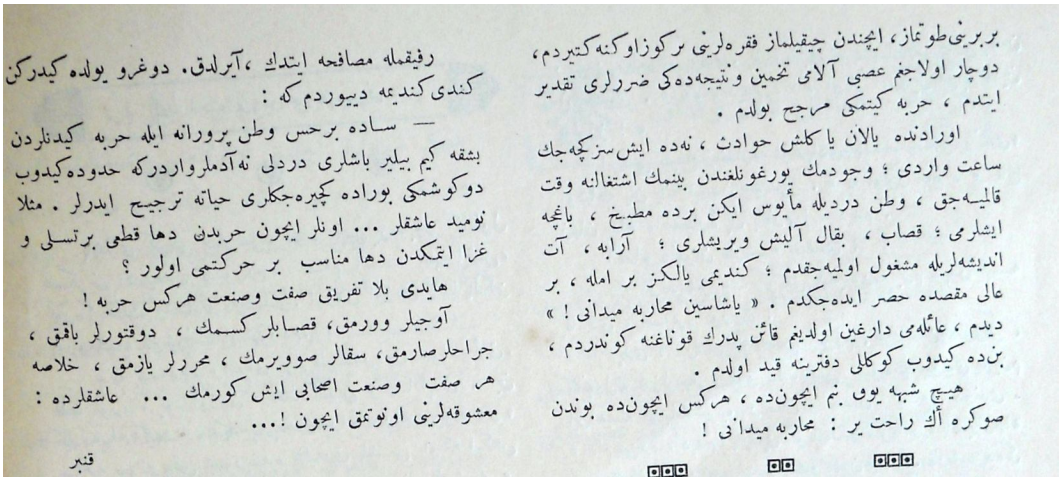

Resim 2.3.2.12: *Cem* Dergisi'nin son sayısında yer alan savaş konulu yazı

[83] Kanber müstear adını yazılarında, Osman Cemal Kaygılı kullanmaktadır.

[Birbirini tutmaz, içinden çıkılmaz fıkralarını bir göz önüne getirdim, dûçâr[84] olacağım asabi âlâmi[85] tahmin ve neticedeki sırları takdir ettim, harbe gitmeyi müreccah buldum.

Oradan da yalan yanlış havadis, ne de işsiz geçecek saat vardı; vücudumun yorgunluğundan beynimin iştigaline vakit kalmayacak, vatan derdiyle me'yus[86] iken bir de matbah[87], bağçe işleri mi; kasap, bakkal alışverişleri mi; araba, at endişeleriyle meşgul olmayacaktım; kendimi yalnız bir amele, bir âli maksada hasr edecektim. "Yaşasın muharebe meydanı!" dedim, ailemi dargın olduğum kayın pederin konağına gönderdim, ben de gidip gönüllü defterine kayıt oldum.

Hiç şüphe yok benim için de, herkes için de bundan sonra en rahat yer: Muharebe meydanı!

Refikamla musafaha[88] ederek, ayrıldık. Doğru Yol'da giderken kendi kendime diyordum ki:

- Sade bir hiss-i vatanperverane ile harbe gidenlerden başka kim bilir başları dertli ne âdemlar vardır ki hududa gidip dönüşümünü buradaki geçirecekleri hayata tercih ederler. Mesela nevmîd[89] aşıklar… Onlar için harpten daha kat'î bir teselli, gaza etmekten daha münasip bir hareket mi olur?

Haydi belâ-yı tefrik[90] saffet ve san'at herkes harbe!

Avcılar vurmak, kasaplar kesmek, doktorlar bakmak, cerrahlar sarmak, saka'lar[91] su vermek, muharrirler yazmak, hülasa her saffet ve san'at ashabı iş görmek… Aşıklar da: maşukalarını unutmak için!...

Kanber]

---

[84] Dûçâr: Tutulmuş, uğramış, yakalanmış

[85] Âlâm: Kederler, elemler

[86] Me'yus: Ümitsiz

[87] Matbah: Mutfak

[88] Musafaha: El sıkışmak

[89] Nevmid: Ümitsiz

[90] Tefrik: Ayırma, seçme

Yazıda Kanber –gerçek adı ile Osman Cemal Kaygılı–, I. Balkan Savaşı'na katılacağını açıklarken vatan sevgisini de ortaya koymuştur. Onun için gündelik hayatta yapılacak rutin işlerden daha ehemmiyetlisi, vatanın derdiyle hasrolmaktır. Hem kendisi hem de diğer insanlar için savaş döneminde en rahat yerin muharebe meydanı olduğunu belirten Kaygılı, tüm sanat erbabını ve tabi ki muharrirleri de hünerlerini göstermek üzere harbe davet etmiştir. Bu bakımdan *Cem* Dergisi'nin muharrirlerinin bundan sonra kendilerini savaşa vakfedecekleri belirtilebilir.

Dergi, 15 yıl aradan sonra 10 Aralık 1927'de yeniden yayınlanmaya başlasa da yayın hayatı çok uzun ömürlü olmamıştır. Dergi, Başbakan Recep Peker ile ilgili yayınladığı bir karikatür nedeni ile ikinci dönemde yayınlanan 49. sayısından sonra 2 Mayıs 1929'da kapatılmıştır. Zaten Cemil Cem de bu olay sonrası, Mustafa Kemal Atatürk'ün isteği ile bir daha karikatür çizmeyeceğini belirtmiştir.

Derginin Yayıncı Kadrosu

Aşağıda derginin yayıncısı, yazar ve karikatürist kadrosu hakkında bilgi verilmiştir:

Yayıncı Cemil Cem: Derginin yayıncısı Cemil Cem'dir. Cem'in hayatı daha önce *Kalem* Dergisi karikatürist kadrosu ile ilgili bilgi verilirken ele alınmıştır.

Cem Dergisi'ni*n Yazar Kadrosu*[92]

Cem Dergisi'nin yazar kadrosu önemli isimlere ev sahipliği yapmıştır. Müstear isimleri ile birlikte yazar şair adlarına göz atılmış ve adların Ağaçkakan, Âmâ, Çekirgenin Çırağı, Ahmet Zarif, Dürenda, Ebkem, Gayın (G), Kanber, Kıvılcım, Kirpi, Meçhul, Müsahip Efendi, Nef-i Zaman, Röntgen, Se (S), Sakit, Seyirci, Sitayişkar,

---

[91] Saka': Su taşıyan

[92] Cem Dergisi yazar kadrosunda yer alan Refik Halit Karay, İ. Aleaddin Gövsa, Osman Cemal Kaygılı, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Hüseyin Rahmi Gürpınar hakkında "Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nden" bilgi edinilmiştir.

Vakanüvis, Zenini, Hüseyin Rahmi Gürpınar ve Ahmet Zarif olduğu görülmüştür. Müstear adlardan "Kirpi, Dürenda, Meçhul, Vakanüvis" Refik Halit Karay'a, "Kanber" Osman Cemal Kaygılı'ya, "Âmâ" Hamdullah Suphi Tanrıöver'e, "Kıvılcım" İbrahim Alaeddin Gövsa'ya, "Seyirci" Mahmut Nuri Şanlı'ya, "Nef-i Zaman" Ali Hadi'ye aittir (Keskin, 2008, 20-22). Aşağıda adı geçen yazarların hayat öyküleri verilmiştir.

Refik Halit Karay: *Kalem* Dergisi yazarlarından da olan Refik Halit Karay ile ilgili bilgiler bu dergi anlatılırken verilmiştir.

İbrahim Aleaddin Gövsa: İstanbul'da 1889 ve 1949 yılları arasında yaşayan Gövsa, şair ve yazardır. İlköğrenimini İstanbul'da ortaöğrenimini ise Trabzon ve Vefa İdadilerinde tamamlayan Gövsa, yüksek öğrenimini Hukuk Fakültesinde yapmıştır. Trabzon İdadisi edebiyat öğretmeni iken İsviçre'ye edebiyat öğrenimi için gitmiştir. Ülkeye döndükten sonra öğretmenlik görevine devam eden Gövsa, 1926'da Maarif Vekaleti Talim ve Terbiye üyeliğine atanmıştır. Daha sonra ise Sinop, Sivas ve İstanbul'dan milletvekilliği yapan Gövsa, Millî Eğitim Bakanlığı'nda Başmüfettişlik yapmıştır. Bir dönem Türk Ansiklopedisi Genel Sekreterliği'nde bulunan Gövsa, ölümünden önce *Hürriyet* Gazetesi'nde fıkra yazarlığı yapmıştır.

Gövsa, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın şiirlerinden etkilenerek on beş-on altı yaşlarında aruz ile şiir yazmaya çalışmıştır. Gazel, şarkı, tarih türündeki bu ilk ürünlerden sonra Servet-i Fünun yolunda yeniliğe yönelmiştir. İlk şiiri çocuk yaşta *Musavver Terakki* adlı dergide yayınlanmıştır. 1908 sonrası çıkan dergilerde ise oldukça fazla şiiri yayınlanmıştır. Fecr-i Ati'nin ilk toplantısına katılmış olsa da topluluğa girememiştir. *Alem* adlı mizah dergisinde "Çelebi" adı ile yazılar yazmış ve Fecr-i Ati'yi eleştirmiştir. Ona göre sanat muhakkak bir amaca hizmet etmelidir. Serbest şiirleri de sevemeyen Gövsa, *Çocuk Şiirleri* adlı kitaptaki şiirlerini hece veznine uygun yazmıştır. Fransızca şiirlere de ilgi duyan Gövsa askerliğinin ardından meslek yazıları yanında *Akbaba* ve *Zümrüt Anka* dergilerinde Kıvılcım adı ile mizahi yazılar yayınlamıştır. *Şen Yazılar* bu yazıları topladığı kitabıdır.

Sözcük ve ansiklopedi alanında ilk sıralarda değerlendirilebilecek Gövsa; dikkatli, titiz, sağlam bir araştırmacı ve incelemecidir.

Osman Cemal Kaygılı: Hikâye ve roman yazarıdır. İstanbul'da 1890 ve 1945 yılları arasında yaşamıştır. İstanbul'da Eğrikapı dışında Yeni Mahallede bakkallık yapan Mustafa Ağa ile Gülfem Hanım'ın oğludur. İlk öğrenimini Kasımpaşa'da yapan Kaygılı, daha sonra Eğrikapı Merkez Rüştiyesi'ni ve Askeri Katip Okulu'nu bitirdi. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye dairesinde katiplik yapmıştır. Kıtaat-ı Fenniye Müfettişliği Kaleminde çalışan Kaygılı, bir suikast iddiası nedeniyle Sinop'a sürülmüştür. Bu dönemde Refik Halit Karay ile Refi' Cevat Ulunay'ın ilgisini görmüştür. Sürgünün ardından bir süre daha katiplik yapan Kaygılı, daha sonra emekli olmuştur. 1920 yıllarından itibaren devrin gazete ve mecmualarında çalışmıştır.

Yazarlıkla geçinmenin zorluğu nedeniyle 1925'te İstanbul İmam Hatip Okulu'nda ve daha sonra Çemberlitaş Erkek Okulu ve Fener Rum Kız Lisesi'nde öğretmenlik yapmıştır.

İlk yazısı Baha Tevfik'in çıkardığı *Eşek*'te yayınlanmıştır. Daha sonra *Karagöz, Şebab, Alay* gibi mizah dergilerinde yazmıştır. *Aydede*'de çalışmış, bir dönem kendisi *Âyine* adlı bir mizah dergisi çıkarmıştır. Sedat Simavi'nin çıkardığı *Güleryüz* Dergisi'nde O.C. ve Ayin Cim imzaları ile hikâyeler, sohbetler, fıkralar, mizahi şiirler yazmıştır. *Akbaba, Sabah, İkdam, Payitaht, Alemdar, Akşam, Cumhuriyet, Yeni Gün, Son Saat, Vakit, Son Posta, Haber, Açıkgöz, Hakikat, Son Telgraf, Yıldız* gibi dergi ve gazetelerde bu tür yazılarına devam etmiştir. Bazılarında müstear ad olarak "Anber" i kullanmıştır.

Tiyatro sahasında da faaliyet gösteren Kaygılı, yazılarında külhanbeylerini, hovardaları, acıklı olayları, basit ve fırtınalı aşkları, cinayetleri anlatmaktadır. Yabancı kültür ve edebiyatlarının uzağında özentisiz, edebiyat ve fikriyat iddiası taşımayan geçim yolu edilmiş bir yazarlığın aceleye gelmiş örneklerini vermiştir. Diyalogları oldukça zengindir.

Hamdullah Suphi Tanrıöver: Hatib, yazar ve şairdir. İstanbul'da 1885-1966 yılları arasında yaşamıştır. İlk öğrenimini Kısıklı, Altunizade ve Numune-i Terakki mekteplerinde yapmıştır. Orta öğrenimini II. Abdülhamit'in iradesi ile parasız olarak Galatasaray Lisesi'nde yapmıştır. Daha sonra sırasıyla Reji İdaresi'nde, Defter-i Hakani Mektubi Kalemi'nde, Ayasofya Rüştiyesi'nde görev almıştır. İstanbul Şehremaneti tercümanlığı yapmış, Darülmualliminde Terbiye ve Osmanlıca dersleri vermiştir. 1913 yılında ise Darülfünun'da Türk Edebiyatı ve terbiye okutmuştur. "Türk ve İslam sanayi-i nefise tarihi" kürsüsünü kuran Tanrıöver, Bahriye Mektebi ve Konservatuar'da öğretmenlik yapmıştır.

Türk Derneği, Türk Yurdu, Türk Bilgi Derneği ve Bilgi Mecmuası çerçevesinde yoğunlaşan Türkçülük faaliyetlerine katılmıştır. 19 yıl da Türk Ocaklarının başkanlığını yapmıştır. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne vekil olarak seçilen Tanrıöver, İstanbul'un işgali ile Millî Mücadele saflarına katılmıştır. *Hakimiyet-i Milliye* Gazetesi'nde çalışmış, Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'ne getirilmiştir.

1920'de maarif vekilliğine seçilen Tanrıöver, Bükreş'te elçilik yapmış, dönünce de CHP'den İstanbul milletvekili seçilmiştir. 1950 seçilerinde ise DP'den milletvekili olmuş, 1957'de Hürriyet Partisi'ne girmiştir.

Tanrıöver edebiyata şiirle girmiştir. Lisede yazdığı şiirleri Jön Türkler tarafından çıkarılan *Şura-yı Ümmet* Dergisi'nde çıkarmıştır. Meşrutiyet'in ilanında sonra da şiirlerini aynı dergide yayınlamaya devam etmiştir. Daha çok Namık Kemal etkisi ile vatani şiirler yazmıştır. Hatiplik özelliği ile de dikkat çeken Tanrıöver'in şairliği, bu özelliğinin ardında kalmıştır.

Mizahi yazıları da olan Tanrıöever, *Davul* Dergisi'nin başyazarlığını yapmıştır. Yazılarında ise genellikle "Sivrisinek, Ser muharrir, Dürbin, Münekkid, Keçi Boynuzu, Hasat, Yutmaz" müstear adlarını kullanmıştır.

1909'da Fecr-i Ati Encümen-i Edebisi içinde yer alan Tanrıöver, bu dönemde Servet-i Fünun Edebiyatı etkisinde aşk ve tabiat şiirleri yazmıştır. Dil ve biçim bakımından Tevfik Fikret ve Cenab Şahabettin'i örnek almıştır.

Genç Kalemler Dergisi'nde de yazan Tanrıöver, millî edebiyat cereyanı doğrultusunda yazmış, hece vezni kullanmayı tercih etmiştir. Tanrıöver *Servet-i Fünun, Resimli Kitap, Musavver Muhit, Türk Yurdu, Resimli Roman, Muallim Mecmuası, Kalem* vb. dergi ve gazetelerde de yazmıştır.

Hüseyin Rahmi Gürpınar: Hikâye ve roman yazarıdır. İstanbul'da 1864 yılında doğmuş ve yine İstanbul'da 1944 yılında vefat etmiştir. Aksaray'da Yakupağa Mahalle Mektebi ve Mahmudiye Rüşdiyesi Sıbyan Mektebi'nde okumuştur. Daha sonra ise memur yetiştiren Mahrec-i Aklam'a devam etmiş, bir yandan da Fransızca öğrenimi görmüştür. Öğrenimini Mekteb-i Mülkiye'de sürdürürken hastalanarak okulu bırakmıştır. Bir daha okula gitmeyen Gürpınar, 1908 Meşrutiyeti'ne kadar memurluk yapmıştır. Bu tarihten sonra hayatını, gazete ve dergilerde yazdığı yazılar ve romanlarının tefrikaları, kitaplarının basımı ile geçirmiştir. Kütahya'dan milletvekili olan Gürpınar, hiç evlenmemiştir.

İlk yazısını on iki yaşında yazan Gürpınar'ın ilk yazısı *Bir Genç Kızın Avaze-i Şikayeti*, ilk hikâyesi *İstanbul'da Bir Frenk*, ilk romanı *Şık*'tır. *Tercüman-ı Hakikat* Gazetesi'nde maaşlı çalışan Gürpınar, daha sonra *İkdam* gazetesine geçmiş, bu gazetede roman ve hikâyeleri yayınlanmıştır. *Boşboğaz* adlı bir mizah dergisi de çıkaran Gürpınar'ın yazıları birçok gazete ve dergide yayınlanmış; romanları tefrika edilmiştir. 18. yy. materyalist filozoflarından, natüralist ve realistlerinden etkilenen Gürpınar, doğrudan Batı Edebiyat okullarına bağlanmamıştır.

Romanları Türk toplum hayatını, toplumdaki değişiklikleri yansıtan bir edebi belge niteliği taşımaktadır. Zaman ilerledikçe romanları toplumun içinde bulunduğu çağı anlatmaya devam etmiştir. Gürpınar, geçen bir kuşağın çözülüşünü, konakların ve ailerin küçülüşünü, erkek-kadın eşitliğine doğru gidişi eserlerinde anlatmıştır.

Kimilerince ahlakçı olarak da nitelenen Gürpınar, Meddah, Karagöz, Ortaoyunundan da yararlanmış, çevresindeki insanları inceleyerek notlar almıştır. Gürpınar'da çeşitli şiveler konuşmakta ve güldürü öğesi romanlarında ağır basmaktadır.

Cem Dergisi'ni*n Karikatürist Kadrosu*[93]

Cem Dergisi'nde Cemil Cem, karikatürlerinin fazlalığı ile dikkat çekmektedir. Cemil Cem portre karikatüründe yoğunlaşmış ve karikatürlerini tanınmış kişilerle örmüştür. Karikatürlerinde karakter çözümlemesi yapan Cem, *Cem* Dergisi'nin ilk sayısında "Biriki söz" başlığı altında yayınladığı yazıda genel olarak karikatüre bakışını dile getirmiştir (Cem, 10 Kasım 1910: 2)[94]

Dergi yayınlandığı ilk dönemde Cemil Cem başta olmak üzere A.Rigopoulos, Fliche, N.Fliche, N.F., A.Memelas'ın karikatürleri yer almıştır. Çeviker'in de belirttiği üzere II. Meşrutiyet Dönemi karikatüristlerinden saptanabilen yetmiş altı karikatürcüden yalnızca otuz yedi tanesinin hayat hikâyesine ulaşılabilmiştir (Çeviker, 1988, 101). Bu bakımdan aşağıda *Cem* Dergisi karikatüristlerinden ulaşılabilenlerinin hayatları ele alınmıştır:

A. Rigopoulos: A. Rigopoulos'un hayatı *Kalem* Dergisi'nde çizen karikatüristler anlatılırken ele alınmıştır.

Sedat Simavi: 1898-1953 yılları arasında yaşamıştır. Mutasarrıf Hamdi Simavi Bey'in oğludur. Eğitimini Samsun ve babasının sürgün bulunduğu illerde yaptıktan sonra İstanbul'a dönmüş ve Saint Joseph ve Galatasaray Lisesi'nde okumuştur. Daha sonra da Galatasaray Lisesi'nde Tarih Öğretmenliği yapmıştır. Galatasaray Lisesi'nde öğrenci iken karikatür yayınlamaya başlamıştır. Dönemin yergi dergisi *Eşek*'te ve sonra da *Cem*'in 40. sayısında üç karikatürü ile görünmüştür. Bu başlangıcın ardından Yirminci Asırda Zeka, Talebe Defteri, İdman ve Karikatür'de ürünleri yayınlanmıştır. Sahibi olduğu ilk mizah dergisi *Hande*'yi 1916'da çıkarmıştır. II. Meşrutiyet Döneminin son mizah dergisi *Diken*'i çıkardıktan sonra *Güleryüz* ile Kurtuluş Savaşı'nın yanında yer almıştır. Anadolu hareketini ateş ve cesaretle savunmuştur.

---

[93] Bu kısımda anlatılan A. Rigopoulos'un ve Sedat Simavi'nin hayatı Turgut Çeviker'in "Gelişim Sürecinde Türk Karikatür/2" adlı eserinden alınmıştır.

[94] "Bir İki Söz" adlı yazı EK 9'da verilmiştir. Bkz. Syf. 361-363.

Mizah yayıncılığı ve karikatürcülüğünü Cumhuriyet Dönemi'nde de sürdürün Simavi, üç tarihsel dönemde karikatür çizme şansını elde etmiş önemli bir isimdir.

Başarılı bir kapak ressamı ve resimlemeci olan Simavi, karikatürlerinde de çizgi dünyasına bağlı kalmıştır. Özgün çizgi ve biçimleri ile yerel tiplere yönelince resmi karikatüre uygun bir çizgiye yönelmiştir.

Simavi, sadece karikatürist ve yayıncı değildir. Sinema ve edebiyat alanında da önemli çalışmaları bulunmaktadır. İlk konulu filmi Pençe'yi 1917'de gösterime sunmuş, aynı yıl Casus adlı filmi ise yarım bırakmıştır.

3. BÖLÜM

KALEM VE *CEM* DERGİLERİNDE OSMANLI MODERNLEŞMESİ VE ELEŞTİREL KODLAR

Osmanlı Devleti, dünya üzerinde hakim güç olması ve değişmezliğe olan bağlılığı nedeniyle batıda kendisini gösteren ekonomik, siyasi, toplumsal, kültürel hareketliliğe uzun yıllar uzak kalmıştır (Aktar, 1993, 13). Aldığı askerî yenilgiler sonrasında bekasını sağlamak içinse, 17. yüzyılda modernleşme sürecine girmiş; askerî alanda başlayan modernleşme süreci, Tanzimat ile bir zihniyet meselesi haline gelmiştir (Yavuz, 2000, 40-41).

Modernleşme hareketleri, süreç içerisinde Müslüman halk tarafından eleştirilmiştir. Çünkü modernleşme, merkez tarafından dayatılmış, ıslahatlar merkez-çevre arasındaki yabancılaşmayı artırmıştır. Ayrıca gayrimüslimlere tanınan haklar da Müslüman halkın rahatsızlık duymasına neden olmuştur. Ortaoyunları, Karagöz-Hacivat ve meddahlar da eleştirinin mizahî yoldan yapılmasının aracı olmuşlardır.

Modernleşme sürecinde yapılan ıslahatları ve bu ıslahatları gerçekleştirenleri eleştiren diğer bir kesim ise aydınlardır. Eğitim alanında gerçekleştirilen ıslahatlar ile yetişen aydınların eleştirileri ise batının Osmanlı Devleti tarafından siyasi, ekonomik, toplumsal alanlarda tüm kurum ve değerleri ile içselleştirilememesinden kaynaklanmaktadır. Fikirlerini ise gazetelerde yayınladıkları yazılar ve müstakil eserler ile ortaya koymaya çalışmışlardır. Osmanlı merkezî yönetimi, bu durum karşısında sansür, sürgün, gazete kapatma cezaları ile tedbir almaya çalışmıştır. II. Abdülhamit Dönemi'nde tedbir arttırılmış, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar basın alanında sıkı bir denetim uygulanmıştır.

Bu dönemde uygulanan denetimden mizah basını da nasibini almıştır. 1870'lerde sözlü olmaktan çıkarak yazılı ve basılı hale gelen mizah; batılılaşma hareketlerini, Osmanlı saray ve bürokrat kadrosunu eleştirince merkezî yönetim, mizaha da "dur!" demiştir. İstibdat Devri'nde mizah, ruhsuz ve esprisiz yazılardan ibaret kalmıştır.

24 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet ile ise, ilk sekiz ay boyunca hürriyet fikri yaygınlaşmıştır. B hür ortamdan basın da faydalanmıştır. Meşrutiyet ilan edilir edilmez sansüre izin verilmemiştir. Bir kanunla da sansürün kaldırılmasına resmiyet kazandırılmıştır. Ayrıca dönemde birçok gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştır.

Basın hayatındaki bu gelişme, mizahı da etkilemiştir. Dönemde mizah gazete ve dergilerinin sayısında belirgin bir artış yaşanmıştır. Nicel olarak artan mizah gazete ve dergileri ise II. Abdülhamit Dönemi'nden evvel olduğu gibi eleştiri dozu yüksek yazın ve karikatürler yayınlamışlardır. Bu yazın ve karikatürler; modernleşme hareketlerinin eleştirilmesi açısından oldukça önemlidirler.

Meşrutiyet Dönemi mizahının Osmanlı Devleti'nde yaşanan kültürel dönüşüme olan eleştirisi; ortaoyunlarının, Karagöz ve Hacivat'ın ya da Tanzimat Dönemi aydınlarının hicivleri ile biçimsel anlamda değilse de nedensel olarak benzerlik gösterir. Çünkü II. Meşrutiyet, her ne kadar hürriyet fikrinin Osmanlı toplumunda yaygınlık kazanmasında etkili olmuşsa da hem bu fikrin hem de batılılaşmanın dönüştürülerek içselleştirilmesini sağlayamamıştır.

Karabekir, II. Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet fikrinin batıdaki gibi içselleştirilememesine neden olarak, Osmanlı'da bu fikrin gereği gibi teşkilatlandırılamamasını gösterir. Ona göre hürriyet, batıdaki gibi bir hak ve vazife anlayışı içerisinde; siyasi, toplumsal cihazlarla sistematik olarak toplum hayatına dahil edilmelidir (Karabekir, 1995, 25-26). Oysa Osmanlı Devlet'inde ne böyle bir anlayışın ortaya çıkması ne de batıdaki gibi teşkilatlanması mümkündür. Çünkü batı ile Osmanlı Devleti arasında zihniyet farklılığı vardır.

Batı, kapitalist ekonomik sistem içinde gelenekle bütün bağlarını koparmış, her şeyi aklın denetimine ve hesapçı mantığına uydurmuştur. Öyle ki; ilim ve sanat, sihir ve büyüden arınmış olarak önceden hesaplanabilir mantık kalıpları içinde dönüp dolaştığı kadar ilim ve sanat kabul edilmiştir. Hukuk, eşit vakalara eşit biçimde uygulanacak kuralların toplamı demektir. Din reformu yine rasyonalizmin başını çektiği yenilenme akımı içinde geçmişin donup kalmış, akıl dışı hurafe ve

dogmalarına aklın ayaklanışıdır (Ülgener, 2006, 11-12). Bu yapıda bireycilik ön plana çıkmış; birey toplumsal alanda her şeyden üstün tutulmuş; bireyin hakları, toplumun haklarının önüne geçmiştir. Osmanlı Devleti ise olayları toplumsal bir düzlemde ele almış, sorunları da toplum merkezli bir bakış açısı ile çözüme ulaştırmıştır. Bunda İslamiyet'in din olarak kabul edilmesinin payı vardır. Ayrıca merkezi yönetimin siyasî tutumu da kapitalist sistemin yapılandırılmasını engellemesi bakımından batılılaşamama üzerinde etkisi vardır.[1] Bu farklılıklar – özellikle ekonomik alanda[2]– ıslahatları gerçekleştirenlerce anlaşılamamış, batı medeniyeti tam manası ile kavranamamıştır. Bu nedenle batılı olmanın bir parçası olunabilmiştir; ancak batılılık hiçbir zaman tümüyle temsil edilememiştir (Yavuz, 2004, 212). Batı, somut ve görünür simgelerle kavranmıştır (Yavuz, 2004, 212; Türkdoğan, 2004, 202). Türk toplumu batılılaşma serüveni sonucunda amaca ulaşılamamış (Yavuz, 2000, 42), yalnızca batılı ya da modern gibi olunmuştur (Yavuz, 2008, 154).

Meriç, batılılaşma sonucunda Osmanlı Devleti'nde maddi olmanın yanında manevi bir mağlubiyetin yaşandığını belirtir. Ona göre manevi mağlubiyet başkasının şahsiyetini kabul ve iradesine tabi olmaktan geçer ki, devlette elbiselerden ve evlerin araç gereçlerden başlayarak edebiyat, musiki gibi manevi hususların en munis köşelerine kadar Avrupa modelleri taklit edilmiştir (Meriç, 2008a, 158-159). "Bu Ülke" adlı

---

[1]İmparatorlukta kapitalist sistemin gelişimini engelleyen unsurlar, çalışmanın "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Hareketlerine Yol Açan Etmenler" başlığı altında incelenmiştir. Bkz. Syf: 42-47.

[2] Batının çok uzun süren tarihi bir gelişim ile ancak ulaşabildiği kapitalist düzenin oluşturulmasının iç ve dış olanağının kalmadığı bir ülkede burjuva sınıfı var olamayacaktır. Sadece Batının ekonomik yapısına has, onun giderek ortaya çıkardığı kurumları taklit etme yoluna girilebilmiştir. Oysa böyle bir yolla Batılılaşma yabancı bir sosyal sistemin, giderek emperyalist olacak kapitalizmin**,** ekonomik taban üzerindeki ideolojisine, onun çıkarlarına uygun bir ortam oluşturmaktan başka bir sonuç vermeyecektir (Küçükömer, 1969, 10-11). Nitekim batılılaşma bu noktada kolonizasyon ve kapitülasyon ikilisiyle kapitalist pazarın büyümesini de kapsadığından, tarihsel evrimin Batı lehine olmak üzere eşitsiz gelişmesini içermesi ile birlikte anılmaktadır. Bu noktada Batılı olmayan toplumların, hangi adlarla adlandırılmış olursa olsun, yaşadıklarının ya da maruz kaldıklarının çağdaş pratikler olmadığı belirtilir (Çiğdem, 2004, 69). Hatta toplum böyle bir durumda kendine yabancılaştırılmıştır; iktisadi yapısında zorla ortaya çıkarılan çarpıklıklara uygun ancak; tarih ve sosyal gelişimine yabancı bir ideolojinin arkasından gitmeye mahkum edilmiştir (Tanilli, 2006, 442).

eserinde çağdaşlaşmanın neden Hıristiyan Batı'nın putlarına perestij olduğunu anlamadığını açıklayarak, Osmanlı toplumunun ayrı, bambaşka ölçüleri olan bir medeniyetin çocuğu olduğunu ifade eder (Meriç, 2008a, 99). Aynı hususu "Umrandan Uygarlığa" adlı eserinde de konu alan Meriç, çağdaşlığın Batı'nın abeslerine perestiş sayılması ile birlikte doğunun kendi derisinden çıktığını, kendine ihanet ettiğini ve köleliğe peşinen razı olunduğunu açıklamıştır (Meriç, 2008b, 25).

Osmanlı Devleti'nin batılılaşma süreci içinde yaşadığı biçimsel dönüşüm, Meşrutiyet Dönemi mizah basınının hicvettiği konuların en önemlilerindendir. Bu bölümde dönemin iki önemli dergisi, *Kalem* ve *Cem* dergileri üzerinden kültürel dönüşümün görünümleri incelenecektir. *Kalem* ve *Cem* dergileri hazırlığını Avrupa'da yapan, batılı anlayıştan hareket eden dergilerdir. Çağdaş Türk mizahının öncüsü sayılan *Kalem* ve ardından çıkan *Cem* dergileri birçok önemli yazar ve çizer ile çalışmıştır.

Çözümleme, *Kalem* ve *Cem* dergilerinde yayınlanan karikatürler üzerinden yapılacaktır. Karikatürler, mizahın bir olay ya da olguya yaklaşırken kullandığı önemli araçlardan biridir. Yaşanan günün, insan ve toplum adına savunulmasında önemli olan karikatürler, akan günle uğraşan önemli bir sanat dalıdır (Çeviker, 1997, 341). Amacı güldürmekten ziyade topluma hizmet olan karikatürlerde esas olan; "demek ve söylemek" istenilen şeydir, fikir ifadesidir (Selçuk, 1998, 5-15).

Bu bağlamda 1908-1911 yılları arasında yayınlanan *Kalem* Dergisi ve 1910-1912 yılları arasında yayınlanan *Cem* Dergisi'nde yer alan dönemin ünlü karikatüristlerine ait karikatürler incelenecek ve karikatür çizimlerinde ve metinlerinde çözümleme yapılacaktır. İncelemenin kolay anlaşılır olması bakımından ise modernleşme başlığı altında değerlendirilebilecek karikatürler, içeriklerine uygun olarak alt başlıklar altında sınıflandırılmıştır. Bu başlıklar; II. Meşrutiyet'in ilanı ve hürriyet kavramının algılanışı, II. Meşrutiyet Dönemi karikatüründe toplumsal yaşamda değişmeyen zihniyetin eleştirisi eğitim, ekonomi, moda ve tüketim kültürü, kadın, kadın-erkek ve aile ilişkileri şeklindedir. Her bir başlık altında yapılan değerlendirmelerle kültürel değişim ile ilgili bağlantı kurulacaktır.

1. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Hürriyet Kavramının Algılanışı

Dönemin mizah basınında ele alınan konulardan biri, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve hürriyet kavramının algılanışıdır. Osmanlı Devleti'nin dağılma devrinden beri çöküşten kurtulmak adına gerçekleştirdiği modernleşme hareketleri açısından II. Meşrutiyet Dönemi önemlidir. Bu dönemde devlet, özgürlük havasına kendisini kaptırmış; II. Meşrutiyet'in ilanından alınan güçle birlikte de modernleşme adına Batı; siyasi, iktisadi, kültürel bazda taklit edilmeye devam edilmiştir. *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan bir karikatürde II. Meşrutiyet'in ilanının Fransa ile özdeşleştirildiği görülmüştür. Buna sebep ise Meşrutiyetin 1789 ihtilali ile 18. yüzyıl sonlarında Fransa'da başlayan ve dalga dalga Avrupa'ya ve dünyaya yayılan özgürlükçü düşüncenin sonucu olarak ortaya çıkmış dönüşümün halkalarından biri olmasıdır. Fransız Devrimi bu dönemde mutlak monarşinin yıkılmasını, ekonomik olarak içine düşülen sıkıntılardan kurtulmayı, ulusal bilincin gelişimini, hürriyeti, adaleti simgeler biçimde ele alınmaktadır. Dönemin özellikle Fransa'ya özentili aydın zümresi de Osmanlı Devleti'nde toplumun II. Meşrutiyet ile hürriyetine kavuşacağına, çöküşten kurtulacağına inanmıştır. Bu bağlamda değerlendirilebilecek aşağıda yer alan İzzet Ziya imzalı karikatür II. Meşrutiyet'i kitapların üzerinde sabit duran bir askerin elinde tuttuğu sancağa tırmanan bir bebekle, Fransa'yı ise etekleri Eyfel Kulesi gibi görünen bir kadınla –bebekle olan ilişkisi açısından anne ile– tasvir etmiştir. Anne ve çocuk arasındaki bağımlılık ilişkisi Fransa ve II. Meşrutiyet'e yansıtılmış, Meşrutiyetin kaynağını Fransa'dan aldığı anlatılmaya çalışılmıştır. Karikatürde bebek annesinin yolunu gözlemektedir. Ayrıca Eyfel Kulesi üzerindeki kadının arkasından çıkan güneşin yaydığı ışık, kalesi ile camisiyle Osmanlı Devleti üzerine yayılmış, aydınlanmayı temsil etmektedir. Karikatürde metin olarak ise "Mader-i[3] hürriyete karşı" denilmiş ve Fransa'nın anne olarak çizildiği açıkça beyan edilmiştir (Kalem, 2 Aralık 1909: 8-9).

3 Mader: Anne, ana

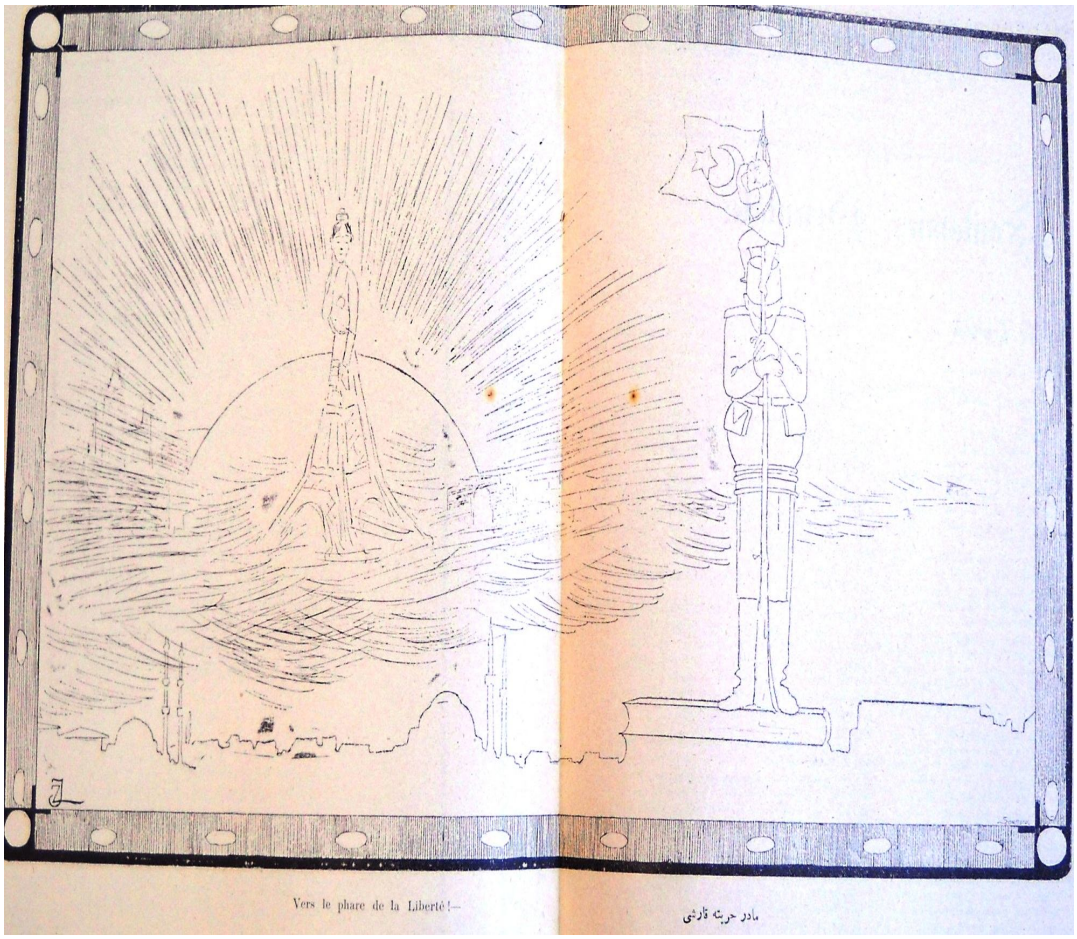

Resim 3.1.1: Mader-i Hürriyete Karşı

Özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ardından Osmanlı aydınları, Batı tarzı eğitim veren mekteplerde veya Batıda öğrenim görmelerinin katkısıyla; Batı fikrinden ve bu bağlamda Fransa'dan önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Bu dönemde devlette aydınların da etkisiyle Fransız Devrimi'nin bir yansıması kabul edilen hürriyet, adalet, müsavat[4], uhuvvet[5] kavramları yaygınlaşmıştır. Kavramların değer görmesinin önemli bir nedeni, aydınların ve toplumun otuz yıldan fazla süren bir sıkıdenetim yönetimine maruz kalmalarıdır. Bu dönem mizah basınında istibdat olarak adlandırılmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile ise, özellikle ilk sekiz ay özgürlüğün sınırsız yaşandığı bir döneme tanıklık edilmiştir. Bu dönemde aydın kesim özgürlüğünü belki de en çok faaliyet gösterdiği basın alanında sınırsız yaşamıştır.

---

4 Müsavat:Eşitlik

5 Uhuvvet: Kardeşlik

Bu dönemde hürriyet ve istibdat arasındaki fark aydın gözünden mizah basınına da konu olmuştur. *Kalem* Dergisi'nde imzasız yayınlanan bir karikatürde hürriyet güzel bir kadına benzetilerek çizilmiş, istibdat ise bu kadının koluna girmiş çirkin bir canavarla temsil edilmiştir (Kalem, 5 Ekim 1908: 1).

Resim 3.1.2: Hürriyet ve İstibdat

Dönemin mizah basını meşrutiyet ve hürriyet fikrine tek bir boyuttan yaklaşmamıştır. Mizah alanında yazan ve çizen aydın kesim istibdadın kara günlerinde hürriyetin ne kadar arzu edilir olduğunu göstermiştir[6]; ancak hürriyetin Batıdaki gibi devlette teşkilatlandırılamadığının da farkındadır. Bu nedenle aydın, entelektüel yapısı gereği topluma içinde bulunulan hali yazı ve çizgileri ile aktarmaktan geri durmamıştır.

[6] *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan imzasız bir karikatür II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin toplum tarafından ne kadar özlemle beklendiğini ortaya koymak açısından önem taşımaktadır. Meclis-i Mebusan binasının önünde ellerini açmış dua ederken çizilmiş bir kişi: "Ah Meclis-i Mebusan! Ölmeden bir açıldığını görebilsem..." demektedir (Kalem, 5 Kasım 1908: 13).

Konu ile ilgili Cemil Cem, *Cem* Dergisi'nde yayınladığı "Mehd-i[7] hürriyet" başlıklı bir karikatüründe bir grup insanın bir beşiğin etrafında toplanmış bebeği aradığını göstermiştir. Metinde gruptan birinin: "Beşik beşik ala! Fakat bebek nerede?" demesi üzerine beşiğin başındaki kadın: "Bilmem bana bunu bekle dediler!..." şeklinde yanıt vermiştir. Anlaşıldığı üzere hürriyet, isminin varlığına rağmen devlette henüz uygulanmamaktadır. Hatta hürriyetin koruyucusu tayin edilenlerin dahi hürriyetten haberi yoktur (Cem, 16 Haziran 1911: 16).

Resim 3.1.3: Mehd-i Hürriyet
-Beşik beşik ala! Fakat bebek nerede?
-Bilmem bana bunu bekle dediler!...

Mizah basınında II. Meşrutiyet'in ve hürriyetin gereği gibi teşkilatlandırılamamasının yanında toplum tarafından tam manası ile anlaşılmadığı da ele alınmıştır. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ardından Fransa'dan ülkesine dönen ünlü karikatürist Cemil Cem de yaptığı bir açıklama ile konuya açıklık getirmiştir. Cem ülkeye döndüğünde halkın acziyeti karşısında şaşkınlık geçirdiğini, alkışladıkları hürriyetin getirilerinden dahi haberdar olmadıklarını, istibdat nasıl hudutsuz ise hürriyetin de kayıtsız şartsız zannedildiğini belirtmiştir. Hatta kendisini de bu havaya kaptırdığını açıklamaktan geri

[7] Mehd: Beşik

kalmamıştır. Buna sebep ise yaşanılan sınırsız baskı döneminin bitişine sebep olanın ne olduğunun önemsizleşerek sadece ehemmiyetli hale gelmesidir.

Kalem Dergisi'nde bu konuya örnek teşkil edecek bir karikatür yayınlanmıştır. Küçük harflerle e imzalı karikatürde, karikatürün isminden Bursa Köylüsü olduğu anlaşılan bir kişi açık arazide "Yaşası.....n Meşrutiyet" şeklinde bağırmaktadır. Köylünün sesi nedeniyle ağaçlar, çiçekler köklerinden sökülmüş; taşlar yerinden oynamış; hemen yakında görülen bir evin temeli sarsılmış; bir kurt köpeği yuvarlanmaya başlamıştır. Karikatür II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte şehirde olduğu gibi köylerde de hürriyetin büyük sevinçle karşılandığını, hatta sınırsız özgürlük yaşanacağının sanılması nedeniyle bu sevincin abartıldığını göstermiştir. Belki de köylü ilan edilmesine bu kadar sevindiği meşrutiyetin getirilerinden tam manası ile haberdar dahi değildir; sadece bu coşku kervanına katılmıştır (Kalem, 9 Eylül 1909: 8).

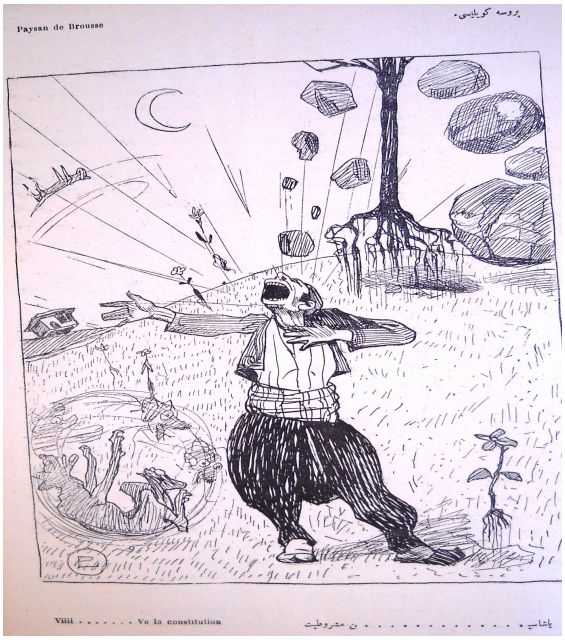

Resim 3.1.4: Bursa Köylüsü Yaşası……..n Meşrutiyet

Yine *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan "Çingenelerin hisse-i nümayişinden[8]" başlıklı Cem imzalı karikatürde, bir çingene kadını ellerini açmış oynamakta ve oynarken: "Yaşasın adalet, yaşasın uhuvvet! Yaşasın müsavat, yaşasın hürriyet!" demektedir. II.

[8] Nümayiş: Gösteri, yalandan gösteriş

Meşrutiyet'in ilan edilişine Bursa Köylüsü gibi, bir çingene de sadece gösteriş yapmak için dahi olsa sevinmiştir (Kalem, 3 Aralık 1908: 7).

Resim 3.1.5: Çingenelerin hisse-i nümayişinden

- Yaşasın adalet, yaşasın uhuvvet! Yaşasın müsavat, yaşasın hürriyet!

Mizah dergilerinde, II. Meşrutiyetin ilanına ilişkin azınlık kesimin tepkilerine de yer verilmiştir. *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan bir karikatür bu konuda örnek teşkil etmektedir. Karikatürde bir asker halkın arasında hokkabazlık yapmakta, omuzu üzerinde taşıdığı silahının süngüsünde bir kitap, bu kitabın üzerinde ise bir çocuk oturmaktadır. Çocuğun üzerinde "Yeni Türkiye" yazarken çocuğun oturduğu kitabın

üzerinde ise "Kanun-i Esasi" yazmaktadır. Ayrıca başındaki hilal ve elindeki başak da dikkat çekicidir. Halk içinde özellikle azınlıklar bu durumu alkışlamakta, kimileri de şaşırmış bir vaziyette, olan biteni izlemektedir (Kalem, 18 Eylül 1908: 10).

Çocuk II. Meşrutiyet Dönemi mizah dergilerinde genellikle hürriyeti temsil için kullanılmıştır. Bu karikatürde de üzerinde "Yeni Türkiye" yazması çocuğun, II. Meşrutiyet ile hürriyete kavuşan Osmanlı'yı temsil ettiğinin bir göstergesidir. Çocuğun başındaki hilal saflığı, halisliği; elindeki başak ise dayanıklılığı, sağlamlığı temsil etmektedir. Karikatür Yeni Türkiye'nin bu niteliklere Kanun-i Esasi'den aldığı güç ile kavuştuğunu, Kanun-i Esasi'nin ve Yeni Türkiye'nin İttihat ve Terakki ordusu ile vücut bulduğunu göstermektedir.

Karikatürde azınlıkların Yeni Türkiye karşısındaki tepkisine de yer verilmiştir. Azınlıkların II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine ilişkin tepkilerine ilişkin Yalman; Meşrutiyet'in ilk günlerinde tam bir millî birlik havası olduğunu; azınlık mensuplarının da bu havaya severek katıldıklarını; yakalarında hürriyet kokartları ilişik hocaların, papazların, hahamların aynı araba kafileleri içinde cadde cadde dolaşmalarının hoşa gittiğini, alkışlandığını ve buna "unsurları birleştirmek hareketi" adı verildiğini belirtmiştir (Yalman, 1997, 71).

Azınlıklar mecliste de temsillerini bulmuşlardır. Kurulan II. Meşrutiyet kabinelerinin hepsinde Arap, Arnavut, Ermeni, Rum, Ulah (Romen) nazırlara ve milletvekillerine yer verilmiştir (Yalman, 1997, 102). Bununla beraber azınlıklara mensup milletvekillerinin vatandaşlık anlayışını ortaya koyan İstanbul'un Rum milletvekili Boşo'nun sözlerini de belirtmek gerekir (Yalman, 1997, 107): "Evet, ben Osmanlıyım, fakat Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım."

Karikatürde, Yeni Türkiye karşısında azınlıkların memnuniyeti ortaya konulmuştur. Azınlıkların Meşrutiyet'in ilanından memnun olmalarına sebep, Osmanlı Devleti'nin gerek kendilerine gerekse hamiliklerini üstlenen yabancı devletlerle iyi ilişkiler geliştirmek adına imtiyaz vermelerinden kaynaklanmaktadır. Verilen imtiyazlar ise amacına ulaşmamış, devlet zayıfladıkça yabancı devletlerin de teşviki ile ayaklanmalar artmıştır. Öyle ki devletin son devri, azınlık meselesi devri olarak dahi adlandırılabilir.

Resim 3.1.6: Muvazene-i[9] Meşrutiyet

Yukarıdaki karikatürde Kanun-i Esasi ile vücut bulan Meşrutiyet'in, İttihatçı askerlerin süngüsünün ucunda, hassas bir dengeye bağlı olarak varlığını devam ettirdiği gösterilmiştir. Bununla beraber mizah basınında, Kanun-i Esasi'nin ünlü 113. maddesinin hürriyeti tehdit eden yanına da işaret edilmiştir. Buna ilişkin bir karikatürde beşik içinde yatan kız çocuğunun üzerinde, ona doğru yönelmiş ve düşmek üzere olan bir kılıç çizilmiştir (Kalem, 10 Aralık 1908: 16). Burada kız çocuğu meşrutiyeti ve dolayısıyla hürriyeti temsil etmektedir. Kılıç ise üzerinde yazılanlardan

[9] Muvazene: Karşılıklı iki şeyin denkliği

anlaşıldığı kadarı ile 113. maddedir.[10] Kılıcın ince bir iple bağlı olması ve kız çocuğunun, dolayısıyla da meşrutiyetin ve meşrutiyetin ilan edilmesinde etkin İttihatçıların üzerinde sallanması Dionysios'un üzerinde sallanan Demokles'in kılıcını hatırlatmaktadır. Demokles kendi iktidarına özenen Dionysios'a, iktidara sahip olmanın ne kadar güç bir iş olduğunu anlatmak için bir ziyafette krallık elbisesini, tacını ve tahtını bırakır. Dionysios bundan mutluluk duyarak elbiseleri giyer, tacı takar ve tahta oturur. Yalnız ziyafet esnasında üzerinde at kılına bağlı bir kılıcın sallandığını görür. Böylece Dionysios, krallığın getirdiği sorumluluğun kralın canına mal olabileceğini anlar. Bu karikatürde de Meşrutiyet ile iktidarda söz sahibi olan İttihat ve Terakki'nin II. Abdülhamit tarafından uyarıldığı anlatılmaya çalışılmıştır. Öyle ki 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi'nin 113. maddesi hala geçerlidir ve padişah gerekirse bu madde ile İttihatçıları sürgüne gönderebilecektir. Tıpkı Mithat Paşa'yı gönderdiği gibi…

Resim 3.1.7: Meşrutiyet ve 113'ncü madde

10 113. Madde, II. Abdülhamit'in 1876 yılında tahta çıktıktan sonra Said Paşa başkanlığında bir komisyona hazırlattığı Kanun-i Esasi'de en tartışılan önemli maddelerden biridir. Çünkü bu madde padişaha basit bir polis soruşturmasına dayanarak herhangi bir kimseyi sürgüne gönderme yetkisi vermektedir (Çakır, 2002, 53). 31 Mart Olayı ardından anayasada yapılan değişiklikle 113. madde kaldırılmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanının sonuçlarından biri, padişah otoritesinin ortadan kalkmasıdır. Aslında padişahın halkın gözünde değer kaybetmeye başlaması daha da erken bir zamana rastlamaktadır. Devletin dağılma döneminin de başlangıcı olarak gösterilen savaşlarda alınan başarısızlıklarla ve yapılan anlaşmalarda kaybedilen topraklarla ne zaman anılmaya başlamış ise padişahın karizması da o dönemlerden itibaren yok olmaya başlamıştır. Bunun önemli sebeplerinden biri devletin ekonomisinde önemli yer tutan savaş ganimetlerinin bir gelir kaynağı olmaktan çıkması ve devletin ekonomik alanda bunalıma sürüklenmesidir.

Savaş ganimetlerinin bir gelir kaynağı olarak kullanıldığı fetih ekonomisinin temelleri Osmanlı Devleti henüz bir beylikken uç bölgede olması ve bunun hiç bitmeyen sınır çatışmalarının içinde bulunmayı gerektirmesi sonucu atılmıştır ve İslami bir değer olarak gazanın gerçekleştirilmesi açısından da önem taşımaktadır. Gaza, sonucu her ne olursa olsun mutlaka kazanılan bir eylemdir. Ya cennete kavuşulur ya da ganimet elde edilir. Bu bağlamda devlette savaş halinin bir istisna olmadığı, savaş sonrası kazanılan ganimetlerinin de devlet ekonomisinin önemli bir parçası haline geldiği belirtilmelidir (Başkaya, 2010, 37-39, 101).

Bununla birlikte devlette genişleme döneminde önemli bir ekonomik kaynak olan ganimetler harcamaların artmasına sebep olmuş, gerileme döneminde kaybedilen savaşlar ve harcamaların kısılmaması ise toplumda gerilime yol açmıştır. Bu dönemde gelir gider dengesindeki bozulma ile ortaya çıkan ekonomik açık reayaya yüklenmiş; köylü isyanları, kargaşa mevcut yapının sürdürülmesini problematik hale getirmiştir (Başkaya, 2010, 102).

Ayrıca kaybedilen savaşlar sonucu ödenmek zorunda kalınan tazminatlar da devlet ekonomisinde önemli gedikler açmıştır. Konu ile ilgili Tahsin Paşa'nın hatıratındaki bir anekdot değerlidir. Sırası ile Sadr-ı Âli mektûbî kaleminde, Dahiliye Nezareti'nde, Bahriye Nezareti'nde çalışan, 1908'e kadar da Yıldız Sarayı'nda Mabeyn-i Hümayun başkatipliği[11] yapan Tahsin Paşa hatıratında, dönemin ekonomik darboğazının sebebinin Rus Harbi neticesinde ödenmesi gereken borçlar olduğunu belirtmiş; II. Abdülhamit'in bu hususa önem verdiğini ve hatta borcun dörtte üçlük kısmının ödenmesine muvaffak olduğunu açıklamıştır. Bununla beraber borçların sebep olduğu

[11] Mabeyn-i Hümayun Başkatipliği: Sarayın yazı işlerini yürüten kimse.

bütçedeki açık nedeni ile askerin ve memurun maaşlarının ödenemediğini de dile getirmiştir (Tahsin Paşa, 2008, 270).

Konu ile ilgili *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan imzasız bir karikatür Osmanlı Devleti'nin girdiği harplerin ardından aldığı yenilgilerin sonucunda ganimet olarak kafataslarının kaldığını göstermektedir. Kafatasları ise üzerinde padişah kavuğu bulunan bir tahtın ayaklarına dökülmüştür. Karikatürden anlaşılan o ki devletin zaferleri artık geçmişte kalmıştır. Alınan bu yenilgiler ise hükümdarın karizmasının ve otoritesinin yok olmasına neden olmuştur (Kalem, 15 Ekim 1908: 1).

Resim 3.1.8: Netice-i harb

Mizah basınında Osmanlı padişahı olarak yalnızca II. Abdülhamit görülür. Bunun sebebi II. Abdülhamit'in dönem padişahı olmasından kaynaklanmaktadır. Padişahın toplumun adil ve müreffeh bir ülkede yaşamasını sağlaması gerektiğine duyulan inanç, II. Abdülhamit'in eleştirilmesine neden olmuştur.

II. Abdülhamit 33 yıllık saltanatı ile siyasi düşünce tarihinin en çok tartışılan şahsiyetlerinden biridir. Saltanatı dönemince gösterdiği eleştiri alan politikalarının anlaşılması için davranışlarını etkileyen fikri yapısının oluşumunu incelemek gerekmektedir.

II. Abdülhamit hem iç çekişmelerin hem de yabancı müdahalelerin artması nedeniyle devlette ciddi buhranların başladığı bir dönemde yetişmiştir. Tahta oturduğu 34 yaşına kadar II. Abdülhamit'in padişahlığa adaylığını düşünen çıkmamıştır. Abdülaziz'in daha uzun süre yaşayacağına inanılmış ve Abdülaziz, II. Abdülhamit'in veliaht konumundaki ağabeyi V. Murat'ı uzaklaştırmak ve kendi oğlu Yusuf İzzettin'in lehine taht sırası değiştirmek için çaba sarf etmiştir. Bununla beraber bir siyasi güç olarak yükselen Yeni Osmanlılar bürokrasideki etkinlikleriyle Saray dışından politikayı yönlendirebilmiştir. Saray içinde de aile arası çekişmeler –Abdülaziz ve V. Murat ile ilgili– II. Abdülhamit'in yalnız kalmasına neden olmuştur. Ona tahta aniden çıkmasına rağmen politika üretebilmesini sağlayan ise iyi bir gözlemci olmasıdır (Koloğlu, 2002, 273).

Devlet dışında yaşanan gelişmeler de iç açıcı değildir. Avrupa'da Rusya ve Eflak Buğdan çekişmesi ve sonuçta her iki tarafa da harp yaşanmadan kontrol hakkı tanınması; Suriye ve Lübnan'da İngiliz-Fransız çekişmesi; Fransızların kutsal sayılan Kudüs ve civarında, Rusya'nın ise Ortodokslar için imtiyaz istemesi; Islahat Fermanı'nın, Paris Barış Konferansı'nın, Kırım Savaşı'nın sonuçlarının hem malî hem de siyasi alanda yaşattığı sıkıntılar II. Abdülhamit'in bilinçlenmesinde etkili olmuştur (Uğurlu, 2009, 14-18).

Devletin yarı sömürge koşulları için siyasi düşünce zemininde devletin varlığını korumaya odaklanan II. Abdülhamit, tek elden yürütülebilecek bir yönetim anlayışını benimsemiştir (Koloğlu, 2002, 275). İşte II. Abdülhamit'e eleştiri oklarının yönlendirilmesindeki temel sebeplerden biri budur.

Bununla birlikte padişahın yeri geldiğinde uzmanlara ve güvendiği kişilere danıştığı ve politikalarını buna bağlı ürettiği de olmuştur. Yabancı ülkelere karşı izlediği denge politikası –Silahlı çatışmadan kaçınıp yeri geldiğinde ödünler vererek sorunları bastırma ve Avrupalı devletler arasındaki dengeyi iyi izleyip anlaşmazlıklarını Osmanlı Devleti lehine kullanma çabası bu bağlamda değerlendirilebilir.–, modernleşme adına gerçekleştirdiği girişimler (Koloğlu, 2002, 275) bu açıdan

değerlendirilebilir. Hatta modernleşme adına gerçekleştirdiği ıslahatlar nedeniyle övgüye layık görüldüğü de olmuştur. Örneğin Karpat, II. Abdülhamit Dönemi ıslahatları ile ilgili olarak modern bir politik sistemin kurulması için gereken sosyo-ekonomik altyapıyı önemli ölçüde güçlendirdiğini, eğitim sisteminin altyapısını inşa ettiğini belirtmiş ve bu ıslahatlar yapılmasaydı Jön Türkler ve Cumhuriyet dönemlerindeki politik gelişmelerin yaşanmasının imkansız olduğunu ifade etmiştir (Karpat, 2011, 10).

Mizah basınında ise II. Abdülhamit, II. Meşrutiyet'in ilanı ve ardından yaşanan 31 Mart Olayı sonrasında tahttan indirilmesi ile ismi dahi duyulmak istenmeyen biri olmuştur. İmzasız yayınlanan aşağıdaki karikatürde "Hamit" isminde olanların memuriyete alınmasında dahi problem yaşandığı ortaya konmuştur (Kalem, 23 Aralık 1909: 6).

Resim 3.1.9: - İsminiz?
- Hamit!
- Başka yerde memuriyet ara.

Mizah basınında II. Abdülhamit'in sıklıkla 31 Mart Olayı ile birlikte ele alındığı da görülmüştür. Aşağıdaki karikatürde 31 Mart Olayı'nın ardından II. Abdülhamit'in yaşadığı korku, gözler önüne serilmiş ve padişahın karizması yok edilmiştir. Cem imzalı karikatürde sarayda koltuğunda oturan II. Abdülhamit, pencereden ayaklanmayı ve İttihat ve Terakki tarafından bu ayaklanmanın bastırılışını seyreden bir zata, İttihat ve Terakki ne isterse verilmesini söylemiştir: "...Afv[12]-ı umumi mi, bir iki sadrazam başı mı, senin başın mı?..." Yanındaki zat sessiz kalınca ise II. Abdülhamit: "Söylesen a dilin mi tutuldu? Yoksa benim..." diyor ve zat kendi kendine "Ha şunu bileydin." şeklinde yanıt vermiştir. Odada duvarda asılı resim ise ayrıca dikkat çekmektedir. Resimde boynuna çember geçirilmiş, boğulan bir şahsın resmi vardır ki bu şahıs Mithat Paşa'ya benzemektedir (Kalem, 29 Nisan 1909: 16).

Resim 3.1.10: - Bak ne istiyorlarsa verelim! Afv-ı umumi mi, bir iki sadrazam başı mı, senin başın mı?...

- …….
- Söylesen a dilin mi tutuldu? Yoksa benim..."
- …. (Kendi kendine) Ha şunu bileydin.

[12] Afv: Suçu bağışlama

31 Mart Olayı, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ardından yapılmış büyük bir ayaklanmadır. 12-13 Nisan 1909 tarihinde çıkan ayaklanmada şeriatçılar ve ıslahatlara karşı olanlar İstanbul'da bazı askeri birliklerin de katılımı ile Birinci Ordu'ya bağlı birlikleri hapsetmiş, Meclis yakınındaki Ayasofya önünde toplanarak şeriat istediklerini haykırmışlardır. Bununla birlikte bazı devlet ileri gelenlerinin görevlerinden alınmasını isteyen ayaklanmacılar; Tanin Başyazarı Hüseyin Cahit'e benzetmeleri nedeni ile Lazkiye milletvekili Emin Arslan'ı ve Adliye Nazırı Nazım Paşa'yı öldürmüş, Bahriye Nazırı Rıza Paşa'yı yaralamıştır.

31 Mart Olayı'nın çıkış nedeni ile ilgili birkaç varsayım bulunmaktadır. Bu varsayımlardan ilki olayın tamamen gericiler tarafından gerçekleştirildiğidir. İkincisi ayaklanmanın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı olan Ahrar Fırkası, İttihad-ı Muhammedi örgütü, *Volkan* Gazetesi başta olmak üzere muhaliflerce hazırlandığı üzerine kuruludur. Bu varsayıma göre, muhalif grupları İngiltere de desteklemektedir. Çünkü İngiltere, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Almanya'ya yakınlaşmaya başladığını düşünmektedir. Üçüncü varsayım, olayın bizzat İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, istibdadın devreye sokulması için yapıldığını belirtir. Bu konuda ortaya atılan diğer bir varsayımda ise olayın, şeriatla ilgisi bulunmadığı, meşrutiyetin ilan edilmesinden rahatsızlık duyan eski idarecilerin yeniden siyasi gücü ele geçirmek için dini kullanarak ayaklanma çıkarttırdıkları belirtilir. Bu görüşe sahip olanlar, İttihatçılardır. Atatürk de bu görüşü paylaşmaktadır. Atatürk tarafından kaleme alındığı ve H.Hüsnü Paşa tarafından imza edildiği kabul edilen bir bildiride; meşrutiyetin menfaat düşkünü eski idareciler tarafından eski hale dönebilmek için bin türlü hile, desise[13] ve alçaklığa başvurarak yaralanmak istendiği, bu nedenle İstanbul faciasına neden olunduğu ve kan döküldüğü belirtilmiştir. Bildiride faziletli din ilmi heyetinin baş tacı oldukları; ancak şahsi çıkar ve âdi menfaatleri için yalandan alim kılığına bürünen birtakım hafiyelerin ve çıkarcıların kanun pençesinden kurtulamayacağı da ayrıca ifade edilmiştir (Borak, 2004, 354-355).

Bu durum dönemin mizah basınında da yerini bulmuştur. *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan İzzet Ziya imzalı bir karikatürde içki masasına yumruğunu vuran sarhoş bir askerin: "Aaaayt anam babam... Biz başka bir şey bilmezük, şeriat isterük." dediği çizilmiştir. Karikatürün sağ üst köşesinde ise tarih olarak 2 Nisan 1325 yazmaktadır.

[13] Desise: Hile, entrika

Sol üst köşede ise bu tarih Fransızca 15 Nisan olarak kaydedilmiştir (Kalem, 6 Mayıs 1909: 8). Karikatürde ayaklanmada yer aldığı kabul edilen askerlerden birinin hem sarhoş olması hem de şeriat istediğini belirtmesinden doğan tezatlık, askerlerin başka güçlerce kışkırtıldıklarının ve bu güçlerin amaçlarınca kullanıldıklarının bir göstergesidir. Çünkü asker hem bilinçsizdir hem de bilgisizdir.

Resim 3.1.11: 2 Nisan 325
- Aaaayt anam babam… Biz başka bir şey bilmezük şeriat isterük…

31 Mart Olayı, bir bakıma hükümetin ve meclisin etkisiz kalması neden olsa da bu durum oldukça kısa sürmüş, İttihat ve Terakki asıl güç merkezi olan Selanik'te bir Hareket Ordusu kurarak İstanbul'da 23-24 Nisan'da ayaklanmayı bastırmıştır. II. Abdülhamit ise 27 Nisan'da tahttan indirilmiştir. Konu ile ilgili yukarıda çizilen

karikatürün dışında *Kalem* Dergisi'nde Damat Fahir Bey imzalı bir karikatürde II. Abdülhamit, bir ağacın dalında oturmuş kendi bindiği dalı keserken çizilmiştir. II. Abdülhamit'in, 31 Mart Olayı'nı fırsat bilerek devlette yeniden hakimiyet kurma çabası, tahttan indirilmesi ile sonuçlanmıştır. Karikatürde ise bu durum "Yaramazdır yaramaz kendi düşen ağlamaz" şeklinde hazırlanan bir metinle yorumlanmıştır (Kalem, 8 Temmuz 1909: 12).

Resim 3.1.12: Yaramazdır yaramaz kendi düşen ağlamaz

II. Abdülhamit, çıkan haberlerin ve mizah basınındaki karikatür ve yazınların aksine Beylerbeyi Sarayı'nda yazdığı hatıratında, 31 Mart Olayı'na ilişkin vaka ile hiçbir alakası olmadığını, hatta kendiliğinden gelen bu fırsattan istifadeye dahi tenezzül etmediğini belirterek: "Medhalim[14] olsaydı ve istifade etmek isteseydim, ben bugün

[14] Medhal: Karışma, müdahale.

Beylerbeyi'nde değil, Yıldız Sarayı'nda bulunurdum." demiştir (II.Abdülhamit, 2009, 152).

Kalem Dergisi II. Abdülhamit'in bu sesine de kulak vermiş ve Plaicek imzalı bir karikatür yayınlamıştır. Karikatürde II. Abdülhamit üzerinde modernliğin simgesi redingot; ancak elinde nargilesi ile –nargile geleneksel bakış açısının, keyfîliğin bir göstergesidir– yanındaki bir kişiye: "Beni irtica ile itham ediyorlar. Hâlbuki ben ihtilali tesis-i cumhuriyet maksadı ile hazırlamıştım." demektedir. Burada padişah, II. Meşrutiyet'in ilanında kendisinin önemli rol oynadığını ve bunu çağın yönetim biçimlerine ayak uydurmak için yaptığını anlatmak istemiş; bu nedenle de kendisinin irticaî bir ayaklanma olarak kabul edilen 31 Mart Olayı'nın çıkışı ile ilgisi bulunmadığını ifade etmeye çalışmıştır (Kalem, 19 Ağustos 1909: 9).

Resim 3.1.13: Abdülhamit - Beni irtica ile itham ediyorlar. Hâlbuki ben ihtilali tesis-i cumhuriyet maksadı ile hazırlamıştım.

Mizah basını II. Meşrutiyet ile birlikte iktidarın, padişahtan meclise devrini açık bir biçimde temsil etmiştir. *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan bir karikatürde üzerinde İttihat ve Terakki yazılı bir aslan, deve yükü ile devleti soyan monarşi döneminin ileri gelen asker ve devlet adamlarının kervanını dağıtırken gösterilmiştir (Kalem, 10 Eylül 1908).

Resim 3.1.14: Hırsız kârbanı[15] – Bir tesadüf nagehânı[16]

Ancak mizah basınında karikatürler, özellikle daha önce tecrübe edilmemesinden ve de uygulanan politikaların geçmişi aratmamasından kaynaklanan sebeplerle meclise de tam manası ile güvenilmediğini göstermiştir. Bu bakımdan çift yönlü bir bakış açısının mizaha hakim olduğu belirtilebilir.

[15] Karban: Kervan

[16] Nagehân: Ansızın, birdenbire

Yeni yönetim biçiminin eleştirildiği bir karikatür *Cem* Dergisi'nde yer almıştır. Cemil Cem imzalı karikatürde iki zat gazetede yayınlanan bir habere ilişkin konuşurken gösterilmiştir. Bu sohbet esnasında biri: "Yo bak ona söz istemem! Aşk olsun çocuğa nazırlık bile az. İbtida[17] akrabasını kayırdı sonra kendini... Deli gibi burnunun doğrusuna giderek başına bela aramaktansa suyun akıntısına gidip çıkarına bakmalı." demektedir. Karikatür II. Meşrutiyet'in ilanı ile siyasi güç sahibi olan meclisin, padişahın devlette tek güç sahibi olduğu dönemden farklı hareket etmediğini, kimsenin yanlış gidişata dur demediğini, suyun akıntısına kendisini bıraktığını anlatmaktadır (Cem, 11 Mart 1911: 16).

Resim 3.1.15: - Yo bak ona söz istemem! Aşk olsun çocuğa nazırlık bile az. İbtida akrabasını kayırdı sonra kendini... Deli gibi burnunun doğrusuna giderek başına bela aramaktansa suyun akıntısına gidip çıkarına bakmalı

[17] İbtida: Başlangıç

Mizah dergilerinde yeni yönetim biçiminin simgesi Meclis-i Mebusan'ın çalışmalarına ilişkin yayınlanan bir dizi karikatürde de özellikle mebusların ülke meseleleri ile ilgilenmedikleri, gayretli olmadıkları ima edilmiştir.

Kalem Dergisi'nde yayınlanan Cem imzalı bir karikatürde, Meclis-i Mebusan'da üç mebus otururken çizilmiştir. Mebuslardan biri şarkı söylemektedir. Bir diğeri uyumaktadır. Ortada oturan ise arkadaşını uyandırmaya çalışmaktadır: "Uyan yahu. Temdid-i müddet müzakere edilecek!" Karikatür mecliste çöküş dönemindeki bir devletin geleceği hakkında yapılan müzakerelerin nasıl bir çalışma disiplini içinde yapıldığını göstermekte ve meclisi eleştirmektedir (Kalem, 1 Temmuz 1909: 4).

Resim 3.1.16: Meclis-i Mebusanda:
- Uyan yahu. Temdid-i müddet müzakere edilecek!

Aynı konuda *Cem* Dergisi'nde yayınlanan Cem imzalı bir başka karikatürde, iki mebus konuşurken gösterilmiştir. Mebuslardan biri diğerine: "Madem ki bir fırkaya girecektin ekseriyete girip de rahatına bakmalı idin; âlemi ıslah edici sen mi kaldın?" demektedir (Cem, 25 Mart 1911: 5).

Resim 3.1.17: Doğrusu da bu:

- Madem ki bir fırkaya girecektin ekseriyete girip de rahatına bakmalı idin; âlemi ıslah edici sen mi kaldın?"

Padişahın ardından yeni siyasi düzene olan güvenin sarsılma sebeplerinin ortaya konması açısından bu karikatür önemlidir. Çalışma kapsamında toplumsal dönüşümün irdelendiği başlık altında ele alınan karikatürlerde de toplumun II. Meşrutiyet öncesinde ve sonrasında düzenin değişmediğini düşündüğü, mebusların meclisin yerini

unutacak kadar bir süre meclise uğramadığı gösterilmiştir.[18] Hükümdarın otoritesine karşı tutumlarda değişiklik yaşansa da yeni siyasi otorite olarak kabul gören meclisin ülkeyi içinde bulunduğu zor şartlardan kurtarabileceğine dair duyulan inanç da sarsılmıştır. Meşruti yönetimin ilk yıllarında İttihatçılar ve liberaller arasındaki iktidar mücadelesi bu inançsızlığın başlıca sebeplerindendir.

İttihatçılar ve liberaller arasında yaşanan hizipleşmenin temelleri Birinci Jön Türk Kongresi'nde atılmıştır. Paris'te 1902 yılında II. Abdülhamit'in yeğenleri Sabahaddin ve Lütfullah Efendiler tarafından tüm muhalif güçleri II. Abdülhamit karşısında tek cephede birleştirmek için düzenlenen kongredeki tartışmalar iki merkezi tema etrafında yoğunlaşmıştır: Devrimde askeri güçlerin kullanılması ve yabancı devletlerin müdahalesi. Prens Sabahattin azınlık temsilcilerinin oluşturduğu bir grupla dış güçlerin müdahalesi fikrini benimsemiştir. Ancak başını Ahmet Rıza'nın çektiği İttihatçılar olarak anılacak ekip böyle bir müdahalenin Osmanlı hükümranlık haklarını ihlal ile sonuçlanacağını belirtmiş ve duruma itiraz etmiştir. Bu karşıtlık kongrede muhaliflerin birliğini sağlamayı engellemiş, neticede Prens Sabahattin Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyet'ini, rakipleri ise Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni kurarak örgütlenmiştir (Durukan, 2002, 145-146).

Ahmet Emin Yalman yaşanan bu siyasi hizipleşmenin Meşrutiyet'in ilanı ardından devam ettiğini belirtmiş ve buna ilişkin hatıratında bu iki kutup arasında haklı ile haksızın ayrılmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Ona göre İttihat ve Terakki muhalefetin her tür fenalığı göze alabileceğinden korkarak mukaddes ve gizli ihtilal cemiyeti mahiyetini korumuş, silahlı kuvvetlerin politikaya sürüklenmesine ve asıl vazifesini bırakmasına sebep olmuş, fedai teşkilatı kurarak ortalığı yıldırmış, basını baskı altına almıştır. Yalman'a göre Prens Sabahattin ise politik ihtiraslara kendisini kaptırmış, cehalet ve taassubu istismar yolunu tutmuş, farklı safhalarda ecnebilerle hareket ederek tüm vatanseverliğine rağmen politik alanda kendini kaptırarak memleketin aleyhine çalışmalar yapmıştır (Yalman, 1997, 86-87).

II. Meşrutiyet Dönemi'nde dikkat çeken bir husus da siyasi düzendeki istikrarsızlığın, sadrazam değişikliklerinde kendisini göstermesidir. Öyle ki 1913 yılındaki Mahmut

[18] Bu konuda bir karikatür Cem Dergisi'nde 1 Aralık 1910 tarihinde yayınlanmıştır. Karikatür için Bkz. Syf: 214.

Şevket Paşa suikastına kadar Said Paşa, Kamil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Mahmut Şevket Paşa sadrazam olmuştur.

Kalem Dergisi'nde yayınlanan A.Rigopulos imzalı bir karikatürde, II. Meşrutiyet Dönemi Sadrazamlarından İbrahim Hakkı Paşa koltukta otururken çizilmiştir. "Buhran Münasebetiyle" başlığı ile verilen karikatürde Paşa kendi kendine: "İttihat sayesinde geldim. Acaba ihtilaf sayesinde mi gideceğim?" demektedir (Kalem, 4 Mayıs 1911: 12).

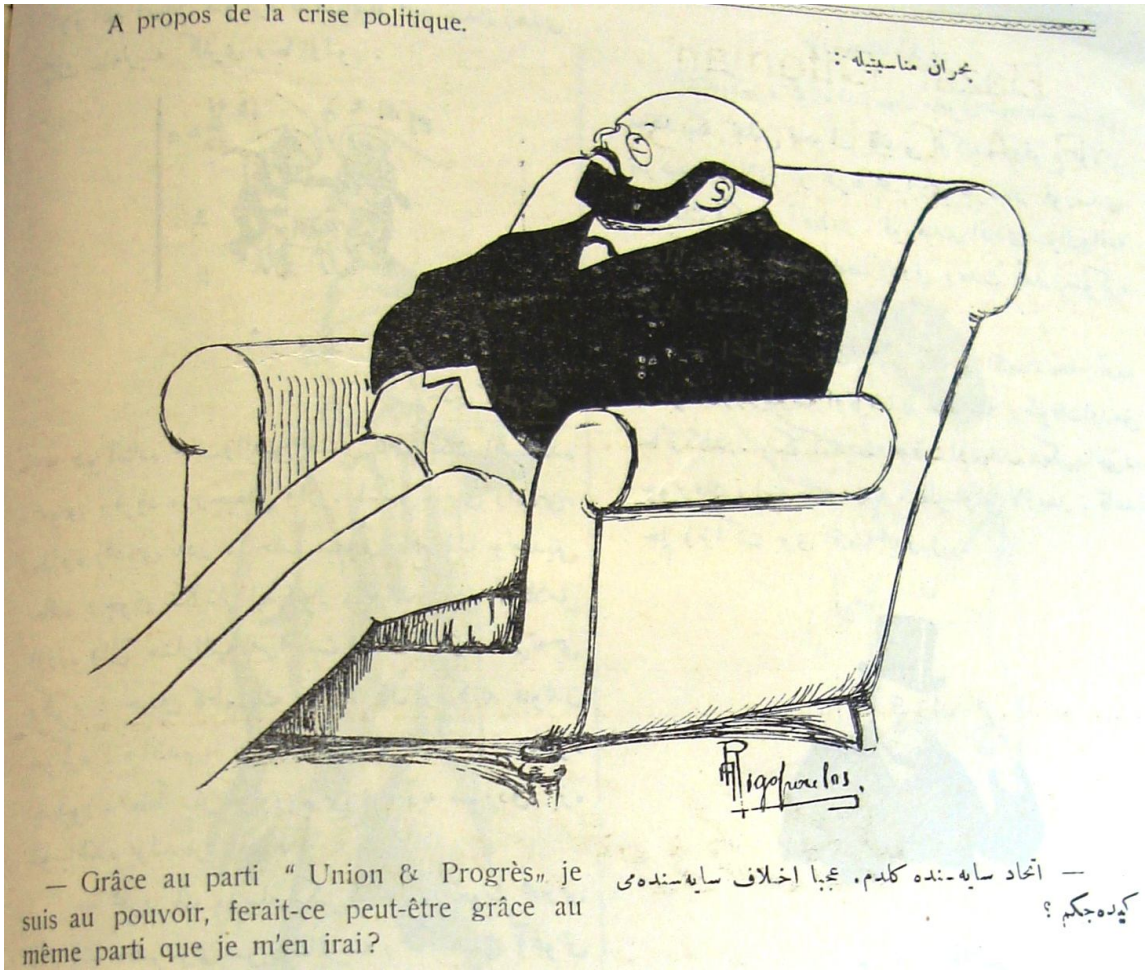

Resim 3.1.18: Buhran Münasebetiyle
- İttihat sayesinde geldim. Acaba ihtilaf sayesinde mi gideceğim?

İbrahim Hakkı Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlıktan ayrılmasından Trablusgarp Savaşı'nın patlak vermesine kadar geçen süreçte sadrazamlık yapmıştır.

Paşanın sadrazamlıkta bulunduğu dönemde iç ve dış siyasi gelişmeler açısından buhranlı günler yaşanmaktadır. İç siyasette İttihat ve Terakki ile muhalifler arasında yaşanan çekişmeler, ekonomik bunalımın artması, dış siyasette ise, devletin İngiltere, Fransa ve Almanya arasında kalması bu buhranın nedenidir. Paşanın karikatürde "sayesinde gideceğim" ifadesi bu buhranın sorumluluğundan kurtulmak istemesindendir.

II. Abdülhamit de hatıratında Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile ilgili olarak: "Meşrutiyet ilan edildi de ne oldu? Devletin borcu mu azaldı??? Memleketin yolları, limanları, mektepleri mi çoğaldı??? Kanunlar şimdi daha makul ve mantıki mi tanzim ediliyor?.. Masuniyet-i şahsiye evvelkinden ziyade temin edilebildi mi… Ahali daha mı müreffehtir?.. vefiyat tenakusla tevellüdat tezayüt mü etti?.. Efkar-ı umumiye-i cihan, daha ziyade mi lehimizdedir?.. İşte bir sürü sual ki, ne kadar teksir olunsa, hiçbirisine müsbet şekilde cevap verilemez." demiş; bunun sebebini ise Meşrutiyet'e değil, Meşrutiyet'i gerçekleştiren ve sonrasında iktidar olanların usul bilmezliğine bağlamıştır (II.Abdülhamit, 2009, 164).

Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik düzeni için bir geçiş dönemi niteliği taşıyan II. Meşrutiyet, zihniyette ve bunun bir yansıması olan yaşam biçiminde dualist bir yapının üzerine oturmuştur. Bu nedenle dönemin mizah basınında da yaşanan gelişmeler kimi zaman olumlu değerlendirilmiş kimi zaman ise olumsuz eleştirilere tabi tutulmuştur. Bu bakımdan siyasi alanda yaşanan gelişmelerde II. Abdülhamit politikaları eleştirilirken, bu eleştirilerden yeni siyasi güç, Meclis-i Mebusan ve özellikle İttihatçılar da nasibini almıştır. Bu bölümde anlatılan siyasi gelişmelerin yanı sıra aşağıda toplumsal yapı, kadın, kadın ve aile ilişkileri, çocuk, eğitim ve ekonomi alanında yaşanan dönüşümler de aynı zihinsel yapı üzerinden incelenmiştir.

2. II. Meşrutiyet Dönemi Karikatüründe Toplumsal Yaşamda Değişmeyen Zihniyetin Eleştirisi

Osmanlı Devleti'nde, çöküşü durdurmak amacı ile girişilen modernleşme hareketleri çerçevesinde öncelikle askeri alanda dönüşüm yaşanmış olsa da bu dönüşüm daha sonra topluma da sirayet etmiştir. Toplumda ise modernleşme hareketlerine karşı

alınan tavır değişiklik göstermektedir. Batının kültürüne uzak bir hayat çizgisini benimseyen, gelenekçi ve Batılılaşırken Avrupa'nın emperyalist tutumuna maruz kalacaklarına inananlar olduğu gibi; Batılılaşmayı toplumsal prestij elde etmek için kullananlar da bulunmuştur. Prestij düşkünü olanlar için Batılılaşmak, Batının taklit edilmesinden ibaret kalmıştır. Toplumda modern gibi görünerek Batı ile başa çıkılabileceğine ve Batının rekabet edilebilir hale gelebileceğine inananların yanında Batılılaşmayı devletin yaşaması için hayati bir mesele olarak görenler ve bir kurtuluş çaresi olarak düşünenler de mevcuttur. Toplumda Batılılaşma hareketlerine karşı tutumlarda var olan bu çok çeşitliliğin sebeplerinden belki de en önemlisi modernleşmenin merkezi otorite tarafından dayatılarak gerçekleşmesi, bir halk hareketi olarak doğmamasıdır.

Osmanlı Devleti'nde toplumsal değişme, iktidardaki elitler aracılığı ile aydınların görev üstlenmeleri sonucu gerçekleşmiştir. II. Meşrutiyet ile birlikte iktidarın, evvelden mutlak otorite olan padişahın yanı sıra bir de meclise paylaştırılması sonucu yaşanan toplumsal kırılma beraberinde, devletin toparlanması adına ümitlerin yeşermesini de getirmiştir.

Mizah basını bu dönemde iktidarın kaynağında yaşanan dönüşümü aktarmakta önemli olmuştur. Örneğin *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan d'Ostoya imzalı bir karikatürde giyimi ile gelenekselliğin timsali bir hamal, müzeye eski nişan defterlerini taşımaktadır. Karşısında bir müze memuru bulunmaktadır. Taşınan nişan defterleri ile ilgili olarak, nişanın işlevine bir göz atmak gerekmektedir. Nişan, II. Mahmut Dönemi'nde yerli halka dağıtılmaya başlanmıştır. Bir nevi halkla ilişkiler görevi yürüten ve devletin özellikle siyasi amaçlı kullandığı bir ödüllendirme biçimi olarak kullanılan nişanlar, II. Abdülhamit Dönemi'nde yoğun ilgi dolayısıyla keyfi kullanılmış ve bu nedenle de giderek değer kaybına uğramıştır. Bu bakımdan II. Abdülhamit Dönemi'nin en çok eleştiri alan konularından biri de nişanlardır. Öyle ki nişan neredeyse sadece II. Abdülhamit Dönemi ile örtüşür ve bu dönemi hatırlatır olmuştur.

Ali Haydar Midhat'ın hatıratında yer alan bir olay konuyu aydınlatmak bakımından önemlidir. Olayda Midhat, validesi ile birlikte II. Abdülhamit tarafından Dolmabahçe Sarayı'na davet edilişini anlatmıştır (Midhat, 2008, 13-14). Bu davet esnasında dört yaşında olan Midhat, sarayda nasıl ağırlandıklarını anlatırken kendilerine takdim

edilen hediyelerden de bahsetmiştir: "Valide Sultan'ın yanından ayrıldıktan sonra, Haznedar Kalfa karşımıza elinde tuttuğu iki büyük kutuyla çıkmıştı. Birini valideme, diğerini bana verdi; yengeme de kırmızı atlas ile kese uzattı. Validemin hediyesi murassa[19] bir gerdanlıktı; orta yerindeki taşın büyüklüğü tam otuz iki kırattı. Bana verilen kutuda kordonuyla, murassa mineli bir altın saat ve bir de rütbe beratı vardı. Yengeme verilen torbada ise, 100 altın bulunuyordu." Ali Haydar Midhat, saraydan ayrılıp konaklarına gittikten sonra babası Mithat Paşa'ya validesinin sarayda olanlardan bahsettiğini anlatarak verilen hediyelerini gösterdiğini belirtir. Mithat Paşa'nın hediyeler karşısındaki tavrı ise dönemin eleştiri alan hususlarından nişan meselesini anlamak bakımından dikkat çekicidir: "Babam, validenin verdiği bu izahatı sonuna kadar dinledikten sonra, derin derin düşündü ve hiçbir şey söylemedi. Sonra bize verilen ihsanları görünce başını salladı ve düşüncesi bir kat daha arttı. Şahsa ait olarak verilmiş olanları muhafaza etmemize müsaade etmekle beraber, rütbe beratını aldı ve sonradan öğrendiğimize göre, dört yaşında bir çocuğun rütbeye lâyık bir hareketi olmayacağını ileri sürerek Sultan Hamid'e geri aldırdı."

Resim 3.2.1: Müze memuru – Bunlar ne?
Hamal – Eski nişan defterleri

[19] Murassa: Değerli taşlarla bezenmiş.

Yukarıda yer alan *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan d'Ostoya imzalı bir karikatür, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte yaşanması umulan değişim ve dönüşümlerin bir temsili gibidir. Karikatürde eski nişan defterlerini müzeye taşıyan hamallar görülmektedir. Hamalların ve nişan defterlerinin çokluğu eskiyi hicvetmek için kullanılırken nişan defterlerinin müzeye taşınması II. Abdülhamit'in ve uygulamalarının da geçmişe hapsedilmesi anlamına gelmektedir (Kalem, 15 Temmuz 1909: 12).

Bir geçiş dönemi yaşanmakla birlikte mizah basını; II. Meşrutiyet'in ardından toplumda beliren ümit ışığının yavaş yavaş kaybolduğunu, II. Meşrutiyet'in beklentileri karşılayamadığını, toplumsal dengesizlikleri ve bunalımları da aktarmıştır. Karikatürlerle değişim öngören meşrutiyetin değişmeyen çehresi eleştirilmiştir.

Resim 3.2.2: - Ortalığı nasıl görüyorsun.

- Bırak Allahını seversen ağzımı mı arıyorsun eskiden ne ise öyle nasıl olacak?

Kalem Dergisi'nde yayınlanan Plaicek imzalı yukarıdaki karikatür, toplumun gözünde II. Meşrutiyet'ten önce ve sonra toplumsal problemlerin çözümlenmesinde bir değişimin olmadığını ortaya koymuştur. Karikatürde başlarında sarığı, şalvarları, cübbeleri ve bıraktıkları sakalları ile gelenekselliği temsil eden iki kişi konuşurken

çizimlenmiştir. Kişilerden biri diğerine: "Ortalığı nasıl görüyorsun." şeklinde soru sormuş, diğeri: "Bırak Allahını seversen ağzımı mı arıyorsun eskiden ne ise öyle nasıl olacak?" şeklinde cevap vermiştir (Kalem, 14 Kasım 1909: 16). Bu cevap toplumun II. Meşrutiyet'in ilanı ile kavuşacağına inandığı ve büyük bir coşku ile kutladığı hürriyete, toplumsal değişime ulaşamadığını göstermektedir. Bu iki kişinin düşünceli hali ise umutsuzluğa kapıldıklarını anlatmaktadır.

Bu konuda Refik Halit Karay da; Kirpi müstear adı ile yazdığı "Arabacının Derdi" adlı yazısında toplumsal hayatta Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi ile beklenen değişimin yaşanmadığını, toplumun mutsuzluğunu ve ümitsizliğini dile getirmiştir. Yazıda Karay, bir arkadaşı ile birlikte o gün yine çamurdan geçilmeyen Divanyolu'nda yürürken arabaya binmek istediğini; ancak arkadaşının bu isteği reddedetmesini ve sebebini anlatışını konu etmiştir (Karay, 2009, 9-13). Arkadaşının anlatışına göre geçmişte bindiği bir arabada –Yazıda kupa[20] olarak geçiyor.– arabacı kendisine hiddetlenmiş ve yaşadığı problemleri sert bir dille haykırmıştır. Arabacının söyledikleri ise dönemin problemlerinin anlaşılması açısından değerlidir. Yazıda arabacı: "Cumbaya saksı koyma, yasak! Sokağa çirkef atma, yasak! Pencereye çamaşır asma, yasak! Pazarlık yasak! Ee ne olacak? Donumu Kızkulesi'ne mi asayım? Kirli suyu testiye mi boşaltayım? Müşteri bir metelik verirse 'Allah ömürler versin' mi diyeyim? Bir fidan gül için koca bir bostan mı tutayım?" demiş ve devam etmiştir: "Buna gelinceye kadar daha neler var? Onları yapın! Yollar, tramvay demirinden havadaki telgraf telleri yığınına, kanun çalgısına benzedi. Ot, ekmek pahasına çıktı; arpa, baklavadan pahalı; çeşmelerin suları hastalık var diye tıkalı… Hayvanların nalları üç günde silik mecidiyelerinize dönüyor! Sonra nizam tarife! Laf olsun da…"

Arabacı iktidarın tavrını güçlerinin yalnızca kendilerine, Türk Halkına yettiği üzerinden de eleştirmiştir: "Hepsi laf, hepsi! Gücünüz, kuvvetiniz varsa Bulgarı ezsenize… Yunanı tepelesenize… Malımızı mülkümüzü alır, hudutlarda askerimizi kesip biçerler, şimendiferimizi uçururlar, sonra ee neymiş. Şişli'ye beş kuruş; Büyükdere'ye bir mecidiye, koca bir mukavva, müşteri beğensin beğensin söylesin… Gücünüz bize mi yetiyor?" Arabacı sadece dış müdahalelerden değil, iç karışıklıklardan ve bunlara karşı iktidarın tavrından da mutsuzdur: "Şurada Dürziler, burada Araplar, ötede Arnavutlar azmış, sorarsan etraf sütliman."

[20] Kupa: Kapalı ve yalnız arkada oturacak yeri olan, atların çektiği araba.

Arkadaşı Karay'a; arabacının veryansını karşısında bayılacak hale geldiğini, ağzından her çıkan laf için bir kusur bulduğunu belirtmiş, bu nedenle de kelimelerini dikkatle seçtiğini söylemiştir: "Maazallah, yanlışlıkla ağzımdan bir 'Mektep' veyahut 'Maarif' sözcüğü kaçırıversem, hiç şüphesiz mahalle mektebinin hocasız kaldığından başlayarak Maarif Nazırının[21] arabasında fotinlerini unuttuğuna kadar anlatacaktı."

Karay'ın bu yazısı dönemin toplumsal, ekonomik, eğitsel problemlerinin anlaşılması ve halkın içinde bulunduğu şartlardan duyduğu memnuniyetsizliğini, isyanını anlamak açısından önemlidir. Her ne kadar yazıda sadece arabacı derdini anlatsa da dinleyen de onunla hemfikirdir. Zira eğitim kelimesini ağzından kaçırmamak için gösterdiği çaba bu hemfikirliğin eseridir.

II. Meşrutiyet'ten sonra yaşanan ve mizah basınına yansıyan problemlerden biri de toplumsal eşitsizliktir. *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan A.Scarselli imzalı bir karikatürde yaşlı ve sarığı, cübbesi, şalvarından anlaşıldığı kadarı ile gelenekselliğin timsali adam, sırtında modern giyimli genci taşımaktadır. Karikatür metininde Beyoğlu Caddesi'nde çamura batmadan geçmek için bir çare şeklinde gösterilen bu durum ile hem belediye hizmetleri hem de toplumsal eşitsizlik hicvedilmiştir (Kalem, 9 Şubat 1911: 16).

Resim 3.2.3: Beyoğlu Caddesinden çamurlara batmadan geçmek için yegane çare

[21] Dönemin nazırı dalgınlığı ile meşhur Emrullah Efendi.

Refik Halit Karay "Her fenalığa sebep: Yolsuzluk" başlığı ile verdiği yazısında toplumsal eşitsizliğin sebebinin yolsuzlukla ilişkili olduğunu bir şahs-ı meçhulün yolsuzluk üzerine yaptığı konuşmadan yola çıkarak aktarmıştır (Karay, 2009, 70-74). Kendilerini hamallar kadar yoranın, harp meydanlarındaki kadar tehlikelere maruz bırakanın, hayattan usandıranın yolsuzluk olduğunu belirten şahs-ı meçhul; çamurlu yolların verdiği sıkıntıyı da dile getirerek gıcır gıcır sokakları ile Avrupa'ya olan hayranlığını dile getirmiştir. Ardındansa daireden vakit bulup bir işi görmeye gitmenize engel olanın, hamalları beş yüz okka yükün altında ezenin; tekerlekli arabalarla iş görmeye mani olanın; senede dört pantolon, iki palto, sekiz çift fotin eskitenin; çiftçinin arpasını, ormancının odununu, madenlerin hasılatını geride bırakan ve kıymet düşürenin; halkı medeniyetten uzaklaştıranın; haydut ve çetelere bağlanmanın; eğlencelere, tiyatroya, eşe ahbaba gidememenin; daha ucuz et, daha iyi ekmek yiyememenin sebebini yolsuzluk olarak göstermiştir.

Kalem Dergisi'nde yayınlanan İon imzalı başka bir karikatürde iki çocuk kavga etmektedir. Çocuklardan biri diğerine kafasını patlatacağını söyleyince diğer çocuk toplumsal eşitsizliğe örnek olacak şu cevabı vermiştir: "Haddine mi düşmüş benim babam mebus" (Kalem, 24 Aralık 1909: 8).

Resim 3.2.4: Çocuklardan biri – Şimdi vurursam kafanı patlatırım
Diğeri - Haddine mi düşmüş benim babam mebus

İzzet Ziya imzalı bir karikatürde ise, iki erkek sokak ortasında sohbet etmektedir. Sohbet konusu, bu zatlardan birinin yaşadığı mahallenin belediye hizmetlerinden yoksun kalması nedeniyle duyulan rahatsızlıktır. Bununla ilgili erkeklerden biri sokağın deniz gibi suyla kaplı ve her yerin çamur olduğundan, geceleri ışıksız kaldıklarından bahsedince diğeri: "Dua et de mahallenize bir mebus taşınsın. Bizim pis sokaktan o sayede kurtulduk." şeklinde cevap vermiştir. Toplum hizmet alımında yaşanan bu eşitsizlikten rahatsızlık duymaktadır (Kalem, 14 Ekim 1909: 8).

Resim 3.2.5: - Hayırlısı ile şu mahalleden kurtulsam sokak değil derya. Gece fener yok. Çamur dizlerde.

- Dua et de mahallenize bir mebus taşınsın. Bizim pis sokaktan o sayede kurtulduk.

Aynı konu ile ilgili *Cem* Dergisi'nde yayınlanan Cem imzalı karikatürde iki zat kiraya verilecek bir evin kapısında konuşmaktadır. Zatlardan biri: "Pahalı mı? Beş oda, sekiz sofa, belediye reisinin eviyle de bitişik." Derken, evi tutacak olan: "Belediye reisiyle bitişik olmasının kiraya dahli neden? Bu da bir fazilet mi?" diye sorunca diğeri: "Yan sokağa gidin bir bakın da bir mukayese edin. Fazileti görürsünüz bu da sual mi?" şeklinde cevap vermiştir. Karikatürde toplumsal eşitsizlik hali, sokak temizliği ve bakımı açısından değerlendirilmiştir. Belediye reisinin evinin bulunduğu sokak diğerlerine göre daha bakımlıdır. Hatta bu durum o sokağın kira fiyatlarını dahi etkilemekte, artırmaktadır (Cem, 9 Şubat 1911: 9).

Resim 3.2.6: - Pahalı mı? Beş oda, sekiz sofa, belediye reisinin eviyle de bitişik.

- Belediye reisiyle bitişik olmasının kiraya dahli neden? Bu da bir fazilet mi?
- Yan sokağa gidin bir bakın da bir mukayese edin. Fazileti görürsünüz bu da sual mi?

Mizah basınında toplumsal eşitsizliğin yanında hicvedilen diğer bir konu, modernleşme ile birlikte bireyselleşmenin ön plana çıkması ve insanların samimiyetsizliğidir.

Kalem Dergisi'nde yayınlanan Redleb imzalı bir karikatürde, ünlü orta ve gölge oyunu kahramanı Karagöz çizilmiştir. Karagöz bir at arabasına binmiş, elinde borazan ile sokaktan geçerken gösterilmiştir. Yolda: "Ne o Karagöz Ağa selam sabah yok mu?" diye soran bir ihtiyara cevaben batılılığın borazanı Karagöz: "Ne yapalım kimin arabasına binersem onun türküsünü çağırırım." şeklinde konuşmuştur. Toplumsal samimiyetsizlik, bireyselleşme ile insanların bencilleşen yanı bu karikatürle ortaya konmuştur (Kalem, 23 Şubat 1911: 12).

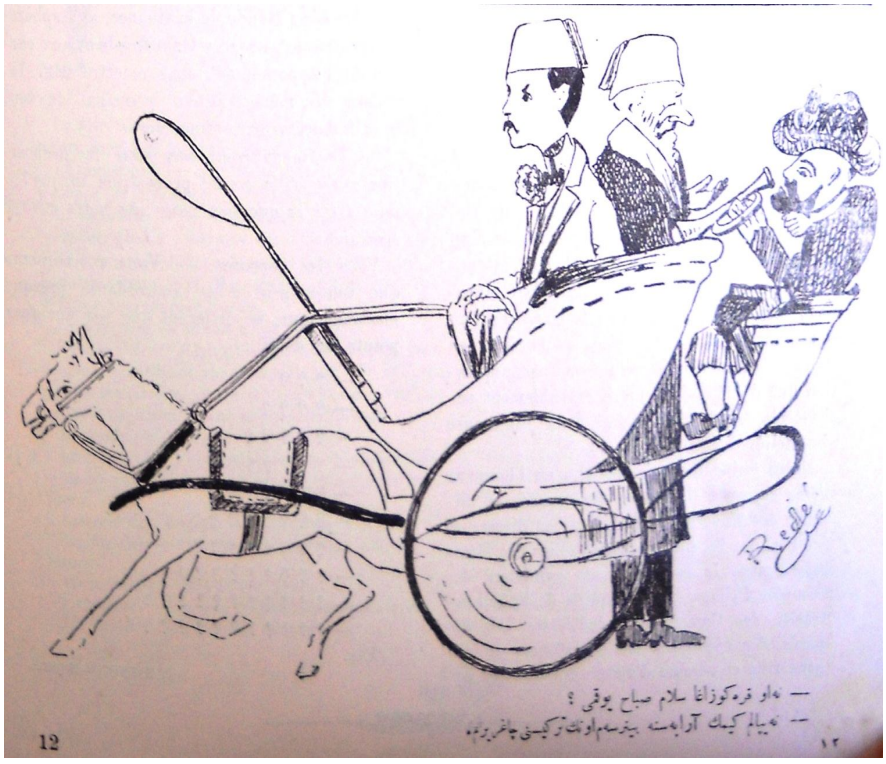

Resim 3.2.7: - Ne o Karagöz Ağa selam sabah yok mu?
- Ne yapalım kimin arabasına binersem onun türküsünü çağırırım.

Bu dönemde mizah basınında yer alan diğer bir taşlama konusu, meslek erbablarının iş yapış biçimlerindeki aksaklıklar ve halkın bu durumdan duyduğu rahatsızlık ve güven eksikliğidir. Bu konuda yayınlanmış A.Scarselli imzalı bir karikatür, *Kalem*

Dergisi'nde yer almıştır. Karikatürde üç doktor sohbet etmekte ve: "İşte şimdi hapı yuttuk... Kolera bitti. Acaba vebayı getirsek nasıl olur." demektedir. Bu üç doktorun amaçları metinden de anlaşıldığı üzere toplumun sağlık problemlerini çözmek değildir. Hatta daha fazla para kazanabilmek için toplumun sağlığını tehlikeye atacak fikirleri bulunmaktadır. Doktorlardan ikisinin ağzında bulunan sigara da karikatürde dikkat çekmektedir. Toplumun sağlığı için hizmet verenlerin ağzında sigara yer alması ironiktir (Kalem, 2 Şubat 1911: 16).

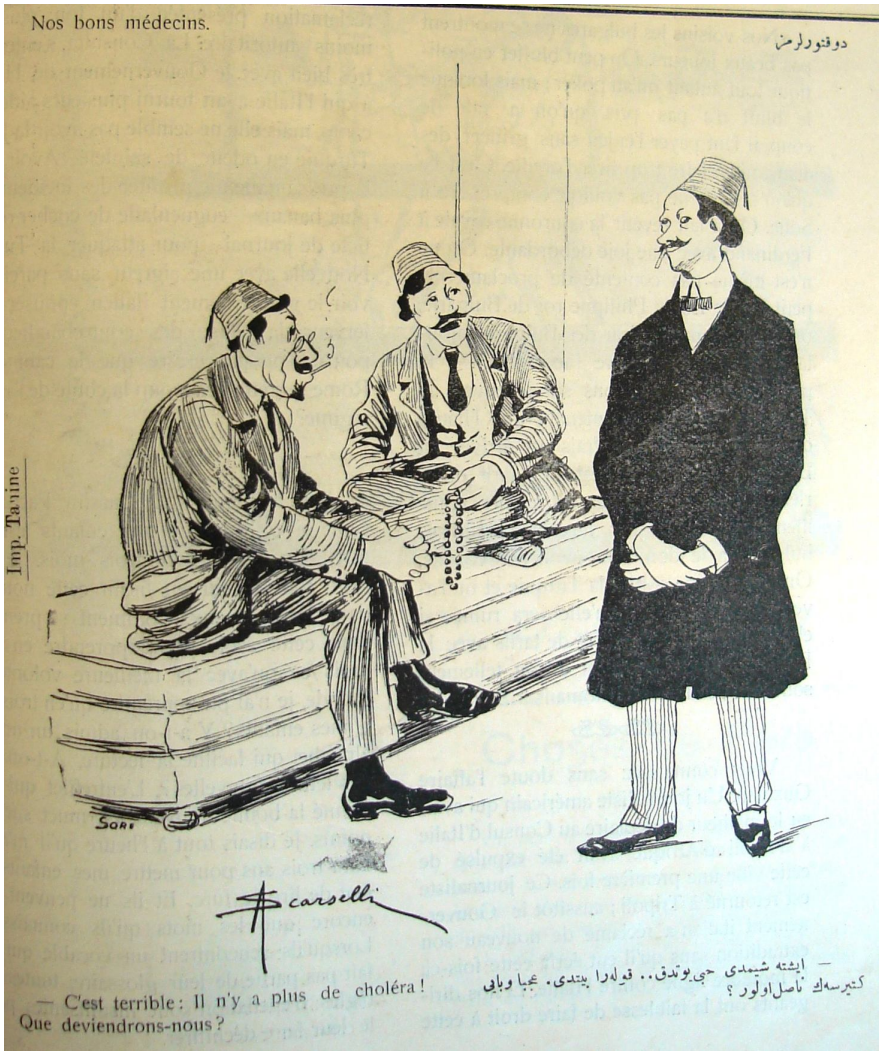

Resim 3.2.8: Doktorlarımız
- İşte şimdi hapı yuttuk... Kolera bitti. Acaba vebayı getirsek nasıl olur."

“Ah şu hekimler” adı ile yine doktorlar üzerinden hareketle çizilen Cem imzalı bir karikatürde doktor, sedyede giden hastanın ardından bakarak: “Allah-u âlem ama galiba hata ettik, sol yerine sağı kestik.” demiştir. Doktorun yanındaki masada kesik bir bacak, önlüğünün cebinde ise bir testere görülmektedir. Mizah, toplumun meslek sahiplerine olan güveninin sarsıldığını ve meslek erbabının da işlerini önemsemeden yaptıklarını ortaya koymuştur (Kalem, 20 Mayıs 1909: 9).

Resim 3.2.9: Ah şu hekimler
- Allah-u âlem ama galiba hata ettik, sol yerine sağı kestik.

Mebusların iş ahlakı ile ilgili olarak, *Cem* Dergisi'nde yayınlanan Cem imzalı bir bir karikatür önemlidir. Karikatür, "Devamlı! mebuslara ithaf:" başlığı ile verilmiştir. Karikatürde bir mebus, Sultanahmet Meydanı'nda bir bekçiye: "Bekçi, şuralarda bizim bir meclis vardı; tersim dönmüş olmalı bir türlü bulamıyorum..." deyince bekçi: "Ağam, onlar buradan taşınalı iki sene oluyor!" yanıtını vermiştir. Karikatür Mebusların meclise devam etmemelerinin eleştirisini yapmıştır (Cem, 1 Aralık 1910: 8).

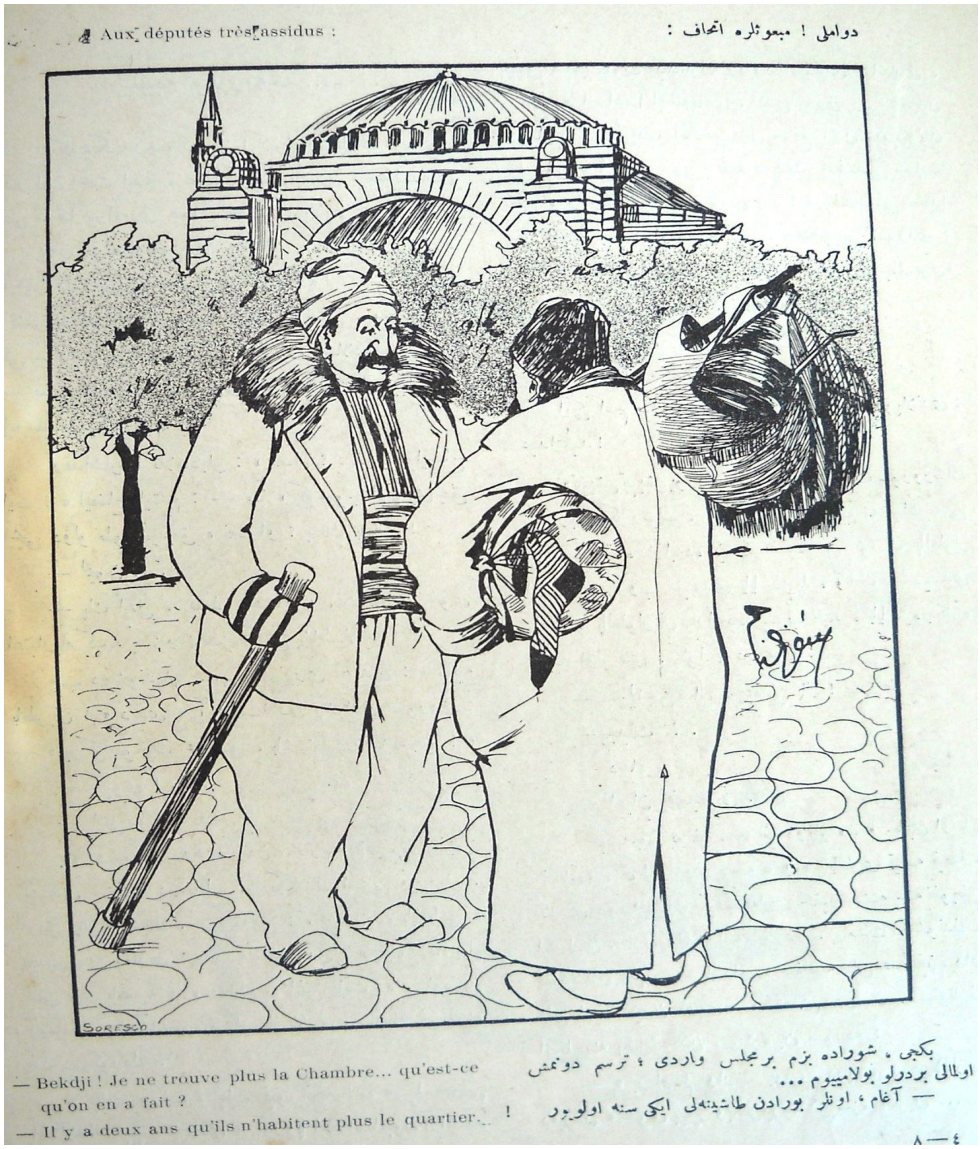

Resim 3.2.10: Devamlı! mebuslara ithaf:

- Bekçi, şuralarda bizim bir meclis vardı; tersim dönmüş olmalı bir türlü bulamıyorum...

- Ağam, onlar buradan taşınalı iki sene oluyor!

d'Ostoya imzalı bir başka karikatürde, bir mebus evde karısı ile sohbet ederken çizilmiştir. Karısının mecliste o gün ne yaptığını sorması üzerine mebus: "Bütçe" yanıtını vermiştir. Karısı bütçenin ne olduğunu sorunca ise: "Bilmiyorum daha yapmadık ki" şeklinde cevap vermiştir (Kalem, 22 Temmuz 1909: 12). Mebusların devletin ekonomik, siyasi, sosyal problemlerin aşılmasındaki bilgi yetersizliğinin anlatılmaya çalışıldığı bu karikatürde, toplumun meclise olan güveninin de sarsılmasının nedenleri açıklığa kavuşturulmuştur.

Resim 3.2.11: - Söyle bakayım bey, bugün Meclis-i Mebusanda ne yaptınız?

- Bütçe
- Bütçe nedir?
- Ben ne bileyim daha yapmadık ki.

Yukarıdaki karikatürde dikkat çeken diğer bir unsur ise, duvarda asılı bulunan tablodur. Tabloda, "men sabera zafera", yani "sabreden başarıya ulaşır" yazmaktadır. Meclis-i Mebusan'ın ilk dönemi üç kısımda incelenebilir. İlki, Meşrutiyet'in ilanından

Kamil Paşa'nın düşüşüne kadar olan dönemdir. Bu dönemde mecliste yasa yapmaktan çok Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna Hersek'i alması ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ile uğraşılmıştır. İkincisi, Kamil Paşa'nın istifasından 31 Mart Olayı'na kadar geçen süredir. Üçüncü dönem ise Padişah V. Mehmet'in tahta geçmesi ile başlar. Meclis ancak bu dönemden sonra yasama faaliyetine girişmiştir. Bu dönemde meclis tarafından anayasada yapılan değişikliklerle padişahın görevi, kabine ya da meclis tarafından alınan kararları onamaktan ibaret kalmıştır (Ahmad, 2010, 81-83). Meşrutiyetin ilanının ardından yaşanan çalkantılı dönem, 31 Mart Olayı'na neden olmuş; bu olayın ardından da meclisin padişaha göre etkinliğinin daha da arttığı, başta basın olmak üzere baskının arttığı bir sürece tanıklık edilmiştir. Tablodaki yazı, bu sürecin başladığının bir göstergesidir.

Mizah basınında, toplumsal bir problem olarak eşkıyalığa ve suç oranlarının artmasına da değinilmiştir. *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan İzzet Ziya imzalı bir karikatürde bir grup asker arazide bir çobanla konuşurken çizilmiştir. Çavuş çobana, Çakırcalı'nın nerede olduğunu sormuş ve askerlerine çobanın gösterdiği yerin aksi yönüne gitmelerini emretmiştir (Kalem, 28 Ekim 1909: 1).

Resim 3.2.12: Takip müfrezesi çavuşu – Çoban Çakırcalı'ya rastgeldin mi?
Çoban – Bu tarafa doğru geçti.
Çavuş – Öyle ise arkadaşlar biz de aksi tarafa gidelim!.

Eşkıyalık, devlette merkezi otoriteye karşı çıkmaları ve halkın tedirgin olması nedeni ile engellenmesi gereken önemli bir problem olarak görülmüştür. Yukarıdaki karikatürde adı geçen Çakırcalı, 1883'te Aydın Valisi Hacı Naşit Paşa'nın öldürttüğü zeybeklerden Çakıcı Ahmet'in oğlu, Çakırcalı Mehmet Efe'dir. Çakırcalı Mehmet Efe, babasının ölümünden sonra Hacı Eşkıya tarafından yetiştirilmiştir. Eşkıyalıktan önce tütün kaçakçılığı yapan Çakırcalı, babalığı Hacı Eşkıya'yı aldatan eski karısını ve kadının yeni kocasını öldürmek suçu ile yargılanıp beraat ettikten sonra babasının öcünü almak için dağa çıkmıştır. Dağa çıktıktan sonra ise, 20. yüzyılın başlarında devletin mücadele verdiği en ünlü eşkıyalardan biri olmuştur. Yaklaşık 15 yıl boyunca Ege Bölgesi'nde eşkıyalık yapan Çakırcalı, 17 Kasım 1911 tarihinde öldürülmüştür. Devlet, eşkıyalığa ve dolayısıyla Çakırcalı Mehmet Efe'ye karşı mücadelesini farklı yollar deneyerek vermiştir. Bu yollardan biri eşkıyalara karşı af çıkarmaktır. Çakırcalı da merkezi otorite tarafından gerek şahsi gerekse genel af ilanı kapsamında üç kez affedilmiştir. Ancak her seferinde yeniden dağa çıkmıştır. Eşkıyalığı önlemek için denenen yollardan bir diğeri, kanun çıkarmaktır. Bu kapsamda devlet 3 Ekim 1909 tarihinde Men-i Şekavet Kanunu'nu uygulamaya koymuştur. Kanun, II. Meşrutiyet'in "hürriyet, müsavat, adalet, uhuvvet" ilkelerine tamamen aykırıdır. Eşkıyalığı önlemek için tüm sorumluluğu halka yüklemiştir. Başarısızlık halinde sorumluluk, yine halka aittir. Ayrıca eşkıyalığın önünü kesmek için çete üyelerinin aileleri, akrabaları ve diğer yakınları tutuklanıp sürgüne gönderilmiş; malları müsadere edilmiştir. 21 Eylül 1910 tarihinde ise idare-i örfiye ilan edilmiştir. İdare-i örfiye, halkın yaşantısını biraz daha zorlaştırmaktan öteye gidememiştir (Yetkin, 1996, 83-178).

Karikatürde dikkat çeken hususlardan biri, takip müfrezesi çavuşunun çobanın gösterdiği istikametin aksi yönünde Çakırcalı'yı arama girişimidir. Burada devlet içindeki Göçebe Türkmenlerle ilgili bir gerçeklik karşımıza çıkmaktadır. Göçebe Türkmenler; sarp kayalıklarla çevrili, ormanlarla bütünleşmiş, ıssız yerleşim birimlerinde yaşamaktadırlar. Geçimlerini bu coğrafyadan sağlayan çobanlar, dağların silahlı sipahileri ile uzlaşmak zorunda kalmışlardır. Yetkin, göçebelerin dağda eşkıyası olmazsa bir kanadının kırık kalacağını, bu nedenle de eşkıyalarını çok tuttuklarını belirtir. Eğer eşkıyaları olmazsa obalarının soyulması, öldürülmeleri an meselesidir (Yetkin, 1996, 87). Takip müfrezesi çavuşunun, çobana güvenmemesi de bundandır. Çoban, uzlaşı içinde olduğu Çakırcalı hakkında yanlış bilgi vermiş olabilir.

Eşkıyalıkla ilgili *Cem* Dergisi'nde yayınlanan Cem imzalı bir karikatürde ise, ellerinde tüfekleri ile iki eşkıya bir adamı ellerinden bağlayarak tutmuştur. Adam korku içinde beklemektedir. Eşkıya adama, kendisini nasıl bildiğini, "...iyi mi kötü mü; hamiyetli[22] mi hamiyetsiz mi?" şeklinde ifade kullanarak sormuştur. Elleri bağlı, kaçırılmış adam ise: "Aman efem sana fena demeye kimin ağzı varır?!" şeklinde cevap verince eşkıya: "Hah şöyle, sökül şimdi paraları bakalım..." demiştir (Cem, 29 Aralık 1910: 9).

Resim 3.2.13: - Beni nasıl bilirsin, iyi mi ? Kötü mü? Hamiyetli mi hamiyetsiz mi?
- Aman efem sana fena demeye kimin ağzı varır?!
- Hah şöyle, sökül şimdi paraları bakalım...

[22] Hamiyet: Milî haysiyet sahibi.

Kalem Dergisi'nde yayınlanan bir karikatürde kaçakçılık da konu edilmiştir. C.P. imzalı karikatürde sırtında yükü ile Osmanlı Devleti'nden Bulgaristan'a geçen bir kaçakçı: "Burası biraz tehlikelice! Kimseye sezdirmeden geçebilirsem kurtuldum demektir." demektedir (Kalem, 2 Şubat 1909: 14). Eşkıyalık, kaçakçılık ve işlenen diğer suçlarda yaşanan artış nedeniyle toplumun, devletin düzen ve nizamına duyduğu güven sarsılmaktadır. Yeni rejimin, toplum gözünde meşruiyetini yitirmesine neden olan bu durum, mizah basınında II. Meşrutiyet Dönemi devlet adamlarının yönetim mekanizmasına getirilen bir eleştiri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Resim 3.2.14: Kaçakçı - Burası biraz tehlikelice! Kimseye sezdirmeden geçebilirsem kurtuldum demektir.

Mizah basınında toplumsal sorun olan sokak suçları –yan kesicilik, hırsızlık vb.– da ele alınmıştır. d'Ostoya imzalı karikatürde köşe başında elinde bıçağı ile bekleyen bir adam, yoldan geçen başka bir vatandaşa önce yolda bir polise rastlayıp rastlamadığını sormuş, "Hayır" yanıtını alınca ise: "Öyle ise uçlanın mangırları bakalım." diyerek hırsızlık yapmak istemiştir (Kalem, 22 Temmuz 1909: 13). Karikatür, eşkıyalığın yalnızca dağda değil, şehirde de hüküm sürdüğünü anlatmak bakımından önemlidir.

Resim 3.2.15: Eski zabıta

- Efendim rica ederim yolda bir polise rast geldiniz mi?
- Hayır!
- Öyle ise uçlanın mangırları bakalım
-!!!

Mizah basınında suç oranlarının artması genellikle emniyet teşkilatının başıbozukluğu, eğitimsizliği, ücret yetersizliği ve bunlarla bağlantılı olarak teşkilat üyelerinin duyarsızlığı ile birlikte işlenmiştir. *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan L.Andres imzalı bir karikatürde bir komiser ve bir polis sokakta konuşmaktadır. Hemen arkalarında ise bir adam koşarak kaçmaktadır. Komiser polise: "Polis efendi! Bu herifi tutabileceğine ümit edebiliyor musun" şeklinde soru sorunca polis: "Tevkif olunsun da tutmak kolaydır." yanıtını vermiştir. Bu arada polis yere çömelmiş yerinden kımıldamadan nargile içmektedir (Kalem, 19 Kasım 1908: 12).

Resim 3.2.16: Komiser - Polis efendi! Bu herifi tutabileceğini ümit ediyor musun.
Polis - Tevkif olunsun da tutmak kolaydır.

Polisin işlenen suçlar karşısında gösterdiği duyarsızlığın yanında mizah basınının, polisin disiplinsizliğine neden olarak yaşadığı ekonomik problemleri gösterdiği de olmuştur. *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan İdis imzalı bir karikatürde müfettiş polise: "Haftada üç defa tıraş olacaksınız, günde iki defa fotinlerinizi boyatacaksınız, eldivensiz gezmeyeceksiniz, elbiselerinizde toz olmayacak, daima şık görüneceksiniz."

derken polis kendi kendine: “Ah bu açlık ne kadar fena midemde dehşetli bir ağrı var. Haydi ben ne ise ya çocuklar.” şeklinde söylenmektedir. Aklı ekonomik problemlerinde olan bir kişinin, mesleğini layıkıyla yerine getiremeyeceğinin anlatılmak istendiği karikatürde, siyasi erkin ekonomi politikaları ve devletin içinde bulunduğu ekonomik bazlı sıkıntılar anlatılmakta ve hicvedilmektedir (Kalem, 1 Nisan 1909: 6).

Resim 3.2.17: Müfettiş - Haftada üç defa tıraş olacaksınız, günde iki defa fotinlerinizi boyatacaksınız, eldivensiz gezmeyeceksiniz, elbiselerinizde toz olmayacak, daima şık görüneceksiniz.

Polis - (Kendi kendine) Ah bu açlık ne kadar fena midemde dehşetli bir ağrı var. Haydi ben ne ise ya çocuklar.

Refik Halit Karay, Kirpi müstear adı ile yazdığı “Polislerin İmtihanı” başlıklı yazısında bir devlet dairesinde rastladığı polislik imtihanının nasıl gerçekleştirildiğini anlatarak hem polislerin mesleğe alınma biçimini eleştirmiş hem de içinde bulundukları

ekonomik sıkıntıyı aktarmıştır (Karay, 2009, 105-109). Karay yazısında, imtihanın polis namzetlerinin boyunun ölçülmesi ile başladığını, uzun boylu olanların seçildikten sonra bunlara isimlerinin yazdırıldığını, ardındansa okuma yazma bilenlerin toplu olarak mülakata alındığını aktarmıştır. Karay'ın sınavın sonucunu beklemeye dayanamayarak ayrılmasına neden olan sual ve cevaplar silsilesi ise böylece başlamıştır:

"Sual: 'İstanbul'un işlek bir caddesinde (tabii) mesela Köprü civarında (daha tabii) birini vuruyorlar (biri muharrir olmalı). Siz de polissiniz, ne yaparsınız, anlatın bakayım?'

Uzun bir tevakkuftan[23] sonra (bu zamana kadar katil çoktan kaçardı) biri dedi ki:

'Vuranın arkasından koşarım.'

'Ya kaçıp gittiyse?'

Hayretler içinde sustu, galiba kaçıracağını hiç hatırına getirmemişti. Ben 'Kaçtıysa keyfime bakarım' demediğine şükrederken diğer biri cevap verdi:

'Kaçtıysa hemen koşar bir çilingir çağırırım.'

'Ne yapmak için?'

'Kapıyı açtırmak için…'

'A oğlum, kapı filan yok, sokakta vurulmuş!'

Namzet efendi evvela şaştı, sonra kızdı: 'Ahmaklık edip de vurulmasaydı?' cümlesini ifade eden bir itiraz vaziyetiyle adeta şimdiden bu güç sanata karşı isyan etti. Bu sırada bir üçüncü genç dedi ki:

'Efendim, hemen maktule yaklaşır, 'Seni kim vurdu?' diye sorarım.'

Bir diğeri: 'Ben 'Seni ne ile vurdular?' derim.'

Mümeyyiz: ' Ya öldüyse, cevap vermezse?'

Evvelki: 'Raporumu yazarım.'

Birçok sesler: ' Bekçiye haber veririm; cesedi camiye taşırım; bir araba bulurum; gece ise çiğnemesinler diye başında bir fener yaktırırım; duvarda kurşunları ararım,' ilah…

[23] Tevakkuf: Bekleme

Gürültü çoğaldı, o zamana kadar köşesinde sükût eden bir namzet, yapılacak şeyi keşfetmiş olmalıydı ki 'Ben söyleyeyim, ben söyleyeyim!' diye haykırdı. Namzetler de dahil olduğu halde ümitle muammanın haline intizar ettik:

'Bir polis bulur, haber veririm…'

Mümeyyiz: 'Canım polis sen değil miydin?'

'Ha! Unuttumdu!..'

Hepimiz gülüştük; oldukça malumatlı biri cevap verdi: 'Düdük Öttürürüm!'

Bu söz namzetlerin o kadar garibine gitti ki hep birden itiraz ettiler: ' aman efendim, nasıl olur, bir ölünün yanında çocuk gibi düdük çalmak!'

Bir diğeri: 'Ezan okusak olabilir.'

Mümeyyiz: 'Beni dinleyin, evvela ben anlatayım, sonra siz tekrarlarsınız: Baktınız ki birini vurmuşlar, vuran kaçmış, vurulan ölmüş, vakit gece… Hemen düdüğünüzü öttürür, imdat beklersiniz, maktule hiç dokunmaz, yerini değiştirmezsiniz. Bu zamana kadar da memurlar gelirler…(İçlerinden birine) Söyle şimdi, ne yapacaktın?'

(Alelacele ezberlemiş gibi ta başından) 'Beni dinleyin, evvela ben anlatayım, sonra siz tekrarlarsınız: Baktınız ki birini vurmuşlar, vuran ölmüş (!), vurulan kaçmış (?), vakit gece, hemen imdat beklersiniz, maktulün yerini değiştirmesi için düdüğünüzü öttürürsünüz, bu zamana kadar katil de (!) imdada gelir.'

Mümeyyiz: (Hiddetle) 'İşi altüst ettin!'

Namzet: (Yine alelacele) 'Evet ölünün altını üstüne çeviririm…'

Mümeyyiz: 'Ölüye dokunma demedik mi,?'

Namzet: (Hiddetle) 'Yooo!.. Efendi ben namuslu bir adamım, ölünün cebinden saatin kordonunu aşırmam; Allah'ın helalinden verdiğine kanaat ederim…' "

Karay, bunları anlattıktan sonra yazısının son kısmında bir hafta sonra başına gelen bir olaydan bahseder. Bahsine göre Doğruyol'da[24] küçük bir çocuğu ezen otomobilin arkasından bakan bir polisin cebinden kalemini ve defterini çıkarıp yazdıklarına bakar ve şunları görür:

[24] Doğruyol: İstiklal Caddesi

“Kuruş	Para	
1	20	Tıraş
1	20	Hamam
0	10	Simit”

Öyle görünüyor ki Karay, ekonomik sıkıntı içindeki polisin önceliğinin mesleği değil de ev bütçesi olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

Cem Dergisi’nde yayınlanan konu ile ilgili Cem imzalı bir karikatürde ise başlık olarak “Ah şu zabıta[25] teşkilatı ne olacak?” kullanılmıştır. Yerde eli çenesinde düşünen bir polisin yanına yaklaşan adam, vurulmuş ve ölmek üzere olan bir adamdan ve cânînin kaçtığından haber ederken polis: “Bırak Allahını seversen herkesin derdi kendine yetiyor!” şeklinde cevap vermiştir (Kalem, 13 Mayıs 1911: 16).

Resim 3.2.18: Ah şu zabıta teşkilatı ne olacak?
- Şurada adam vuruldu. Cânî kaçıyor?!
- Bırak Allahını seversen herkesin derdi kendine yetiyor!

25 Karikatürün başlığında Osmanlıca olarak “zabıta” yazılan kısım Fransızca karşılığında “polis” şeklinde ifade edilmiştir.

Mizah basınının toplumsal yaşamla dolaylı olarak bağlantılı ele aldığı hususlar arasında; yeni yeni kullanılmaya başlayan ulaşım ve haberleşmeyi sağlayan araç ve gereçlerin toplumca benimsenememe problemi, bu araç ve gereçlerin hizmetlerindeki aksamalar nedeniyle duyulan toplumsal rahatsızlık da bulunmaktadır. Mizah basınının bu dönemde araç ve gereçlerin kullanımında ortaya çıkan aksaklıkları özgür bir biçimde hicvedebilmesi de ayrıca önem taşımaktadır. Karikatürler özellikle ulaşım ve haberleşme ile ilgili zamansal sorunlara değinerek hicvedici bir yol izlemişlerdir.

Bu noktada karikatürlere konu olan araçlardan biri tramvaydır. Tramvay genellikle yavaş çalışması, yayalar için tehlikeli olması sebebiyle eleştirilmiştir. *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan Cem imzalı bir karikatürde gece sokak feneri altında düşünen bir zat çizilmiştir. Bu zat eve geç kaldığını ve bunu eşine nasıl açıklayacağını düşünürken çareyi bulmuştur: "...Buldum tramvayla geldim derim." karikatürde tramvayın yavaş çalışması eleştirilmiştir (Kalem, 7 Ocak 1909: 9).

Resim 3.2.19: - Saat dokuza gelmiş, hanıma ne yalan uydurmalı!.. Buldum tramvayla geldim derim.

Karikatürlerde eleştiri alan diğer bir modern ulaşım aracı da vapurlardır. Vapurlar genellikle tehlikeli yanları ile işlenmişlerdir. *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan Plaicek imzalı bir karikatür, "Karambol" başlığı ile verilmiştir. Karikatürde köprüye yaklaşan bir vapurun yaptığı sarsıntı nedeniyle köprü üzerindeki insanların sağa sola sallandığı, kimisinin yere düştüğü gösterilmiştir. Bir kadının: "Ne oluyoruz, zelzele mi oluyor?" sorusuna yanıt, yanındaki beyden gelmiştir: "Merak etmeyin madam, Kadıköy vapuru köprü ile şakalaşıyor." (Kalem, 2 Eylül 1909: 16).

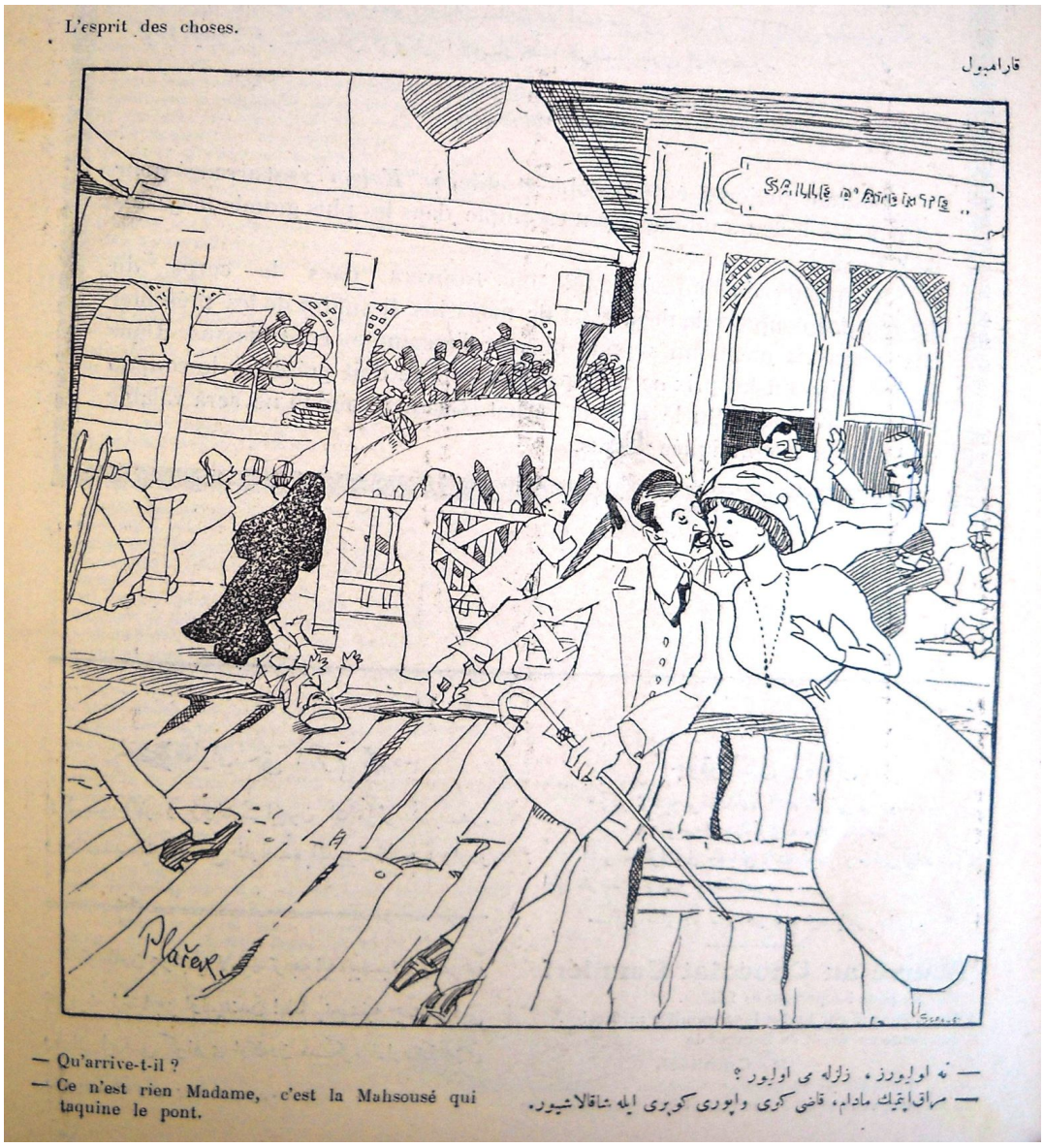

Resim 3.2.20: Karambol

- Ne oluyoruz, zelzele mi oluyor?
- Merak etmeyin madam, Kadıköy vapuru köprü ile şakalaşıyor.

Plaicek imzalı yayınlanan bir başka karikatürde ise, bir yolcu vapura binmek için bilet alırken biletçiye hangi vapurun geleceğini sormuş, vapur eğer çürükse diğerini bekleyeceğini belirtmiştir. Biletçi, vapurların artık kaza yapmayacağını, kazayı İdare-i Mahsusa'nın yasakladığını söylemiştir. Karikatürde vapurların çok kaza yapması ve bu nedenle tehlikeli olmasının yanı sıra kazaların olmamasının çürük vapurların yenilenmesi ile değil, idarenin yasaklaması ile çözüleceği düşüncesi hicvedilmiştir. Vapur gibi modern bir ulaşım aracı kullanılsa da işletmeci geleneksel zihniyetlidir. Sorunların akıl ve mantığa uygun önerilerle değil; geleneksel sistemin baskıcı anlayışına göre çözümleneceğine inanılmaktadır (Kalem, 9 Eylül 1909: 5).

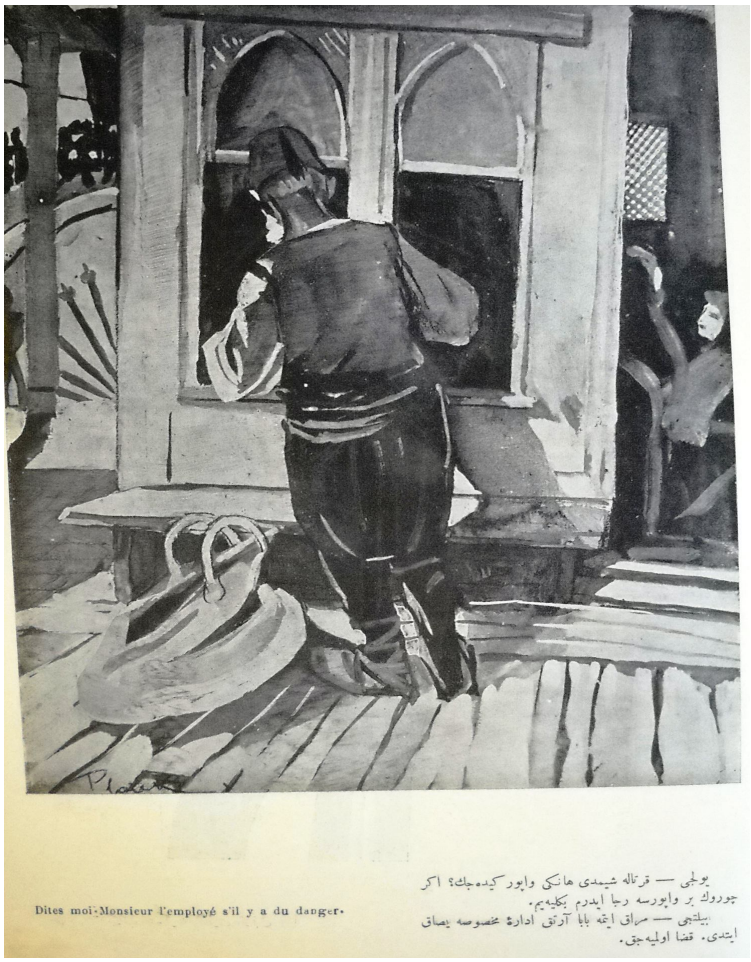

Resim 3.2.21: Yolcu – Kartala şimdi hangi vapur gidecek? Eğer çürük bir vapursa rica ederim bekleyeyim.

Biletçi – Merak etme baba artık idare-i mahsusa yasak etti. Kaza olmayacak.

Otobüsler de bu dönemde mizahçıların eleştirilerinden paylarını almışlardır. *Kalem* Dergisi'nde, Pahatrekas imzalı bir karikatürde iki otobüsün kaza yapma anı çizilmiştir. Karikatüre başlık olarak "İstanbul'da Avrupa'nın köhne otobüsleri" ibaresi kullanılmıştır (Kalem, 18 Ağustos 1910: 10). Avrupa'dan modernleşme adına getirilen otobüslerin eski olduğundan hareketle, hem eski kullanılmış araçların ithali hem de ithal edilen bu araçlarla kültürün dönüşümü eleştirilmiştir. Karikatürde atın çektiği ulaşım aracının İstanbul'da kullanılmaya başlanan mekanik ulaşım aracının üzerine çıkması ile eskinin kimi zaman yeniye üstün geldiği gösterilmiştir. Çünkü şeklen gerçekleşen değişimle yaşandığı zannedilen modernleşme, felsefi ve sosyolojik temelleri olan geleneksel karşısında güçsüzdür. Zaten karikatür metnindeki açıklama da bu halin sözcüsüdür. Metinde İstanbul'da hayvan kuvvetinin mekanik kuvvete hâkim olduğu aktarılmıştır.

Resim 3.2.22: İstanbul'da Avrupa'nın köhne otobüsleri

- Kuvve-i hayvaniye[26] şehrimizde kuvve-i mihanikiyyeye[27] faiktir[28].

[26] Kuvve-i hayvaniye: Hayvan gücü

[27] Mihanikiyyet: Makine sanayinde üretilmiş cansız şeyler.

[28] Faik: Manevi olarak üstünde

Refik Halit Karay da Kirpi müstear adı ile yazdığı "Devairde Takibi Mesalih" başlıklı yazısında, otobüslerin rahatsızlığından söz etmiştir (Karay, 2009, 60-61). Karay, Beşiktaş'tan gelirken bindiği bir otobüs için: "Şimdi gidiyorduk ve hepimiz denize düşmüş birer şişe gibi bir sağa, bir sola mütemadiyen ve muntazaman sallanıyor, bazen yine hepimiz birden 'Hu!' der gibi dervişçesine boyun kırarak öne eğiliyor, bazen de yine hepimiz bir vaziyette hekime boğazımızı gösterir gibi başımızı tavana kaldırarak: 'A!a!a!' gibi kesik kesik sesler çıkarıyorduk. Karşımızdaki madam mütemadiyen yerinden kayıyor, çömelir gibi muvakkat[29] bir vaziyet aldıktan sonra tekrar toplanıyor, çocuğu kemerine iki ellerini sokup başını yan tahtaya vurduğundan dolayı ağlarken babası bastonuyla kendisine bir istinatgâh[30] arıyordu… " demiştir.

Uçaklar da mizahçılar tarafından ele alınmışlardır. Bir iki kişinin binebileceği göklerin rasat aracı olan uçaklar, cazibeleri nedeniyle eleştirilmemiştir. Yeni Çağ'ın simgesi uçaklar modernliği en açık biçimde çağrıştırmıştır (Brummet, 2003, 481).

Bu konuda *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan bir karikatürde II. Abdülhamit'in sürgün dönemindeki hali[31] bir kalenin üzerinde ayağından zincirle bağlı bir akbaba olarak gösterilmiştir (Kalem, 9 Aralık 1909: 1). II. Abdülhamit "İstanbul'da Tayyare Müsabakaları" adı ile verilen bu karikatürde uçağa kıskançlık içinde uzaktan bakmaktadır. Bu kıskançlığın sebebi geleneksel olanı temsil için çizilen II. Abdülhamit'in modern olanı temsil eden uçağın hızına yetişemeyeceğinin farkında olması ve ayrıca modernliğin temsili uçağın özgürlüğüdür. Modernleşme geleneksel olanı hapsederek hızla avantajlarını gözler önüne sermekte ve tercih edilen olmaktadır.

[29] Muvakkat: Geçici.

[30] İstinatgâh: Dayanılacak şey.

[31] 31 Mart Olayı ardından İttihat ve Terakki II. Abdülhamit'in Selanik'te sıkı bir nezaret altında kalmasını münasip görmüştür. Meclisten buna uygun karar çıkmış, Alatini adında zengin bir Musevi tüccarın Selanik'te, Yalılar'da, tramvay deposunun ilerisinde yaptırdığı köşk Abdülhamit'e hapis yeri olarak ayrılmıştır. Balkan Harbi'nde Selanik'in Yunanlılar tarafından istilası ile İstanbul'a taşınmış Beylerbeyi Sarayı'nda ölümüne dek kalmıştır (Yalman, 1997, 118-119).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'ni dağılmaktan kurtarmak üzere 17. yüzyıldan itibaren modernleşme adı altında bir değişim ve dönüşüm süreci başlatılmıştır. Bu süreç, alınan yenilgiler nedeniyle askerî alanda ve merkezileşmek için devlet aygıtında başlatılmıştır. Tanzimat ile de idarî, hukukî, kültürel alanda devam etmiştir. Ancak süreç, yeterince başarılı olamamıştır.

Modernleşmenin başarısızlığında; devletin toplumsal, siyasi, ekonomik, kültürel yapısı ile Batı medeniyeti unsurları arasındaki fark etkili olmuştur. Batı medeniyeti, modernleşme sürecinde kapitalist ekonomiyi –önce ticari sonra endüstriyel– ve toplum hayatını benimsemiş, modern-ulus devlet yapısına geçmiş; Aydınlanma felsefesi temelinde bireye önem vermiştir. Liberal ideoloji bu süreçte değer kazanmış, sekülerleşme ile bilimsel düşünme tarzı gelişmiş, akılcılaşılmıştır. Osmanlı Devleti'nde ise bu süreç yaşanmamıştır. Batının kapitalist ekonomi mantığının Osmanlı Devleti'nde olmaması bunun en önemli sebebidir. Çünkü batı, egemenliğini en çok kapitalizm –sömürü ve kapitülasyonla bağlantılı– ile birlikte ekonomisini dünyaya hakim kılarak sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde yaşanan modernleşme pratikleri incelendiğinde bu farklılık kendisini açıkça gösterir. Devlet, modernleşme sürecinde batıyı görünür simgelerle kavramış, bunun için yalnızca taklit edebilmiştir. Yaşanan biçimsel dönüşüm ise hem kültürel alanda farklı ve uzak olduğu için halkı hem de batının tam manası ile içselleştirilememesi nedeniyle aydın kesimi rahatsız etmiştir.

Halkın ve aydınların bu rahatsızlıklarını dile getirdikleri aracılardan biri mizahtır. Mizahın savunma ve eleştiri yapabilmedeki, protesto ve tahrip edebilmekteki gücü, aracı olarak kullanılmasında etkendir. Halk; ortaoyunlarında, Karagöz ve Hacivat gölge oyununda, meddahların dilinde batılılaşmanın eleştirilmesi sayesinde

rahatlatılmıştır. Bu dönemde aydınlar ise isyanlarını, gerek hazırladıkları müstakil eserler gerekse mizahî gazete ve dergilerde yer alan yazıları ile hicvetmişlerdir.

Merkezi yönetimin hoşuna gitmeyen bu durum, gazetelerin ve dergilerin kapatılması, sansüre tabi tutulması veya gazetecilerin sürgüne gönderilmesi ile sonuçlanmıştır. Gazete ve dergilerin baskıya maruz kaldığı bu süreç, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine kadar sürmüştür.

II. Meşrutiyet, sekiz ay gibi kısa bir süre için dahi olsa, basın alanında sınırsız özgürlüğün yaşandığı bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu dönemde, hem sansür kaldırılmış hem de birçok gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştır. Mizah basını da esen özgürlük havasından nasibini almış, dönemde sayısız mizah gazete ve dergisi ortaya çıkmıştır. Mizah gazete ve dergileri, belirli bir kültürel düzeyin üstündeki okurlara hitap etmiş; yazılı ve basılı olduğu için etkinliği, ulaştığı kitlenin genişlemesi nedeni ile artmıştır.

Çalışmada, dönemin önemli iki mizah dergisi olan *Kalem* ve *Cem* dergileri üzerinde inceleme yapılmıştır. Bu dergilerde modernleşme hareketlerinin görünümleri, karikatürler üzerinden incelenmiştir. Amaç, mizah dergilerini sosyokültürel bağlamda çözümlemektir.

İnceleme yapılırken kolay anlaşılır olması bakımından modernleşme hareketleri çerçevesinde değerlendirilebilecek karikatürler, içeriklerine uygun olarak alt başlıklar altında sınıflanmıştır. Bu başlıklar; II. Meşrutiyet'in ilanı ve hürriyet anlayışı, toplum, eğitim, ekonomi, moda, tüketim kültürü, kadın, kadın-erkek ve aile ilişkileri ile bağıntılı biçimde oluşturulmuştur. Karikatürler, göstergebilimsel çözümlemeye tabi tutulmuştur.

Yapılan inceleme sonucunda "II. Meşrutiyet'in ilanı ve hürriyet kavramının algılanışı" başlığı altında mizahın, II. Meşrutiyet'i batılılaşma yolunda atılan önemli adımlardan biri olarak gösterdiği; meşrutiyetin ilanını, Fransız İhtilali ile özdeşleştirdiği ortaya konulmuştur. Ayrıca mizah basınında, toplumu ve basını baskı altında tutan istibdat rejiminin, II. Meşrutiyet ile birlikte son bulacağına, ülkede hür bir havanın eseceğine duyulan inanç ile istibdat bir canavarla, hürriyet ise güzel bir kadınla temsil edilmiştir.

Mizah basınının hürriyet ile ilgili değindiği diğer bir husus ise, ülkede hürriyetin ismen duyulmasına rağmen uygulamada varolmamasıdır. Hatta büyük bir sevinçle karşılanan

hürriyetin toplumun kimi kesimlerinde ne anlama geldiğinin, getirilerinin anlaşılamadığı üzerinde de durulmuştur. Toplum kendini sadece hürriyet havasına kaptırmıştır.

II. Abdülhamit de dönemin padişahı ve istibdadın mimarı olarak mizah basınında karikatürlerin başlıca aktörlerinden biri olmuştur. II. Abdülhamit'in otokrat havasından nasıl sıyrıldığı, hükümdar karizmasının nasıl yok olduğu, özellikle bu dönem karikatürlerinde temsil edilmiştir. Padişaha yapılan eleştiri, padişahın toplumun adil ve müreffeh bir ülkede yaşamasını sağlaması gerektiğine duyulan inançtan kaynaklanmaktadır. Özellikle girdiği harplerden devletin aldığı yenilgiler ve bu yenilgiler nedeni ile ekonomik sorunların artması da padişahın eleştiri almasına neden olmuştur. II. Abdülhamit'in mizah basınında konu olduğu diğer bir husus ise, 31 Mart Olayı'dır. Padişahın tahtından inmesine neden olan bu olay ile ilgili padişahın takındığı tutum, karikatürlerde "Yaramazdır yaramaz, kendi düşen ağlamaz." ibaresi ile değerlendirilmesine neden olmuştur.

Mizah basını, padişahın yanı sıra Meclis-i Mebusan'ı da olumsuz eleştirilere tabi tutmuştur. Bunun temel olarak iki sebebi vardır: Bu sebeplerden ilki, meclisin daha evvel tam manası ile tecrübe edilmemesinden kaynaklanan endişedir. Diğeri meclisin uyguladığı politikaların geçmişi aratmamasından duyulan rahatsızlıktır. Özellikle mebuslar üzerinden yapılan eleştirilerde, mebusların memleket meseleleri ile ilgilenmedikleri, disiplinsizlikleri, adaletsizlikleridir. Bunların yanı sıra meclisin eleştirilmesinin nedenlerinden biri de meşruti yönetimin ilk yıllarından itibaren İttihatçılar ve liberaller arasında yaşanan iktidar mücadelesidir.

Çalışmada; mizah basınının, toplumsal yaşamda modernleşme hareketlerine rağmen değişmeyen zihniyetin eleştirisini yaptığı da ortaya konulmuştur. Her şeyden önce bu konu ile ilgili olarak toplumda, farklı tutumların benimsendiği belirtilmelidir. Toplumda batılılaşma karşısında batının kültürüne uzak bir hayat çizgisini benimseyen, gelenekçi ve batılılaşırken Avrupa'nın emperyalist tutumuna maruz kalacaklarına inananlar olduğu gibi; batılılaşmayı toplumsal prestij elde etmek için kullananlar da vardır. Ayrıca modern gibi görünerek batı ile başa çıkılabileceğine ve batının rekabet edilebilir hale gelebileceğine inananların yanında batılılaşmayı devletin yaşaması için önemli bir mesele olarak görenler ve bir kurtuluş reçetesi şeklinde düşünenler de mevcuttur.

Mizah, II. Meşrutiyet ve toplum ile ilgili olarak, Meşrutiyet'in toplumun beklentilerini karşılamaktaki yetersizliği üzerinde de durmuştur. Bir geçiş dönemi yaşanmakla birlikte, özellikle toplumsal dengesizliklerin ortadan kaldırılması konusunda Meşrutiyet'in başarısı, mizah basını tarafından sık sık tartışılmıştır. Karikatürlerde toplumun II. Meşrutiyet'in öncesi ve sonrasında "ortalığı" aynı gördüğü, ezilenin ezilmeye devam ettiği, mebus olmanın toplumsal dengede kişiyi ön plana çıkardığı, bireyselleşmenin ve kişisel çıkarların önemli hale geldiği üzerinde durulmuştur. Ayrıca meslek sahiplerinin işlerini başarıyla yerine getiremedikleri de karikatürlerde anlatılarak toplumun güveni sarsılmıştır. Bu konuda hekimlik, polislik ve mebusluk mizahın eleştirisine hedef olan başlıca mesleklerdir. Bunlarla birlikte mizahta, toplumu ümitsizliğe düşüren bir faktör olarak suç oranlarının artmasına – hırsızlık ve yan kesicilik vb. - ve eşkıyalığa da değinilmiştir.

Toplumla ilgili olarak değinilen diğer bir husus, modernleşme hareketleri çerçevesinde kullanılan ulaşım ve haberleşmeyi sağlayan araç ve gereçler karşısında toplumun aldığı tavırdır. Karikatürler, toplumun batıdan uyarlanmış araç ve gereçleri benimsemekte güçlük çektiğini göstermiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde ulaşım ve haberleşme ile ilgili kullanılan araçların, modern çağın hızına yetişemediği üzerinde de durulmuştur.

Son olarak *Kalem* Dergisi'nde "Elli yıl sonra Türkiye" metni ile yayınlanan bir karikatürde ise mizahçılar tarafından hayal edilen toplum yapısı gözlerde canlandırılmıştır. Karikatür, geleneksel ile modern olanı bir arada göstermiş, yıllar sonra da geçiş döneminin devlette yaşanmaya devam edeceğini düşündürmüştür. Karikatürde dikkat çeken diğer bir husus ise teknolojik olarak yaşanan gelişmedir. Öyle ki insanlar hava yolu ile ulaşımı bireysel olarak kullanılır olmuşlardır. Ayrıca kadınlar, kamusal alanda kendini daha fazla göstermeye başlamıştır. Karikatürde yer alan dükkanlar üzerindeki Fransızca tabelalar ise değişimin bir göstergesidir. Büyük tiyatro da karikatürde gösterilen önemli bir mekandır. Karikatüre göre Batılı bir faaliyet olarak değerlendirilebilecek tiyatro, insanın gündelik yaşamında önemli bir yer edinecektir.

Çalışmada Osmanlı Devleti'ndeki eğitim sistemi ile ilgili de bir değerlendirilme yapılmıştır. Tanzimat ile birlikte başlayan eğitimde modernleşme hareketleri, II. Abdülhamit Dönemi'nde de sürmüş, özellikle ilk ve orta öğretimde gelişme kaydedilmiş; ancak bu dönemde padişahın kuşkucu tavrı nedeni ile eğitim

kurumlarında niceliksel açıdan bir değişme yaşanmamıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde de eğitim alanındaki ıslahatlar devam etmiş, eğitim toplumsal değişmenin temel belirleyicisi olarak görülmüştür. Mizah basınında ise eğitim alanındaki gelişmelere iki farklı şekilde yaklaşılmıştır. *Kalem* Dergisi'nde yayımlanan bir karikatürde II. Meşrutiyet'ten önce ve sonra toplumun okuma alışkanlığı üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. Karikatürde, insanların II. Meşrutiyet'ten sonra okuma oranlarının arttığına işaret edilmiştir. Bununla birlikte aynı dergide farklı karikatürlerde para vermedikleri için gece derslerine girmek istemeyen, peynircilik değil de kitapçılık yaptığı için yanlış yol tuttuğunu düşünen, tarlada beraber çalışırken zorla mektebe gönderilen oğlu için yakınan, evkafa müracaatı sonrası okuma yazması olmadığı için reddedildiğine şaşıran insanlar da gösterilmiştir.

Eğitim ile ilgili mizah dergilerinde ele alınan diğer bir husus ise polis mektepleridir. Dergilerde polis mekteplerin eğitim ve öğretim alanında sergilediği lakayt tavır gözler önüne serilmiştir. Örneğin bir karikatürde elinde bir diploması olmasını isterken senelerce okula gitmenin zorluğundan yakınan birine, arkadaşı polis mektebine gitmesini önermektedir. Buna sebep olarak ise en az devam mecburiyeti olan mektebin polis mektebi olmasını göstermiştir. Bir başka karikatürde, polis mektebinde bir dersin işleniş anı çizilmiştir. Öğrencilerin kimisinin uyuduğu derste, hocanın polisin kim olduğu ile ilgili sorusuna öğrenci: "Adaletin vasıta-i icraatçısı." şeklinde yanıt vermiş bunun üzerine hoca, adaletin ne olduğunu sorunca öğrenci: "Maaşların muntazaman çıkması" şeklinde yanıt vermiştir.

Eğitim üzerine yapılan incelemede Batı ve Doğu'nun da kıyaslandığı olmuştur. Bir karikatür aracılığı ile mizah basını, II. Meşrutiyet'in ardından dahi devletteki okuma alışkanlığının Batıdakine erişemeyecek durumda olduğunu göstermiştir.

Dönemin Maarif Nazırı Emrullah Bey de mizah basınına konu olmuştur. Eğitim alanındaki aksaklıklar nedeni ile eleştiri alan Emrullah Bey, bir karikatürde öğrenci kılığında gösterilmiş ve öğretmeninden sınıfta kendisinden daha tembeli olmadığı için eleştiri almıştır. Mizah basınında ayrıca Emrullah Bey Dönemi'nin önemli olayı Sultaniye Mektebi Hadisesi de ele alınmıştır. Öğrencilerin kargaşasını gösteren karikatürde metin olarak, "Alim ve şair" ifadesi yer almıştır.

Çalışmada ekonomi ile ilgili olarak, mizah basınının, devletin son dönemlerinde içine düştüğü ekonomik bunalım üzerinde durduğu görülmüştür. Ekonomik bunalım, karikatürlerde daha çok "boş kasa" ile temsil edilmiştir. Ayrıca alınan dış borçlarla ilgili olarak paranın, devletin ekonomik darboğazı aşması için değil de lüks tüketim için kullanıldığına ilişkin karikatürler, mizah dergilerinde yer almıştır.

Siyasi düzeyde gösterilmesinin yanı sıra yaşanan ekonomik sıkıntı, mizah dergilerinde toplumsal bir boyut ile ele alınmıştır. Örneğin bir karikatürde toplumdaki gelir dengesizliğinin fakire sebze aldırtamayacak kadar zor günler yaşattığı, zenginin ise bu durum karşısındaki umursamaz tavrı ortaya konulmuştur. Yine bir karikatürde çocuklarının geleceği için ısınmak amacıyla kullandıkları köhne sobanın evde çıkaracağı yangından sonra verilecek yardım parasına bel bağlayan bir ana-baba resmedilmiştir.

Bununla birlikte karikatürlerde ekonomik alanda yaşanan problemleri İttihat ve Terakki Partisi'nin de çözememesinden kaynaklanan eleştirel bir bakış açısı da mevcuttur. Dönemin Maliye Nazırı Cavit Bey, bu problemlerin giderilememesi nedeni ile mizah basınında baş aktör olarak yerilmiştir. Konu ile ilgili bir karikatürde Dahiliye Nazırı Cahid Bey, Sadrazam Hakkı Bey ve Maliye Nazırı Cavid Bey birlikte bir zayıflama doktorunun muayenehanesinde gösterilmiştir. Doktor Dahiliye Nazırı'nın ve Sadrazamın isteklerine belki olur yanıtını verirken Cavid Bey'in gelecek bütçe için istediği kuvvete: "Kabil değil." yanıtını vermiştir.

Başka bir karikatürde ise Cavit Bey boş bir kasanın içinde otururken gösterilmiş ve maliyenin en büyük kıymeti olarak nitelenmiştir. Diğer bir karikatürde de İngiltere ve Fransa'dan istediği borcu alamayan haylaz bir çocuk şeklinde çizilmiştir.

Ekonomik problemlerle ilgili olarak karikatürlere Osmanlı Bankası da resmedilmiştir. Osmanlılıkla en az münasebeti olan bir müessese şeklinde gösterilen bankanın paraya ihtiyaç duyulduğu dönemde para basmaktan kaçınması, Duyun-i Umumiye'nin kurulmasında etkin olması ile devlet ekonomisini çıkmaza sürüklemesi mizaha konu olmuştur.

Devletin ekonomik açıdan yabancı ülkeler tarafından sömürülmesi ile ilgili yayınlanan bir karikatüre de çalışmada yer verilmiştir. Karikatürde üzerinde Memalik-i Osmaniye

yazılı bir inekten kovalarca süt sağmış Fransız, İngiliz, Rus ve diğer yabancı ülkelerden askerler görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin askerlerine ise sıra yeni gelmiştir. Karikatürde metin olarak süt sağma işinin para ile değil sıra ile olduğu belirtilmiş ve "Bırakın biraz da sahibi sağsın." denilmiştir.

Dönemin mizah basınının ele aldığı diğer bir konu da moda ve tüketim kültüründe meydana gelen değişimlerdir. II. Meşrutiyet Dönemi mizah basınında moda ile ilgili taşlamalar önemli bir yer tutmaktadır. Modaya ilişkin olarak, yaşanan dönüşüm ile birlikte güzelin tanımlanmasındaki ahlakî boyutun dışarıda bırakılması durumu taşlamaların başlıca nedenini oluşturmuştur.

Moda ile ilgili taşlamalar, genellikle giyim kuşam biçiminde yaşanan değişim üzerinden aktarılmıştır. Bu dönemde kadınların giymeye başladığı dar entariler, başlarına taktıkları şapkalar, dar giyinmeleri nedeni ile elbiselerinde cep olmadığı için ellerine aldıkları küçük keseler karikatürlerde en çok görülen ve hicvedilen giyim biçimidir. Kadınların sokaklarda erkekler tarafından taciz edilmeleri, genellikle bu giyim biçimine bağlanmıştır. Ayrıca geçiş döneminde kadınların giyim konusunda geleneksel ve modern arasında kaldığı da vurgulanmıştır. Örneğin *Kalem* Dergisi'nde yayınlanan bir karikatürde, "Paris'ten Anadolu'ya doğru" başlığı kullanılmış; bir kadının başında şapkası, elinde şemsiyesi ile Batılı gibi görünürken giydiği şalvarla da Doğululuktan kurtulamadığı gösterilmiştir.

Karikatürlerde kadınların moda ile kopmaz bağları da resmedilmiştir. *Kalem* Dergisi'nde bir karikatürde iki kadının konuşması geleneksellikten kurtuldukları; ancak modanın esiri oldukları üzerinedir. Ayrıca modaya uygun giyinmek için gereksiz tüketim yaptıkları da yine karikatürlerde gösterilmiştir. Dergilerde kadınlar genellikle bir küpe, yeni moda bir şapka için eşleri ile münakaşa halindedir. Ayrıca eşinin elbisesi için verdiği paranın dört misli fazlasına entari diktiren kadınlar da dergilerde yer almıştır. Bu karikatürler sadece moda ile ilgili taşlama yapmamakta; kadınların kocalarının otoritesine nasıl karşı gelir olduklarını da gözler önüne sermektedir.

Bunların yanında kadın ya da erkeklerin giyim kuşamında geleneksel izlerin görüldüğü karikatürlerde, bu giyim biçiminin de hicvedildiği görülmüştür. Çünkü geleneksel

giyim biçimi tutuculuğun, bağnazlığın, geri kalmışlığın, keyfiyetin simgesi olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle moda ve tüketim kültürü üzerine yapılan incelemede mizah dergilerinin tıpkı siyasette, ekonomide, eğitimde, toplum yapısında olduğu gibi iki uçlu bir bakış açısına sahip olduğu belirtilmelidir. Hem geleneksel hem de modern olanın eleştirilmesine sebep olan dönemin, geçiş dönemi özelliği taşımasından, yaşanan dönüşümün biçimde kalmasından kaynaklanmaktadır.

Moda ile ilgili olarak giyim kuşam dışında dergilerde; değişen müzik anlayışı, tiyatroya, kayağa gitme hususları da hicvedilmiştir. Müzik ile ilgili olarak kullanılan müzik aletlerinin modernleşme üzerine, tiyatro ile ilgili olarak tiyatroya gitmek için geç vakitlerde sokaklarda dolaşan kadınlara, kimi erkeklerin de müstehcen görüntüler için tiyatroya gitme sevdasına kapıldıklarına karikatürlerde değinilmiştir. Paten kaymak ile ilgili olarak ise mizah dergilerinde kadınların genç erkeklerle tanışmak için bu faaliyete ilgi duyması nedeni ile bir karşı duruş söz konusudur. Paten kaymak ayrıca bir denge meselesi olması ile siyasi problemlerin aktarılmasında da kullanılan bir aracı olmuştur.

Çalışmada değinilen diğer bir konu; kadın ve kadın-erkek ve aile ilişkilerinde yaşanan değişimlerdir. Kadın, modernleşme sürecinde yaşanan değişim ve dönüşümlerin anlatılmasında önemli kıyas alanlarından biridir. Çünkü Osmanlı toplumunda kadın ve erkeğe farklı dünyalar sunulmuştur. Erkek kamusal alanda istediği gibi hareket ederken, kadına bu hak tanınmamıştır. Kadın mahrem alanda hayatını idame ettirmiştir. Modernleşme ile birlikte ise kadının kamusallaşması konusunda dönüşüm yaşanmıştır. Ancak toplumun kimi kesimleri bu duruma hazırlıksız yakalanmıştır. Bu nedenle de kadının sokağa çıkması ahlaksızlık olarak değerlendirilmiş, durum mizah basınına da konu olmuştur. Karikatürlerde sokağa çıkan kadın, modern ya da geleneksel kıyafetli olması farkettmeksizin taciz edilirken gösterilmiştir.

Aile birliğinin kurulmasına ilişkin olarak da karikatürler, geleneksel görücü usulünü de ailelerden bağımsız tanışarak evlenmeyi de hicvetmişlerdir. Modern yöntem hicvedilmiştir; çünkü kadınların eş bulmak adına daha çok kamusal alanda bulunmaları bir nevi ahlaksızlık olarak değerlendirilmiştir. Geleneksel görücü usulü evliliğin gönül işi olması ve görücü usulünde erkeğin beğenmediği bir kızın, kendisine eş olarak seçilebilmesi nedeniyle eleştirilmiştir. Konu ile ilgili *Kalem* Dergisi'nde yayımlanan

bir karikatürde yaşlı, kilolu ve çirkin teyze; yeğenine evlenmesi için kendi gençliğindeki kadar güzel bir kız bulduğunu müjdelemektedir. Yeğen ise durumdan hiç memnun görünmemektedir.

Karikatürlerde kadınlar, yalnızca sokağa çıktıkları için eleştirilmemektedir. Aynı zamanda kamusal alan olarak nitelenen restaurant, pastane gibi ortamlarda gösterdikleri hafifmeşrep tavırlar da hiciv konusu yapılmıştır. Örneğin *Kalem* Dergisi'nde yayımlanan bir karikatürde kadın, garsonun ne istediğine dair sorusuna: "Bir şişe şampanya.. Parasını ödeyecek bir de müşteri.." yanıtını vermiştir. Bu karikatür, kadın-erkek ilişkilerinin geleneksel toplumun kabul etmeyeceği bir tarza büründüğünün göstergesidir.

Aile ilişkileri de karikatürlerde değinilen diğer bir konudur. Kadının erkeğin otoritesine karşı koyuşu ve aile içi geçimsizliklerle ilgili karikatürler, dergilerde sıkça yayınlanmıştır. Örneğin *Cem* Dergisi'nde yayımlanan bir karikatürde eve yeni gelen ve henüz şapkasını asmakla meşgul olan koca çocuğuna, eve birinin gelip gelmediğini sormuş ve çocuktan ahbabının geldiğini, karısına yüzme dersi verdiğini öğrenmiştir. Artık kadın, yabancı bir erkeğe evde kocası yokken kapısını açabilmekte ve onunla yalnız kalabilmektedir. Yine aynı dergide yayınlanan bir başka karikatürde kadın, kocasının eve geldiğinden beri kendisine tek bir şey söylemediğini belirtmesi üzerine "Peki söyleyeyim: Def ol!" yanıtını vermiştir.

Cem Dergisi'nde yayınlanan ve çarpıcı bir örnek olarak nitelenebilecek diğer bir karikatürde ise kadın, ata biner gibi sırtına bindiği kocasının üzerinde bir elinde kırbaç ve öteki elinde ise kocasının burnuna takılı hırızmanın ucundan tutmuş biçimde hareket ederken gösterilmiştir. Karikatürdeki metinden anlaşıldığı kadarı ile de kadınlar yeni modadan kocalarının otoritesine karşı gelerek istifade etmektedirler.

Çalışmada kadınların siyasete katılmaları ile ilgili de bir değerlendirme yapılmıştır. Her ne kadar II. Meşrutiyet, kadınların durumunu siyasi alanda hızla değiştirmemiş olsa da bu dönemde kadın, mecliste konuşulan ve görüşülen konuları dinleme, izleme olanağına kavuşmuştur. *Kalem* Dergisi'nde yayımlanan bir karikatürde, mecliste kendilerine ayrılan locada gösterilen kadınların bir kısmı, kafesli bölmede konuşmaları dinlerken, biraz ileride iki kadın oturmuş sohbet etmektedir. Başka bir kadın ise locada

beşik kurmuş çocuğunu biberonla beslerken sallamakta, diğeri ise bir şapkayı lazımlık olarak kullanarak çocuğunun tuvalet ihtiyacını gidermesine yardımcı olmaktadır. Karikatürde metin olarak, kadınların konuşulan konuları eğlenceli bulmadıkları üzerinde durulmuştur. Mecliste kadınların ülke meselelerinden haberdar olmaları ve siyasete alışmaları için kurulan locaların amacına ulaşamadığı, kadınların geleneksel ilişki ağı içinde anneliği bir görev olarak benimsemeleri nedeniyle bu görevlerini yerine getirmeyi, ülke problemlerinden daha önde tuttukları anlatılmak istenmiştir.

Görüldüğü üzere II. Meşrutiyet Dönemi mizah basınında; toplumsal, ekonomik yapıda, eğitim sisteminde, kadın-erkek ilişkilerinde ve moda olgusunda meydana gelen biçimsel modernleşme olumsuz olarak eleştirilmiştir. Eleştiriler özellikle, II. Meşrutiyet'in değişmeyen zihniyetin temsili olduğu üzerinden yapılmıştır. Toplumun, eğitimin, ekonominin hali, II. Meşrutiyet'ten evvel ne ise halâ odur. Kadının, kadın-erkek ilişkisinin, değişen aile yapısının, moda ve tüketim olgusunun ise eleştirisi; yaşanan biçimsel dönüşümün Osmanlı Devleti'nin kültürel ve bununla bağıntılı olarak ahlakî yapısına uygun olmamasından kaynaklanmaktadır.

Bu çalışma, mizah basını üzerinde sosyokültürel çözümleme yaparak yukarıdaki değerlendirmenin yapılmasına fırsat vermiştir. Böylece, Osmanlı Devleti'nde başlayan ve etkileri günümüze dek süren değişim ve dönüşüm hareketlerinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Ancak çalışmada, yapılan incelemenin niteliksel bir özellik taşıması ve yorumların diğer araştırmacılar tarafından yapılacak yorumlardan sadece biri olması, aynı örnek üzerinde de olsa inceleme yapmaya kapı aralamaktadır. Mizahın eğlenceli de olsa gerçeklik üretme çabası da bu tür çalışmaların gerçekleştirilmesini hem gerekli, hem de ilgi çekici kılmaktadır.

KAYNAKÇA

Abadan, Yavuz (1999). "Tazimat Fermanının Tahlili". *Tanzimat I.* içinde (ss. 31-58). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Ahmad, Feroz (1999). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ahmad, Feroz (2010). *İttihat ve Terakki (1908-1914)*. (Çev. Nuran Yavuz). İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ahmet Mithat Efendi (1992). *Felatun Bey ve Rakım Efendi*. Gözlem Yayıncılık: İstanbul.

Aktar, Cengiz (1993). *Türkiye'nin Batılılaştırılması*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Akyüz, Yahya (1989). *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.

Alkan, Necmettin (2006). *Avrupa Karikatüründe II. Abdülhamit ve Osmanlı İmajı*. İstanbul: Selis Kitaplar.

Amin, Samir (2006). *Modernite Demokrasi ve Din*. Fikret Başkaya. Uğur Günsür. Güven Öztürk. (Çev.), İstanbul: Maki Basım Yayın.

Arat, Reşid Rahmeti (1991). *Kutadgu Bilig I Metin*. (Yaz. Yusuf Has Hacip). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Arat, Reşid Rahmeti (1992). *Atabetü'l Hakayık*. (Yaz. Edib Ahmed B. Mahmud. Yükneki). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ardıç, İbrahim Selçuk (2009). *Kalem Dergisi ve Mizah Anlayışı*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: İstanbul.

Aristoteles (1995). *Retorik*. (Çev. Mehmet H. Doğan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Aristoteles (1998). *Nikomakhos'a Etik*. (Çev. Saffet Babür). Ankara: Ayraç Yayınevi.

Aristoteles (2011). *Poetika*. (Çev. Furkan Akderin). İstanbul: Say Yayınları.

Armağan, Mustafa (2006). *Abdülhamit'in Kurtlarla Dansı*. İstanbul: Ufuk Kitap.

Armaoğlu, Fahir (1964). *Siyasi Tarih* (1789-1960). Ankara: Sevinç Matbaası.

Arseven, Celal Esat (1993). *Sanat ve Siyaset Hatıralarım.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Avcı, Artun (2003). Toplumsal Eleştiri Söylemi Olarak Mizah ve Gülmece. Web Sayfası: http://www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=1&dsid=151&dyid=487. (Şubat 2012).

Avcı, Yasemin (2009). "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde 'Otoriter Modernleşme' ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. Ankara.

Bacon, Francis (1986). *Denemeler*. (Çev. Akşit Göktürk). İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Bahtin, Mihail (2005). *Rabelais ve Dünyası.* (Çev. Çiçek Öztek). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Barbarosoğlu, Fatma Karabıyık (1995). *Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Baskıcı, Murat (2002). "Osmanlı Anadolusu'nda Sigorta Piyasası 1860-1918". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. Ankara: s. 1-33.

Başkaya, Fikret (2010). *Yediyüz*. Ankara: Maki Basın Yayın.

Baudelaire, Charles (1997). *Gülmenin Özü*. İrfan Yalçın. (Çev.), İstanbul: İris Yayıncılık.

Bayrak, Orhan M. (1982). *Osmanlı Tarihi Yazarları*. İstanbul: Osmanlı Yayınları.

Beattie, James (1809). *The Works of James Beattie.* Philadelphia: Published by Hopkins and Earle.

Belge, Murat (1995). "Osmanlı'da ve Rusya'da Aydınlar". *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu* içinde (ss. 123-132). Sabahattin Şen. (Yay. Haz.), İstanbul: Bağlam Yayınları.

Belge, Murat (1997). *Tarihten Güncelliğe.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Bergson, Henri (2006). *Gülme*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Berkes, Niyazi (1975). *Türk Düşününde Batı Sorunu*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Berkes, Niyazi (2009). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Berktay, Fatmagül (2002). "Osmanlı'dan Cumhuriyete Feminizm". *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*. Cilt I. içinde (ss. 348-361). Tanıl Bora ve Murat Gültekin (Ed.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Borak, Sadi (2004). *Atatürk'ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri*. Ankara: Kırmızı Beyaz Yayınları.

Brummett, Palmira (2000). "Açgözlülük. Kolera. Moda: Osmanlı Karikatür Âleminde Kültürel Emperyalizm". *Doğu'da Mizah* içinde (ss.137-157). Ali Berktay (Çev.), İstanbul: YKY.

Brummett, Palmira (2003). *İmge ve Emperyalizm 1908-1911/İkinci Meşrutiyet Basınında*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Budak, Ali (2007). "Osmanlı Modernleşmesi ve Edebiyat". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Kütahya: s. 117-145.

Bulaç, Ali (1990). *İslam Dünyasında Toplumsal Değişme*. İstanbul: Endülüs Yayınları.

Cantek, Levent (2001). "Çöküş Sürecinde Osmanlı Mizahının Kritiği". *Güldiken*. içinde (ss.14-23). Sayı: 24. İstanbul: İris Yayınları.

Cem, 10 Kasım 1910-19 Ekim 1912.

Cem, 29 Aralık 1927. ss.9.

Cem, İsmail (1982). *Türkiye' de Geri Kalmışlığın Tarihi*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Çakır, Hamza (2002). *Osmanlı'da Basın İktidar İlişkileri*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Çakır, Hamza (2006). "Tarihimizin İlk Mizah Dergisi *Diyojen*'in Kapatma Cezalarına Yine Mizahi Yoldan Gösterdiği Tepkiler". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Konya: s. 161-172.

Çakır, Serpil (1994). *Osmanlı Kadın Hareketleri*. İstanbul: Metis Yayınları.

Çapanoğlu, Münir Süleyman (1970). *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.

Çelik, Yüksel (2005). *Hüsrev Mehmet Paşa Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri.* Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul 2005, s. 461-462.

Çeviker, Turgut (1988). *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü/2*. İstanbul: Adam Yayınları.

Çeviker, Turgut (1997). *Karikatür Üzerine Yazılar*. İstanbul: İris Yayınları.

Çiğdem, Ahmet (2004). "Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon". *Modernleşme ve Batıcılık* içinde (ss.68-74). İstanbul: İletişim Yayınları.

Davison, Andrew (2006). *Türkiye'de Sekülarizm ve Modernlik*. Tuncay Birkan (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Devellioğlu, Ferit (2007). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Doğan, Yusuf (2004). "Hz. Peygamber ve Mizah". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C 8. S 2. Sivas. ss. 191-203.

Durkheim, Emile (2006). *Toplumsal İşbölümü*. Özer Ozankaya (Çev.), Toplumsal İşbölümü, İstanbul: Cem Yayınevi.

Durukan, Kaan (2002). "Türk Liberalizminin Kökenleri". *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*. Cilt I. içinde (ss.143-155.). Tanıl Bora ve Murat Gültekin (Ed.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Eagleton, Terry (2005). *İdeoloji.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ebu Davud, Edeb, 93 [5004]. Mizah ve Şakalaşma Bölümü. *Kütüb-ü Sitte*. Web Sayfası: http://hadis.resulullah.org/index.php?s=oku&id=2766. (Haziran 2013).

Eker, Gülin Öğüt (2009). *İnsan Kültür* Mizah. Ankara: Grafiker Yayınları.

Ekrem, Recaizade Mahmut Ekrem (2005). *Araba Sevdası*. Hüseyin Alacatlı. (Yay. Haz.), Akçağ Yayınları: Ankara.

Ergin, Muharrem (1984). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ergin, O. Nuri (1977). *Türk Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Neşriyat.

Ergin, O. Nuri (1995). *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*. C. 3. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.

Ergün, Mustafa (1979-1982). "Emrullah Efendi Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. Ankara: s. 7-36.

Es, Hikmet Feridun (1935, 4 Eylül). "İnce Zevkli Bir Antika Meraklısı Salâh Cimcoz Bize Hatıralarını Anlatıyor". *Yedigün Gazetesi*. İstanbul. s. 3-4.

Findley, Carter (2011). *Modern Türkiye Tarihi.* Güneş Ayas (Çev.), İstanbul: Timaş Yayınları.

Foucault, Michel (2006). *Hapishanenin Doğuşu*. Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.), Ankara: İmge Kitabevi.

Freud, Sigmund (2012). *Espriler ve Bilinçdışı İle İlişkileri. (*Çev. Emre Kapkın). İstanbul: Payel Yayınevi.

Genç, Mehmet (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Georgeon, François (2000). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gülmek mi?". *Doğu'da Mizah* içinde (ss. 79-103). Ali Berktay (Çev.), İstanbul: YKY.

Gerçek, Selim Nüzhet (1931). *Türk Gazeteciliği*. İstanbul: İstanbul Matbuat Cemiyeti.

Giddens, Anthony (2000). *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Giddens, Anthony ve Pierson Christopher (2001). *Modernliği Anlamlandırma*. Serhat Uyurkulak-Murat Sağlam (Çev.), İstanbul: Alfa Yayınları.

Goffman, Daniel (2004). *Osmanlı Dünyası ve Avrupa*. Ülkün Tansel (Çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi.

Gökalp, Ziya (2005). *Hars ve Medeniyet*. İstanbul: Toker Yayınları.

Gökalp, Ziya (2008). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Akvaryum Yayınları.

Güneş, Sadık (2001). *Medya ve Kültür*. Ankara: Vadi Yayınları.

Güngör, Erol (1997). *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Güvenç, Ahmet Özgür (2011). "Dede Korkut Kitabı'nda Mizah". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 46. Erzurum. ss. 157-180.

Hairi, Abdulkerim (1993). *Osmanlı'nın Batılılaşma Çabaları ve Batı'nın İki Yüzü*. Hasan Büyükcengiz (Çev.), İstanbul: Yöneliş Yayınları.

Hampson, Norman (1991). *Aydınlanma Çağı*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Hanioğlu, M. Şükrü (1985).*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük* (1889-1902). İstanbul: İletişim Yayınları.

Haşim, Ahmet (1969). *Bize göre: Gurebahane-i Laklakan: Frankfurt Seyahatnamesi*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.

Heinzelmann, Tobias (2004). *Osmanlı Karikatüründe Balkan Sorunu 1908-1914*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Hobbes, Thomas (1995). *Leviathan.* (Çev. Semih Lim). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Homeros (2005). *İlyada.* (Çev. Azra Erhat, A. Kadir). İstanbul: Can Yayınları.

II.Abdülhamit (2009). *II. Abdülhamit'in Hatıra Defteri Ulu Hakan mı Kızıl Sultan mı*. Nurer Uğurlu (Yay. Haz.), İstanbul: Örgün Yayınevi.

İdemen, Nezihe (1994). *1869-1876 Yılları Arasında Yayınlanan Mizah Gazetelerinde İstanbul Hayatı*. Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.

İlhan, Atilla (2005). *Hangi Batı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İnalcık, Halil (1996). *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları*. *İncelemeler*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

İnalcık, Halil (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600).* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İnsel, Ahmet (2003). *Türkiye Toplumunun Bunalımı*. İstanbul: Birikim Yayınları.

İnuğur, M. Nuri (2005). *Basın ve Yayın Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.

İskit, Server (1939). *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*. İstanbul: Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatından.

Kalem, 3 Eylül 1908-29 Haziran 1911.

Kandemir, Feridun (1936, 19 Şubat). "Üstat Cem". *Yedigün Gazetesi*. İstanbul. s. 18-21.

Kandiyoti, Deniz (2007). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar.* İstanbul: Metis Yayınları.

Kant (2011). *Yargı Yetisinin Eleştirisi.* (Çev. Aziz Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.

Karabekir, Kazım (1995). *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul: Emre Yayınları.

Karay, Refik Halit (1959). "Cem'e Dair Hatıralar". *Karikatür Üstadlarımız: Cem ve Ramiz: Hayatları. Karikatürleri. Hatıraları* içinde (ss.10). İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi.

Karay, Refik Halit (2009). *Kirpinin Dedikleri*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.

Karpat, Kemal (1995). "Kimlik Sorununun Türkiye'de Tarihi. Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi". *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu* içinde (ss. 23-38). Sabahattin Şen (Yay. Haz.), İstanbul: Bağlam Yayınları.

Karpat, Kemal (2008). *Osmanlı Modernleşmesi*. Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan (Çev.), Ankara: İmge Kitabevi.

Karpat, Kemal (2011). *Türk Siyasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Kayalı, Kurtuluş (2003). *Türk Düşünce Tarihinde Yol İzleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kayan, Mustafa (2007). *Gen Bencildir Öyleyse Kapitalizm*. İstanbul: Cinius Yayınları.

Keskin, Recai (2008). *Cem Dergisi*. Yüksek Lisans Tezi. Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Keyder, Çağlar (2005). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kılıçbay, Mehmet Ali (1992). *Doğu'nun Devleti Batının Cumhuriyeti*. Ankara: Gece Yayınları.

Kierkegaard, Sören (2013). *Kahkaha Benden Yana.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Koestler, Arthur (1997). *Mizah Yaratma Eylemi*. Sevinç Kabakçıoğlu. Özcan Kabakçıoğlu (Çev.), İstanbul: İris Yayıncılık.

Koloğlu, Orhan (2002). "II. Abdülhamit'in Siyasi Düşüncesi". *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*. Cilt I. içinde (ss. 273-276). Tanıl Bora ve Murat Gültekin (Ed.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Koloğlu, Orhan (2002). *1908 Basın Patlaması*. İstanbul: BAS-HAŞ Yayınları.

Kongar, Emre (1979). *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Kongar, Emre (2006). *Tarihimizle Yüzleşmek*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Korlaelçi, Murtaza (1986). *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Köker, Levent (2007). *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kundera, Milan (2003). *Gülüşün ve Unutuşun Kitabı.* (Çev. Erhan Bener). İstanbul: Can Yayınları.

Kurnaz, Şefika (1996). *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Kutlu, Şemsettin (1955, 5 Ocak). "Meşrutiyet Döneminde Mizah Gazeteleri." *Zafer Gazetesi.* Ankara: Güneş Matbaacılık. s. 5.

Küçükömer, İdris (1969). *Düzenin Yabancılaşması*. İstanbul: Ant Yayınları.

Lewis, Bernard (1996). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Metin Kıratlı (Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Mardin, Şerif (2005). "Tanzimat ve Aydınlar". *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler 3* içinde (ss. 261-283). Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (Der.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Şerif (2006). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Şerif (2007). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Şerif (2008). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Meriç, Cemil (2006). *Kırk Ambar*. Cilt 2. Ankara: İletişim Yayınları.

Meriç, Cemil (2008a). *Bu Ülke*. Ankara: İletişim Yayınları.

Meriç, Cemil (2008b). *Umrandan Uygarlığa*. Ankara: İletişim Yayınları.

Metin, Celal (2010). "Yakın Dönemde Osmanlı'da Kültür Değişmesi". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* Manisa: s. 37-50

Midhat, Ali Haydar (2008). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatıralarım*. İstanbul: Bengi Yayınları.

Moliere (1943). *Sevda Hekim.* (Çev. Oktay Rıfat). Ankara: Maarif Matbaası.

Moliere (2005). *Hastalık Hastası.* (Çev. Sonat Kaya). İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınları.

Morreall, John (1997). *Gülmeyi Ciddiye Almak.* Kubilay Aysevener. Şenay Soyer (Çev.), İstanbul: İris Yayınları.

Namık Kemal (1984). *İntibah*. Mehmet Kaplan. (Yay. Haz.), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara.

Nebioğlu, Osman (1986). *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Nesin, Aziz (2001). *Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı.* İstanbul: Adam Yayınları.

Nietzche, Friedrıch (2007). *İyinin ve Kötünün Ötesinde.* (Çev. Ahmet İnam). İstanbul: Say Yayınları.

Ortaylı, İlber (2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ortaylı, İlber (2002). "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar". *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*. Cilt I. içinde (ss.36-41.). Tanıl Bora ve Murat Gültekin (Ed.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Ortaylı, İlber (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Ortaylı, İlber (2006). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı.* İstanbul: Alkım Yayınevi.

Öngören, Ferit (1998). *Türk Mizahı ve Hicvi*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Öz Özcan, Aynur (2006). "Alpamış Destanında Mizahî Unsurlar". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. C3.S3. Ankara. ss. 31-49

Özbent, İkbal (1987). *İlk Türkçe Mizah Gazetelerinde Alafranga Tipler ve Alafranga Hayat*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi: İstanbul.

Özdiş, Hamdi (2010). *Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset*. İstanbul: Libra Kitap.

Özer, İlbeyi (2006). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Yaşam ve Moda*. İstanbul: Truva Yayınları.

Özgürel, Avni (2001). *Osmanlı'da Gece Hayatı*. Web Sayfası: http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=604652&CategoryID=99. (Ocak, 2013).

Özkırımlı, Atilla (1995). "Değer Bunalımı ve Kimliksizleşme". *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu* içinde (ss.19-21). Sabahattin Şen (Yay. Haz.), İstanbul: Bağlam Yayınları.

Pala, İskender (1989). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayım Pazarlama.

Paz, Octavio (1990). *Düşler Boyunca Yaratmak*. (Çev. Ahmet Cemal). İstanbul: Can Yayınları.

Platon (2006). *Devlet*. İstanbul: Metropol Yayınları.

Platon (2007). *Yasalar*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Prens Sabahattin (2002). *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*. İnan Keser (Çev.), Ankara: Liberte Yayınları.

Rabelais, François (2010). *Gargantua*. (Çev. İsmail Yerguz). İstanbul: Say Yayınları.

Safa, Peyami (1999). *Fatih-Harbiye*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Said Halim Paşa (1973). *Buhranlarımız*. İstanbul: Tercüman Gazetesi.

Said, Edward (1998). *Oryantalizm*. Nezih Uzel (Çev.), İstanbul: İrfan Yayınevi.

Sanders, Barry (2001). *Kahkahanın Zaferi*. (Çev. Kemal Etakay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sarı, Mevlüt (1982). *El-Mevarid Arapça Türkçe Lûgat*. İstanbul: Bahar Yayınları.

Schopenhauer, Arthur (2010). *The World as Will and Representation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Selçuk, Turhan (1998). *Grafik Mizah*. Turgut Çeviker (Der.), İstanbul: İris Yayıncılık.

Sencer, Mustafa (1999). *Osmanlı Toplum Yapısı*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Seyhan, Salih (2011). "II. Meşrutiyet Döneminde Yayınlanan Mizah gazetesi Karagöz". *Gülmenin Arkeolojisi ve Medyada Mizah Olgusu*. içinde (191-201). Erzurum: Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi.

Shakespeare, William (1962). *On İkinci Gece*. (Çev. Avni Givda). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Shakespeare, William (1965). *Kral Lear*. (Çev. İrfan Şahinbaş). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Shaw, Stanford J.. Shaw, Ezel Kural (2000). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. Mehmet Harmancı (Çev.), İstanbul: E Yayınları Tarih Dizisi.

Simmel, Georg (2000). *"Metropol ve Zihinsel Yaşam", Şehir ve Cemiyet* içinde (ss. 167-185). Ahmet Aydoğan (Haz.), İstanbul: İz Yayıncılık.

Sorokin, Pıtırım A. (1972). *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*. Mete Tunçay (Çev.), Ankara: Bilgi Yayınevi.

Spencer, Herbert (1863). "The Physiology of Laughter". *Essays: Scientific, Political and Speculative (Second Series)* içinde (ss.105-120). London, Edinburgh: Williams and Norgate.

Şahin, Eyüp (2001). *1907'den 2000'e Polis Okulları*. Ankara: APK Dairesi Başkanlığı.

Şeriati, Ali (1980). *Medeniyet ve Modernizm*. Fatih Selim, Abdurrahman Aslan (Çev.), İstanbul: Düşünce Yayınları.

Şinasi (2007). *Şair Evlenmesi*. İstanbul: Parıltı Yayınları.

Tahsin Paşa (2008). *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*. Ankara: İmge Kitabevi.

Taner, Haldun (1998). "Akbaba'nın Ardından". *Ölürse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil*. İçinde (ss. 231-235). Ankara: Bilgi Yayınevi.

Tanilli, Server (2006). *Uygarlık Tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınevi.

Tekin, Yusuf (2002). "Türkiye'de İlk Sosyalist Hareket İştirak Çevresi'nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme". *Ankara SBE Dergisi*. (57)4. Ankara. ss. 171-184.

Timur, Taner (1980). *Osmanlı Toplumsal Düzeni*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Tirmizî, Birr 57, [1991]. Mizah ve Şakalaşma Bölümü. *Kütüb-ü Sitte*. Web Sayfası: http://hadis.resulullah.org/index.php?s=oku&id=2766. (Haziran 2013).

Tirmizî, Fiten 3, [2161]. Mizah ve Şakalaşma Bölümü. *Kütüb-ü Sitte*. Web Sayfası: http://hadis.resulullah.org/index.php?s=oku&id=2766. (Haziran 2013).

Tiyatro net (Tarih Yok). *Osmanlı Tiyatrosu.* Web Sayfası: http://www.tiyatro.net/sayfa/40/osmanli_tiyatrosu.html. (Şubat 2010).

Topçu, Nurettin (1998). *Kültür ve Medeniyet*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Topuz, Hıfzı (2003). *Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Tönnies, Ferdinand (2000). *"Gemeinschaft ve Gesellschaft", Şehir ve Cemiyet* içinde (ss. 185-219). Ahmet Aydoğan (Haz.), İstanbul: İz Yayıncılık.

Tunaya, Tarık Zafer (1989). *Medeniyetin Bekleme Odasında*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Tunaya, Tarık Zafer (2004a). *Hürriyetin İlanı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tunaya, Tarık Zafer (2004b). *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tunçer, Polat (2010). *İttihatçı Cavit Bey*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Turhan, Mümtaz (1997). *Kültür Değişmeleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Türk Dil Kurumu (Tarih Yok). *Moda.* Web Sayfası: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.4f88036f3c8592.62983622 (Şubat 2010).

Türkdoğan, Orhan (1983). *Milli Kültür Modernleşme ve İslam*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Türkdoğan, Orhan (1997). *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi*. İstanbul: Birleşik Yayınları.

Türkdoğan, Orhan (2004). *Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Uğurlu, Nurer (2009). "II. Abdülhamit'in Hayatına Kısa Bir Bakış". *II. Abdülhamit'in Hatıra Defteri Ulu Hakan mı Kızıl Sultan mı*. içinde. Nurer Uğurlu (Haz.), İstanbul: Örgün Yayınevi.

Uşaklıgil, Halit Ziya (1924). *Kenarda Kalmış*. İstanbul: İkbal Kütüphanesi Sahibi Hüseyin.

Ülgener, Sabri (1981). *İktisadi Çözülmenin Zihniyet ve Ahlak Dünyası*. İstanbul: Der Yayınları.

Ülgener, Sabri F (1983). *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*. Ankara: Mayaş Yayınları.

Ülgener, Sabri F. (2006). *Zihniyet ve Din İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul: Derin Yayınları.

Ülken, Hilmi Ziya (1966). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi.* Cilt I. Konya: Selçuk Yayınları.

Ünal, Tahsin (1977). *Türk Siyasi Tarihi 1700-1958*. Ankara: Emel Yayınları.

Van Der Loo, Hans; Van Reijen, Willem (2006). *Modernleşmenin Paradoksları*. Kadir Canatan (Çev.), İstanbul: İnsan Yayınları.

Weber, Max (2008). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Zeynep Gürata (Çev.), Ankara: Ayraç Kitabevi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kataloğu. (2010). Web Sayfası: http://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html. (Haziran 2013).

Yalçın, Hüseyin Cahit (2001). *Tanıdıklarım*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Yalman, Ahmet Emin (1997). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim I.* Erol Şadi Dinç (Yay. Haz.), İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret AŞ.

Yavuz, Hilmi (2000). *Modernleşme. Oryantalizm ve İslam*. İstanbul: Büke Yayınları.

Yavuz, Hilmi (2004). "Modernleşme: Parça mı. Bütün mü? Batılılaşma: Simge mi. Kavram mı?". *Modernleşme ve Batıcılık* içinde (ss. 212-218). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yavuz, Hilmi (2008). *Batı Uygarlığı Tarihine Teorik Bir Giriş*. Ankara: Aşina Kitaplar.

Yetkin, Sabri (1996). *Ege'de Eşkıyalar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Yılmaz, Türel. (Yıl Yok). *Balkan Tarihinden Bir Kesit: XIX. Yüzyılda Balkanlar'da Bağımsızlık Hareketleri.* Web Sayfası: http://www.akader.info/KHUKA/3_99_subat/balkan_tarihinden.htm . (Ocak 2010).

Yirmisekiz Çelebi Mehmet (1993). *Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefâretnâmesi*. Beynun Akyavaş (Yayına Hazırlayan), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Yücebaş, Hilmi (1959). *Karikatür Üstadlarımız: Cem ve Ramiz: Hayatları. Karikatürleri. Hatıraları*. İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi.

Yücebaş, Hilmi (2004). *Hiciv ve Mizah Edebiyatı Antolojisi*. İstanbul: L&M Yayınları.

Yüksel, Mehmet (2004). *Modernite Postmodernite ve Hukuk*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Zürcher, Erik Jan (2008). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Yasemin Saner (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Ansiklopediler

And, Metin (1983). "Cumhuriyetten Önce Türkiye'de Tiyatro". *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi.* (9, 2504-2511). İstanbul: İletişim Yayınları.

And, Metin (1985). "Tanzimat ve Meşrutiyet Tiyatrosu". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. (6, 1608-1622). İstanbul: İletişim Yayınları.

Güzel, Şehmuz (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. (3, 858-874). İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçu, Reşat Ekrem (1960). "Cem". *İstanbul Ansiklopedisi*. (6, 3431-3432). İstanbul: Tan Matbaası.

Koçu, Reşat Ekrem (1971). "Salah Cimcoz". *İstanbul Ansiklopedisi*. (11, 7). İstanbul: Tan Matbaası.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. (1977). "Celâl Sahir Erozan". (70-71). İstanbul: Dergah Yayınları.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. (1977). "Cenab Şahabettin". (44-48). İstanbul: Dergah Yayınları.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. (1977). "Hamdullah Suphi Tanrıöver". (232-233). İstanbul: Dergah Yayınları.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. (1977). "Hüseyin Cahit Yalçın". (550-552). İstanbul: Dergah Yayınları.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. (1977). "Hüseyin Rıfat Işıl". (302). İstanbul: Dergah Yayınları.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. (1977). "Hüseyin Suat Yalçın". (552-553). İstanbul: Dergah Yayınları.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. (1977). "İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci". (492). İstanbul: Dergah Yayınları.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. (1977). "İbrahim Aleaddin Gövsa". (366). İstanbul: Dergah Yayınları.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (1977). "İzzet Melih Devrim". *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi.* (282). İstanbul: Dergah Yayınları.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. (1977). "Mithat Cemal Kuntay". (442-443). İstanbul: Dergah Yayınları.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. (1977). "Osman Cemal Kaygılı". (232). İstanbul: Dergah Yayınları.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. (1977). "Raif Necdet Ketselli". (295). İstanbul: Dergah Yayınları.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. (1977). "Refik Halit Karay". (192-194). İstanbul: Dergah Yayınları.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. (1977). Süleyman Nazif". (543). İstanbul: Dergah Yayınları.

EK 1 BEYAN-I İTİZAR (*Kalem* Dergisi, 3 Eylül 1908: 2)

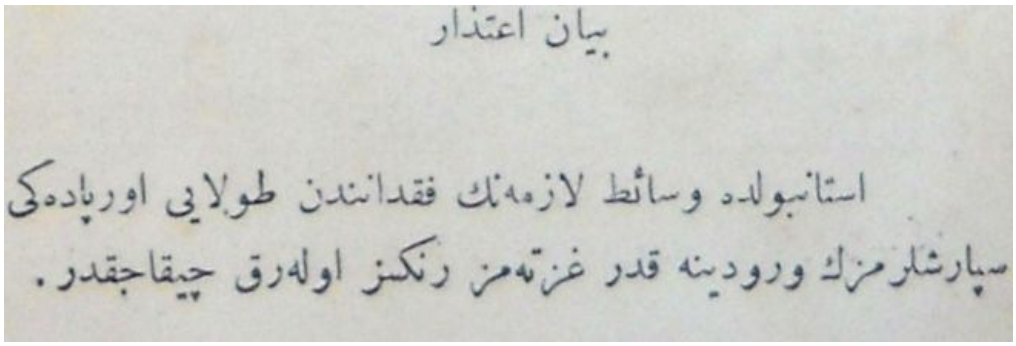
بیان اعتذار

استانبولده وسائط لازمه‌نك فقداننڈن طولایی اورپاده‌کی
سپارشلرمزك ورودینه قدر غزته‌مز رنکسز اوله‌رق چیقاجقدر.

[İstanbul'da vesait-i lazimenin fıkdanından [1] dolayı Avrupa'daki siparişlerimizin vüruduna[2] kadar gazetemiz renksiz olarak çıkacaktır.]

[1] Fıkdan: Yokluk

[2] Vürud: Geliş

EK 2 İFADE-İ MAHSUSA (*Kalem* Dergisi, 3 Eylül 1908: 2)

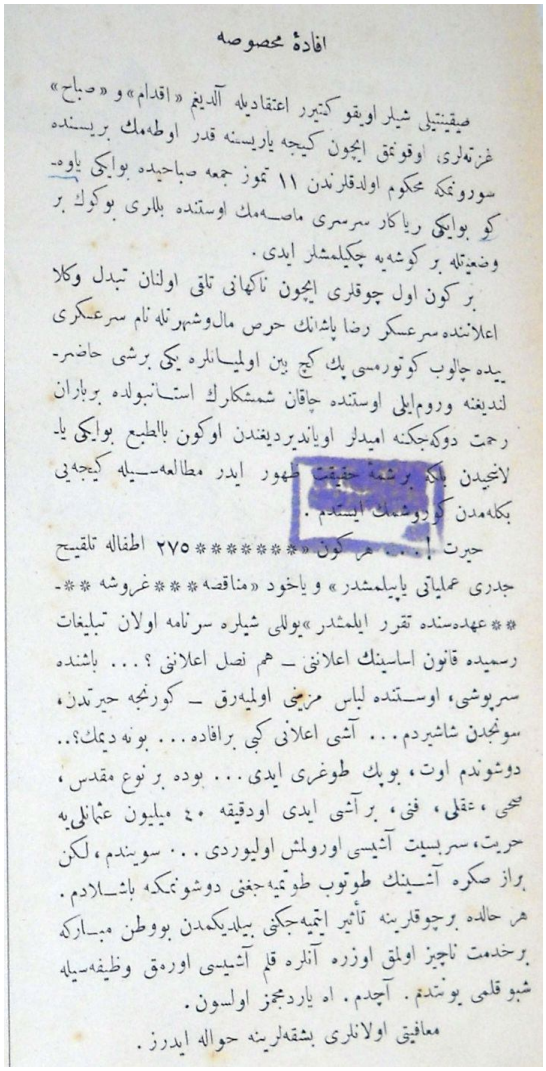

افادهٔ مخصوصه

صیقینتیلی شیلر اویقو کتیرر اعتقادیله آلدیغم «اقدام» و «صباح» غزتهلری، اوقونمق ایچون کیجه یاریسنه قدر اوطهمك بریسنده سورونمکه محکوم اولدقلرندن ۱۱ تموز جمعه صباحیده بوایکی یاوه- کو بوایکی ریاکار سرسری ماصهمك اوستنده بللری بوکوك بر وضعیتله بر کوشهیه چکیلمشلر ایدی.

بر کون اول چوقلری ایچون ناکهانی تاقی اولنان تبدل وکلا اعلانندهسرعسکر رضا پاشانك حرص مال‌وشهرتله نام سرعسکری یده چالوب کوتورمسی پك کج یین اولیسانلره یکی برشی حاضر- لندیغنه وروملیلی اوستنده چاقان شمشکارك استانبولده برباران رحمت دوکهجکنه امیدلر اویاندیردیغندن اوکون بالطبع بوایکی یا- لانجیدن بکه برشمه حقیقت ظهور ایدر مطالعهسیله کیجهیی بکلهمدن کوزلوشمك ایستدم.

حیرت !... هر کون «******* ۲۷۵ اطفاله تلقیح جدری عملیاتی یاپیلمشدر» و یاخود «مناقصه*** غروشه ***- ** عهدهسنده تقرر ایلمشدر» یوللی شیلره سرنامه اولان تبلیغات رسمیده قانون اساسینك اعلانی ــ هم نصل اعلانی ؟... باشنده سرپوشی، اوستنده لباس مزیفی اولیهرق ــ کورنجه حیرتدن، سوزمجدن شاشیردم... آشی اعلانی کبی برافاده... بونه دیمك؟.. دوشوندم اوت، بویك طوغری ایدی... بوده بر نوع مقدس، صحی، عقلی، فنی، بر آشی ایدی اودقیقه ٤٠ میلیون عثمانلیه حریت، سربستیت آشیسی اورولمش اولیوردی... سویندم، لکن براز صکره آشینك طوتوب طوتمیهجغنی دوشونمکه باشلادم. هر حالده برچوقلرینه تأثیر اتمیهجکنی بیلدیکمدن بووطن مبارکه برخدمت ناچیز اولق اوزره آنلره قلم آشیسی اورمق وظیفهسیله شبو قلمی یونتدم. آچدم. اه یاردمجز اولسون.

معافیتی اولانلری بشقهلرینه حواله ایدرز.

[Sıkıntılı şeyler uyku getirir itikatıyla aldığım “İkdam” ve “Sabah” gazeteleri okunmak için gece yarısına kadar odamın birisinde sürünmeye mahkûm olduklarından 11 Temmuz Cuma sabahı da bu iki yave-gû[3], bu iki riyakâr serseri masamın üstünde belleri bükük bir vaziyette köşeye çekilmişler idi.

Bir gün evvel çokları için nagehan-ı[4] telakki[5] olunan tebdili vükelanın[6] ilanında Serasker Rıza Paşa’nın hırs-ı mal ve şöhretiyle nam-ı seraskeriye-yi de çalıp götürmesi

[3] Yave-gû. Saçma sapan

[4] Nagehan: Ansızın, birdenbire

[5] Telakki: Kabul etme

[6] Vükela: Vekiller

pek geç beyyin[7] olmayanlara yeni bir şey hazırlandığını ve Rumeli üstünde çakan şimşeklerin İstanbul'da bir baran-ı rahmet dökeceğine ümitler uyandırdığından; o gün bittabî bu iki yalancıdan belki bir şem-i hakikat zuhur eder mütalaâsıyla geceyi beklemeden görüşmek istedim.

Hayret!.. Hergün 275 etfale[8] telkîh-i cederi[9] ameliyatı yapılmıştır "veyahut münakasa[10], kuruşa, uhdesinde takrir eylemiştir" yollu şeylere sername olan tebligat-ı resmî de Kanun-i Esasi'nin ilanını, -Hem nasıl ilanını?.. Başında serpuşu, üstünde libas-ı müzeyyen i olmayarak- görünce hayretten, sevinçten şaşırdım… Aşı ilanı gibi bir ifade… Bu ne demek?.. Düşündüm evet, bu pek doğru idi… Bu da bir nev-i mukaddes sıhhî, âkil, fenni bir aşı idi. O dakika 40 milyon Osmanlı'ya hürriyet, serbestiyet aşısı vurulmuş oluyordu… Sevindim, lâkin biraz sonra aşının tutup tutmayacağını düşünmeye başladım. Her halde birçoklarına tesir etmeyeceğini bildiğimden bu vatan-ı mübareğe bir hidmet[11] naçiz olmak üzere onlara Kalem aşısı vurmak vazifesiyle şu Kalem'i yonttum, açtım. Allah yardımcımız olsun.

Muafiyyeti olanları başkalarına havale ederiz.]

[7] Beyyin: Açık, aşikar

[8] Etfal: Çocuk

[9] Telkih-i cederi: Çiçek aşısı

[10] Münakasa: Eksiltme

[11] Hidemet: Hizmet

EK 3 *KALEM* DERGİSİ'NDE KARİKATÜRE İLİŞKİN YAPILAN AÇIKLAMALAR (Kalem, 3 Eylül 1908: 3, 5)

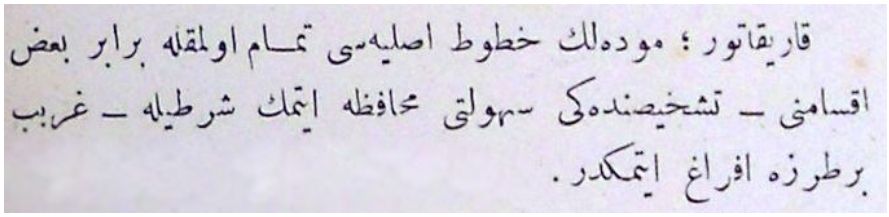

قاریقاتور ؛ موده‌لك خطوط اصلیه‌سی تمـام اولمقله برابر بعض
اقسامنی ـ تشخیصنده‌کی سهولتی محافظه ایتمك شرطیله ـ غریب
برطرزه افراغ ایتمکدر .

[Karikatür; modelin hudûd-u asliyyesi tamam olmakla beraber bazı aksamını – teşhisindeki suhuleti muhafaza etmek şartıyla– garip bir tarza ifrağ[12] etmektir.]

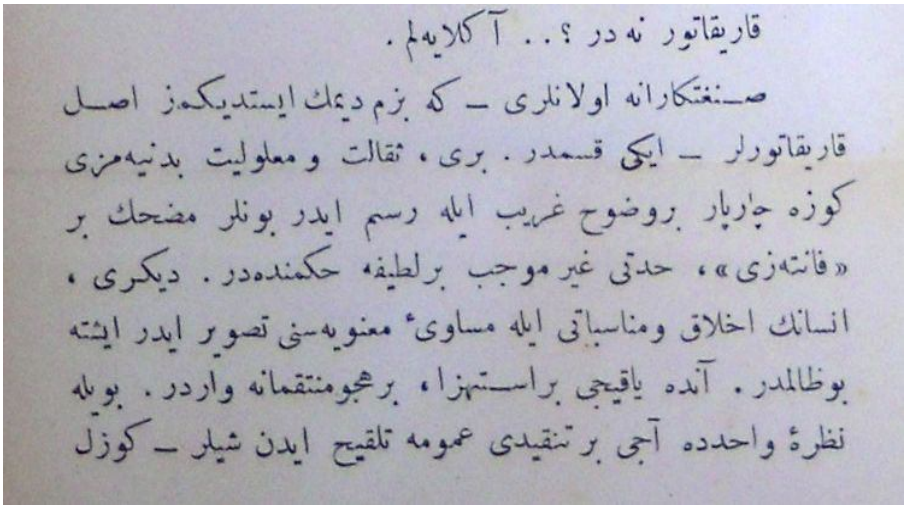

قاریقاتور نه در ؟.. آکلایهلم .
صـنعتکارانه اولانلری ـ که بزم دیمك ایستدیکمز اصـل
قاریقاتورلر ـ ایکی قسمدر . بری ، ثقالت و معلولیت بدنیه‌مزی
کوزه چارپار بروضوح غریب ایله رسم ایدر بونلر مضحك بر
« فانته‌زی » ، حدتی غیر موجب برلطیفه حکمنده‌در . دیکری ،
انسانك اخلاق ومناسباتی ایله مساوئ معنویه‌سنی تصویر ایدر ایشته
بوظالمدر . آنده یاقیجی براستهزا ، برهجومنتقمانه واردر . بویله
نظرهٔ واحدده آجی برتنقیدی عمومه تلقیح ایدن شیلر ـ کوزل

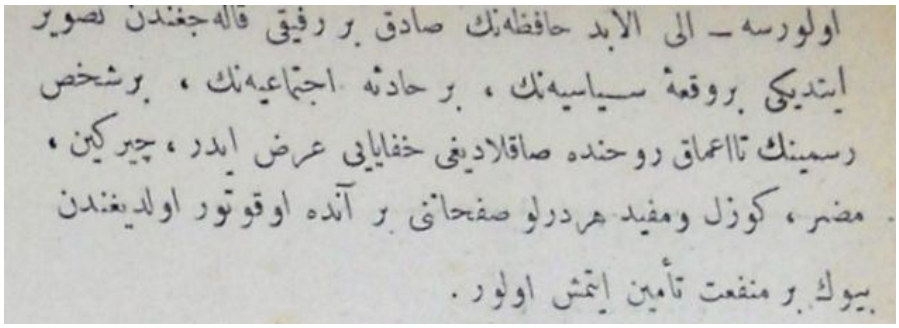

اولورسه ـ الی الابد حافظه‌نك صادق بر رفیقی قالهجغندن تصویر
ایتدیکی بروقعهٔ سیاسیه‌نك ، بر حادثه اجتماعیه‌نك ، برشخص
رسمینك تااعماق روحنده صاقلادیغی خفایایی عرض ایدر ، چیرکین ،
مضر ، کوزل ومفید هردرلو صفحاتی بر آنده اوقوتور اولدیغندن
بیوك بر منفعت تأمین ایتمش اولور .

[Karikatür nedir?.. Anlayalım.

[12] İfrağ: Kalıba dökme, şekillendirme.

Sanatkârane olanları –ki bizim demek istediğimiz asıl karikatürler– iki kısımdır. Biri, sıklet[13] ve malûliyyet[14] bedeniyemizi göze çarpar bir vuzuh[15] garip ile resim eder bunlar mudhik[16] bir "fantezi" hiddeti gayri mucib bir latife hikmetindedir. Diğeri, insanın ahlak ve münasebeti ile mesavî[17] maneviyesini tasvir eder. İşte bu zalimdir. Onda yakıcı bir istihza, bir hicv-i … vardır. Böyle nazra-i[18] vahidede acı bir tenkidi umumi telkih[19] eden şeyler –güzel olursa– ilelebed hafızanın sadık bir refiki kalacağından tasvir ettiği bir vakayı siyasîyenin, bir hadise-i içtimaiyenin, bir şahıs resminin ruhunda sakladığı hafâyâyı[20] arz eder, çirkin muzırre[21], güzel, müfîd[22] her türlü safahati[23] bir anda okutur olduğundan büyük bir menfaat temin etmiş olur.]

[13] Sıklet: Ağırlık, yük

[14] Maluliyet: Sakatlık, hastalık

[15] Vuzuh: Açık, belli olma, anlaşılır olma

[16] Mudhik: Güldüren, güldürücü

[17] Mesavî: Kötülükler

[18] Nazra: Bakış

[19] Telkih: Aşı yapmak

[20] Hafâyâ: Sırlar, gizli şeyler.

[21] Muzırre: Zararlı

[22] Müfîd: Yararlı

[23] Safahat: Safhalar.

EK 4 ABONELİK BİLGİSİNE İLİŞKİN 54. SAYIDA YER ALAN YAZI (*Kalem* Dergisi, 23 Eylül 1909: 15)

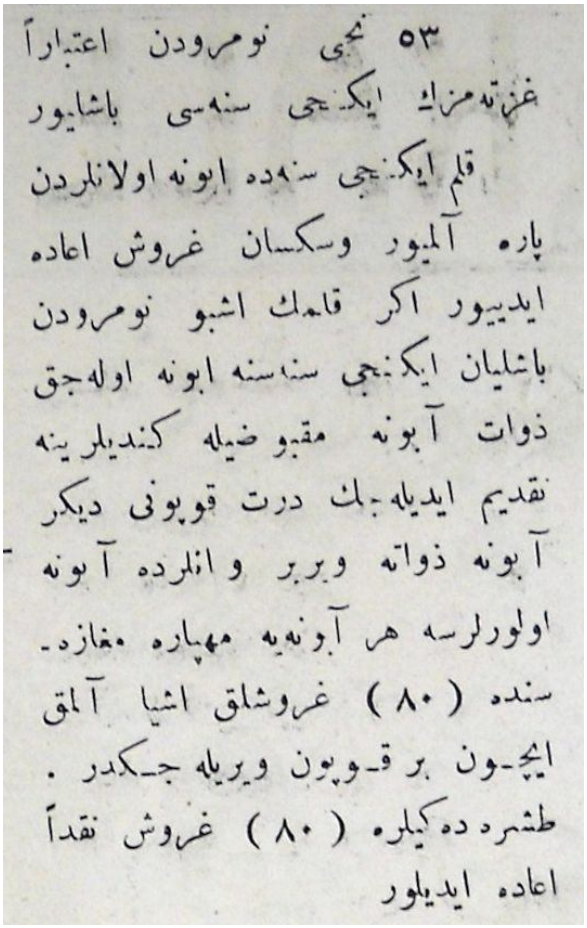

٥٣ نجی نومرودن اعتباراً
غزته‌مزك ایکنجی سنه‌سی باشلیور
قلم ایکنجی سنه‌ده ابونه اولانلردن
پاره آلمیور وسکسان غروش اعاده
ایدییور اگر قلمك اشبو نومرودن
باشلیان ایکنجی سنه‌سنه ابونه اولهجق
ذوات آبونه مقبوضیله کندیلرینه
تقدیم ایدیله‌جك درت قوپونی دیکر
آبونه ذواته ویرر و انلرده آبونه
اولورلرسه هر آبونه‌یه مهپاره مغازه‌-
سنده (٨٠) غروشلق اشیا آلمق
ایچون بر قوپون ویریله جکدر .
طشره ده کیلره (٨٠) غروش نقداً
اعاده ایدیلور

[53. numaradan itibaren gazetemizin ikinci senesi başlıyor. *Kalem* ikinci sene de abone olanlardan para almıyor ve seksen kuruş iade ediyor. Eğer *Kalem*'in işbu numaradan başlayan ikinci senesine abone olacak zevat[24] abone makbuzuyla kendilerine takdim edilecek dört kuponu diğer abone zevata verir ve onlar da abone olurlarsa her aboneye Mehpare Mağazası'nda 80 kuruşluk eşya almak için bir kupon verilecektir. Taşradakilere 80 kuruş nakden iade edilir.]

[24] Zevat: Kişiler, şahıslar, kimseler

EK 5 KALEMİYYUN[25] (*Kalem* Dergisi, 11 Ağustos 1910: 2)

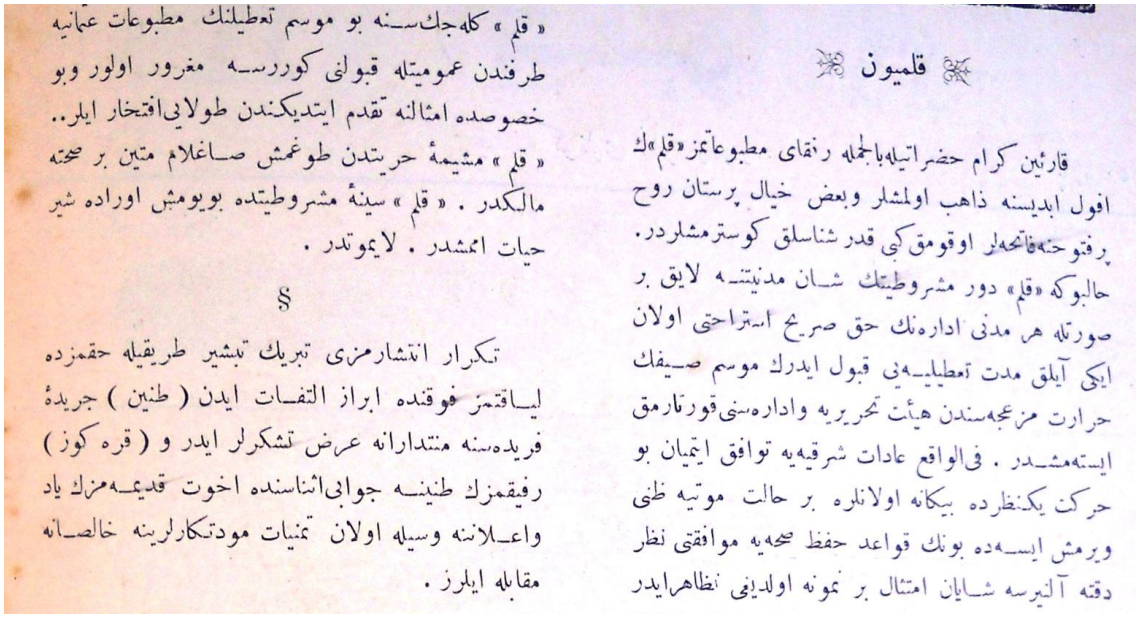

قلميون

قارئين كرام حضراتيله بالجمله رفقاى مطبوعاتمز «قلم»ك
افول ابديسنه ذاهب اولمشلر وبعض خيال پرستان روح
پرفتوحه فاتحه‌لر اوقومق كبى قدر شناسلق كوسترمشلردر.
حالبوكه «قلم» دور مشروطيتك شان مدنيتنه لايق بر
صورتله هر مدنى اداره‌نك حق صريح استراحتى اولان
ايكى آيلق مدت تعطيليه‌يى قبول ايدرك موسم صيفك
حرارت مزعجه‌سندن هيئت تحريريه واداره‌سنى قورتارمق
ايسته‌مشدر . فى الواقع عادات شرقيه‌يه توافق ايتمان بو
حركت يكنظرده بيكانه اولانلره بر حالت موتيه ظنى
ويرمش ايسه‌ده بونك قواعد حفظ صحه‌يه موافقتى نظر
دقته آلنيرسه شايان امتثال بر نمونه اولديغى نظاهرايدر

« قلم » كله‌جك سنه بو موسم تعطيلنك مطبوعات عثمانيه
طرفندن عموميتله قبولنى كوردكدن مغرور اولور وبو
خصوصده امثالنه تقدم ايتديكندن طولايى افتخار ايلر..
« قلم » مشيمهٔ حريتدن طوغمش صاغلام متين بر صحته
مالكدر . « قلم » سينهٔ مشروطيتده بويومش اوراده شير
حيات امشدر . لايموتدر .

§

تكرار انتشارمزى تبريك تبشير طريقيله حقمزده
ليسانقتمز فوقنده ابراز التفات ايدن (طنين) جريدهٔ
فريده‌سنه منتدارانه عرض تشكرلر ايدر و (قره كوز)
رفيقمزك طنينه جوابى اثناسنده اخوت قديمه‌مزك ياد
واعلانله وسيله اولان تمنيات مودتكارلرينه خالصانه
مقابله ايلرز .

[Kariîn-i kiram hazeratıyla bilcümle rüfekâ-yı[26] matbuatımız Kalem'in üfûl[27] -i ebedisine zahib[28] olmuşlar ve bâ'z[29] hayal perestan-ı ruh pûr fütûhâne fatihalar okumak gibi kadirşinaslık göstermişlerdir. Halbuki Kalem devri meşrutiyetin şan-ı medeniyetine layık bir süratle her medeni idarenin hakkı sarih-i[30] istirahati olan iki aylık müddet-i tatiliyeyi kabul ederek mevsim-i sayfin[31] hararet-i müzicesinden heyet-i tahririye ve idaresini kurtarmak istemiştir. Filvâki' âdât-ı şarkiyeye tevafuk etmeyen bu hareket yek nazarda bigane[32] olanlara bir halet-i[33] mevtiye[34] zannı vermiş ise de bunun

[25] Kalemiyyun: *Kalem* Dergisini okuyanlar.

[26] Rüfeka: Arkadaş

[27] Üfûl: Batma, kaybolma, görünmez olma.

[28] Zahib: Bir fikre uyan

[29] Bâ'z: Bir şeyin küçük kısmı

[30] Sarih: Açık, meydanda

[31] Sayf: Yaz mevsimi

[32] Bigane: Kayıtsız, ilgisiz

[33] Halet: Hal, suret, keyfiyet

[34] Mevti: Ölü ile ilgili.

kavâid-i[35] hıfz-i[36] sıhhaya muvafakati nazar-ı dikkate alınırsa şayan-ı imtisal[37] bir numune olduğu tezahür eder.

"Kalem" gelecek sene bu mevsim tatilinin matbuat-ı Osmaniye tarafından umumiyetle kabulünü görürse mağrur olur ve bu hususide emsaline tekaddüm[38] ettiğinden dolayı iftihar eder.. "Kalem" sineî hürriyetten doğmuş sağlam metin bir sıhhate maliktir. "Kalem" sene-i meşrutiyette büyümüş orada şîr-i hayat ummuştur. Layemuttur[39].

Tekrar intişarımızı tebrik-i tebşir[40] tarikıyla hakkımızda liyakatımız fevkinde ibraz-ı iltifat eden (Tanin) ceride-i feridesine minnetterane arz-ı teşekkür eder ve (Karagöz) refikamızın Tanin'e cevabı esnasında uhuvvet-i kadimemizin yâd ve ilanına vesile olan temenniyat-ı meveddetkârlarına[41] halisane mukabele ederiz.]

[35] Kavâid: Kaideler

[36] Hıfz: Saklama, ezberleme

[37] İmtisal: Gerekeni yapma, alınan emre boyun eğme

[38] Tekaddüm: Önüne geçme.

[39] Layemut: Ölmez

[40] Tebşir: Müjde

[41] Meveddet:Sevme, sevgi

EK 6 SERBESTİ-İ MATBÛ'ÂT (*Kalem* Dergisi, 10 Eylül 1908: 2-4)

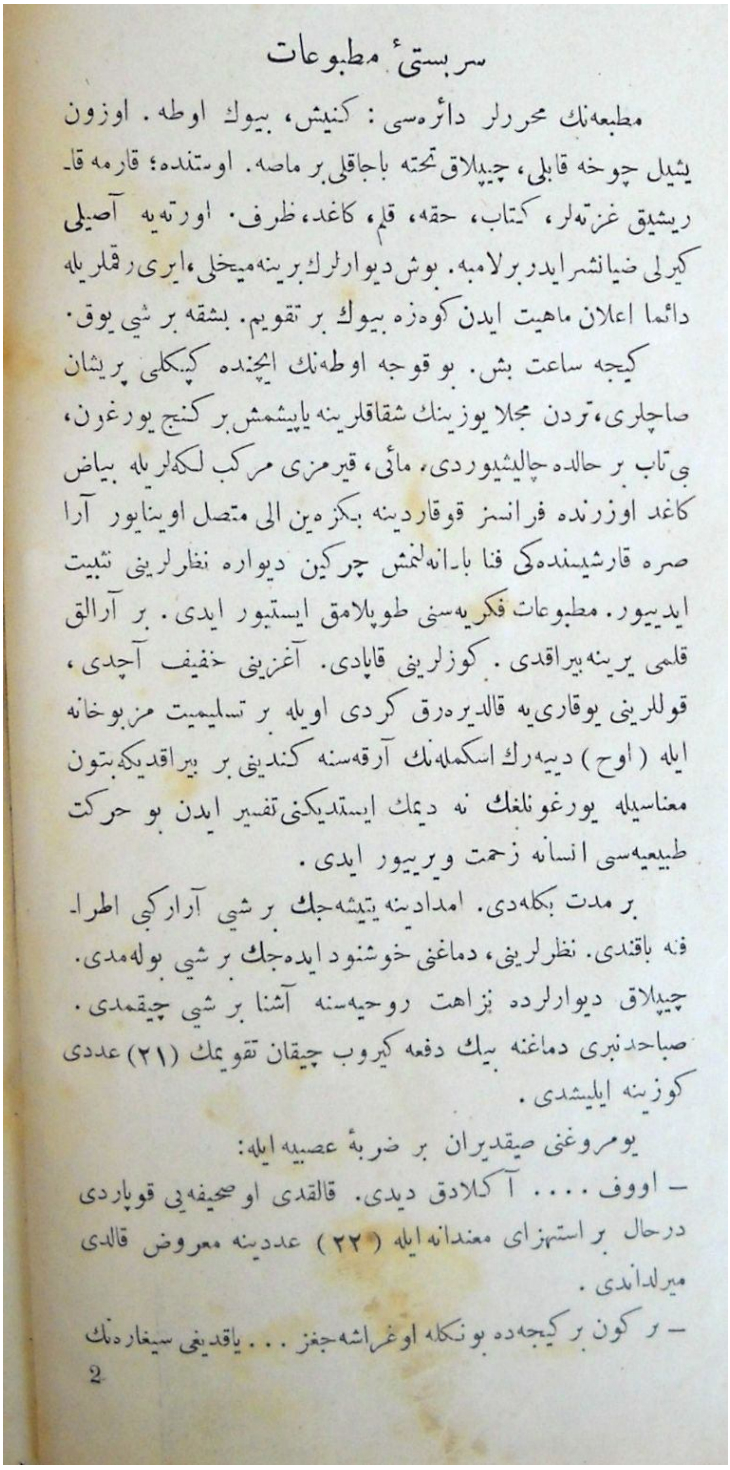

سربستئ مطبوعات

مطبعه‌نك محررلر دائره‌سی : كنيش، بيوك اوطه . اوزون يشيل چوخه قابلی، چيپلاق تحته باجاقلی بر ماصه . اوستنده؛ قارمه قاريشيق غزته‌لر، كتاب، حقه، قلم، كاغد، ظرف . اورته‌يه آصيلی كيرلی ضيانشر ايدر برلامبه . بوش ديوارلرك برينه ميخلی، ايری رقملريله دائما اعلان ماهيت ايدن كوه‌زه بيوك بر تقويم . بشقه بر شي يوق .

كيجه ساعت بش . بو قوجه اوطه‌نك ايچنده كيمسه يوق . پريشان صاچلری، تردن مجلا يوزينك شقاقلرينه ياپيشمش بر كنج يورغون، بی‌تاب بر حالده چاليشيوردی، مائی، قيرمزی مركب لكه‌لريله بياض كاغد اوزرنده فرانسز قوقاردينه بكزه‌ين الی متصل اوينايور آرا صره قارشيسنده‌كی فنا بارانه‌لنمش چركين ديواره نظرلرينی ثبيت ايديور . مطبوعات فكريه‌سنی طوپلامق ايستيور ايدی . بر آرالق قلمی يرينه بيراقدی . كوزلرينی قاپادی . آغزينی خفيف آچدی، قوللرينی يوقاری‌يه قالديره‌رق كردی اويله بر تسليميت مزبوخانه ايله (اوح) ديه‌رك اسكمله‌نك آرقه‌سنه كنديني بر بيراقديكه بتون معناسيله يورغونلغك نه ديمك ايستديكنی تفسير ايدن بو حركت طبيعيه‌سی انسانه زحمت ويريور ايدی .

بر مدت بكله‌دی . امدادينه يتيشه‌جك بر شي آرارکی اطرافنه باقندی . نظرلرينی، دماغنی خوشنود ايده‌جك بر شي بوله‌مدی . چيپلاق ديوارلرده بزاهت روحيه‌سنه آشنا بر شي چيقمدی . صباحدنبری دماغنه بيك دفعه كيروب چيقان تقويمك (٢١) عددی كوزينه ايليشدی .

يومروغنی صيقديران بر ضربهٔ عصبيه ايله :

— اووف .... آكلادق ديدی . قالقدی اوصحيفه‌يی قوپاردی درحال بر استهزای معندانه ايله (٢٢) عددينه معروض قالدی ميرلدانمدی .

— بر كون بر كيجه‌ده بونكله اوغراشه‌جغز . . . ياقدينی سيغاره‌نك

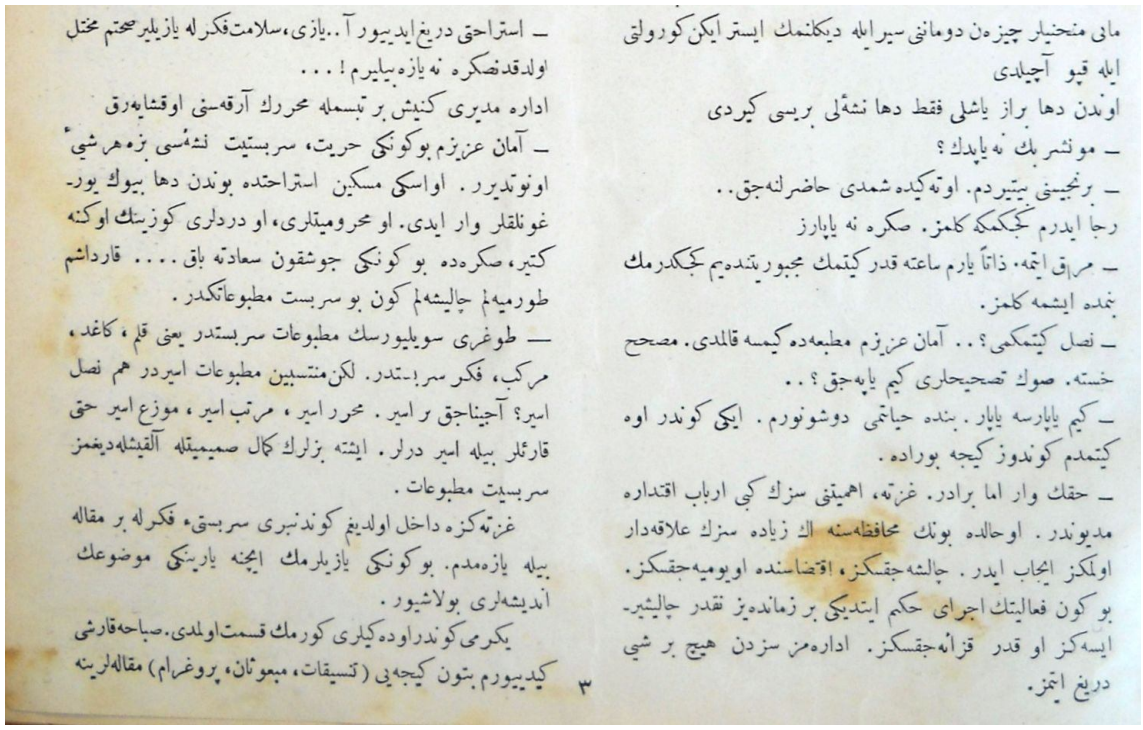

مای منحنیلر چیزه‌ن دومانی سیرایله دیکلنمك ایستر ایکن کورولتی ایله قپو آچیلدی

اوندن دها براز یاشلی فقط دها نشه‌لی بریسی کیردی

ــ مونشر بك نه یاپدك ؟

ــ برنجیسنی بیتیردم. اوته کیده شمدی حاضرلنه‌جق..

رجا ایدرم تجکمکه کلمز. صکره نه یاپارز

ــ مراق ایتمه، ذاتاً یارم ساعته قدر کیتمك مجبوریتنده‌یم تجکدرمك بنده ایشمه کلمز.

ــ نصل کیتمکمی ؟.. آمان عزیزم مطبعه‌ده کیمسه قالمدی. مصحح خسته. صوك تصحیحاری کیم یاپه‌جق ؟..

ــ کیم یاپارسه یاپار. بنده حیاتمی دوشونورم. ایکی کوندر اوه کیتمدم کوندوز کیجه بوراده.

ــ حقك وار اما برادر. غزته، اهمیتی سزك کبی ارباب اقتداره مدیوندر. اوحالده بونك محافظه‌سنه الك زیاده سزك علاقه‌دار اولمکز ایجاب ایدر. چالشه‌جقسکز، اقتضاسنده اویومیه‌جقسکز. بو کون فعالیتك اجرای حکم ایتدیکی بر زمانده‌یز نقدر چالیشیر ایسه‌کز او قدر قزانه‌جقسکز. اداره‌مز سزدن هیچ بر شیی دریغ ایتمز.

ــ استراحتی دریغ ایدیبیور آ..یازی، سلامت فکرله یازیلیر محتم مختل اولدقدنصکره نه یازه بیلیرم ! . . .

اداره مدیری کنیش بر تبسمله محرری آرقه‌سنی اوقشایه‌رق

ــ آمان عزیزم بوکونکی حریت، سربستیت نشه‌سی بزه هر شیئ اونوتدیرر. اواسکی مسکین استراحتده بوندن دها بیوك یور غونلقلر وار ایدی. او محرومیتلری، او دردلری کوزیمك اوکنه کتیر، صکره‌ده بوکونکی جوشقون سعادته باق . . . . قارداشم طورمیه‌لم چالیشه‌لم کون بو سربست مطبوعاتکدر.

ــ طوغری سویلیورسك مطبوعات سربستدر یعنی قلم، کاغد، مرکب، فکر سربستدر. لکن منتسبین مطبوعات امیردر هم نصل امیر؟ آجیناجق بر امیر. محرر امیر، مرتب امیر، موزع امیر حتی قارئلر بیله امیر درلر. ایشته بزلرك کمال صمیمیتله آلقیشله‌دیغمز سربسیت مطبوعات.

غزته‌کزه داخل اولدیغم کوندنبری سربستی، فکرله بر مقاله بیله یازه‌مدم. بوکونکی یازیلرمك ایچنه یارینکی موضوعك اندیشه‌لری بولاشیور.

یکرمی کوندراوده کیلری کورمك قسمت اولدی. صباحه‌قارشی کیدیبیورم بتون کیجه‌یی (تسیقات، مبعوثان، پروغرام) مقاله‌لرینه

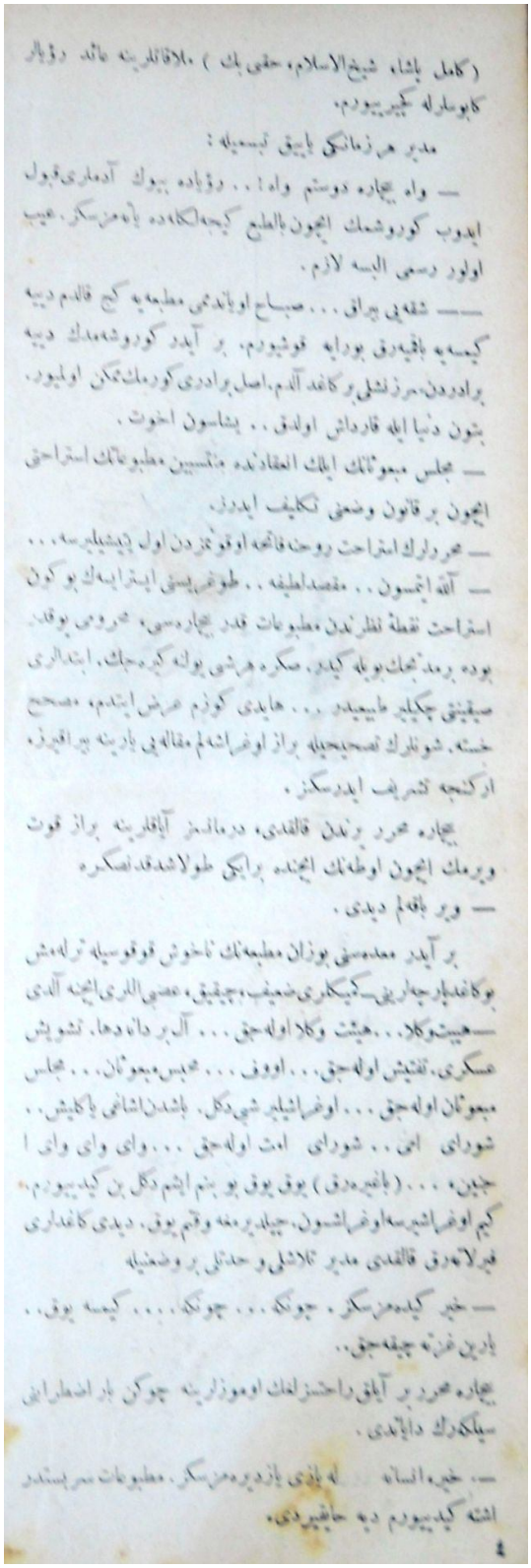

(كامل پاشا، شيخ‌الاسلام، حقي بك) ملاقاتلرينه عائد رؤيالر كاپوسلرله كچيريبوردم.

مدير هر زمانكي پايپق تبسمله:

— واه بچاره دوستم واه!.. رؤياده بيوك آدملرى قبول ايدوب كوروشمك ايچون بالطبع كچه‌لكده يانه مزسكر. عيب اولور رسمى البسه لازم.

— شقه‌يى يراق... صباح اويانديغى مطبعه‌يه كچ قالدم ديه كيسه‌يه باقيرق بورايه قوشيوردم. بر آيدر كوروشه‌مدك ديه برادردن سرزنشلى بر كاغد آلدم. اصل برادرى كورمك ممكن اولميور. بتون دنيا ايله قارداش اولدق.. يشاسون اخوت.

— مجلس مبعوثانك ايلك انعقاد نده منتسبين مطبوعاتك استراحتى ايچون بر قانون وضعى تكليف ايدرز.

— هر دركك استراحت روحنه فاتحه اوقومزدن اول ديشيله‌يه‌سه...

— آللهٔ يسمون.. مقصد لطيفه.. طوغريسنى ايستر ايسه‌ك بوكون استراحت نقطهٔ نظرندن مطبوعات قدر بچاره‌سى محرومى بولمز. بوده برمدتجك بويله كيدر. صكره هرشى يولنه كيرمجك. ابتدائى صيقينتى چكيلير طبيعيدر... هايدى كوزم عرض ايتدم، مصحح خسته. شونلرك تصحيحيله براز اوغراشه‌لم مقاله‌يى يارينه يتيشدره، اركنجه تشريف ايدرسكز.

بچاره محرر برندن قالقدى، درمانسز آيافلرينه براز قوت ويرمك ايچون اوطه‌نك ايچنده برايكى طولاشدقدن صكره

— ويرباقه‌لم ديدى.

بر آيدر معده‌سنى بوزان مطبعه‌نك ناخوش قوقوسيله ترله‌مش بوكاغدپارچه‌لرينى كيكلرى ضعيف، چيقيق، عصبى الرى ايچنه آلدى

— هيت بوكلا... هيئت وكلا اولهجق... آل بر داته دها. تشويش عسكرى. تفتيش اولهجق... اووف... مجلس مبعوثان... مجلس مبعوثان اولهجق... اوغراشيلير شى دكل. باشدن اشاغى پاكليش.. شورای امى.. شورای امت اولهجق... واى واى واى! چين... (باغيره‌رق) يوق يوق بو بنم ايشم دكل بن كيديورم. كيم اوغراشير سه اوغراشسون. چيلدير مغه وقتم يوق. ديدى كاغدلرى فيرلاته‌رق قالقدى مدير تلاشلى و حدتلى بر وضعيله

— خير كيدەمزسكز. چونكه... چونكه... كيمسه يوق.. بارين غزته چيقه‌جق..

بچاره محرر بر آيلق راحتسزلغك اوموزلرينه چوكن بار اضطرابى سيلكه‌رك داياندى.

— خير، انشاء... له يازى يازديرەمزسكز. مطبوعات سرپستدر. اشته كيديورم ديه جاغيرديكز.

زوالى مديره محررك مرديونه‌دن ايتركن چيقاردينى يشاسون سرپستيت ندارينى ايشيتدكجه:

— آه نه فنا شى ديورسكز.

ياش كدى

[Matbaanın muharrirler dâiresi: Geniş, büyük oda. Uzun yeşil çuha kaplı, çıplak tahta bacaklı bir masa. Üstünde; karmakarışık gazeteler, kitap, hokka, kalem, kağıt, zarf. Ortaya asılı kirli ziyâ neşr eder bir lamba. Boş duvarların birine mıhlı, iri rakamlarıyla dâimâ i'lân-ı mâhiyet eden göze büyük bir takvim. Başka bir şey yok.

Gece saat beş. Bu koca odanın içinde kepekli perişan saçları, terden mücellâ yüzünün şakaklarına yapışmış bir genç yorgun, bî-tap bir halde çalışıyordu, mavi, kırmızı mürekkep lekeleriyle beyaz kağıt üzerinde Fransız kokardına benzeyen ilâ muttasıl oynuyor ara sıra karşısındaki fena badanalanmış çirkin duvara nazarlarını nisbiyet ediyor. Matbû'ât-ı fikriyesini toplamak istiyor idi. Bir aralık kalemi yerine bıraktı. Gözlerini kapadı. Ağzını hafif açtı, kollarını yukarıya kaldırarak girdi öyle bir teslîmiyet-i mezbûhâne[42] ile (oh) diyerek iskemlenin arkasına kendini bir bıraktı ki bütün manasıyla yorgunluğun ne demek istediğini tefsîr eden bu hareket-i tabi'iyesi insana zahmet veriyor idi.

Bir müddet bekledi. İmdadına yetişecek bir şey arar gibi etrafına bakındı. Nazarlarını, dimâğını hoşnut edecek bir şey bulamadı. Çıplak duvarlarda nezâhet-i rûhiyesine âşinâ bir şey çıkmadı. Sabahtan beri dimâğına bin defa girip çıkan takvimin (21) adedi gözüne ilişti.

Yumruğunu sıktıran bir darbe-i asabiye ile:

- Of.... Anladık dedi. Kalktı o sahifeyi kopardı derhal bir istihzâ-yı[43] mu'annidâne ile (22) adedine ma'ruz kaldı mırıldandı.

- Bir gün bir gece de bununla uğraşacağız... Yaktığı sigaranın mâvi münhanîler[44] çizen dumanını seyr ile dinlenmek ister iken gürültü ile kapı açıldı.

Ondan daha biraz yaşlı fakat daha neşeli birisi girdi.

- Monşer bey ne yaptın?

- Birincisini bitirdim. Öteki de şimdi hazırlanacak..

Rica ederim gecikmeye gelmez. Sonra ne yaparız.

---

[42] Mezbûhâne: Boğazlanır gibi, çırpınarak.

[43] İstihzâ: Gülünç duruma düşmek.

[44] Münhanî: Eğri

- Merak etme. Zaten yarım saate kadar gitmek mecbûriyetindeyim geciktirme benim de işime gelmez.

- Nasıl gitmek mi?.. Aman azîzim matba'ada kimse kalmadı. Musahhih hasta. Son tashihleri kim yapacak?..

- Kim yaparsa yapar. Ben de hayatımı düşünürüm. İki gündür eve gitmedim gündüz gece burada.

- Hakkın var ama birader. Gazete, ehemmiyetini sizin gibi erbâb-ı iktidâra medyûndur[45]. O halde bunun muhafazasına en ziyâde sizin alâkadar olmanız icap eder. Çalışacaksınız, iktizâsında[46] uyumayacaksınız. Bu gün fa'aliyetin icrâ-yı hükm ettiği bir zamandayız ne kadar çalışır iseniz o kadar kazanacaksınız. İdâremiz sizden hiçbir şeyi dirîğ[47] etmez.

- İstirâhati dirîğ ediyor a. Yazı selâmet-i fikirle yazılır sıhhatim muhtell[48] olduktan sonra ne yazabilirim!...

İdâre müdürü geniş bir tebessümle muharririn arkasını okşayarak.

- Aman azîzim bugünkü hürriyet, serbestiyet neş'esi bize her şeyi unutturur. O eski miskin istirahatte bundan daha büyük yorgunluklar var idi. O mahrûmiyetleri, o dertleri gözünün önüne getir, sonra da bugünkü coşkun sa'âdete bak.... Kardeşim durmayalım çalışalım gün bu serbest-i matbû'âtındır.

-Doğru söylüyorsun matbû'ât serbesttir yani kalem, kağıt, mürekkep, fikir serbesttir. Lakin müntesibîn-i[49] matbû'ât esirdir hem nasıl esir? Acınacak bir esir. Muharrir esir, mürettip esir, mevzu esir hatta kâri'ler bile esir derler. İşte bizlerin kemâl-i samîmiyetle alkışladığımız serbestiyet-i matbû'ât.

Gazetenize dâhil olduğum günden beri serbesti-i fikirle bir makâle bile yazamadım. Bugünkü yazılarımın içine yarınki mevzu'un endişeleri bulaşıyor.

---

[45] Medyun: Borçlu.

[46] İktizâ: Lazım, gerekli.

[47] Dirîğ: Men etmek.

[48] Muhtell: Bozuk

[49] Müntesibîn: Alakası olanlar.

Yirmi gündür evdekileri görmek kısmet olmadı. Sabaha karşı gidiyorum bütün geceyi (tensîkât, meb'ûsât, program) makâlelerine (Kâmil Paşa, Şeyhü'l-İslam, Hakkı Bey) mülâkatlarına ait rüyalar kâbuslarla geçiriyorum.

Müdür her zamanki bayık tebessümüyle:

- Vah bî-çâre dostum vah!.. Rüyada büyük adamları kabul edip görüşmek için bittabi gecelikle de yatamazsınız. Ayıp olur resmî elbise lazım.

- Şakayı bırak... Sabah uyandım mı matba'aya geç kaldım diye kimseye bakmayarak buraya koşuyorum. Bir aydır görüşemedik diye birâderden serzenişli bir kağıt aldım. Asıl biraderi görmek mümkün olmuyor. Bütün dünya ile kardeş olduk.. Yaşasın uhuvvet.

-Meclis-i meb'ûsânın ilk in'ikâdında[50] müntesibîn-i matbû'atın istirahati için bir kanun vaz'ını teklif ederiz.

- Muharrirlerin istirahat-i rûhuna fâtiha okutmazdan evvel yetişilirse...

-Allah etmesin.. Maksat latîfe.. Doğrusunu istersen bugün istirahat nokta-i nazarından matbû'ât kadar bî-çâresi, mahrûmu yoktur. Bu da bir müddetcik böyle gider. Sonra her şey yoluna girecek. İbtidâları sıkıntı çekilir tabi'îdir... Haydi gözüm arz ettim. Musahhih hasta, şunların tashîhiyle biraz uğraşalım makâleyi yarına bırakırız. Erkence teşrîr edersiniz.

Bî-çâre muharrir yerinden kalktı. Dermansız ayaklarına biraz kuvvet vermek için odanın içinde bir iki dolaştıktan sonra.

- Ver bakalım dedi.

Bir aydır midesini bozan matba'anın nâhoş kokusuyla terlemiş bu kağıt parçalarını, kemikleri zayıf, çıkık, asabî elleri içine aldı.

-Heyt-i vükelâ... Hey'et-i vükelâ olacak... Al bir tane daha... Teşvîş-i askerî. Teftîş olacak... off... Mahbes-i meb'ûsân... Meclis-i Mebûsân olacak... Uğraşılır şey değil. Baştan aşağı yanlış.. Şûrâ-yı ümmî.. Şûrâ-yı ümmet olacak... vay vay vay! Çetin... (bağırarak) yok yok bu benim işim değil ben gidiyorum. Kim uğraşırsa uğraşsın. Çıldırmaya vaktim yok. Dedi kağıtları fırlatarak kalktı müdür telaşlı ve hiddetli bir vaz'ile.

---

[50] İn'ikâd: Toplanma

- Hayır gidemezsin. Çünkü... çünkü... kimse yok... Yarın gazete çıkacak..

Bî-çâre muharrir bir aylık rahatsızlığın omuzlarına çöken bâr-ı ıstırâbını silkerek dayandı.

- Hayır, insana zorla yazı yazdıramazsınız. Matbû'ât serbesttir işte gidiyorum diye haykırdı.

Zavallı müdür, muharririn merdivenden inerken çıkardığı yaşasın serbestiyet nidâlarını işittikçe:

- Ah ne fena şey diyordu.

Beyaz Kedi]

EK 7 HAFTALIK DEDİKODU (*Kalem* Dergisi, 15 Kasım 1910: 2)

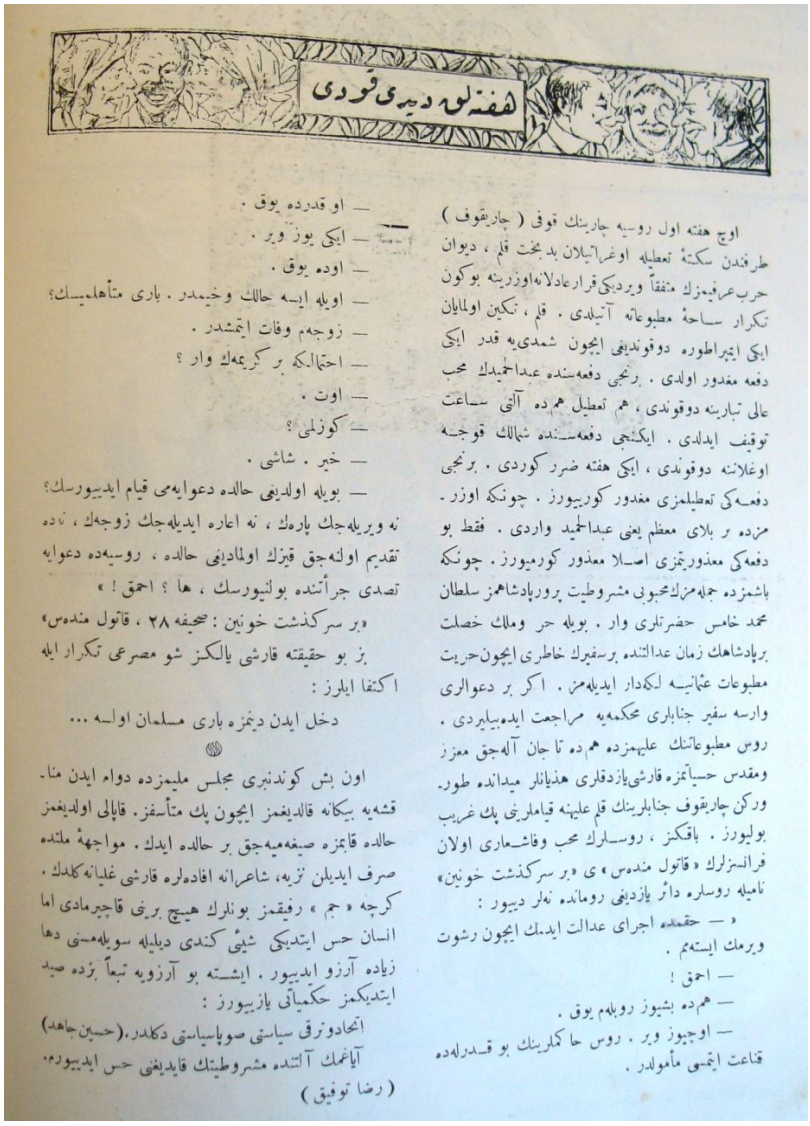

هفته‌لق دیدی قودی

اوچ هفته اول روسیه چارینك قوفی (چاریقوف) طرفندن سکنهٔ تعطیله اوغرایان بدبخت قلم ، دیوان حرب عرفیمزك متفقاً ویردیکی قرار عادلانه‌اوزرینه بوگون تکرار ساحهٔ مطبوعاته آتیلدی . قلم ، تکین اولمایان ایکی ایمپراطوره دوقوندیغی ایچون شمدیه قدر ایکی دفعه مغدور اولدی . برنجی دفعه‌سنده عبدالحمیدك محب عالی تبارینه دوقوندی ، هم تعطیل هم ده آلتی ساعت توقیف ایدلدی . ایکنجی دفعه‌سنده شمالك قوجه اوغلانینه دوقوندی ، ایکی هفته ضرر کوردی . برنجی دفعه‌کی تعطیلمزی مغدور کوریورز . چونکه اوزر مزده بر بلای معظم یعنی عبدالحمید واردی . فقط بو دفعه‌کی معذوریتمزی اصلا معذور کورمیورز . چونکه باشمزده جمله‌مزك محبوبی مشروطیت پرورپادشاهمز سلطان محمد خامس حضرتلری وار . بویله حر وملك خصلت پرپادشاهك زمان عدالتنده برسفیرك خاطری ایچون حریت مطبوعات عثمانیه لکه‌دار ایدیله‌مز . اکر بر دعوالری وارسه سفیر جنابلری محکمه‌یه مراجعت ایده‌بیلیردی . روس مطبوعاتنك علیهمزده هم‌ده تا جان آله‌جق معزز ومقدس حسیاتمزه قارشی یازدقلری هذیانلر میدانده طور. ورکن چاریقوف جنابلرینك قلم علیهنه قیاملرینی پك غریب بولیورز . باقکز ، روسلرك محب وفاشعاری اولان فرانسزلرك « قاتول مندوس » ی « بر سرکذشت خونین » نامیله روسلره دائر یازدیغی رومانده نلر دییور :

« — حقمده اجرای عدالت ایدمك ایچون رشوت ویرمك ایستهم .

— احق !

— هم‌ده بشیوز روبلهم یوق .

— اوچیوز ویر . روس حاکملرینك بو قدرله‌ده قناعت ایتمهی مأمولدر .

— او قدرده یوق .

— ایکی یوز ویر .

— اوده یوق .

— اویله ایسه حالك وخیمدر . باری متأهلمیسك؟

— زوجهم وفات ایتمشدر .

— احتمالکه بر کریمه‌ك وار ؟

— اوت .

— کوزلمی ؟

— خیر . شاشی .

— بویله اولدیغی حالده دعوایه‌می قیام ایدییورسك؟ نه ویریله‌جك پاره‌ك ، نه اعاره ایدیله‌جك زوجه‌ك ، نده تقدیم اولنه‌جق قیزك اولمادیغی حالده ، روسیه‌ده دعوایه تصدی جرأتنده بولنیورسك ، ها ؟ احمق ! »

« بر سرکذشت خونین : صحیفه ۲۸ ، قاتول مندوس »

بز بو حقیقته قارشی یالکز شو مصرعی تکرار ایله اکتفا ایلرز :

دخل ایدن دیمزه باری مسلمان اولسه ...

اون بش کوندنبری مجلس ملیمزده دوام ایدن مناقشه‌یه بیکانه قالدیغمز ایچون پك متأسفز. قابلی اولدیغمز حالده قابمزه صیغه‌میه‌جق بر حالده ایدك . مواجههٔ ملتده صرف ایدیلن تزیه، شاعرانه افاده‌لره قارشی غلیانه کلدك . کرچه « جم » رفیقمز بونلرك هیچ برینی قاچیرمادی اما انسان حس ایتدیکی شیئی کندی دیلیله سویله‌مسی دها زیاده آرزو ایدییور . ایشته بو آرزویه تبعاً بزده صید ایتدیکمز حکمیاتی یازییورز :

اتحادوترقی سیاستی صوپاسیاستی دکلدر .(حسین جاهد)

آیاغمك آلتنده مشروطیتك قایدیغنی حس ایدییورم.

(رضا توفیق)

[Üç hafta evvel Rusya çarının sefiri (Çarikov) tarafından sekte-i tatile uğratılan bedbaht Kalem, divan-ı harb örfiyyemizin müttefikan verdiği karar-ı adilane üzerine yine bugün tekrar sâha-i matbuata atıldı. Kalem, tekin olmayan iki imparatora dokunduğu için şimdiye kadar iki defa mağdur oldu. Birinci defasında Abdülhamit'in muhibb-ül[51] ali tebârına[52] dokundu, hem tatil hem de altı saat tevkif edildi. İkinci defasında şimalin koca oğlanına dokundu, iki defa zarar gördü. Birinci defaki tatilimizi mazur görüyoruz.

[51] Muhibb: Seven, sevgi besleyen dost

[52] Ali tebar: Soyu yüksek

Çünkü üzerimizde bir belayı muazzam ya'ni Abdülhamit vardı. Fakat bu defaki maduriyetimizi asla maruz görmüyoruz. Çünkü başımızda cümlemizin mahbubu[53] meşrutiyetperver padişahımız Sultan Mehmet hamis[54] hazretleri var. Böyle hürr ve melek-i haslet bir padişahın zeman-ı adaletinde bir sefirin hatırı için hürriyet-i matbuatı Osmaniye lekedar edilemez. Eğer bir davaları varsa sefir cenabları mahkemeye müracaat edebilirlerdi. Rus matbuatının aleyhimizde hem de ta can alacak muazzez ve mukaddes hissiyatımıza karşı yazdıkları hezeyanlar meydanda dururken Çarikov cenablarının Kalem aleyhinde kıyamlarına pek garip buluyoruz. Bakınız, Rusların muhibb vefaşiari[55] olan Fransızların "Catulle Mendes"i "Bir Sergüzeşti Hun-in[56]" namıyla Ruslara dair yazdığı romanlara neler diyor:

- Hakkımda icra-i adalet etmek için rüşvet vermek istedim.
- Ahmak!
- Hem de beş yüz rublem yok.
- Üç yüz ver. Rus hakimlerinin bu kadarla da kanaat etmesi …
- O kadar da yok.
- İki yüz ver.
- O da yok.
- Öyle ise halin vahimdir. Bari müteehhil misin[57]?
- Zevcem vefat etmiştir.
- İhtimal ki bir kerimen var?
- Evet.
- Güzel mi?
- Hayır şaşı.

[53] Mahbub: Sevilmiş

[54] Hamis: Beşinci

[55] Vefaşiari: Vefalılık

[56] Hun-in: Kanlı, kana bulaşmış

[57] Müteehhil: Evli

- Böyle olduğu halde deavaya[58] mı kıyam edebiliyorsun? Ne verecek paran, ne iare[59] edebilecek zevcen, ne de takdim olunacak kızın olmadığı halde, Rusya'da deavaya tasaddî[60] cüretinde bulunuyorsun, ha? Ahmak!"

Bir Sergüzeştin Hun-in: Sahife 28, Catulle Mendes"

Biz bu hakikate karşı yalnız şu mısrayı tekrar ile iktifa[61] eyleriz:

Dahl eden dinimize bari Müslüman olsa…

On beş günden beri meclis-i millimizde devam eden münakaşaya bigane kaldığımız için pek müteessifiz.[62] Kapalı olduğumuz halde kanımıza sığamayacak bir halde idik. Muvacehe[63] millette sarf edilen nezihe, şairane ifadelere karşı galeyana geldik. Gerçi "Cem" refikamız bunların hiçbirini kaçırmadı ama insan hissettiği şeyi kendi diliyle söylemesini daha ziyade arzu edebiliyor. İşte bu arzuya tabien biz de sayd ettiğimiz hükmiyatı yazıyoruz:

İttihat ve Terakki siyaseti sopa siyaseti değildir. (Hüseyin Cahit) Ayağımın altından meşrutiyetin kaydığını hissedebiliyorum. (Rıza Tevfik)]

[58] Deava: Mahkeme

[59] İare: Ödünç verme

[60] Tasaddî: Bir işe başlama

[61] İktifa: Yetinmek

[62] Müteessif: Kederli

[63] Muvacehe: Yüzleşme

EK 8 AH ŞU BERBERLER!... (Cem Dergisi, 29 Aralık 1927: 9)

Ah Şu Berberler!...

-Dikkat ettiniz mi bu cemâziyelahirde kaç kişinin cemâziyelevveli meydana çıktı. Allah vere de bir ay daha böyle gitmese!

EK 9 BİR İKİ SÖZ (Cem Dergisi, 10 Kasım 1910: 2-3)

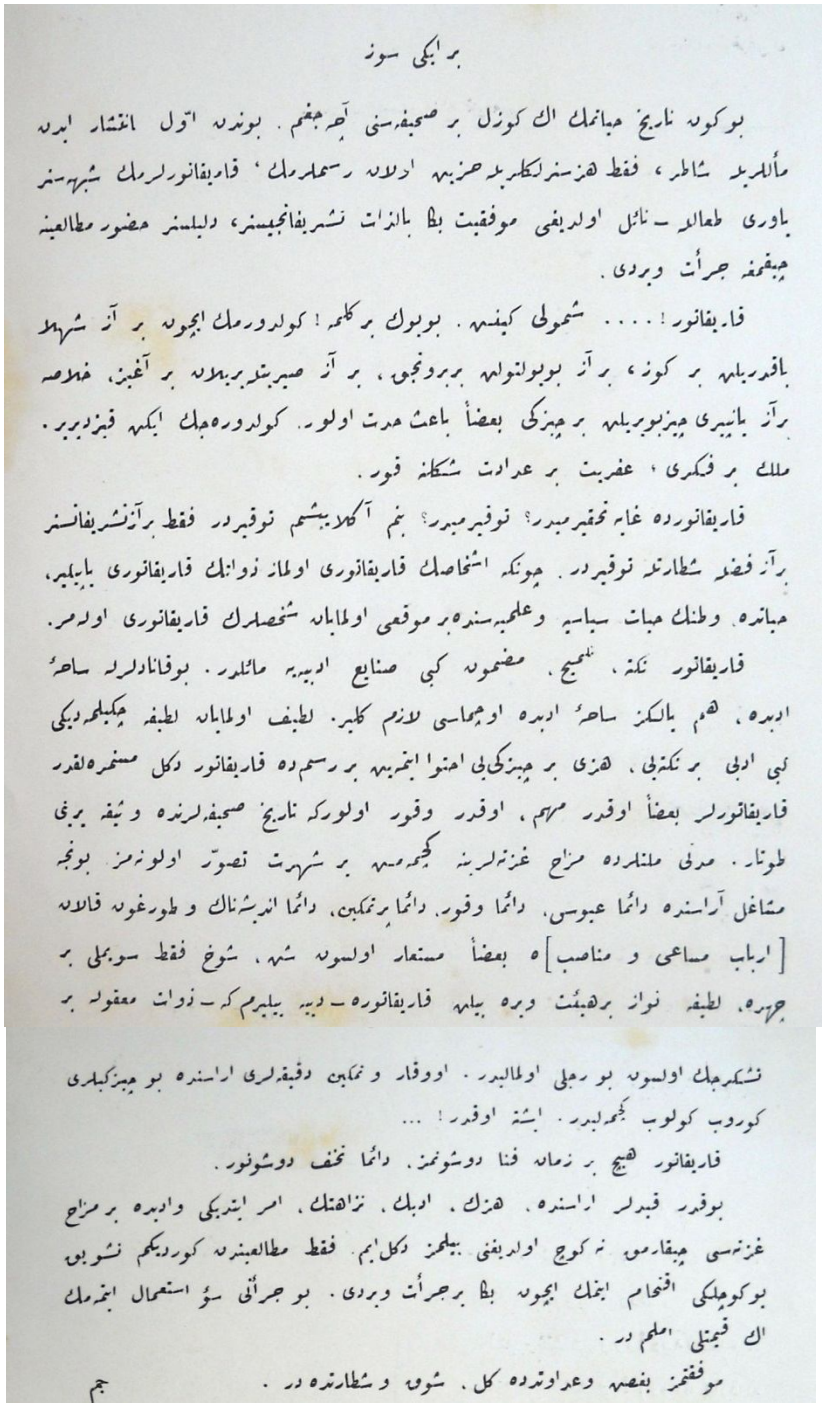

بر ایکی سوز

بوکون تاریخ حیاتمك اك کوزل بر صحیفه سنی آچه جغم. بوندن اول انتشار ایدن مألفلریم شاطر، فقط هزلسزلکلریله حزبیه اولدن رسملرمك، قاریقاتورلرمك شهرتسز یاوری طعالده - نائل اولدیغی موفقیت بنا بالذات نشریاتجیسنی، دیلسز حضور مطالعه صحیفه جرأت ویردی.

قاریقاتور!.... شمولی کیمسه. بوبوك بر کلمه! کولدورمك ایچون بر آز شهرت باقدریلمه بر کوز، بر آز بوبولتولمه بر برونجی، بر آز صیرتدیریلمه بر آغیز، خلاصه بر آز یانیری هیزبوریلمه بر هیزکی بعضاً باعث مدت اولور. کولدوره جك ایکمه قیزدیریر. ملك بر فکری، عضویت بر عداوت شکلنه قور.

قاریقاتوره غایه تحقیر مبدر؟ توقیر مبدر؟ بنم آکلادیغم توقیردر فقط بر آز نشریاتسز بر آز فضله شطارتله توقیردر. چونکه اشخاصك قاریقاتوری اولمان زوانك قاریقاتوری یاپیلیر، مبالغه وطنك هیات سیاسیه وعلمیه سنده بر موقعی اولمایان شخصلرك قاریقاتوری اولدمی.

قاریقاتور نکته، تلمیح، مضمونه کبی صنایع ادبیه مائلدر. بوفانادلرله ساحهٔ ادبده، هم بالکز ساحهٔ ادبده اوهماسی لازم کلیر. لطیف اولمایان لطیفه هیکلجه دیکی نی ادبی بر نکته بی، هزی بر هیزکی بی اعتنا ایتمیه بر رسمده قاریقاتور دکل مسخره لقدر قاریقاتورلر بعضاً اوقدر مرهم، اوقدر وقور اولورکه تاریخ صحیفه لرنده وثیقه یرینی طوتار. مدتی ملتلرده مزاح غزته لریله کچمه سنه بر شهرت تصور اولونمز. بونجه مشاغل آراسنده دائما عبوسی، دائما وقور، دائما برنمکین، دائما اندیشناك و طورغون قالان [ارباب مساعی و مناصب]ه بعضاً مستعار اولسون شه، شوخ فقط سویملی بر چهره، لطیفه نواز برهیئت ویره بیلمه قاریقاتوره - دیه بیلیرم که - زوات معقوله بر

تشکرجك اولسون بو رجلی اولمالیدر. اووقار و نمکین دقیقه لری اراسنده بو هیزکیلری کوروب کولوب کچمه لیدر. ایشته اوقدر! ...

قاریقاتور هیچ بر زمانه فنا دوشونمز. دائما تخف دوشونور.

بوقدر قیدلر اراسنده، هزك، ادبك، نزاهتك، امر ایتدیکی وادیده بر مزاح غزته سی هیفاردمی نه کوچ اولدیغنی بیلمز دکلایم. فقط مطالعه نزده کوردیکم نشویق بوکوهلکی اقتحام ایتمك ایچون بنا برجرأت ویردی. بو جرأتی سؤ استعمال ایتمه مك اك قیمتلی اعلم در.

موفقیتمز بغضه وعداوتدده کل، شوق و شطارتده در.

جم

[Bugün tarih-i hayatımın en güzel bir sahifesini açacağım. Bundan evvel intişâr eden meâlleri şâtır[64], fakat hünersizlikleriyle hazin olan resimlerimin, karikatürlerimin

[64] Şatır: Neşeli, keyifli

şüphesiz yaveri ta'âlüle[65] nail olduğu muvaffakiyet bana bizzat teşrîfatcısız[66], delilsiz huzûr-ı mütâli'îne[67] çıkmaya cür'et verdi.

Karikatür!... şümûlü[68] geniş. Büyük bir kelime! Güldürmek için biraz şehlâ baktırılan bir göz, biraz büyültülen bir buruncuk, biraz sırıtılaverilen bir ağız, hülâsa biraz yanpiri çiziverilen bir çizgi bazen bâ'is-i hiddet olur. Güldürecek iken kızdırır, melek bir fikri, ifrit bir adâdet[69] şekline kor.

Karikatürde gaye tahkir[70] midir? Tevkir[71] midir? Benim anlayışım tevkirdir fakat biraz teşrîfatsız biraz fazla şetâretle tevkirdir. Çünkü eşhâsın[72] karikatürü olmaz zevâtın[73] karikatürü yapılır, hayatta vatanın hayat-ı siyasiye ve ilmiyesinde bir mevkii olmayan şahısların karikatürü olamaz.

Karikatür nükte, telmih[74], mazmun[75] gibi sanayi'-i edebiyeye mâildir. Bu kanatlarla saha-i edepte, hem yalnız saha-i edepte uçması lazım gelir. Latif olmayan latife çekilmediği gibi edebi bir nükteyi, hüneri bir çizgiyi ihtivâ etmeyen bir resim de karikatür değil maskaralıktır. Karikatürler bazen o kadar mühim, o kadar vakur olur ki tarih sahifelerinde vesika yerini tutar. Medeni milletlerde mizah gazetelerine geçmemiş bir şöhret tasavvur olunamaz bunca meşâgil[76] arasında daima abus[77], daima vakur, daima pür temkin, daima endişe-nâk[78] ve durgun kalan [erbab-ı mesai ve menâsıb[79]]a bazen müste'âr olsun şen, şuh fakat sevimli bir çehre, latife-nevâz[80] bir hey'et verebilen

---

[65] Ta'âllül: Vesile

[66] Teşrifat: Protokol, Resmî ziyaretlerde uyulması gereken kurallar.

[67] Mütaliîn: Okuyanlar

[68] Şümul: Kaplam, içine alma

[69] Adâ: Düşman

[70] Tahkir: Hakaret

[71] Tevkir: Ululama

[72] Eşhas: Kişiler, kimseler (Sıradan kimseler)

[73] Zevat: Kişiler, kimseler (Sayılı kimseler)

[74] Telmih: Söz arasında kastedilen bir şeyi manalı söylemek

[75] Mazmun: Ödenmesi lazım gelen şey, mana, kavram, nükteli sanatlı ince söz.

[76] Meşagil: Meşguliyetler

[77] Abus: Somurtkan

[78] Endişe-nak: Endişeli.

[79] Menâsıb: Mevki-makam sahipleri

[80] Nevaz: Okşayan, okşayıcı

karikatüre -diyebilirim ki- zevât-ı ma'kûle[81] bir teşekkürcük olsun borçlu olmalıdır. O vakar ve temkin dakikaları arasında bu çizgileri görüp gülüp geçmelidir. İşte o kadar!...

Karikatür hiçbir zaman fena düşünmez. Daima tuhaf düşünür.

Bu kadar kayıtlar arasında hünerin, edebin, nezahatın[82], emrettiği vadide bir mizah gazetesi çıkarmak ne güç olduğunu bilmez değilim fakat mütâli'înden gördüğüm teşvik bu güçlüğü iftihâm[83] etmek için bana bir cür'et verdi. Bu cür'eti su-i istimal etmemek en kıymetli emelimdir.

Muvaffakiyetimiz buğz[84] ve adavette[85] değil şevk ve şetârettedir.[86]

Cem]

[81] Makule: Takım, çeşit, soy, ilim tasnifi yapılmış.

[82] Nezahet: Temizlik, paklık

[83] İftiham: Anlama, kavrama

[84] Buğz: Kin, nefret.

[85] Adavet: Düşmanlık

[86] Şetaret: Neşe, şenlik

EK 10 CEM'İN VESÂİK-İ TÂRİHİYESİ (Cem, 10 Ağustos 1912: 10)

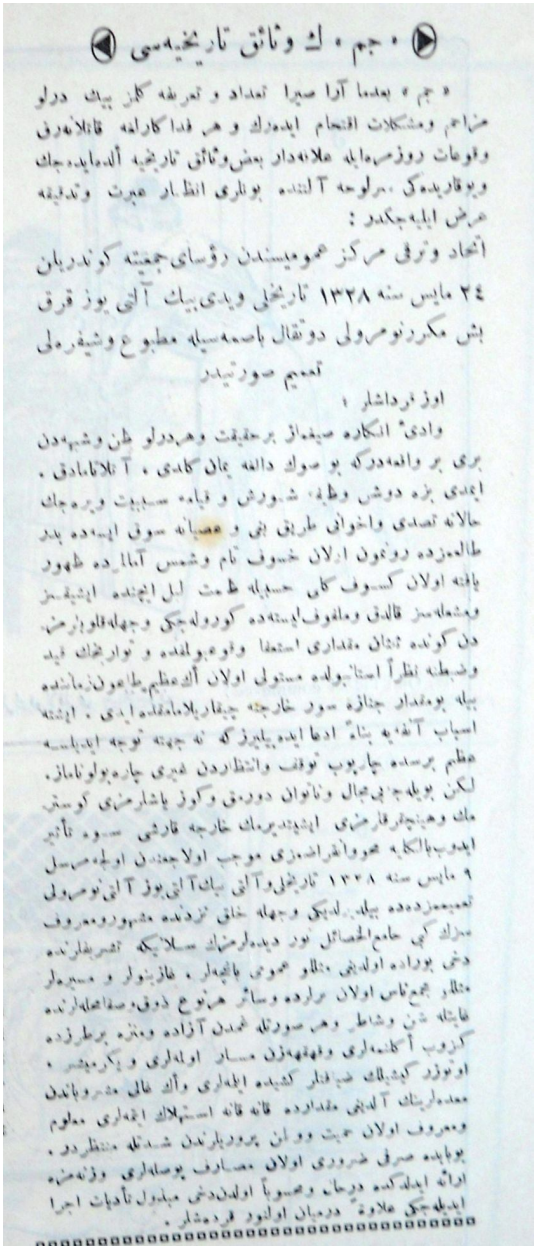

« جم » ك وثائق تاريخيه‌سى

« جم » بعدما آرا صيرا تعداد و تعرفه گلز بيك درلو مزاحم ومشكلات اقتحام ايدرك و هر فدا كارانه قانلانه‌رق وقوعات روزمره‌يله علاقه‌دار بعض وثائق تاريخيه آلدهايدرجك ويوقاريده‌كى سرلوحه آلتنده بونلرى انظار عبرت وتدقيقه عرض ايليه‌جكدر :

اتحاد وترقى مركز عموميسندن رؤساى جمعيته كوندريلن ٢٤ مايس سنه ١٣٢٨ تاريخلى ويدى بيك آلتى يوز قرق بش مكرر نومرولى دوتقال باصمه‌سيله مطبوع وشيفره‌لى تعميم صورتيدر

اوزتردا شلر ،

وادئ انكاره صيقمازز برحقيقت وهردرلو ظن وشبهه‌دن برى بر واقعه‌درگه يوصوك دالغه يمان كلدى ، آنلاتامادق . ايچدى بزه دوشن وظيفه شورش و فياده سيئيت وبره‌جك حالانه تصدى واخوانى طريق بنى و معصيانه سوق ايسه‌ده بدبخت طالعمزده روئمون اولان خسوف تام وشمس آنالده ظهور يافته اولان كسوف كلى حسيله طمث ليل ايچنده ايشيقلر وبشملر قالدق وملفوف ايسته‌ده كورولمه‌جك وجهله قلوبزمن دن كونده ثبتان مقدارى استعفا وقوه‌بولنمده و تواريخك قيد وضبطه نظراً استانبولده مستولى اولان آك عظم طالعون زمانده بيله بومقدار جنازه سور خارجه چيقارىلامامقده ايدى . ايشته اسباب آتيه بناءً ادعا ايدهيليرزكه نه جهته توجه ايديلسه مطلم برسده چاره‌يوب توقف وانتظاردن غيرى چاره‌بولونامازز. لكن بويله‌جه‌بى‌مجال وناتوان دوريمق وكوز باشلرمزى كوستر مك وهيچ‌بر قارشى ايشيدرمك خارجه قارشى سوء تأثير ايدوب بالكليه محو واغفراندزى موجب اولاجغندن اولجه‌مرسل ٩ مايس سنه ١٣٢٨ تاريخلى وآلتى بيك آلتى يوز آلتى نومرولى تعميمزده‌ده بيلديرديكى وجهله خلق نزدنده مشهور ومعروف سزك كبى جامع الخصائل نور ديده‌لرمزك سلاسيكه تصريفلرنده دخى يورداده اولديغى مثللو عمومى باغلر ، غازينولر و مسيرلر مثللو مجمع ناس اولان يرلرده وسائر هرنوع ذوق وصفا حاصل اولنده قابيله شن وشاطر وهر صورتله تحمدن آزاده ومنزه برطرزده گزوب أكلنه‌لرى وقهقهه‌لرى مسار اولدقرى و يكرمشر ، اوتوزر گيدبلك ضبط وقيد كشيده ايلهرى وآك غالى مشروباتدن معدلرينك آلديغى مقداردة قانه قانه استهلاك ايتمهرى معلوم ومعروف اولان حيث وجوانى پرورپارلرندن شدتله منتظردر . بوبابده صرفى ضرورى اولان مصارف يوصلهرى وزيمنده ارائه ايدلدكده درحال وخصوصاً اولدقدخى مبذول تأديات اجرا ايديلهجكى علاوةً درميان اولنور قردشلر .

[“Cem" ba'demâ[87] ara sıra ta'dâd[88] ve ta'rife gelmez bin türlü mezâhim[89] ve müşkilât iktihâm[90] ederek ve her fedâkarlığa katlanarak vuku'ât-ı rû[91] zümre ile alâkadar bazı

[87] Ba’dema: Bundan sonra

[88] Ta’dat: Sayıp dökmek

[89] Mezahim: Zahmet, sıkıntı

[90] İktiham: Dayanmak

[91] Rû: Olan biten

vesâik-i târihiye elde edecek ve yukarıdaki ser-levha altında bunları enzâr-ı[92] ibret ve tedkîke arz eyleyecektir:

İttihat ve Terakkî merkez-i umûmîsinden rü'esâ-yı[93] cemiyete gönderilen 24 Mayıs Sene 1328 tarihli ve yedi bin altı yüz kırk beş mükerrer numaralı tutkal basmasıyla matbu ve şifreli ta'mîm suretidir.

Öz Kardaşlar;

Vâdi-i inkâra sığmaz bir hakîkat ve her türlü zan ve şüpheden beri bir vâkı'adır ki bu son defa yaman geldi. Anlatamadık. İmdi bize düşen vazife şûriş[94] ve kıyâma[95] sebebiyet verecek hâlâta[96] tasdî[97] ve ihvân-ı[98] tarîk[99] bağî ve isyâna sevk ise de bedr-i[100] tâli'imizde[101] rû-nümûn[102] olan husûf[103] tâm ve şems[104] âmâllerde[105] zuhûr-ı yâkına olan küsûf-ı[106] küllî hasebiyle zulmet-i leyl[107] içinde ışıksız ve meş'alesiz kaldık ve melfûf[108] listede görüleceği vecihle kulûblarımızdan günde aşan mikdarı istifâ vuku bulmakda ve tevârihin[109] kayd ve zabtına nazaran İstanbul'da müstevlî olan en azim tâ'un[110] zamanında bile bu miktar cenâze sur hâricine çıkarılamamakta idi. İşte esbâb-ı[111] ânifeye[112] binâen iddiâ edebiliriz ki ne cihete teveccüh edilse azim bir sedde çarpıp

---

[92] Enzar: Görüş

[93] Rüesa: İleri gelenler

[94] Şuriş: Karışıklık

[95] Kıyam: İsyan

[96] Hâlât: Haller, suretler

[97] Tasdi: Rahatsız etmek

[98] İhvan: Kardeşler

[99] Tarik: Terketmek

[100] Bedr: Bir şeyin tamam olması

[101] Tali: Doğan

[102] Ru-numun: Meydana çıkan

[103] Husuf: Bir şeyin nurunun gitmesi

[104] Şems: Güneş

[105] Âmâl: Amel

[106] Küsûf: Güneş tutulması, başa kötü bir şey gelince teessürlü bulunmak

[107] Leyl: Gece

[108] Melfuf: Sarılı

[109] Tevarih: Tarih

[110] Tâ'un: Veba hastalığı, bulaşıcı hastalık

[111] Eabâb: Sebep

tevakkuf ve intizardan gayrı çare bulunamaz. Lakin böyle câ bî-mecâl ve nâ-tuvân[113] durmak ve gözyaşlarımızı göstermek ve hıçkırıklarımızı işittirmek hârice karşı sû-i te'sir edip bi'l-külliye mahv-ı inkırâzı mûcib olacağından evvelce mürsel[114] 9 Mayıs Sene 1328 tarihli ve altı bin altı yüz altı numaralı ta'mîmimizde de bildirildiği vecihle halk nezdinde meşhur ve ma'rûf sizin gibi câmiü'l-hasâ'il[115] nûr-ı dîdelerimizin[116] Selânik'e teşriflerinde dahi burada olduğu misillü umûmî bahçeler, gazinolar ve mesîreler misillü cem'-i nâs olan yerlerde ve sair her nev' zevk ve safâ mahallerinde gayetle şen ve şatır ve her suretle gamdan âzâde ve münezzeh bir tarzda gezip eğlenmeleri kahkaha-zen müsâr[117] olmaları ve yirmişer, otuzar kişilik ziyafetler keşîde eylemeleri ve en âlî meşrubattan midelerinin aldığı miktarda kana kana istihlâk etmeleri ma'lum ve ma'ruf olan hamiyet-i vatanperverlerinden şidetle muntazırdır.[118] Bu babda sarfı zarûrî olan masârif pusulaları veznemize irâ'e[119] edildikde derhal ve mahsûben evvelden dahi mebzûl te'diyât[120] icrâ edileceği ilâveten dermiyân olunur kardeşler.]

---

[112] Anife: Gençlik çağının başlangıcı

[113] Na-tuvan: Kuvvetsiz

[114] Mürsel: İrsal olunmuş, gönderilmiş

[115] Hasail: Hasletler

[116] Dide: Gözbebeği

[117] Müsar: Yükseğe kalkan toz

[118] Muntazır: Beklenmek

[119] İra'e: Göstermek

[120] Tedi'yat: Ödemeler

EK 11 TAŞRA KARİLERİMİZE SÜHULET[121] (*Cem* Dergisi, 31 Ağustos 1911: 6)

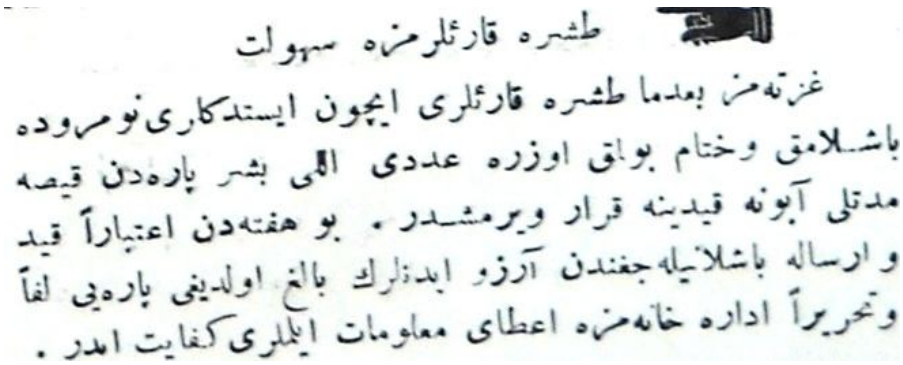

طشره قارئلرمزه سهولت

غزتهمز بعدما طشره قارئلری ایچون ایستدکاری نومروده
باشلامق وختام بولق اوزره عددی الی بشر پارهدن قیصه
مدتلی آبونه قیدینه قرار ویرمشدر . بو هفتهدن اعتباراً قید
و ارساله باشلانیله جغندن آرزو ابدنلرك بالغ اولدیغی پارهیی لفاً
وتحریراً اداره خانهمزه اعطای معلومات ایللری کفایت امدر .

[Gazetemiz bud-i ma[122] taşra karileri için istedikleri numarada başlamak ve hitâm[123] bulmak üzere adedi 55'er paradan kısa müddetli abone kaydına karar vermiştir. Bu haftadan itibaren kayıt ve irsale[124] başlanacağından arzu edenlerin baliğ[125] olduğu parayı leffen[126] ve tahriren[127] idarehanemize itâ-i malumat etmeleri kifayet eder.]

[121] Sühulet: Kolaylık

[122] Bud-i ma: Uzaktaki

[123] Hitâm: Son, nihayet

[124] İrsal: Gönderme

[125] Baliğ: Toplam

[126] Leffen: Dürülmüş olarak, zarf içine konarak

[127] Tahrir: Yazılı

EK 12 A. *CEM* DERGİSİ'NİN ESKİ NÜSHALARININ TEMİNİNE İLİŞKİN AÇIKLAMA (Cem Dergisi, 25 Mart 1911: 6)

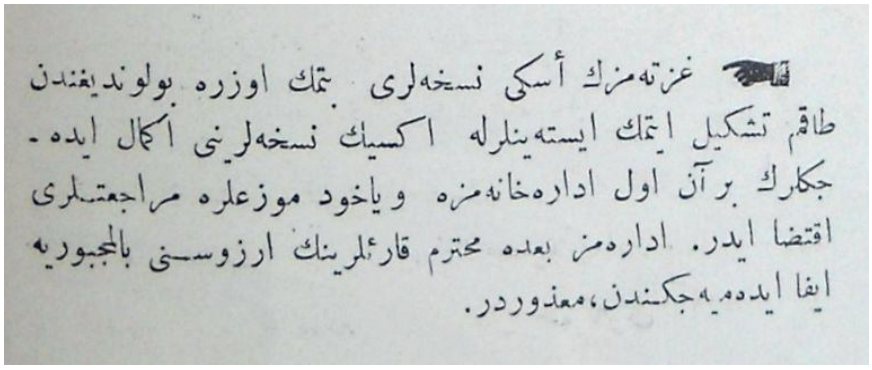
غزته‌مزك أسكی نسخه‌لری بتمك اوزره بولوندیغندن
طاقم تشكیل ایتمك ایسته‌ینلرله اكسیك نسخه‌لرینی اكمال ایده‌
جكلرك بر آن اول اداره‌خانه‌مزه ویاخود موزعلره مراجعتلری
اقتضا ایدر. اداره‌مز بعده محترم قارئلرینك ارزوسنی بالمجبوریه
ایفا ایده‌مه‌جكندن، معذوردر.

[Gazetemizin eski nüshaları bitmek üzere bulunduğundan takım teşkil etmek isteyenlerle eksik nüshalarını ikmal edecekler bir an evvel idarehanemize ve yahud müvezzilere[128] müracaatları iktiza[129] eder. İdaremiz bu'd-i muhterem karîînlerinin arzusunu bilmecburiyye ifa edemeyeceğinden, mazurdur.]

B. *CEM* DERGİSİ'NİN ESKİ NÜSHALARININ TEMİNİNE İLİŞKİN DİĞER BİR AÇIKLAMA (*Cem* Dergisi, 3 Haziran 1911: 4)

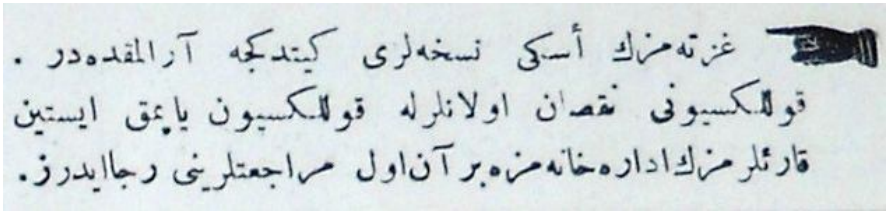
غزته‌مزك أسكی نسخه‌لری كیتدكجه آز المقدردر.
قوللكسیونی نقصان اولانلرله قوللكسیون یاپمق ایستین
قارئلرمزك اداره‌خانه‌مزه بر آن اول مراجعتلرینی رجا ایدرز.

[Gazetemizin eski nüshaları gittikçe azalmaktadır. Koleksiyonu noksan olanlarla koleksiyon yapmak isteyen karîlerimizin idarehanemize bir an evvel müracaatlarını rica ederiz.]

[128] Müvezzi: Taksim eden, dağıtan

[129] İktiza: Lazım gelme.

EK 13 *CEM* DERGİSİ'NİN GECİKMELİ OLARAK YAYIMLANMASINA GÖSTERİLEN SEBEBE İLİŞKİN İLAN (Cem, 16 Haziran 1911: 3)

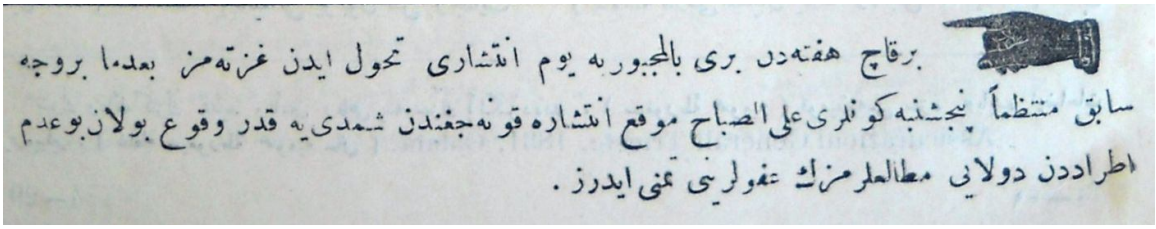
برقاچ هفته‌دن بری بالمجبوریه یوم انتشاری تحول ایدن غزته‌مز بعدما بروجه
سابق منتظماً پنجشنبه کونلری علی الصباح موقع انتشاره قونه‌جغندن شمدیه قدر وقوع بولان بوعدم
اطراددن دولایی مطالعلرمزك عفولرینی تمنی ایدرز .

[Birkaç haftadan beri bilmecburiyye yevm-i[130] intişarı tahavvül[131] eden gazetemiz badema[132] bir vechi sabık muntazaman pencşenbih[133] günleri ali asbah[134] vakıa intişara konacağından şimdiye kadar vakıa bulan bu adem-i [135] ıttıraddan [136] dolayı mutalilerimizin[137] avflarını temenni ederiz.]

[130] Yevm: Gün

[131] Tahavvül: Değişme, dönme

[132] Bade: Sonra

[133] Pencşenbih: Haftanın beşinci günü

[134] Asbah: Sabah

[135] Adem: Yokluk

[136] Ittırad: Birini takibetme, muntazaman cereyan etme.

[137] Mutali: Kitap okuyan, okuyan

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Ebru DAVULCU (AKBABA)

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 29 Ekim 1981, Kayseri

Medeni Durumu: Evli

Tel: 0 506 645 77 90

email: eakbaba@erciyes.edu.tr

Yazışma Adresi: Erciyes Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü 38039 Talas KAYSERİ

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet
Yüksek Lisans	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü	2005
Lisans	SÜ İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım	2003
Lise	Kayseri Lisesi	1999

YABANCI DİL

İngilizce

YAYINLAR

1. Işık M., Akbaba E. "Medyada Haber Seçimi", Medyada Yeni Yaklaşımlar, (Ed. Metin Işık), Eğitim Kitabevi, Konya (2004), ss. 141-157.

2. Işık M., Akbaba E. "Polis Vatandaş İlişkilerinde Empatik İletişim: Bilginin İlgiye, Antipatinin Sempatiye Dönüştürülmesi Sanatı", Polis Dergisi, Sayı 47, ss 151-156, (2006).

3. Erdem A., Akbaba E. "Halkla İlişkiler Nedir? Ne Değildir?", Tüm Yönleriyle Halkla İlişkiler ve Tanıtım, (Ed. Metin Işık), Eğitim Kitabevi, Konya (2007), ss. 181-207.

4. Işık M., Erdem A., Güllüoğlu Ö., Akbaba E., Televizyon ve Çocuk, (Ed. Metin Işık), Eğitim Kitabevi, Konya (2007).

5. Işık M., Akbaba E., "Halkla İlişkilerin Medyası mı? Medyanın Halkla İlişkileri mi?" Dünden Bugüne Halkla İlişkiler, (Ed. Metin Işık, Mustafa Akdağ), Eğitim Akademi Yayınları, Konya (2009), 213-228.

6. Çakır H., Davulcu E. A., "212 Sayılı Yasanın Dönemin Yazılı basınında Temsili", E-Journal of New World Sciences Academy (NWSA), (2010).

7. Davulcu E. A., “Halkla İlişkiler ve Medya”, Halkla İlişkilere Giriş, (Ed. Metin Işık), Eğitim Yayınevi, Konya (2012), ss. 52-72.

8. Davulcu E. A., “Kayseri Mizah Basınında Toplumsal Muhalefetin Temsili: Pastırmacı ve Pastırmacı Bacanak Gazeteleri”, Tarih İçinde Kayseri Basını, (Ed. Hazma Çakır, Hakan Aydın), Palet Yayınları, Konya (2012), 262-291.